VICTOR HUGO

Mizerabilii

Volumul I

Editura Univers

clu

Coperta colecției de *Vasile Socoliuc*

Victor Hugo

MIZERABILII

Traducere de
LUCIA DEMETRIUS şi TUDOR MĂINESCU
Note de N. N. CONDEESCU
Cuvînt înainte de ANGELA ION

Bucureşti, 1985

Editura Univers

CENTENAR VICTOR HUGO
1802—1885

Omagierea *Centenarului VICTOR HUGO* prin reeditarea romanului *Les Misérables* în versiune românească are valoarea unei recunoașteri : fidelitatea nedezmințită a cititorilor de pretutindeni față de generozitatea reconfortantă a acestei cărți despre care Victor Hugo scria, cu zece zile înainte de publicarea primei părți : „Convingerea mea este că această carte va fi una din principalele culmi ale operei mele dacă nu principala." [1]

În anul 1862 cînd apărea la Paris romanul *Les Misérables*, Victor Hugo devenise, pentru conștiința literară a Europei, imaginea emblematică a *Poetului* interogînd *misterul vieții*, gînditorul solitar de pe insula Guernesey în conversație cu valurile și vînturile Oceanului și rivalizînd cu vocea lui puternică, „statuia Meditației în mers", cum îl vedea Baudelaire. Geniu universal, capabil să zugrăvească totul, palatele și colibele, sentimentele de tandrețe și cele de cruzime, afecțiunile limitate ale familiei și mila universală, grația vegetalului și miracolele arhitecturii, tot ce e mai blînd și tot ce există mai oribil, „un geniu fără frontiere", Victor Hugo manifesta în marile sale creații din anii exilului „curiozitatea unui Oedip obsedat de nenumărați Sfincși", scria cu excepțională penetrație Baudelaire în 1861, într-un celebru și mereu actual articol publicat în *Revue fantaisiste* [2].

Trecuse peste un sfert de secol de la apariția primelor romane ale lui Victor Hugo. *Le Dernier Jour d'un condamné* apăruse în 1829, *Notre-Dame de Paris* în 1831, *Claude Gueux* în 1834. În acest răstimp avusese loc marea revoluție romanescă balzaciană, romanul modern își afirmase cu autoritate noua sa demnitate poetică, de gen proteic apt să reprezinte realitatea contemporană în complexitatea ei, Balzac, Stendhal și Flaubert îi stabiliseră natura, forma și structura, trasînd și căile evoluției lui viitoare.

După ce își exprimase superlativ, încă din cele patru „*livres-frères*" din deceniul al patrulea (*Les Feuilles d'automne*, *Les*

[1] Citat de Jean Pommier, *Premiers pas dans l'étude des „Misérables"*, in *Hommage à Victor Hugo*, Faculté des lettres de Strasbourg, 1962, p. 37.

[2] Charles Baudelaire, *Réflexions sur quelques-uns de mes contemporains. Victor Hugo*, in *Oeuvres complètes*, Coll. „Bibliothèque de la Pléiade", NRF, Paris, Gallimard, 1961, pp. 701—713.

Chants du crépuscule, Les Voix intérieures, Les Rayons et les Ombres), şi mai ales în capodoperele poetice ale exilului *(Châtiments, Les Contemplations, La Légende des Siècles)*, vocaţia esenţială de poet, după viu contestata carieră de autor dramatic, înscrisă între zgomotoasa bătălie pentru *Hernani* din anul fierbinte 1830 şi eşecul dramei *Les Burgraves* (1843), Victor Hugo se întorcea la roman cu grandiosul edificiu romanesc *Les Misérables*, „poem mai degrabă decît roman", „un roman construit în maniera unui poem", oferind „într-o fuziune indefinisabilă bogatele elemente consacrate în general unor opere speciale (sensul liric, sensul epic, sensul filozofic)", cum scria tot Baudelaire în cronica despre roman [1], operă romantică prin excelenţă, dar încărcată de realitate şi puternic ancorată în epocă : în 1862, umbra lui Balzac, dispărut în 1850, „plana asupra romanului francez" [2].

Impregnat de filosofie ca toate operele scrise după marea criză provocată de pierderea fiicei sale preferate Léopoldine, înecată în Sena împreună cu soţul ei în 1843, şi de dureroasa experienţă a exilului, în „vremea contemplaţiei" [3], vremea marilor întrebări despre destinul omului în lume, despre viaţă şi moarte, despre bine şi rău, romanul *Les Misérables* era traversat de acelaşi suflu umanitar ca poemele milei universale, *Melancholia* sau *Pauvres gens*, scrise în acei ani de intensă meditaţie, de încrederea generoasă în bunătatea nativă a omului şi în posibilitatea de a se înălţa în demnitate pe care o mărturiseau poemele filosofice din „marea piramidă" poetică hugoliană, volumul liric *Les Contemplations*, de credinţa profetică în progres pe care o proclama volumul epic *La Légende des Siècles*.

Vastă frescă socială începută încă din 1845, sub titlul *Les Misères*, şi elaborată printr-un îndelungat efort creator, „poem al conştiinţei umane", cum îl numea însuşi Victor Hugo în capitolul din roman intitulat *Une tempête sous un crâne*, epopee umanitară şi spiritualistă avînd ca subiect regenerarea unei conştiinţe care urcă din tenebre la lumină, pledoarie pentru nefericiţii care suferă de mizerie şi pe care mizeria îi dezonorează, *Les Misérables* a cunoscut încă de la apariţie un succes imens, fiind opera care a contribuit cel mai mult la gloria populară, imediată şi durabilă, a lui Victor Hugo, în ciuda rezervei deferente a romancierilor din filiaţia realistă, Flaubert, fraţii Goncourt, Zola, sau a esteţilor „artei pentru artă" [4].

Succes care a trecut deîndată graniţele Franţei, romanul fiind tradus, la scurt timp de la publicarea lui la Paris, în multe ţări din lume, printre care ţara noastră, unde versiunea românească

---

[1] Ibidem, pp. 789—790.

[2] Michel Raimond, *Le Roman depuis la Révolution*, Collection U, Paris, Armand Colin, 1967, p. 75.

[3] Cf. Jean Gaudon, *Le Temps de la contemplation*, Paris, Flammarion, 1969.

[4] Claude Gély, *Hugo et sa fortune littéraire*, Coll. „Tels qu'en eux-mêmes", Paris, Ducros, 1970, pp. 55—58.

a început să apară în 1862 [1]. Traducerea unei opere literare chiar în anul apariției ei în original este un fapt literar cu multiple semnificații, el arată nu numai renumele de care se bucura Victor Hugo printre intelectualii români, intensitatea cu care continua să se desfășoare dialogul dintre culturile română și franceză, dar și natura „așteptării" publicului, receptivitatea față de roman, indiciu neîndoielnic al maturizării condițiilor pentru apariția romanului românesc constituit în forme specifice.

În anii cînd apărea la București prima traducere a romanului *Les Misérables*, Victor Hugo era de multă vreme cunoscut publicului românesc. Romantismul, prima mișcare literară modernă, cu vocație de universalitate, purtătoare a unei estetici deschise, favorizase, încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, circulația ideilor, temelor și motivelor, procedeelor literare, stimulînd puternic relațiile literare româno-franceze. Împreună cu Lamartine, Victor Hugo era poetul romantic francez cel mai prezent în spațiul literar românesc.

Care Victor Hugo ? După cum scrie Henri Guillemin, reputat specialist hugolian, cele patru silabe ale acestui nume propriu suscită o colecție de ființe disparate [2], evocînd o creație atît de vastă și atît de diversă încît s-a putut vorbi despre o interogație privind identitatea creatorului ei, comparabilă cu disputa privind identitatea lui Shakespeare. [3] Care dintre imaginile lui Victor Hugo s-au impus de-a lungul timpului, simultan sau succesiv, în conștiința literară românească ? Șeful școlii romantice franceze al cărui *Cenaclu* a pregătit, în tumult, efervescență și entuziasm, triumful primei revoluții artistice a secolului ? Poetul efuziunilor lirice care a celebrat într-un elan de exaltare femeia, dragostea, natura, bucuriile tandre ale familiei și copilăriei ? Autorul dramatic cel mai celebru și cel mai turbulent ? „Ecoul sonor" al timpului său, care a conferit poeziei nobila și generoasa misiune de a lumina și ghida popoarele spre un viitor luminos, de dreptate și libertate, armonie și pace universală ? Proscrisul care a înfruntat un împărat, apărînd ideile liberale și republicane ? Romancierul cu cea mai mare popularitate ? Creatorul epopeii moderne, care a dat literaturii franceze capodopera genului ? „Contemplatorul" atras de abisuri, poetul neliniștii filosofice, gînditorul aplecat asupra misterului vieții și al morții, al infinitului și eternității ?

La început, în primele decenii ale secolului trecut, cititorii români l-au descoperit pe Victor Hugo în versiune originală, ca de altfel pe cei mai mulți dintre scriitorii francezi. Cunoașterea limbii franceze de către un număr mare de români instruiți,

---

[1] Victor Hugo, *Miserabilii*. Traducere de Dimitrie Bolintineanu, Alexandru Zanne și Meltiade Costiescu. București, librar-editor Hristu Ioanin, 10 vol., 1862—1864.

[2] Henri Guillemin, *Victor Hugo par lui-même*, Paris, Éditions du Seuil, 1951, p. 5.

[3] Claude Roy, *Les Soleils du Romantisme*, Paris, Gallimard, 1977, p. 217.

dintre care mulți studiaseră sau călătoriseră în Franța, facilita accesul direct la literatura franceză, clasică și contemporană, bogat reprezentată în bibliotecile publice și private, ca și în cabinetele de lectură ale epocii. Tipărit în 1838, catalogul librăriei lui Frédéric Walbaum din București (*Catalogue des livres français qui se donnent en lecture à la librairie de la cour de Frédéric Walbaum*, Bucarest, 1838), indica totalitatea operelor scriitorilor romantici francezi (Chateaubriand, Lamartine, Victor Hugo, Musset, Charles Nodier, George Sand etc.), importate îndată după apariția lor. Victor Hugo figurează în acest catalog cu dramele *Cromwell* și *Marion de Lorme*, precum și cu volumul de versuri *Les Feuilles d'automne* care apăruse în 1831. Catalogul publicat de Adolphe Hennig la Iași în 1843 (*Catalogue des ouvrages qui se trouvent dans le cabinet de lecture de la librairie d'Adolphe Hennig*) conținea duoăzeci de titluri de opere ale lui Victor Hugo [1], aproape toate volumele de versuri, piese de teatru și romane pe care le publicase pînă în acel an. Catalogul publicat în 1847 de librăria C. A. Rosetti și Winterhalder din București (*Catalogue général des livres qui se trouvent au magasin de C. A. Rosetti et Winterhalder à Bucarest*) menționa, de asemenea, un mare număr de titluri din opera lui Victor Hugo [2].

În 1858, în biblioteca lui Alexandru Odobescu, în care se aflau, după catalogul întocmit de el însuși, vreo 1500 de volume, numai „texte solide de clasici în bune ediții și cîțiva moderni severi", cum o apreciază G. Călinescu [3], Victor Hugo era prezent cu titlurile *Théâtre*, *Notre-Dame de Paris*, *Les Orientales*, *Odes et Ballades*, *Les Feuilles d'automne* etc.

Este neîndoielnic că și operele de mai tîrziu ale lui Victor Hugo au ajuns cu aceeași rapiditate în mîna cititorilor români, de vreme ce în bibliotecile din țara noastră se găsesc edițiile originale ale marilor creații din anii exilului, *Châtiments*, *Les Contemplations*, *La Légende des Siècles*, *Les Misérables*, *William Shakespeare* și celelalte, care au descoperit iubitorilor de literatură multiplele înfățișări ale acestui geniu titanic.

Lectura, traducerea, comentariul critic, influența (sau imitația), principalele căi prin care o operă literară intră în contact cu o

---

[1] *Ruy Blas*, *Les Voix intérieures*, *La Esmeralda*, *Angelo*, *Hernani*, *Marion de Lorme*, *Le Roi s'amuse*, *Lucrèce Borgia*, *Marie Tudor*, *Les Feuilles d'automne*, *Han d'Islande*, *Bug-Jargal*, *Le Dernier Jour d'un condamné*, *Littérature et philosophie mêlées*, *Notre-Dame de Paris*, *Les Orientales et les Ballades*, *Les Chants du crépuscule*, *Odes et Ballades*, *Le Rhin*, *Lettres à un ami*.

[2] *Les Orientales*, *Les Feuilles d'automne*, *Les Chants du crépuscule*, *Les Voix intérieures*, *Les Rayons et les Ombres*, *Théâtre*, 2 volume, *Han d'Islande*, *Le Dernier Jour d'un condamné*, *Odes et Ballades*.

[3] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, Editura Minerva, 1982, p. 354.

altă cultură, au funcționat sincronic sau decalat și în privința lui Victor Hugo, potrivit cu „orizontul de așteptare" al publicului (cititori, critici literari, scriitori), cu receptivitatea față de un gen literar, o temă, un motiv sau un procedeu, o manieră de creație. Într-o vreme cînd în cultura românească romantismul era orientarea literară predominantă, cînd se traducea mult din literatura franceză, din operele clasicilor dar și, din ce în ce mai insistent, din operele scriitorilor romantici (Lamartine, care deține primul loc, Chateaubriand, George Sand, ș.a.), Victor Hugo intră în circuitul traducerilor în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, sub impulsul mișcării favorabile traducerilor din literaturile străine inițiată de Ion Heliade Rădulescu. Se traduc simultan dramele, poeziile și romanele sale, uneori de către același traducător, el însuși scriitor de cele mai multe ori. Astfel, Costache Negruzzi publică în *Curierul de ambe sexe* (*Periodul I*, 1836—1838), poezia *Dervișul*, traducerea poeziei *Le Derviche* din volumul *Les Orientales* publicat de Victor Hugo în 1829.

Avîntul mișcării teatrale din perioada *Societății Filarmonice*, înființată în 1833, climatul favorabil constituirii unui repertoriu pentru teatrul național, care au stimulat creația dramatică originală, au determinat și un larg curent de traduceri din teatrul universal, în special francez. Dramele romantice ale lui Victor Hugo, precedate de zgomotoasa reputație creată de bătăioasa prefață la *Cromwell*, de interzicerea de către cenzură a reprezentării piesei *Marion Delorme* și de „bătălia" pentru *Hernani*, de fapt pentru triumful romantismului, ofereau oamenilor de cultură români modelul unui teatru care-și asuma deschis misiunea filosofică și socială, un teatru al marelui patos, scris într-un limbaj a cărui splendoare părea să-l facă nepieritor, un teatru animat de suflul libertății, generozității și iubirii, care făcea să nu se observe neverosimilul situațiilor și schematismul personajelor.

Atras probabil și de subiectul istoric, Costache Negruzzi publică în 1837 traducerea dramelor hugoliene *Angelo, tiranul Padovei* [1] și *Maria Tudor* [2], aceasta din urmă precedată de o scrisoare a lui Heliade către Negruzzi și de o prefață a traducătorului, primele comentarii despre Hugo apărute în țara noastră. În scrisoarea lui, Heliade amintește de școala romantică franceză și de „geniul" lui Victor Hugo : „Ca să vorbesc ceva despre Victor Hugo, e prea puțin pana mea cînd de atîția ani se ocupă tiparul Europei de școala lui și cînd chiar și din bătrînii urmași ai școalei cei vechi, cu toate prejudețele lor, au început a recunoaște geniul și adevărul autorului acesta. Atîta zic că la ideile și geniul lui limba franțozească cea de acum pe el nu-l încape ; și îl vezi a croi singur vorbe nouă, a-și numi ideile, și a-și face un drum nou, a-și face un loc și o limbă a sa." Recunoscînd în Victor Hugo un novator în domeniul ideilor și al limbajului poetic, Heliade laudă traducerea lui Ne-

---

[1] *Angelo, tiranul Padovei*. Tradusă de D. K. Negruzzi. București. În Tipografia lui Eliad, 1837. (Din operile lui Victor Hugo.)

[2] *Maria Tudor* (Dramă în trei zile). Tradusă de D. K. Negruzzi. București. În Tipografia lui Eliad, 1837.

gruzzi, care pentru a exprima „ideile cele nouă și stilul lui Hugo", și-a ales vorbele, frazele și chipul de a se exprima, folosind limba vorbită și în Țara Românească și în Moldova, făcînd „un amestec fericit" prin care a putut „cu atîta justețe și înnemerire" să prezinte românilor pe autorul tradus. Cu acest prilej, Heliade pledează pentru folosirea unei limbi comune tuturor românilor, „căci acela e rumân și moldovean care e și rumân și moldovean."

În prefața sa, Costache Negruzzi susține că „sistema" lui Hugo era împrumutată de la Shakespeare, Schiller și Goethe și constă în predilecția pentru scenele „grandioase, mărețe și mai ales adevărate".

Familiarizat desigur cu universul creației hugoliene, Costache Negruzzi continuă să traducă din opera lui Victor Hugo, de data aceasta din poezie, publicînd în 1839 în *Albina Românească* și în *Curierul Romănesc* traducerea baladelor din volumul *Odes et Ballades* publicat de Victor Hugo in 1826. Poeziile aveau să fie reunite în 1845 în volumul *Ballade* tipărit la Iași [1]. Apărut în condiții grafice remarcabile, cu o frumoasă pagină de frontispiciu simbolizînd poezia, volumul cuprinde toate cele cincisprezece balade hugoliene (*O ziuă* ; *Silful* ; *Bunica* ; *La Trilbi sburătorul d'Argail* ; *Urieașul* ; *Logodnica Trumbițașului* ; *Resboiul* ; *Amîndoi Arcașii* ; *Mărturisirea Castelanului* ; *La un trecător* ; *Vânătoarea Burgrafului* ; *Pasul de arme a lui Riga Ioan* ; *Casania Călugăriței* ; *Hora Sabașului* ; *Zina și Peri*).

Alegînd baladele hugoliene, Negruzzi fusese desigur atras de inspirația folclorică, de basmele și legendele povestite de Hugo, dar și de fanteziile verbale, de această poezie strălucitoare și pitorească, făcută din culori, evocări plastice și cuvinte sonore, căreia s-a străduit să-i dea un echivalent corespunzător, ca de pildă această strofă din *Silful* :

„O tu care-n cele ziduri ca Silfidele frumoase
Astă sticlă te arată la viderile-mi fricoase
Junǎ fată, oh, deschide-mi ! Eată noaptea, și mă tem
Nu cumva să mă-ntîlnească năluci rele, fioroase
În întunericul acesta ; căci le-aud cum țip și gem."

Sau versuri ca acestea din *Pasul de arme a lui Riga Ioan* :

„Hai la treabă
Și degrabă
Să-mi înșele calul meu !

Premelege !
S-a alege
Ce pot face eu cînd vreau ! [...]

Cea cetate
Ce așa late
Porțile mi le-a deschis

Cu mari case
Turnuri groase
Și frumoase, e Paris."

[1] *Ballade* de VICTOR HUGO. Traducere de C. Negruzzi, Iașii. La Cantora Foiei Sătești, 1845.

Tot din această perioadă, probabil din deceniul al patrulea, datează şi traducerile lui Cezar Bolliac (*Lucreţia Borgia* şi *Angelo, tiranul Padovei*, nepublicate), precum şi proiectul lui de a traduce întreaga operă a lui Victor Hugo, entuziasmat de ideile generoase ale liberalismului. Amintind de acest proiect, G. Bogdan-Duică[1] citează o scrisoare a lui Bolliac către I. Voinescu II, în care sînt expuse motivele care-l îndemnau pe Bolliac să-l traducă pe Hugo : „Lăsînd criticii la o parte, o să îndrăznesc să declam puţin pentru geniul autorului. Catigoria cea mai mare cu care îl fac tot-d'auna object gîlcevilor literale, este că e sal ; nu văz nici de cum cuvintele cu care îi lipesc ăst ponos. Numai pentru că a găsit mai multe viţiuri decît virtuţi în istoria omului ? E adevărat. Pentrucă nu menajează monstruozitatea gînzilor ? Nu e dator. Pentrucă arată în miniatură tablourile cele întinse de diformităţi ? Este o vrednicie. Pentrucă arată adevărul ? E postul tău. Pentrucă e infernal ? A zugrăvit el un iad ce nu s-a văzut în om ? A arătat el o crimă ce nu era cunoscută ? [...] Ia de la cel mai dulce şi pînă la cel mai crunt rînd al lui Hugo şi n'ai găsi o Fedră nici o Medie, ce nu s-a sfiit a arăta poeţii cei dulci ai veacului lor. [...] Hugo n-a vrut să fie fantastic, n-a vrut nici să invieze virtuţi ce sînt moarte pentru om, nici să afunde cu totul viţiurile ce şi-au legat atîtea privelegiuiri prin trecut în prezent şi prin prezent în viitor."

Apariţia primului roman hugolian tradus în limba română, *Zioa dupe urmă a unui osîndit (Le Dernier Jour d'un condamné)*, publicat la Bucureşti, în 1839, de căpitanul Şt. Stoica, nu trezeşte deocamdată interesul pe care-l suscitau dramele şi poeziile lui Victor Hugo.

Poezia hugoliană, ca şi elegiile lamartiniene, de altfel, trebuie să fi exercitat de pe atunci o asemenea atracţie încît în 1843, lăudîndu-l pe Alecsandri pentru inspiraţia din tradiţiile naţionale, Mihail Kogălniceanu condamna în *Almanahul de învăţătură şi petrecere* efectele nefericite ale imitaţiei scriitorilor străini : „Toţi poeţii şi poetaşii noştri în versurile lor imitează, unul pe Petrarca, altul pe Tasso, un al triele pe Lamartine, acesta pe Victor Hugo, celălalt pe Şiler, şi de aceea mai nici unul nu compune poezii româneşti ; ci ne dă numai nişte neînsemnate copii a unor maiştrii carii, dacă sînt numiţi poeţi mari, au meritat acest nume tocma pentru că n-au imitat pre nimene, ci au urmat numa impulsa geniului lor."

Generaţia paşoptistă va rămîne fidelă lui Victor Hugo pentru ideile sale generoase de libertate şi progres, pentru suflul mesianic din poeziile sale. Aflat la Paris prin 1850, Heliade Rădulescu amintea de operele lui Victor Hugo publicate în româneşte, mărturisind motivele entuziasmului său şi al generaţiei sale pentru creaţia hugoliană :

---

[1] G. Bogdan-Duică, *Ludovic Dauş : Eglé, poem dramatic, Bucureşti, 1901* (recenzie), în *Convorbiri literare*, XXXVII (1903), nr. 12, pp. 1163—1164.

„Cînd l'aud seculi, nații intregi
Cînd, ca un geniu, ceruri străbate
Și'n frunte-ațintă diva Dreptate,
Știe să vadă Egalitate..."

În *Curs întreg de poesie generală* din 1868, Heliade, primul traducător al lui Lamartine în limba română (*Meditații poetice dintr'ale lui A. de la Martin. Traduse și alăturate cu alte bucăți originale prin d. I. Eliade*, 1830), publică o nouă versiune de *Lamartiniane* și cîteva *Imitațiuni*, între care *Danubiul în minie* „după Victor Hugo" (*Le Danube en colère*, din volumul *Les Orientales*) și oda în onoarea poetului francez, *Traducătorul la V. Hugo*.

În același an 1868, Constantin Stamati publică, în volumul *Musa românească*, traduceri din Lamartine și din Victor Hugo: *Două insule (Les Deux îles)* și *Zburătorul la zăbie (Le Sylphe)* din volumul *Odes et Ballades* și *Pentru săraci (Pour les pauvres)* din volumul *Les Feuilles d'automne*.

Prestigioasa revistă *Convorbiri literare*, care începuse să apară în 1867, publică în 1879 două poezii de Victor Hugo traduse de scriitorul N. Gane, *În cimitirul de la... (Dans l'affreux cimetière*, din volumul *Châtiments)* și *Gloria cînd...* [1]

Odată cu sporirea interesului scriitorilor și cititorilor pentru roman, oglindit și în structura traducerilor după 1850, unde încep să predomine hotărît romanele și povestirile, în timp ce numărul volumelor de poezie și de teatru scade vertiginos [2], Victor Hugo apare pe lista traducerilor cu capodopera sa romanescă *Les Misérables*, roman publicat, în zece volume, în anii 1862—1864. În presa timpului (*Românul* din București), traducerea este anunțată ca un eveniment editorial.

Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, traducătorii se opresc cu precădere tot asupra teatrului hugolian. În 1878, se reprezintă la Teatrul Național din București drama *Ruy-Blas*, tradusă în versuri de D. Ollănescu. Ample cronici dramatice despre acest spectacol publică Frédéric Damé [3] și Stemill (Stefan C. Michăilescu) [4], care analizează ideile, structura piesei și personajele.

Spectacolul este elogios comentat în *Timpul* de Mihai Eminescu, care arată că opera „genialului autor francez" a prilejuit actorilor români interpretări remarcabile, mai ales marele monolog al lui Ruy Blas din actul III [5]. Cititor asiduu al operei lui Victor Hugo, din care la Berlin își copia versuri, ca *Sacer esto* (din *Châtiments*),

[1] *Convorbiri literare*, 1889, nr. 13.
[2] Cf. Paul Cornea, *Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, in *De la Alecsandrescu la Eminescu*, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 49.
[3] *Românul*, București, XXII (1878), 24, 25, 26, 27, 29 octombrie, 2 noiembrie.
[4] *România liberă*, București, II (1878), nr. 436, 437, 438, 439.
[5] *Timpul*, III (1878), nr. 231.

după cum arată G. Călinescu [1], Eminescu îl recomanda pe Hugo ca model pentru scriitorii români : „El știe a pune în scenă poporul, și numai el"... „Adorator al poporului și al libertății, el le reflectă pe amîndouă în contururi mari, gigantice." [2] Într-un entuziast articolaș publicat în *Timpul* la 21 februarie 1881, Eminescu citează din discursul in care Victor Hugo făcuse elogiul Parisului, într-un alt articol din același ziar, apărut la 17 septembrie 1882, salută admirativ ideile lui Victor Hugo despre pacea universală și eternă, dovedindu-se astfel un atent cititor al operei poetului francez.

În acest răstimp, imaginea despre Victor Hugo se întregește cu date biografice publicate în presă [3], cu articole omagiale cu ocazia aniversării sale în 1881 [4], marcată în Franța printr-o sărbătoare populară sub ferestrele locuinței lui de pe Avenue d'Eylau, cu evocări ale poetului prilejuite de moartea sa [5], survenită la 22 mai 1885 și onorată prin funeraliile naționale din 1 iunie 1885, cînd o mulțime imensă însoțise sicriul lui Victor Hugo de la Arcul de Triumf la Pantheon, unde a fost inhumat.

Dispariția poetului, după o îndelungată și tumultuoasă existență de optzeci și trei de ani, pare să-l fi scos din zona contestărilor și controverselor, plasîndu-l în familia „clasicilor literaturii universale" acceptați de opinia literară românească drept valori spirituale autentificate de posteritate. Cu statutul recunoscut de „cel mai mare poet francez", apelativ care pare să nu mai aibă nevoie de explicații și justificări, Victor Hugo a devenit un autor mult tradus, dar mai puțin comentat, și deloc urmat. Apariția numărului unic al publicației *VICTOR HUGO* [6], tipărită la Botoșani de B. Lăzăreanu în 1902, cu prilejul centenarului nașterii poetului, este un act de venerație emoționant dar solitar. Admirator al lui Victor Hugo, redactorul publică un articol despre biografia acestuia, reproduce din *Convorbiri literare* poezia *Serenada* semnată de Mihai Eminescu (fragment din drama *Maria Tudor*) [7] și fragmentul din articolul *Artiștii-cetățeni* de C. Dobrogeanu-Gherea referitor la Victor Hugo, în care criticul scria : „Cel mai mare poet al veacului nostru e Victor Hugo, — și desigur numai Victor Hugo nu poate să fie socotit între oamenii cărora le sînt indiferente idealurile sociale, luptele sociale. Ca deputat, ca membru al camerilor constitutive după revoluția de la 1848, ca scriitor, dar mai ales ca poet, el a fost în avangardă." Comentînd într-un articol

---

[1] G. Călinescu, *Viața lui Eminescu*, București, Editura pentru literatură, 1966, pp. 170—171.

[2] Apud I. M. Rașcu, *Eminescu și cultura franceză*, București, Editura Minerva, 1976, p. 171.

[3] Iosif Vulcan, *Victor Hugo*, in *Familia*, I (1865), nr. 16.

[4] Maria Flechtenmacher, *Victor Hugo*, in *Femeia română*, București, IV (1881), nr. 227.

[5] Iacob Negruzzi, *Victor Hugo*, in *Convorbiri literare*, XIX (1885), nr. 3.

[6] *VICTOR HUGO*. Număr unic, Botoșani, 26 februarie 1902.

[7] *Convorbiri literare*, XXV (1892), nr. 25.

traducerile din Victor Hugo realizate de Negruzzi (*Ballade, Angelo, Maria Tudor*), Naum (*Copilăria, La o femeie*), Bolintineanu (*Mizerabilii*), redactorul acestui unic număr publică în revistă poezia *Jos arta !* și un fragment din *Les Misérables* intitulat *Jean Valjean* (traducere nesemnată).

Înainte de primul război mondial și în perioada interbelică au continuat să fie traduse romanele [1] și dramele [2], dar nu a apărut nici un volum de poezii hugoliene în versiune românească. După al doilea război mondial au apărut noi traduceri, calitativ superioare, ale romanelor [3] și dramelor [4], a fost alcătuit un volum din textele teoretice ale lui Victor Hugo [5].

Fenomenul caracteristic ultimelor trei decenii este însă apariția unor volume de versuri din creația poetică hugoliană [6], de la primele poezii, nedesprinse încă de presiunea imitației, pînă la marile capodopere — satirică, lirică, epică — din anii exilului și la poeziile seninătății și fanteziei scrise în ultimii ani, versuri traduse de cunoscuți poeți și traducători români : Romulus Vulpescu (*Ploaie de vară, Cîntec*), Veronica Porumbacu (*Copilul*), Petre Solomon (*Prieteni, încă-o vorbă*), Mihnea Gheorghiu (*Bal la primărie*), Miron Radu Paraschivescu (*Nox*), Demostene Botez (*Arta și poporul*), Eugen Jebeleanu (*Veselă viață*), Al. Philippide (*Împăratul petrece*), Mihnea Gheorghiu (*Ispășirea*), Al. Dimitriu-Păușești (*Partidul crimei*), Vlaicu Bârna (*Lui Juvenal, Ultima verba*), Tudor Măinescu (*Lux*), Virgil Teodorescu (*Melancholia* ;

---

[1] *Cea din urmă zi a unui condamnat*, trad. Horațiu și Virgiliu Z., 1908 ; *Sclavul iubirei (Bug-Jargal)*, trad. Const. A. I. Ghica, 1916 ; *Flămîndul [Claude Gueux]*, trad. Ion Trottuș, 1918 ; *Notre-Dame din Paris*, trad. Dr. George A. Dumitrescu, 1919—1920 ; *Mizerabilii*, trad. George B. Rareș, 1927.

[2] *Regele petrece*, trad. Ludovic Dauș, 1907 ; *Torquemada*, trad. A. Steuerman, 1922 ; *Ernani*, trad. Harlamb G. Lecca, 1924.

[3] *Gavroche*, trad. Olga Manta, 1950, numeroase reeditări pînă în 1979 ; *Cosette*, trad. Olga Manta, 1952, numeroase reeditări pînă în 1979 ; *Mizerabilii*, trad. Lucia Demetrius și Tudor Măinescu, 1954—1955, 1960, 1962, 1969, 1971, 1981 ; *Oamenii mării*, trad. Ion Frunzetti, 1955, 1968, 1975 ; *Omul care rîde*, trad. Gellu Naum, 1961 ; *Notre-Dame de Paris*, trad. Gellu Naum, 1967, 1970, 1972 ; *Ultima zi a unui condamnat la moarte*, trad. Mihai Rădulescu, 1971 ; *Anul 93*, trad. Ovidiu Constantinescu, 1972 ; *Han din Islanda*, trad. Micaela Slăvescu, 1976.

[4] *Regele petrece, Ruy-Blas*, trad. V. Stoicovici, 1956, 1959 ; *Marion Delorme*, trad. Tudor Măinescu, 1957 ; *Hernani*, trad. V. Stoicovici, 1957.

[5] *Despre literatură*. Traducere, prezentare și note de Valentin Lipatti, 1957.

[6] *Versuri*, București, ESPLA, 1952 ; *Versuri*, București, Editura Tineretului, 1958 ; *Versuri*, București, „Biblioteca școlarului", 1963 ; *Legenda secolelor*. Versuri alese, București, „Biblioteca pentru toți", 1969 ; *Legenda secolelor*, Antologie de Dan Ion Nasta, București, Albatros, 1981.

Ce-am văzut într-o zi de primăvară; Scrisă în 1846). Dan Ion Nasta *(Eviradnus)*, Nina Cassian *(Sărmanii)*, Radu Boureanu *(În largul cerului)* ş.a.

Receptarea critică a lui Victor Hugo înscrie pentru această perioadă studii şi articole (Mihail Sadoveanu, Tudor Vianu, Ion Pillat, N. N. Condeescu, Valentin Lipatti, Ion Brăescu, Angela Ion, Dan Ion Nasta etc.), prefeţe însoţind traducerile (Theodosia Ioachimescu, Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Paul Cornea, Al. Hanţă, Constantin Ciopraga etc.), texte care oferă, în ansamblu, imaginea complexă a operei hugoliene, imensă, excesivă, proteiformă, tumultuoasă, torent de poezie neîntreruptă, aflată sub semnul nemăsuratului, al acelei *démesure* pe care Victor Hugo a considerat-o el însuşi definitorie pentru imaginaţia sa creatoare.

Astfel s-a impus în conştiinţa cititorilor români statuia uriaşă a celui care, în insolita sa carte *William Shakespeare* (1864), pe care a vrut-o „manifestul literar al secolului al XIX-lea", s-a înscris el însuşi cu superbie în seria privilegiată a „geniilor aparţinînd poporului", alături de Homer, Eschil, Dante, Michelangelo şi Shakespeare, genii diverse, variate, antitetice, puternice, profunde şi misterioase ca Oceanul : „Există într-adevăr oameni ocean. Aceste valuri, acest flux şi acest reflux, acest du-te-vino teribil, acest zgomot al tuturor suflurilor, aceste întunecimi şi aceste transparenţe, această vegetaţie specifică hăurilor, această agitaţie a norilor în plin uragan, aceşti vulturi în valurile înspumate, aceste minunate răsărituri ale aştrilor răsfrînte în nu se ştie ce misterios tumult de către milioane de creste luminoase, capete nedesluşite ale nenumăratului, aceste mari fulgere rătăcitoare care par să pîndească, aceste hohote de rîs enorme, aceşti monştri întrezăriţi, aceste nopţi întunecoase întretăiate de răcnete, aceste furii, aceste frenezii, aceste vijelii, aceste stînci, aceste naufragii, aceste flote care se ciocnesc, aceste tunete omeneşti amestecate cu tunetele divine, acest sînge în abis ; apoi aceste graţii, aceste desfătări, aceste sărbători, aceste vesele pînze albe, aceste vase de pescuit, aceste cîntece pline de tumult, aceste porturi splendide, aceşti aburi ai pămîntului, aceste oraşe la orizont, acest albastru profund al apei şi al cerului, această asprime folositoare, această amărăciune care asanează universul, această sare aspră fără de care totul ar putrezi ; aceste mînii şi aceste alintări, acest tot în unul, acest neaşteptat în imuabil, această vastă minune a monotoniei inepuizabil de variată, această nivelare după răsturnare, aceste infernuri şi aceste paradisuri ale imensităţii veşnic mişcătoare, acest infinit, acest insondabil, toate acestea se pot afla într-o minte, şi atunci acea minte se numeşte geniu..."

ANGELA ION

Atîta vreme cît va exista, din pricina legilor şi a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizaţie, adevărate iaduri, agravînd cu o fatalitate omenească destinul, care e de esenţă divină; atîta vreme cît cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate; atîta vreme cît în anume pături constrîngerile sociale vor fi cu putinţă; cu alte cuvinte, şi într-un sens mai larg, atîta vreme cît pe pămînt vor dăinui ignoranţa şi mizeria — cărţi de felul celei de faţă nu vor fi zadarnice.

Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

PARTEA ÎNTÎI

FANTINE

CARTEA ÎNTÎI

UN OM DREPT

I

DOMNUL MYRIEL

În 1815 domnul Charles-François-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrîn de vreo șaptezeci și cinci de ani și ocupa scaunul episcopal din Digne din 1806.

Cu toate că acest amănunt nu are nici o legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos — spre a fi cît mai exacți — să amintim aici zvonurile și vorbele care circulau pe seama sa, pe vremea cînd a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viață și mai ales în destinul lor tot atîta loc cît și faptele pe care le săvîrșesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curții de justiție din Aix ; viță de magistrați. Se povestește că tatăl lui, hărăzindu-i moștenirea postului său, îl însurase foarte de tînăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspîndit în familiile magistraților. În pofida acestei căsătorii, Charles Myriel făcuse, zice-se, să se vorbească multe pe seama sa. Era bine făcut, deși cam mic de statură, elegant, distins, spiritual ; tinerețea lui fusese închinată în întregime vieții mondene și aventurilor galante.

O dată cu revoluția, evenimentele se precipitară ; familiile magistraților, decimate, izgonite, hăituite, se risipiră care încotro. Din primele zile ale revoluției, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo de o boală de piept, boală de care suferise mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viața domnului Myriel ? Năruirea vechii societăți fran-

ceze, prăbuşirea propriei lui familii, întîmplările tragice de la '93 [1] — mult mai groaznice poate pentru cei emigraţi, care le priveau de departe cu exagerarea spaimei — au făcut oare toate acestea să încolţească în mintea lui gîndul renunţării şi al singurătăţii ? În ameţeala desfătărilor şi a legăturilor care-i umpleau viaţa, să fi primit el oare pe neaşteptate una din acele lovituri misterioase şi grozave, care cîteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar şi pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici cînd îl lovesc în existenţa şi avutul său ? Nimeni n-ar fi putut s-o spună ; se ştia numai că se întorsese din Italia preoţit.

În 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Îmbătrînise şi trăia în cea mai mare singurătate.

Pe vremea încoronării, o chestiune măruntă a parohiei sale, nu se mai ştie ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane cu vază, cărora le ceru sprijinul pentru enoriaşii săi, era şi domnul cardinal Fesch. Într-o zi, cînd împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot — care aştepta în anticameră — se pomeni faţă în faţă cu maiestatea sa. Napoleon, văzîndu-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrîn, se întoarse şi spuse dintr-o dată :

— Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită aşa la mine ?

— Sire, zise domnul Myriel, dumneavoastră vă uitaţi la un om cumsecade, iar eu mă uit la un om mare. Fiecare dintre noi are ceva de cîştigat.

În aceeaşi seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot şi, puţin după aceea, domnul Myriel află cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.

Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinereţea domnului Myriel ? Nimeni nu ştia. Înainte de revoluţie prea puţine familii cunoscuseră familia Myriel.

---

[1] Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluţiei burgheze din Franţa (1793—94), cînd fracţiunea condusă de Robespierre şi Saint-Just ia o serie de măsuri antifeudale şi chiar anticapitaliste menite a desăvîrşi revoluţia burghezo-democratică. Lovitura de stat din iulie 1794, înfăptuită de elementele moderate şi reacţionare din marea burghezie franceză, a pus capăt acestei culmi a revoluţiei numite de ei „teroare".

Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un tîrguşor unde nu lipsesc guri care flecăresc şi sînt prea puţine capete care gîndesc. Trebuia să îndure, cu toate că era episcop şi tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecărelile în care se pomenea numele său nu erau poate decît flecăreli, zvonuri, vorbe, trăncăneli, chiar mai puţin decît atît : „palavre", cum se spune în graiul energic din miazăzi.

Oricum, după vreo nouă ani de episcopat şi de şedere la Digne, toate aceste bîrfeli, prilej de discuţii care preocupă la început orăşelele mici şi pe oamenii mărunţi, fură cu totul uitate. Nimeni n-ar mai fi îndrăznit să vorbească despre ele, nimeni n-ar fi îndrăznit măcar să şi le aducă aminte.

La Digne domnul Myriel venise însoţit de o fată bătrînă, domnişoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tînără decît el.

N-aveau în slujba lor decît o femeie de vîrsta domnişoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului preot", purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnişoarei şi de menajeră a monseniorului.

Domnişoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blîndă : întruchipa idealul cuprins în cuvîntul „respectabilă", deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viaţa ei toată, care nu fusese decît un şir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat şi luminos ; o dată cu bătrîneţea, dobîndise ceea ce s-ar putea numi frumuseţea bunătăţii. Fusese slabă în tinereţe şi ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparenţa aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decît o fecioară. Întreaga ei fiinţă părea alcătuită din umbră ; doar atît trup cît să mai fie femeie ; o fărîmă de materie, închizînd într-însa o lumină ; ochi mari, pururea plecaţi ; pretext pentru ca un suflet să rămînă pe pămînt.

Doamna Magloire era o bătrînică, albă, grăsună, dolofană, grăbită, care gîfîia mereu, pe de o parte din pricina treburilor, pe de alta din pricina astmei.

Cînd venise în oraș, domnul Myriel fusese instalat în palatul episcopal, cu toate onorurile cerute de decretele imperiale, care-l așezară pe episcop îndată după comandantul garnizoanei. Primarul și președintele curții îi făcură vizita de rigoare, iar el făcu la rîndul său prima vizită generalului și prefectului.

După instalare, orașul aștepta să-l vadă pe episcop la lucru.

II

DOMNUL MYRIEL DEVINE MONSENIORUL BIENVENU [1]

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare și frumoasă, de piatră, ridicată la mijlocul secolului trecut de către monseniorul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Simore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul era o adevărată locuință seniorială. Totul era măreț : apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare, străbătută de alei cu arcade, după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici. În sala de mîncare, o lungă și splendidă galerie care se afla la parter și care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală la 29 iulie 1714 monseniorilor Charles Brûlart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin [2], episcop de Grasse, Philippe de Vendôme, mare duhovnic al palatului și abate la Saint-Honoré din Lérins, François de Berton din Grillon, episcop și baron de Vence, César de Sabran din Forcalquier, episcop-senior de Glandève și Jean Soanen, preot al congregației, predicator obișnuit al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor șapte cucernice personalități decorau sala, iar data memorabilă,

[1] Binevenit.

[2] Călugăr din ordinul catolic al franciscanilor, întemeiat la începutul secolului al XIII-lea de italianul Francisc din Assisi ; propovăduia mila față de animale.

29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.

Spitalul era o clădire strîmtă și joasă, cu un singur cat și cu o grădiniță.

La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. După vizită, il rugă pe director să binevoiască a veni la el.

— Domnule director al spitalului, îi spuse el, cîți bolnavi aveți în clipa de față ?

— Douăzeci și șase, monseniore.

— Atîția numărasem și eu.

— Paturile, reluă directorul, sînt cam înghesuite unele într-altele.

— Am băgat și eu de seamă.

— Sălile nu-s decît niște odăi, iar aerul se primenește greu.

— Așa mi se pare și mie.

— Și pe urmă, cînd e nițel soare, grădina e prea mică pentru convalescenți.

— Așa-mi spuneam și eu.

— Iar cînd sînt molime (anul acesta am avut tifos, acum doi ani am avut friguri palustre) avem și o sută de bolnavi deodată ; nu știm cum s-o scoatem la capăt.

— La asta mă gîndesc și eu.

— Ce să facem, monseniore ? zise directorul. Trebuie să ne resemnăm.

Convorbirea avea loc în sala de mîncare de la parter.

Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre directorul spitalului.

— Domnule, spuse el, cîte paturi credeți c-ar încăpea în sala asta ?

— În sala de mîncare a monseniorului ? rosti speriat directorul.

Episcopul cerceta sala cu privirea și părea că socotește și măsoară cu ochii.

— Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise el, ca și cum ar fi vorbit cu sine însuși ; apoi adăugă cu glas tare : Iată, domnule director al spitalului, ce vreau să spun. E, desigur, o greșeală la mijloc. Sînteți douăzeci și șase de persoane în cinci sau șase odăițe. Aici sîntem trei și avem loc pentru șaizeci. E o greșeală, vă spun eu.

Stați în locuința mea, iar eu într-a dumneavoastră. Dați-mi casa mea. Asta e casa dumneavoastră.

A doua zi, cei douăzeci și șase de bolnavi se instalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută la spital.

Domnul Myriel nu avea nici un fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluție. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la prezbiteriu, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnul Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafă de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua cînd se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuințată această sumă, o dată pentru totdeauna, precum urmează. Copiem o notă scrisă de mîna lui :

Notă pentru orînduirea cheltuielilor casei mele

Pentru micul seminar . . .	*o mie cinci sute franci*
Congregația misiunii . . .	*o sută franci*
Pentru lazariștii[1] *din Montdidier . . . .*	*o sută franci*
Seminarul misiunilor străine din Paris	*două sute franci*
Congregația sfîntului duh . .	*o sută cincizeci franci*
Instituții religioase din locurile sfinte	*o sută franci*
Societăți de caritate maternă .	*trei sute franci*
Supliment pentru cea din Arles	*cincizeci franci*
Danie pentru îmbunătățirea întreținerii închisorilor . .	*patru sute franci*
Pentru eliberarea șefilor de familii închiși pentru datorii	*o mie franci*
Danie pentru ajutorarea și eliberarea celor închiși . .	*cinci sute franci*
Supliment la salariul profesorilor săraci ai eparhiei . .	*două mii franci*
Hambarele de rezervă[2] *din Alpii de Sus . . . . .*	*o sută franci*

[1] Misionari ai congregației sfîntului Lazăr.

[2] Magazii publice organizate în timpul revoluției din 1789, unde se păstrau rezerve de grîne pentru anii secetoși.

Congregația doamnelor din Digne, din Manosque și din Sisteron, pentru învățămîntul gratuit al fetelor sărace	*o mie cinci sute franci*
Pentru săraci	*șase mii franci*
Cheltuieli personale . . .	*o mie franci*
Total . . .	*cincisprezece mii franci*

Cît timp a ocupat scaunul episcopal din Digne, domnul Myriel n-a schimbat aproape nimic din întocmirea aceasta, pe care, cum am văzut, el o numea orînduirea „cheltuielilor casei sale".

Această rînduială a fost primită cu supunere desăvîrșită de către domnișoara Baptistine. Pentru evlavioasa fată, monseniorul din Digne era în același timp frate și episcop, prieten firesc și superior prin rangul său bisericesc. Îl iubea și-l venera totodată. Cînd spunea el ceva, ea se înclina : cînd făcea ceva, i se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombănea puțin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-și păstrase sieși decît o mie de franci, care, adăugați la pensia domnișoarei Baptistine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu acești o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrîne și episcopul.

Iar cînd vreun preot de la țară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea cu ce să-l ospăteze, mulțumită economiilor crunte ale doamnei Magloire și administrației iscusite a domnișoarei Baptistine.

Într-o zi — se afla la Digne de vreo trei luni — episcopul spuse :

— Cu toate astea, sînt destul de strîmtorat !

— Cred și eu ! izbucni doamna Magloire. Monseniorul nici măcar nu și-a cerut indemnizația pe care i-o datorează județul pentru cheltuielile de transport în oraș și pentru vizitele pe care le face în eparhie. Așa era obiceiul pentru episcopii de altădată.

— Așa e ! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă Magloire.

Şi făcu cererea.

Puţin după aceea, consiliul general, luînd în considerare această cerere, îi aprobă o indemnizaţie anuală de trei mii de franci intitulată „Alocaţia domnului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poştă şi cheltuieli pentru vizite pastorale".

Faptul stîrni multă vîlvă în rîndul burgheziei locale şi, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar [1], înzestrat pe lîngă oraşul Digne cu nişte fonduri colosale, îi scrise ministrului cultelor, domnului Bigot de Préameneu, o scrisoare furioasă şi confidenţială din care vom extrage următoarele rînduri autentice :

„*Cheltuieli de trăsură ? De ce ar fi necesare într-un oraş cu mai puţin de patru mii de locuitori ? Cheltuieli de poştă şi pentru vizite pastorale ? Mai întîi, de ce trebuie să facă vizite ? Pe urmă, cum să circule poşta într-o regiune muntoasă ? Nu sînt drumuri. Nu se merge decît călare. Iar podul de la Durance la Château-Arnoux abia poate să ţină căruţele cu boi. Aşa sînt toţi popii. Lacomi şi zgîrciţi. La sosire, acesta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca toţi ceilalţi. Îi trebuie trăsură şi diligenţă. Are nevoie de lux, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta ! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decît atunci cînd împăratul ne va scăpa de ei. Jos popa !* (În acel moment se iviseră complicaţii cu Roma.) *În ce mă priveşte, sînt numai pentru Cezar...*" etc... etc...

În schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.

— Bravo ! îi spuse ea domnişoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alţii, dar a trebuit în cele din urmă să se gîndească şi la el. Şi-a pus la punct toate binefacerile. Iată, în sfîrşit, şi pentru noi trei mii de franci.

În aceeaşi seară, episcopul scrise şi dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins :

---

[1] Consiliul celor cinci sute constituia Camera deputaţilor sub Directoriu (1795—99), regim republican instituit de marea burghezie franceză pentru lichidarea revoluţiei după răsturnarea dictaturii lui Robespierre. Lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte din 18 Brumar (noiembrie 1799) a pus capăt Directoriului, înlocuit cu o dictatură mai prielnică intereselor marii burghezii.

Pentru a se putea da bolnavilor din spital supă de carne	*o mie cinci sute franci*
Pentru societatea de caritate maternă din Aix . . .	*două sute cincizeci franci*
Pentru societatea de caritate maternă din Draguignan .	*două sute cincizeci franci*
Pentru copii găsiţi . . .	*cinci sute franci*
Pentru orfani	*cinci sute franci*
Total . . .	*trei mii franci*

Acesta era bugetul domnului Myriel.

Cît despre veniturile întîmplătoare ale episcopiei: strigări, dispense, botezuri, predici, binecuvîntări, căsătorii etc. episcopul le încasa de la bogaţi cu aceeaşi străşnicie cu care le împărţea la săraci.

În scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Şi cei avuţi şi cei lipsiţi băteau la uşa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alţii veneau s-o aducă. Nu trecuse nici un an de zile şi episcopul ajunse vistiernicul tuturor binefacerilor şi casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mîna lui; dar nimic nu-l putu face să-şi schimbe cît de cît felul de viaţă şi să adauge cît de puţin la strictul său necesar.

Nici gînd de aşa ceva. Aşa cum se întîmplă totdeauna, ca jos să fie încă şi mai multă mizerie, decît este sus înfrăţire, totul era dat — ca să zicem aşa — mai înainte chiar de a fi fost primit; totul era sorbit ca apa de un pămînt uscat; oricît de mult încasa, episcopul n-avea niciodată un ban. Şi atunci se despuia pe sine.

Întrucît era obiceiul ca episcopii să-şi pună numele de botez în fruntea ordonanţelor şi scrisorilor pastorale, oamenii nevoiaşi ai ţinutului aleseseră, cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele şi prenumele episcopului, pe cel care avea un tîlc pentru dînşii, aşa că nu-i mai spuneau decît monseniorul Bienvenu. Vom face ca şi ei şi-l vom numi şi noi la fel. De altminteri, îi plăcea şi lui să i se spună aşa.

— Îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.

Nu avem pretenția ca portretul pe care-l facem aci să fie verosimil ; ne mulțumim a spune că e asemănător.

III

EPISCOP BUN,-EPISCOPIE GREA

Deși transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu făcea mai puține vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puține șesuri și prea mulți munți ; drumuri aproape nu există, cum am mai spus : sînt treizeci și două de parohii, patruzeci și unu de vicariate și două sute optzeci și cinci de bisericuțe. Să le vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Cînd se ducea prin vecinătăți, mergea pe jos, la șes cu trăsurica, și la munte pe catîri. Cele două bătrîne îl întovărășeau. Cînd drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.

Într-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraș episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul orașului îl întîmpină la poarta episcopiei și privirea lui păru scandalizată cînd îl văzu cum coboară de pe măgar. Cîțiva tîrgoveți rîdeau pe de lături.

— Domnule primar și domnilor, spuse episcopul, îmi dau seama ce vă supără ; socotiți că e mare cutezanță ca un biet preot să călătorească pe același animal de care s-a slujit și Isus Hristos. Vă rog să mă credeți că o fac de nevoie, nu din vanitate.

În vizitele sale era îngăduitor, blînd și mai bucuros sta de vorbă decît predica. Nu așeza nici o virtute la înălțimi de care nu te poți apropia. Nu-și căuta niciodată prea departe argumentele și pildele. Locuitorilor dintr-un ținut le da drept pildă ținutul vecin. În cantoanele în care oamenii erau nepăsători cu cei nevoiași, spunea :

— Uitați-vă la oamenii din Briançon. Au dat voie săracilor, văduvelor și orfanilor să-și cosească fînețele cu

trei zile înaintea celorlalți. Le dreg gratuit casele cînd sînt dărăpănate. De aceea e un ținut binecuvîntat de Dumnezeu. Vreme de un veac, de o sută de ani adică, n-a fost acolo nici un singur ucigaș.

În satele lacome după cîștig și recoltă, spunea :

— Uitați-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recoltei un tată de familie își are feciorii în armată și fetele la lucru în oraș, și dacă e bolnav, sau nu poate munci, preotul, în predica sa, face apel la obște ; iar duminica, după slujbă, toți oamenii din sat, bărbați, femei, copii se duc pe ogorul bietului om să-i culeagă recolta și să i-o care în hambar.

Familiilor învrăjbite din pricini bănești și de moștenire le spunea :

— Uitați-vă la muntenii din Devolny, ținut atît de sălbatic încît nu se aude privighetoarea nici la cincizeci de ani o dată. Ei bine, cînd într-o familie moare tatăl, băieții pornesc în lume să-și caute norocul și lasă fetelor averea, ca să se poată mărita.

În plășile unde oamenilor le plac procesele și unde gospodarii se ruinează cu acte și timbre, spunea :

— Uitați-vă la țăranii de treabă din valea Queyras. Sînt acolo trei mii de suflete. Doamne ! E un fel de mică republică. Nu se știe nici de judecător, nici de portărel. Primarul orînduiește totul. El stabilește dările, impune cinstit pe fiecare, judecă fără nici o plată pricinile, împarte moștenirile fără să ceară nimic, dă sentințe fără cheltuieli de judecată și e ascultat, pentru că e un om drept printre oameni de treabă.

În satele unde nu găsea învățător, îi da drept pildă tot pe cei din Queyras :

— Știți cum fac ei ? spunea. De vreme ce un cătun cu douăsprezece pînă la cincisprezece căminuri nu poate să-și țină totdeauna un dascăl, au învățători pe care-i plătește toată valea și care cutreieră satele, oprindu-se opt zile într-un loc, zece într-altul, și învățînd pe oameni carte. Dascălii ăștia vin pe la iarmaroace, unde i-am întîlnit și eu. Îi recunoști după condeiul din pană de gîscă pe care-l poartă la șnurul pălăriei. Cei care dau numai lecții de citit — au o singură pană ; cei care predau cititul și socotitul — au două pene ; iar cei care dau lecții de

citit, de socotit și de latină — au trei pene. Aceștia din urmă sînt marii învățați. Dar ce rușine e să fii neștiutor de carte ! Faceți și voi ca oamenii din Queyras.

Vorbea așa, cu gravitate, părintește ; cînd nu avea pilde la îndemînă, născocea parabole, mergînd drept la țintă, cu puține cuvinte, dar cu belșug de imagini, cu elocința lui Hristos, convins și convingător.

IV

FAPTELE ASEMĂNĂTOARE VORBELOR

Vorbea cu blîndețe și cu voioșie. Căuta să fie pe înțelesul celor două bătrîne care-și petreceau viața lingă el ; cînd rîdea, rîdea ca un școlar.

Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălțimea-voastră". Într-o zi, el se ridică din fotoliu și se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unul din rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă pînă la ea.

— Doamnă Magloire, spuse el, adu-mi un scaun. Înălțimea mea nu ajunge pînă la raftul acela.

Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de Lô, nu scăpa aproape nici un prilej de-a înșira în prezența lui ceea ce numea ea „speranțele" celor trei fii ai ei. Contesa avea multe rubedenii foarte bătrîne, care nu mai aveau mult de trăit, și pe care copiii ei trebuiau să le moștenească de drept. Cel mai tînăr dintre ei urma să primească de la o mătușă un venit frumușel, de o sută de mii de franci ; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său ; cel mai mare urma să moștenească titlul de pair [1] al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tăcere aceste nevinovate și scuzabile îngîmfări materne. O dată, pe cînd doamna de Lô îi înșira din nou, cu de-amănuntul, toate moștenirile și toate „speranțele"

---

[1] Titlul membrilor ereditari ai Camerei înalte din vremea monarhiei cenzitare în Franța (1815—1848) ; în perioada restaurației Burbonilor (1815—1830), demnitatea se acorda numai aristocraților credincioși dinastiei.

ci, păruse totuşi mai îngîndurat decît de obicei. Ea se opri cu oarecare nerăbdare :

— Doamne, dragă vere, dar unde ţi-s gîndurile ?

— Mă gîndesc, spuse episcopul, la o cugetare ciudată care e, mi se pare, a sfîntului Augustin : „Puneţi-vă speranţele în cel pe care nu-l moşteniţi".

Altă dată, primind înştiinţarea de deces a unui nobil din localitate, în care se înşirau, pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale şi de nobleţe ale tuturor înaintaşilor săi, exclamă :

— Ce rezistentă-i moartea ! Ce aleasă încărcătură de titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare şi cîtă minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormîntul în slujba deşertăciunii !

Ştia, la nevoie, să glumească cu blîndeţe, şi gluma lui ascundea aproape totdeauna un tîlc serios. În timpul unui post, un tînăr vicar veni la Digne şi ţinu o predică în catedrală. Vorbi destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogaţi să-i ajute pe nevoiaşi, pentru ca astfel să scape de focul iadului pe care-l zugrăvi cît putu de înfricoşător, şi să ajungă în raiul pe care-l înfăţişă ispititor de încîntător. Printre cei de faţă se afla şi un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcînd încă puţină cămătărie, anume domnul Géborand, şi care agonisise o jumătate de milion fabricînd postavuri groase, mătăsuri, stofe, bonete. Niciodată domnul Géborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De cînd cu predica asta, s-a băgat însă de seamă că în fiecare duminică dădea un gologan bătrînelor cerşetoare din faţa catedralei. Erau şase la număr ca să-şi împartă darul. Într-o zi, episcopul îl zări dînd de pomană şi-i spuse zîmbind surorii sale :

— Uite-l pe domnul Géborand cum îşi cumpără rai de un ban !

Cînd era vorba de o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în faţa unui refuz şi găsea atunci cuvinte care dădeau de gîndit. Odată strîngea bani pentru săraci într-un salon din oraş. Se afla acolo marchizul de Champtercier, bătrîn, bogat şi zgîrcit, care izbutea să fie în acelaşi timp ultraregalist şi ultravoltairian. Au existat şi inşi de soiul ăsta. Ajungînd lîngă el, episcopul îi atinse braţul :

— Domnule marchiz, trebuie să-mi dați și dumneavoastră ceva!

Marchizul se întoarse și răspunse scurt:

— Monseniore, am săracii mei!

— Dați-mi-i mie! spuse episcopul.

Într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică:

— Preaiubiții mei frați, bunii mei prieteni! Sînt în Franța un milion trei sute douăzeci de mii de case țărănești care n-au decît trei deschizături, un milion opt sute șaptesprezece mii cu două deschizături, ușa și o fereastră, și, în sfîrșit, trei sute patruzeci și șase de mii de colibe care n-au decît o singură deschizătură: ușa. Și asta numai din cauză că există un impozit pe uși și pe ferestre. Gîndiți-vă la familiile nevoiașe, la bătrînele, la copilașii care trăiesc în locuințele astea și veți înțelege de ce-s bolnavi de friguri și de alte multe boli. Vai, Dumnezeu le dă oamenilor aerul, și legea li-l vinde! Nu acuz legea, dar îl binecuvîntez pe Dumnezeu. În Isère, în Var, în Alpi, în Alpii de Sus și cei de Jos, țăranii nu au nici măcar roabe; cară îngrășămintea cu spinarea; n-au lumînări și ard făclii de rășină și bucăți de sfoară muiată în rășină. Așa-i în tot ținutul de sus al Dauphiné-ului. Își fac pîinea pe șase luni o dată și o coc la foc de tizic. Iarna sparg pîinea cu toporul și o țin muiată în apă douăzeci și patru de ore ca s-o poată mînca... Fraților, fie-vă milă! Vedeți cîtă suferință este în jurul vostru!...

Născut în Provența, se obișnuise repede cu toate dialectele din sud. Spunea: „*Eh, bé! moussou, sès sagé?*" ca în Languedoc-ul de Jos. „*Onté anaras passasa?*" ca în Alpii de Jos. „*Puerte un bouen mouton embe un bouen froumage grase!*" ca în Dauphiné-ul de Sus. Asta plăcea poporului și a contribuit în bună măsură să cîștige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simțea ca la el acasă. Știa să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus ca și cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă și fără să țină seama de împrejurările respective. Spunea:

— Să vedem mai întîi de unde vine răul!

Fiind, cum își spunea singur zîmbind, un „fost păcătos“, n-avea nimic din asprimea moralistului și propovăduia pe față — fără încruntarea din sprîncene a virtuoșilor crînceni — o doctrină care s-ar putea rezuma astfel : „Omul își poartă pe el carnea, care e în același timp povară și ispită. O tîrăște după el și i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrîneze, să i se împotrivească și să nu i se supună decît atunci cînd nu mai are încotro. Dîndu-i ascultare, săvîrșim totuși o greșeală, dar o greșeală de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate sfîrși cu o rugăciune. Să fii sfînt e un lucru rar ; să fii drept e firesc. Puteți greși, puteți avea slăbiciuni, puteți păcătui, dar fiți drepți. Cît mai puține păcate — iată datoria omului. Nici un păcat — e visul îngerului. Tot ce-i pămîntesc e supus greșelii. Păcatul are puterea gravitației“.

Cînd vedea că lumea strigă prea tare și se indignează prea repede, spunea cu zîmbetul pe buze :

— O ! o ! s-ar părea că-i vorba de o crimă pe care o săvîrșește oricine. Iată, ipocriziile speriate sînt gata să protesteze și să se pună la adăpost.

Era îngăduitor cu femeile și cu săracii, care duc povara societății omenești. Spunea :

— Greșelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale celor slabi, ale nevoiașilor și ale neștiutorilor sînt din vina bărbaților, a părinților, a stăpînilor, a celor puternici, a bogaților și a învățaților.

Mai spunea :

— Pe cei ce nu știu, învățați-i cît mai multe lucruri puteți ; societatea e vinovată că învățămîntul nu e gratuit ; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care o menține. Acolo unde domnește întunericul, încolțește păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuiește, ci acela care-l ține în întuneric.

Precum vedeți, avea un fel ciudat, cu totul personal, de a privi lucrurile.

Într-o zi, auzi vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucție și urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase niște bani, din dragoste pentru o femeie și pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificarea de bani se mai

pedepsea pe vremea aceea cu moartea. Femeia fusese arestată pe cînd încerca să pună în circulație prima monedă falsificată de dînsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decît împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei și să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistrații stăruiră. Ea se încăpățînă să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. Înscenă o infidelitate a amantului și, cu crîmpeie de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o convingă pe nefericita femeie că avea o rivală și că omul o înșela. Atunci, întărîtată de gelozie, își denunță amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie judecat în curînd la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să circule, și lumea era încîntată de dibăcia magistratului. Speculînd gelozia, el făcuse să țîșnească adevărul din mînie, justiția din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întrebă :

— Unde vor fi judecați bărbatul și femeia aceasta ?

— La curtea cu juri.

Adăugă apoi :

— Și unde va fi judecat domnul procuror regal ?

La Digne se petrecu o dată o întîmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învățat, nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bîlciuri și jălbar. Procesul făcu multă vîlvă în oraș. În ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osîndit în ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta refuzase zicînd :

— Asta nu mă privește pe mine. N-am de ce să fac corvoada asta pentru un saltimbanc ; și eu sînt bolnav ; de altminteri nici nu intră în atribuțiile mele.

Răspunsul acesta fu adus la cunoștința episcopului, care spuse :

— Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo ; mă duc eu.

Se duse numaidecît la închisoare, coborî în celula „saltimbancului“, îi spuse pe nume, îi luă mîna și-i vorbi. Petrecu toată ziua și toată noaptea lîngă el, uitînd de masă și de somn, rugîndu-se lui Dumnezeu pentru iertarea

sufletului condamnatului și rugîndu-l pe condamnat pentru iertarea sufletului său. Îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sînt cele mai simple. Îi fu părinte, frate, prieten ; episcop, numai pentru a-l binecuvînta. Îi vorbi despre toate, liniștindu-l și alintîndu-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. În picioare, tremurînd pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atît de ignorant ca să rămînă cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-l zguduise adînc, fărîmase pe alocuri, în jurul lui, zidul care ne desparte de taina lucrurilor și pe care noi îl numim viață. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale și nu vedea decît întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.

A doua zi, cînd veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. Îl întovărăși. Apăru în fața mulțimii în pelerina-i liliachie și cu crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frînghii.

Se urcă în căruță cu el, se sui cu el pe eșafod. Osînditul, atît de abătut și copleșit în ajun, era acum transfigurat. Își simțea sufletul împăcat și avea nădejde în Dumnezeu. Episcopul îl îmbrățișă, și, în clipa în care cuțitul sta să cadă, îi spuse :

— Pe cel ucis de mîna omului, Dumnezeu îl reînvie. Cel izgonit de frații săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te, crede, treci în viața veșnică ! Acolo este Domnul.

Cînd coborî de pe eșafod, avea în privire ceva care făcu mulțimea să se dea la o parte. Nu știai ce să admiri mai mult : paloarea ori seninătatea sa. Întorcîndu-se în locuința modestă, pe care o numea, zîmbind, „palatul său", îi spuse surorii lui :

— Am slujit ca un pontif !

Și, cum lucrurile cele mai sublime sînt adesea cele mai puțin înțelese, s-au găsit în oraș oameni care, comentînd purtarea episcopului, să spună : „Paradă". Dar, la urma urmei, asta n-a fost decît flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioșă și-l admiră.

Cît despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui și-i trebui multă vreme ca să-și vină în fire.

Intr-adevăr, cînd îl vezi aievea, înălțat și drept, eșafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători față de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atîta vreme cît n-am văzut cu ochii noștri o ghilotină ; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice ; trebuie să ne hotărîm și să spunem răspicat dacă sîntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre [1] ; alții o detestă, ca Beccaria [2]. Ghilotina este întruchiparea legii ; se numește *vindicta* [3] ; nu e neutră și nu-ți îngăduie să rămîi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satîr semnul lor de întrebare. Eșafodul e o vedenie. Eșafodul nu-i o simplă schelărie ; eșafodul nu-i o mașină ; eșafodul nu-i un aparat țeapăn, făcut din lemn, din fier și din frînghii. Pare un fel de ființă, care are nu știu ce inițiativă întunecată ; s-ar spune că schelăria asta vede, că mașina asta aude, că aparatul ăsta înțelege, că lemnul, fierul și frînghiile astea au voința lor. În visul înspăimîntător, în care prezența lui cufundă sufletul, eșafodul apare groaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eșafodul este complicele călăului ; devorează ; înghite carne ; bea sînge. Eșafodul este un fel de monstru, făurit de judecător și dulgher, un strigoi, care pare că trăiește o viață cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.

De aceea, impresia fu cumplită și adîncă ; a doua zi după execuție, și multe zile după aceea, episcopul păru copleșit. Seninătatea aproape violentă a clipei funebre dispăruse ; stafia justiției sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvîrșea cu o satisfacție atît de luminoasă, părea acum că-și face mustrări. Uneori vorbea cu el însuși, îngăimînd cu jumătate glas monologuri lugubre. Iată unul pe care sora lui l-a auzit și l-a ținut minte : „Nu credeam să fie atît de groaznic. E o

---

[1] Scriitor politic francez (1754—1821), teoretician reacționar al monarhiei zise „de drept divin", dușman al revoluției de la 1789.

[2] Jurist italian (1737—1784), a răspîndit în patria sa ideile iluminiștilor francezi. În cartea *Despre crime și pedepse* a cerut desființarea pedepsei cu moartea.

[3] Pedeapsă.

greşeală să ne cufundăm atît de adînc în legea divină, încît să nu mai ţinem seamă de legile omeneşti. Moartea nu ne-o poate trimite decît Dumnezeu. Cu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut ?“

Cu vremea, aceste impresii slăbiră şi probabil se şterseră. S-a băgat de seamă totuşi că episcopul se ferea să mai treacă prin piaţa execuţiilor.

Domnul Myriel putea fi chemat oricînd la căpătîiul bolnavilor şi al muribunzilor. Ştia că aceasta este datoria lui cea mai mare şi adevăratul său rost. Familiile văduvelor şi orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme ; se ducea el singur. Ştia să stea şi să tacă îndelung lîngă bărbatul care-şi pierduse soţia iubită, lîngă mama care-şi pierduse copilul. Aşa cum ştia să tacă, ştia şi cînd să vorbească. Minunat fel de-a mîngîia ! Nu căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalţe şi s-o înnobileze prin speranţă. Spunea : „Luaţi seama cînd vă îndreptaţi gîndul spre cei morţi. Nu vă gîndiţi la ceea ce putrezeşte. Priviţi drept înainte. Veţi zări lumina vie a mortului vostru drag strălucind pe bolta cerului.“ Ştia cît de sănătoasă e credinţa. Se străduia să povăţuiască şi să-l liniştească pe omul cuprins de deznădejde, arătîndu-i cu degetul pe cel ce se resemnează şi să prefacă durerea care priveşte spre groapă, în durerea care priveşte către o stea.

V

MONSENIORUL BIENVENU ÎŞI PURTA PREA MULT ANTERIELE

Viaţa lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleaşi gînduri ca şi viaţa lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voită în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav şi încîntător.

Ca toţi bătrînii şi ca cei mai mulţi dintre cugetători, dormea puţin. Somnul lui era scurt şi adînc. Dimineaţa îşi îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia serviciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu. După liturghie

mînca o bucată de pîine de secară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să primească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, și mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregațiile, să acorde privilegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărți de rugăciune, catehisme diocezane[1], ceasloave etc., să scrie scrisori, să încuviințeze predici, să-i împace pe preoți și pe primari ; apoi corespondența clericală, corespondența administrativă ; de o parte statul, de alta sfîntul scaun ; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcțiile și breviarul, îl dăruia în primul rînd nevoiașilor, bolnavilor și celor năpăstuiți ; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiții, bolnavii și nevoiașii, îl dăruia muncii. Săpa pămîntul în grădină sau citea și scria. N-avea decît un cuvînt pentru amîndouă felurile de munci : le numea „grădinărit". „Spiritul e o grădină !" spunea el.

La prînz mînca la fel ca și dimineața. Pe la ora două, cînd vremea era frumoasă, ieșea și se plimba pe jos, pe cîmp sau prin oraș, intrînd adesea prin cocioabe. Era văzut mergînd singur, îngîndurat, cu ochii în pămînt, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită și caldă, purtînd ciorapi liliachii și niște pantofi mari, cu pălăria turtită, în trei colțuri, de care atîrnau trei ciucuri de aur cu franjuri deși.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald și luminos. Copiii și bătrînii ieșeau în pragul porților, la ivirea episcopului, ca la ivirea soarelui. Îi binecuvînta, și-l binecuvîntau. Oricine avea nevoie de ceva era îndrumat spre casa lui.

Se oprea ici și colo, sta de vorbă cu băieții și cu fetele și zîmbea mamelor. Cînd mai avea un ban, se ducea pe la săraci, cînd nu mai avea, se ducea la cei bogați.

Deoarece purta prea mult anteriele și nu voia să se bage de seamă lucrul ăsta, nu ieșea niciodată în oraș decît

[1] Cărți de propagandă religioasă publicate de episcopii pentru a servi drept manuale școlare de religie ; un catehism definea, sub formă de întrebări și răspunsuri, principalele dogme.

cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-l cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe la ora opt și jumătate, lua cina împreună cu sora sa, în vreme ce doamna Magloire sta în picioare, în spatele lor, și-i servea. Era o masă mai mult decît cumpătată. Dacă totuși episcopul avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun pește gustos, de lac, sau vreun vînat ales, de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună ; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se alcătuia decît din legume fierte în apă și din supă de post. De aceea se și spunea în oraș : „Cînd episcopul nu se ospătează popește, se ospătează călugărește".

După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnișoara Baptistine și cu doamna Magloire ; se întorcea apoi din nou în camera sa și începea iarăși să scrie, cînd pe foi volante, cînd pe marginea vreunui *in-folio*. Era un om cult și întrucîtva savant. A lăsat vreo cinci-șase manuscrise destul de ciudate ; printre altele o dizertație asupra versetului din geneză : *La început duhul lui Dumnezeu plutea pe ape*. Confruntă cu acest verset alte trei texte : versiunea arabă, care spune : *Vînturile Domnului suflau* ; pe Flavius Josefus [1], care zice : *Un vînt de sus se năpusti asupra pămîntului* ; și, în sfîrșit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos [2], care sună astfel : *Un vînt venind de la Dumnezeu sufla pe fața apelor*. Într-altă dizertație analiză operele teologice ale lui Hugo, episcop de Ptolémaïs, strămoș al celui ce scrie cartea de față, precizînd că acestui episcop trebuie să i se atribuie diferite broșuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barleycourt.

Cîteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mînă, cădea dintr-o dată într-o meditație adîncă, din care nu mai ieșea decît pentru a scrie cîteva rînduri chiar pe marginile volumului respectiv. Adesea, rîndurile acestea nu au nici o legătură cu cartea pe care sînt scrise. Avem în fața ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat : *Corespon-*

---

[1] Istoric ebreu din secolul I.

[2] Autor al unei traduceri în limba greacă a *Vechiului Testament* (secolul al II-lea).

dența lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwallis și cu amiralii marinei americane, Versailles, librăria Poinçot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor.

Iată această notă :

O, tu cel care ești !

Eclesiastul te numește Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Efesieni îți spune Libertate, Barunch te numește Nemărginire, Psalmii te numesc Înțelepciune și Adevăr, Ioan te numește Lumină, Regii îți spun Domnul, Exodul te numește Providență, Leviticul — Sfințenie, Esdras — Dreptate, creațiunea îți spune Dumnezeu, omul te numește Tată, dar Solomon îți spune Îndurare și acesta e cel mai frumos dintre toate numele tale...

Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau și se urcau în camerele lor de la etajul întîi, lăsîndu-l singur, la parter, pînă dimineața.

Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinței domnului episcop din Digne.

VI

CINE-I PĂZEA CASA

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter și un singur etaj ; trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. În spatele casei — o grădiniță de un sfert de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia oratoriul. Nu puteai ieși din oratoriu fără să treci prin camera de culcare, și nu puteai ieși din camera de culcare fără să treci prin sufragerie. În oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ținea acest pat pentru preoții de la țară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aduceau la Digne.

Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei şi care dădea spre grădină, fusese transformată în bucătărie şi cămară.

În grădină mai era şi un staul, fosta bucătărie a spitalului, unde episcopul ţinea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineaţă bolnavilor din spital. „Îmi dau dijma !" spunea el.

Camera lui era destul de mare şi destul de greu de încălzit în timpul iernii. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despărţitură închisă cu un perete de scînduri. Acolo-şi petrecea serile cînd era ger. Îi spunea „salonul său de iarnă".

Ca şi în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decît o masă de lemn, albă, pătrată, şi patru scaune de pai. Sala de mîncare mai era împodobită şi cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu şerveţele albe şi cu imitaţie de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobea oratoriul.

Adesea, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, şi femeile evlavioase din Digne strînseseră bani, ele-ntre ele, ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului ; de fiecare dată însă el luase banii şi-i împărţise la săraci. „Cel mai frumos altar, spunea el, e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulţumeşte lui Dumnezeu."

În oratoriu avea două scăunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemenea din pai. Cînd se întîmpla să primească şapte sau opt persoane o dată — pe prefect, pe general, sau statul-major al regimentului din garnizoană, sau cîţiva elevi ai micului seminar — era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scăunelele de rugăciune şi din dormitor fotoliul ; în felul acesta puteau să se adune pînă la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea cîte o încăpere.

Se întîmpla uneori să fie douăsprezece persoane ; atunci episcopul ieşea din încurcătură stînd în picioare lîngă sobă, dacă era iarnă, sau propunînd o plimbare prin grădină, dacă era vară.

Se mai afla un scaun și în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat și nu se ținea decît pe trei picioare, așa că nu putea fi folosit decît rezemîndu-l de zid. Domnișoara Baptistine avea și dînsa în odaie un jilț mare, de lemn, odinioară aurit și îmbrăcat cu mătase inflorată, dar jilțul acesta trebuise să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucît scara era foarte îngustă ; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.

Ambiția domnișoarei Baptistine ar fi fost să poată cumpăra o mobilă de salon îmbrăcată în catifea de Utrecht galbenă, cu flori în relief, din lemn de mahon, arcuit ca gîtul de lebădă, și cu o canapea. Dar asta trebuia să coste cel puțin cinci sute de franci și, dîndu-și seama că — în cinci ani — nu putuse să strîngă în acest scop decît patruzeci și doi de franci și zece centime, sfîrșise prin a renunța. De altminteri cine-și atinge idealul ?

Nimic mai simplu de închipuit decît dormitorul episcopului. O ușă cu geamuri dînd spre grădină, drept în fața patului ; un pat de spital, din fier, cu polog de mătase verde ; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădînd încă vechile deprinderi elegante ale omului de lume ; două uși : una lîngă sobă, dînd spre oratoriu, cealaltă lîngă bibliotecă, dînd în sufragerie ; biblioteca, un dulap mare cu uși de sticlă, plin cu cărți, căminul, din lemn imitînd marmura, de obicei fără foc ; în fața căminului, două grătare de fier, împodobite cu două vase cu ghirlande și ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal ; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de aramă, de pe care se luase argintul, așezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn cu poleială roasă. Lîngă ușa cu geamuri, o masă mare cu o călimară, cu o mulțime de hîrtii răvășite și cu volume groase. În fața mesei, fotoliul de pai. În fața patului, un scăunel de rugăciune, adus din oratoriu.

Două portrete în rame ovale erau atîrnate pe perete, de cele două părți ale patului. Niște inscripții mici, aurite, pe fondul neutru al pînzei, lîngă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfățișează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt, pe abatele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordi-

nul Câteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului, episcopul găsise aceste portrete şi le lăsase pe loc. Erau preoţi şi, probabil, donatori : două motive ca să-i inspire respect. Tot ce ştia despre amîndoi e că fuseseră numiţi de rege, unul la episcopie, celălalt pentru administrarea veniturilor, în aceeaşi zi, la 27 aprilie 1785. Cînd doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le şteargă de praf, episcopul găsise datele acestea scrise cu cerneală spălăcită pe un petic de hîrtie îngălbenit de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Champ.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofă groasă de lînă, care se învechise atît de tare, încît, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire trebuise s-o cîrpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenţia asupra ei. „Ce mult îmi place !" spunea el.

Toate încăperile casei, la parter ca şi la etaj, fără excepţie, erau văruite în alb, ca o cazarmă sau un spital.

Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var nişte zugrăveli care împodobeau apartamentul domnişoarei Baptistine. Înainte de a fi spital, casa fusese locul de întîlnire al cetăţenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roşii, care erau spălate în fiecare săptămînă ; în faţa paturilor se aflau rogojini de pai împletite. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, de la un capăt la altul, de o curăţenie desăvîrşită. Era singurul lux pe care şi-l îngăduia episcopul. Spunea : „Asta nu le răpeşte nimic săracilor !"

Trebuie totuşi să recunoaştem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră şase tacîmuri de argint şi o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scînteietor pe faţa de masă albă. Şi, pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne aşa cum era, trebuie să adăugăm că de cîteva ori fusese auzit spunînd : „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mănînc cu tacîmuri de argint".

La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeşnice de argint masiv, pe care le moştenise de la o mătuşă. Sfeşnicele aveau două lumînări de ceară şi erau

așezate de obicei pe căminul episcopului. Cînd avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două luminări și punea amîndouă sfeșnicele pe masă.

În camera episcopului, la căpătîiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Magloire încuia în fiecare seară cele șase tacîmuri de argint și lingura mare. Trebuie să menționăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.

Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urîte despre care am vorbit, avea patru alei încrucișate, șerpuind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei ; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergînd de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merișori. În trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume ; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici și colo erau cîțiva pomi fructiferi.

O dată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blîndă : „Monseniore, dumneavoastră, care trageți foloase din orice, țineți totuși pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decît flori". „Doamnă Magloire, răspunse episcopul, te înșeli. Frumosul e tot atît de folositor ca și utilul. Iar după o clipă de tăcere, adăugă : Poate chiar mai mult".

Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atîta timp cît și cărțile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două tăind, plivind, și făcînd ici și colo cîte o gaură în pămînt, unde punea semințe. Nu era atît de potrivnic insectelor cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenția că e botanist ; habar n-avea de grupe și de specii ; nu căuta cîtuși de puțin să hotărască între Tournefort [1] și metoda naturalistă [2] ; nu lua nici partea utricolelor împotriva cotiledonatelor, nici partea lui Jussieu [3] în contra lui Linné. Nu studia plantele ; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanți, dar îi respecta și mai mult pe cei neștiutori și, fără să se abată vreodată de la aceste norme

---

[1] Naturalist francez din secolul al XVII-lea.

[2] Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linné (vezi nota urm.) nu empiric cum se făcea mai înainte.

[3] Botanist francez din secolul al XVIII-lea, care a combătut clasificarea plantelor propusă de Linné, cunoscut naturalist suedez (1707—1778), care a stabilit clasificarea plantelor după structura florilor.

de respect, își stropea în fiecare seară de vară brazdele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.

Nici o ușă a casei nu se încuia cu cheia. Ușa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în fața catedralei, avusese pe vremuri broaște și zăvoare, ca o ușă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, așa încît, ziua și noaptea, ușa nu era închisă decît cu clanța. Orice trecător, la orice oră, n-avea decît să apese pe clanță ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că ușa nu era niciodată încuiată, dar episcopul de Digne le-a spus: „Dacă vreți, n-aveți decît să puneți zăvoarele la camerele voastre". Sfîrșiseră împărtășind încrederea lui, sau, cel puțin, lăsînd să se creadă că o împărtășesc. Numai doamna Magloire trecea din cînd în cînd prin clipe de spaimă. Cît despre episcop, ceea ce gîndea el se poate explica, sau cel puțin se poate ghici, din aceste trei rînduri scrise pe marginea unei biblii: *„Iată deosebirea: ușa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; ușa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă"*. Pe o altă carte, intitulată *Filozofia științei medicale*, scrisese altădată: *„Oare nu sînt și eu medic ca și dînșii? Am și eu bolnavii mei; mai întîi îi am pe ai lor, pe care ei îi numesc bolnavi, și-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociți"*. Într-altă parte scrisese de asemenea: *„Nu-l întrebați cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Mai cu seamă cel pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil"*.

Se întîmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai știu dacă era preotul din Couloubroux sau cel din Pompierry, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredințat că nu face oarecum o imprudență lăsînd zi și noapte ușa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, și dacă, în sfîrșit, nu se teme că se va întîmpla vreo nenorocire într-o casă atît de puțin păzită. Episcopul îl bătu cu blîndețe și seriozitate pe umăr și-i spuse: *Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam*"[1]. Pe urmă schimbă vorba.

---

[1] Dacă Dumnezeu nu păzește casa, zadarnic veghează păzitorii (lat.).

Spunea adesea: „Există o vitejie a preotului, aşa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că, adăuga el, a noastră trebuie să fie liniştită."

VII

CRAVATTE

Aici trebuie să povestim neapărat o întîmplare care ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bès, care năpădise strîmtorile Ollioules, unul dintre ajutoarele lui, Cravatte, fugise în munţi. Se ascunsese cîtăva vreme cu tîlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard Bès, în districtul Nisei, pe urmă trecu în Piémont şi apăru din nou pe neaşteptate în Franţa, la Barce-Ionette. Fu zărit mai întîi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l'Aigle, iar de-acolo cobora spre cătune şi sate prin rîpile Ubaye şi Ubayette. Se încumeta chiar să ajungă pînă la Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală şi jefui paraclisul. Tîlhăriile lui înfricoşaseră ţinutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar în zadar. Scăpa totdeauna. Uneori le ţinea piept cu îndîrjire. Era un ticălos plin de îndrăzneală. În toiul spaimei generale, sosi şi episcopul. Îşi făcea vizita sa obişnuită. La Chastelar primarul îi ieşi în întîmpinare şi-l sfătui să facă cale întoarsă. Cravatte aţinea drumul în munte pînă la Arche şi mai departe. Era lucru primejdios, chiar dacă aveai o escortă. Însemna să expui degeaba viaţa cîtorva bieţi jandarmi.

— Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

— Sînteţi hotărît să faceţi una ca asta, monseniore? exclamă primarul.

— Sînt atît de hotărît încît mă lipsesc cu desăvîrşire de jandarmi şi plec peste un ceas.

— Plecaţi?

— Plec!

— Singur?

— Singur.

— Monseniore, să nu faceți așa ceva !

— E acolo, în munte, spuse episcopul, un sătuc micuț, atîtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini și cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc, una e a lor. Fac brîuri de lînă foarte drăguțe, colorate în tot felul și cîntă cîntece de munte din fluierașe cu șase găuri. Au nevoie să li se vorbească din cînd în cînd despre Dumnezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia i-e frică ? Ce-ar spune ei dacă nu m-aș duce ?

— Dar tîlharii, monseniore ? Dacă vă întîlniți cu tîlharii ?

— Știi, spuse episcopul, mă gîndesc și la asta. Ai dreptate. S-ar putea să dau peste ei. Au desigur și ei nevoie să li se vorbească despre bunul Dumnezeu.

— Dar, monseniore, sînt o bandă ! O haită de lupi !

— Domnule primar, spuse episcopul, poate că Domnul m-a ales tocmai ca păstor al acestei turme. Cine cunoaște căile Domnului ?

— Monseniore, au să vă jefuiască.

— N-au ce să-mi ia.

— Au să vă omoare.

— Pe-un biet preot bătrîn, care trece mormăindu-și rugăciunile ? Hm ! De ce-ar face-o ?

— O, Doamne ! Dacă o să vă întîlniți cu ei ?

— Am să le cer pomană pentru săracii mei.

— Pentru numele lui Dumnezeu, monseniore, nu vă duceți ! Vă puneți viața în primejdie.

— Domnule primar, spuse episcopul, asta-i tot ? Eu nu sînt aici ca să-mi păzesc viața, ci ca să veghez asupra sufletelor altora.

Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărășit numai de un copil, care primi să-i slujească de călăuză. Îndărătnicia lui stîrni vîlvă și spaimă în ținut.

Nu îngădui nici surorii lui, nici doamnei Magloire să-l însoțească. Trecu muntele călare pe un catîr, fără să întîlnească pe nimeni și ajunse teafăr la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicînd, dînd sfînta împărtășanie, sfaturi și învățăminte. Cînd fu aproape de plecare, se hotărî să oficieze cu toată solemnitatea un

tedeum[1]. Stătu de vorbă cu preotul. Dar cum să-l oficieze ? N-avea nici un fel de podoabă episcopală. Nu i se puteau pune la dispoziţie decît un biet paraclis de ţară şi nişte patrafire vechi de damasc roş, împodobite cu o imitaţie de galoane.

— Nu-i nimic, părinte ! spuse episcopul. Să vestim totuşi la predică tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.

Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele acestor umile parohii la un loc n-ar fi ajuns să înveşmînte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.

Pe cînd se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă şi aşezată în prezbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreţi necunoscuţi, care se făcură numaidecît nevăzuţi. Deschiseră lada ; conţinea o mantie din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală, o cîrjă minunată, toate veşmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte din odoarele de la Notre-Dame din Embrun. În ladă se afla şi un bilet pe care erau scrise aceste cuvinte : *„Cravatte, monseniorului Bienvenu"*.

— Cînd vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt ! spuse episcopul. Apoi adăugă zîmbind : Celui care se mulţumeşte cu un stihar, Dumnezeu îi trimite o mantie de arhiereu.

— Monseniore, murmură preotul dînd din cap cu un zîmbet, Dumnezeu sau diavolul !

Episcopul se uită ţintă la preot şi repetă autoritar :

— Dumnezeu !

Cînd se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La prezbiteriul din Chastelar găsi pe domnişoara Baptistine şi pe doamna Magloire, care-l aşteptau. Se adresă surorii sale :

— Ei, am avut dreptate ? Bietul preot s-a dus la bieţii săi munteni cu mîinile goale şi se întoarce cu ele pline. Plecasem numai cu credinţa mea în Dumnezeu şi aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare, mai spuse : Să nu ne temem niciodată de hoţi şi de ucigaşi. Acestea sînt numai primejdiile din afară, primejdiile mărunte. Să ne temem de noi înşine. Prejudecăţile — iată hoţii ; viciile — iată ucigaşii ! Primejdiile mari sînt înlăun-

[1] Prescurtare din lat. *te deum laudamus* (pe tine, Doamne, te lăudăm), cîntare bisericească de mulţumire.

trul nostru. Ceea ce ne amenință viața sau punga n-are nici o importanță. Să nu ne gîndim decît la ceea ce ne amenință sufletul. Apoi, întorcîndu-se spre sora lui, spuse: Surioară, niciodată preotul nu trebuie să ia vreo măsură de prevedere împotriva aproapelui său. Tot ce face aproapele său e cu voia lui Dumnezeu. Să ne mărginim a ne ruga lui Dumnezeu atunci cînd ne închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca fratele nostru să nu cadă în păcat din pricina noastră.

De altfel, întîmplările deosebite erau destul de rare în viața sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaștem. De obicei, însă, își petrecea viața făcînd totdeauna aceleași lucruri, la aceleași ore. Fiecare lună a anului semăna la el cu fiecare ceas din zi.

Cît despre ceea ce se întîmplase cu „odoarele" catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă, lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare și foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au și fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat; nu mai rămînea decît să dea alt rost furtului, îndrumîndu-l către săraci. Nu facem nici o afirmație în această privință. Numai că prin hîrtiile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întîmplarea asta și care e concepută astfel: *„Rămîne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital"*.

VIII

FILOZOFIE LA UN PAHAR DE VIN

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu un soi de corectitudine indiferentă față de anumite împrejurări, care pot fi piedici, și pe care le numim conștiință, jurămînt, dreptate, datorie; mersese drept la țintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării și al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfățat de succese, făcînd fiilor, ginerilor, rude-

lor și chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, știind să ia din viață părțile bune, să se folosească de prilejuri și chilipiruri. Restul i se părea fără nici o importanță. Era spiritual și cultivat tocmai atît cît trebuia ca să se creadă un discipol al lui Epicur, neființ poate decît un produs al lui Pigault-Lebrun [1]. Rîdea cu chef și drăgălășie de lucrurile mari și eterne și de „năzbitiile bietului episcop". Rîdea uneori cu autoritate binevoitoare, chiar în fața domnului Myriel, care-l asculta.

Cu prilejul nu știu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim), și domnul Myriel trebuiră să ia masa la prefect. La sfîrșitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrîndu-și ținuta demnă, senatorul spuse :

— Nu zău, domnule episcop, să stăm puțin de vorbă. E foarte greu pentru un senator și pentru un episcop să se uite unul la altul fără a-și face cu ochiul. Sîntem doi auguri. Țin să vă fac o mărturisire. Am și eu filozofia mea.

— Și cu drept cuvînt, răspunse episcopul. Cum filozofăm, așa ne așternem ! Dormiți într-un pat de purpură, domnule senator.

Senatorul urmă încurajat :

— Să fim oameni de treabă !

— Chiar și niște pișicheri ! spuse episcopul.

— După părerea mea, spuse senatorul, marchizul d'Argens [2], Pyrrhon [3], Hobbes [4] și domnul Naigeon [5] nu sînt niște caraghioși. Am în biblioteca mea pe toți filozofii, în tomuri poleite.

— Ca și dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse episcopul.

Senatorul continuă :

— Nu-l pot suferi pe Diderot ; e un ideolog, un declamator și un revoluționar, care crede totuși în Dumnezeu

---

[1] Autor dramatic și romancier francez de pe vremea revoluției burgheze și a primului imperiu, ale cărui scrieri sînt pline de vervă populară.

[2] Filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea.

[3] Filozof sceptic din Grecia antică (secolul al IV-lea î.e.n).

[4] Filozof materialist englez (1588—1679).

[5] Filozof materialist francez, secretar al lu Diderot, și colaborator la *Enciclopedie*.

și e mai bine decît Voltaire. Voltaire și-a bătut joc de Needham [1] și n-a avut dreptate ; căci țiparii lui Needham dovedesc că Dumnezeu e de prisos. O picătură de oțet într-o lingură de aluat ține loc de *fiat lux* [2]. Închipuiți-vă picătura mai mare și lingura de asemenea, și aveți lumea. Omul e țiparul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer ? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă obosește. Nu-i bună decît să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot, care mă sîcîie ! Trăiască Nimicul, care mă lasă-n pace ! Între dumneavoastră și mine — ca să spun tot ce am pe inimă, și ca să mă spovedesc pastorului meu așa cum se cuvine — vă mărturisesc că bunul simț este de partea mea. N-aș putea spune că mă prăpădesc după mîntuitorul vostru, care propovăduiește la tot pasul renunțarea și sacrificiul. Povață de avar dată calicilor. Renunțare ? De ce, mă rog ? Sacrificiu ? Cu ce scop ? N-am văzut nici un lup jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură. Ne aflăm pe culme ; să avem o filozofie superioară. Ce folos că ești sus, dacă ești dus de nas de alții ? Să trăim bine ! Viața e totul ! Nu cred în ruptul capului că omul ar avea altă viață, aiurea — sus, jos, undeva. A ! mi se vorbește de sacrificiu și de renunțare ; trebuie să iau seama la tot ceea ce fac, sînt silit să-mi bat capul pe tema binelui și a răului, cu ce e drept și cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit și cu ce nu-i îngăduit. De ce ? Pentru că va trebui să răspund de faptele mele. Cînd ? După moarte. Ce vis frumos ! După moartea mea, prinde-mă dacă poți ! Ia un pumn de cenușă cu o mînă nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei inițiați și care cunoaștem și dedesubtul lucrurilor ; nu există nici bine, nici rău ; există numai vegetare. Să privim lucrurile în față. Să le cercetăm în toate amănuntele. La naiba ! să mergem în adîncul lor. Trebuie să știm să dibuim adevărul, să scormonim pămîntul și să-l descoperim. Atunci

---

[1] Fizician englez din sec. al XVIII-lea. După o teorie neștiințifică a lui, materia anorganică în anumite condițiuni (prin fermentație) poate genera organisme vii — niște corpi în formă de țipari.

[2] Să se facă lumină ! (Lat.). Aluzie la legenda biblică a creației divine.

încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simţi tare şi eşti fericit. Eu sînt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O, încîntătoare făgăduinţă! Vă încredeţi în ea. Ce noroc pe Adam! Eşti om şi vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneţi, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian [1] cel care spune că fericiţii întru Domnul vor pluti de la un astru la altul? Bun! Vor fi lăcustele stelelor. Şi pe urmă îl vor vedea pe Dumnezeu. Ha, ha, ha! Ce lucruri sarbede toate paradisurile astea! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în *Monitor*, vezi bine, dar o pot şopti între prieteni. *Inter pocula* [2]. Să dai pămîntul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mînă pentru cioara de pe gard. Să te laşi amăgit de infinit. Nu-s aşa de prost. Eu sînt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naşte? Nu. Am să mai exist după moarte? Nu. Ce sînt eu? Un pumn de ţărînă închegat într-un trup. Ce rost am pe pămînt? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferinţa? În neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea? În neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănînci ori să fii mîncat. Eu mănînc. E mai bine să fii dinte decît iarbă. Asta-i înţelepciunea mea. Şi pe urmă, cum o da Dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noi ăştia ne aşteaptă Pantheonul [3], totul cade în groapa cea mare. Sfîrşitul *Finis*. Lichidare totală. De aici înainte nu mai e nimic. Moartea e moarte, ascultă-mă pe mine. Îmi vine să rîd la gîndul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogoriţe pentru copii. Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mîine e noaptea. Dincolo de mormînt nu mai e decît neantul şi iar neantul. Fie că ai fost Sardanapal [4], fie că ai fost Vincent de Paul [5],

---

[1] Scriitor latin din secolele II—III, apologet al creştinismului.

[2] La un pahar de vin (lat.).

[3] Literal, în antichitate: templul tuturor zeilor; la francezi, monument în care se păstrează resturile unor oameni de seamă (Voltaire, Rousseau); aici: într-un sens larg de mausoleu, mormînt.

[4] Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.e.n.), tipul monarhului desfrînat.

[5] Călugăr din secolul al XVII-lea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.

e același nimic. Iată adevărul. Deci, trăiți-vă viața, mai presus de toate ! Folosiți-vă de eul vostru atîta vreme cît vă aparține ! Nu, zău, cum vedeți, domnule episcop, eu am filozofia mea și filozofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva și celor de jos, desculților, modeștilor, săracilor. Sînt îndopați cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit pe toate. Le întind pe pîinea lor uscată. Cine n-are nimic îl are pe Dumnezeu. E și asta ceva. N-am nimic împotrivă, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul Dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătu din palme.

— Bine zis ! exclamă el. Minunat lucru și cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orișicine ! O ! cînd îl ai, nu mai poți fi păcălit ; nu te mai lași exilat prostește, cum a făcut Caton [1], nici bătut cu pietre ca Ștefan [2], nici ars de viu ca Jeanne d'Arc. Cei care au izbutit să-și însușească acest materialism admirabil au satisfacția de a se simți fără nici o răspundere și de a-și închipui că pot înghiți totul, fără nici o grijă : slujbe, sinecure, demnități, putere dobîndită pe drept sau pe nedrept, compromisuri bănoase, trădări rentabile, delicioase capitulări de conștiință, și că vor intra în mormînt cu digestia făcută. Ce bine-i așa ! Nu spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuși nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveți, precum spuneți, o filozofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemîna numai a celor bogați, gătită cu toate sosurile, dînd gust și mai bun tuturor desfătărilor vieții. Filozofia asta e smulsă din adîncuri și dezgropată de cercetători deosebiți. Dar dumneavoastră sînteți stăpîni mărinimoși și nu socotiți că e rău ca filozofia poporului să fie credința în Dumnezeu, așa cum tocana e curcanul cu ciuperci al săracului.

---

[1] Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar. După înfrîngerea de la Thapsus, s-a refugiat la Utica, lîngă Cartagina, unde s-a sinucis.

[2] După legendă, cel dintîi discipol al lui Isus, ucis pentru credința lui.

IX

UN FRATE DESCRIS DE SORA SA

Pentru a da o idee asupra vieții din casa domnului episcop din Digne și asupra felului în care cele două suflete cuvioase își legau faptele, gîndurile și chiar instinctele lor de femei lesne sperioase, de obiceiurile și de gîndurile episcopului, fără ca el să fie măcar nevoit să deschidă gura spre a le exprima, n-avem decît să transcriem aici o scrisoare a domnișoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.

Digne, 16 decembrie 18...

Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. E obiceiul nostru, dar avem și un motiv în plus. Închipuiți-vă că, spălînd și ștergînd tavanul și pereții, doamna Magloire a făcut unele descoperiri : acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hîrtie veche, spoită cu var, ar face cinste chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salonul meu, unde nu există nici o mobilă, și de care ne folosim ca să întindem rufele la uscat, are o înălțime de cincisprezece picioare, o lățime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche și cu grinzi ca la dumneavoastră. Era acoperit cu pînză, de pe vremea cînd aici fusese spital. În sfîrșit, cu brîie de lemn, ca pe vremea bunicii. Dar să vedeți camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rînduri de tapete niște picturi, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfățișează pe Telemac făcut cavaler de către Minerva[1]. *Și din nou pe el, în grădinile... nu mai știu cum le spune ; în sfîrșit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun ? Bărbați romani*

[1] Episod din romanul mitologic *Aventurile lui Telemac, fiul lui Ulise* de Fénelon (1699), în care se arată că Minerva, zeița înțelepciunii în mitologia antică, l-a însoțit pe Telemac în peregrinările sale, sub chipul bătrînului Mentor.

și femei romane (aici e un cuvînt neciteț) și așa mai departe. Doamna Magloire le-a curățit, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să lustruiască totul din nou și camera mea va fi un adevărat muzeu.

A găsit, de asemeni, într-un colț al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăștia mai bine îi dăm săracilor, de altfel sînt tare urîte și mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.

Sînt foarte fericită. Fratele meu e atît de bun ! Dă tot ce are săracilor și bolnavilor. Sîntem foarte strîmtorați. Iarna aici e foarte aspră și trebuie să facem ceva pentru cei nevoiași. De bine, de rău, noi avem căldură și lumină. Astea-s marile noastre mulțumiri.

Fratele meu își are obiceiurile lui. Cînd vorbește despre asta, spune că așa trebuie să fie un episcop. Închipuiți-vă că ușa casei nu se încuie niciodată. Intră oricine poftește, de-a dreptul la fratele meu. Nu se teme de nimic, nici măcar noaptea. Asta-i vitejia lui, spune el.

Nu ne îngăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor și nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să știi să-l înțelegi.

Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă la drum în toiul iernii. Nu se teme de întuneric, de drumurile deocheate, de întîlnirile primejdioase.

Anul trecut s-a dus singur prin niște locuri bîntuite de hoți. N-a vrut să ne ia cu dînsul. A lipsit cincisprezece zile ; cînd s-a întors, nu i se întîmplase nimic ; îl credeam mort și el era teafăr. Spunea : „Iată cum m-au jefuit“. Și a deschis o ladă plină cu toate odoarele catedralei din Embrun, pe care hoții i le dăruiseră.

De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieșisem în întîmpinare la vreo două leghe împreună cu alți prieteni, nu m-am putut opri să nu-l dojenesc puțin, avînd însă grijă să-i vorbesc numai cînd trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă și altcineva.

La început îmi ziceam : nu există primejdie care să-l oprească ; e grozav. Acuma, în sfîrșit, m-am deprins. Îi

fac semn doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. Își pune viața în primejdie ori de cîte ori vrea. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el și adorm. Sînt liniștită pentru că știu că dacă i s-ar întimpla vreo nenorocire, asta ar însemna și sfîrșitul meu. M-aș înfățișa înaintea Domnului o dată cu fratele și cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decît mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudențele lui. Acum însă s-a obișnuit. Ne rugăm amîndouă, ne e frică amîndurora și adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta ? Există totdeauna cineva lîngă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălășluiește cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici un cuvînt. Îl înțeleg fără să vorbească și ne lăsăm în grija Domnului.

Așa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebat pe fratele meu în privința lămuririlor pe care mi le cereți despre familia de Faux. Știți cum le știe el pe toate, și cîte amintiri are, a rămas și acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux și un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel și nu știu mai ce în cavaleria ușoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franței, colonel în regimentul de gardă și locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq și Faocq.

Dragă doamnă, rugați pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cît privește pe scumpa dumneavoastră Sylvanie, a făcut foarte bine că nu și-a răpit din timpul atît de scurt pe care și-l petrece lîngă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile și se gîndește cu drag

la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea și totuși slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hîrtie și sînt nevoită să închei. Toate cele bune.

Baptistine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepoțelul dumneavoastră e încîntător. Știți că împlinește în curînd cinci ani ? Ieri a văzut un cal cu genunchere și a întrebat : „Ce are la genunchi ?“ E atît de drăguț, mititelul ! Frățiorul lui tîrăște o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură și strigă : „Hi !..“

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei știau să se supună felului de viață al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înțelege pe bărbat mai bine decît se poate înțelege el însuși. Cu înfățișarea sa blîndă și nevinovată, care nu se dezmințea niciodată, episcopul de Digne săvîrșea uneori fapte mari, îndrăznețe, uimitoare, fără să pară că-și dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori doamna Magloire încerca o mustrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvîrșirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acțiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, cînd poate nici el însuși nu-și dădea seama, atît de desăvîrșită era simplicitatea sa, simțeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decît două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere și, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Își dădeau seama, cu o admirabilă delicatețe de instinct, că anumite stăruințe pot stînjeni. De aceea, chiar cînd îl socoteau în primejdie, înțelegeau, dacă nu gîndul, cel puțin firea lui și nu-l mai sîcîiau cu grija lor. Îl încredințau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfîrșitul fratelui ei va fi și sfîrșitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o știa.

X

EPISCOPUL ÎN FAȚA UNEI LUMI NECUNOSCUTE

La puțină vreme după data scrisorii citate în paginile de mai înainte, el săvîrși — de-ar fi să dăm crezare spuselor orașului — o faptă mult mai primejdioasă decît plimbarea prin munții împînziți de bandiți.

Lîngă Digne, la țară, trăia un om în singurătate. Omul acesta, s-o spunem fără înconjur, era un fost convențional[1]. Se numea G.

Mica populație din Digne vorbea despre convenționalul G. cu un fel de groază : „Un convențional ! Vă dați seama ce-i asta ?" Ăștia existau pe vremea cînd lumea se tutuia și-și zicea : „Cetățene !" Omul acesta era un fel de monstru. Nu votase chiar pentru moartea regelui, dar aproape. Era *quasi* regicid. Fusese un ins cumplit. Cum se face că, după întoarcerea principilor legitimi, omul ăsta nu fusese dat pe mîna justiției ? Nu i s-ar fi tăiat capul, dacă vreți ; trebuie să fim miloși, fie ; dar măcar exilul pe viață ! O pildă, în sfîrșit ! etc., etc. De altfel, mai era și ateu, ca toți cei de teapa lui.

Flecăreli de gîște pe socoteala unui vultur. Era oare un vultur acest G. ? Da, dacă ținem seama de înspăimîntătoarea lui singurătate. De vreme ce nu votase pentru moartea regelui, nu fusese trecut pe lista celor exilați și putuse să rămînă în Franța.

Locuia la trei sferturi de oră de oraș, departe de orice așezare omenească, departe de orice drum, în nu știu ce adîncitură pierdută într-o vîlcea sălbatică. Se spunea că avea acolo un petec de pămînt, o văgăună, o vizuină. Nici vecini, nici chiar trecători. De cînd se adăpostea în vîlceaua lui, poteca ce ducea într-acolo fusese năpădită de iarbă. Se vorbea despre locul acela ca despre casa călăului.

Totuși, episcopul se gîndea și, din cînd în cînd, privea în zare spre locul în care un pîlc de arbori arăta unde e vîlceaua bătrînului convențional, și-și spunea : „Acolo se află un suflet stingher". Iar în sinea lui adăuga : „Tre-

---

[1] Membru al Convențiunii Naționale din timpul Revoluției Franceze.

buie să mă duc să-l văd". Dar trebuie să mărturisim că gîndul acesta, firesc la prima vedere, i se părea, după o clipă de chibzuială, ciudat și imposibil, aproape respingător. Căci, de fapt, el împărtășea părerea generală și convenționalul îi inspira, fără să-și dea prea bine seama, acel sentiment care este un fel de hotar al urii și pe care-l exprimă atît de bine cuvîntul „dezgust". Totuși, o oaie rîioasă îl poate oare speria pe păstor ? Nu. Dar ce oaie ! Bunul episcop era nedumerit. Uneori o pornea într-acolo, apoi se întorcea. Într-o zi, în sfîrșit, se răspîndi zvonul în oraș că un fel de ciobănaș, care-l slujea pe convenționalul G. în bîrlogul său, venise să caute un doctor, că bătrînul nelegiuit trăgea să moară, că începuse să paralizeze și că nu avea să mai apuce ziua de mîine. „Slavă Domnului !" spuneau unii.

Episcopul își luă toiagul, își puse mantia, din pricina anteriului prea uzat, cum am mai spus, dar și din cauza vîntului de seară care începea să sufle, și porni.

Soarele apunea, atingînd aproape zarea, cînd episcopul ajunse la locul blestemat. Își dădu seama, cu oarecare emoție, că se află lîngă vizuină. Sări un șanț, trecu printr-un gard de mărăcini, sări un pîrleaz, intră într-o grădiniță părăginită, înaintă cîțiva pași cu destulă îndrăzneală și deodată, în fundul paraginii, după niște mărăcinișuri înalte, zări văgăuna. Era un fel de cocioabă foarte joasă, sărăcăcioasă, micuță și curată, acoperită cu viță de vie.

În fața ușii, într-un scaun vechi cu roți — care e jilțul țăranului — ședea un om cu părul alb, care zîmbea la soare. Lîngă bătrîn stătea în picioare un băiețaș — ciobănașul. Tocmai îi întindea bătrînului o strachină cu lapte.

Pe cînd episcopul se uita la el, bătrînul glăsui :

— Mulțumesc, zise, nu mai am nevoie de nimic. Și zîmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.

Episcopul înaintă. La zgomotul pasului său, bătrînul întoarse capul și pe fața lui se întipări toată uimirea pe care o mai poți încerca după ce-ai trăit o viață întreagă.

— De cînd sînt aici, zise el, pentru întîia dată vine cineva la mine. Cine sînteți dumneavoastră, domnule ?

Episcopul răspunse :

— Mă numesc Bienvenu Myriel.

— Bienvenu Myriel? Am mai auzit numele ăsta. Dumneavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu?

— Mic.

Bătrînul spuse din nou, schițînd un zîmbet:

— În cazul acesta, îmi sînteți episcop?

— Întrucîtva.

— Poftiți, domnule.

Convenționalul îi întinse episcopului mîna, dar episcopul nu i-o dădu, ci se mărgini să spună:

— Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreți de loc bolnav.

— Domnule, răspunse bătrînul, sînt pe cale să mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse: Voi muri peste trei ceasuri. Pe urmă, adăugă: Sînt nițel doctor; știu cînd se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erau reci numai labele picioarelor; astăzi frigul mi-a ajuns la genunchi; acuma îl simt urcînd pînă la brîu; cînd va ajunge la inimă, mă voi sfîrși. Ce frumos e soarele, nu-i așa? Am cerut să să fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra lucrurilor. Puteți să-mi vorbiți; nu mă obosește de loc. Ați făcut bine venind să vedeți un om care trage să moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur. Cu toții avem manii; aș fi vrut să apuc răsăritul. Știu însă că nu mai am decît trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanță are? Să sfîrșești nu-i mare lucru. Nu-i nevoie nepărat să fie ziuă. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrînul se întoarse spre ciobănaș: Tu, du-te de te culcă! Ai stat de veghe toată noaptea. Ești obosit.

Băiatul intră în colibă.

Bătrînul îl urmări cu privirea și adăugă, ca și cum ar fi vorbit singur:

— Pe cînd el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.

Episcopul nu era atît de mișcat cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezența lui Dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind — pentru că micile contradicții ale sufletelor mari se cer deopotrivă

scoase la iveală — el, care cu alt prilej rîdea cu atîta poftă cînd i se spunea „înălțimea sa“, era oarecum jignit că nu i se spune „monseniore“ și era cît pe ce să spună și el „cetățene“. Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obișnuită la medici și la preoți, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenționalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic ; pentru întîia dată, poate, în viața lui, episcopul se simți pornit să fie aspru.

Convenționalul îl privea totuși cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilința celui ce se află în pragul morții.

La rîndul său, episcopul, deși de obicei se ferea să se lase mînat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convențional cu o atenție care, nefiind izvorîtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conștiința sa, dacă s-ar fi aflat în fața oricărui alt om. Un convențional, însă, i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar și din legea milei.

Liniștit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care stîrnesc uimirea fiziologului. Revoluția a avut mulți oameni dintr-ăștia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrîn un om încercat. Deși atît de aproape de moarte, își păstrase înfățișarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mișcarea vînjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morții, s-ar fi întors din drum, crezînd c-a greșit ușa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau țepene. Pe acolo îl încleștau umbrele. Picioarele îi erau moarte și reci, iar capul trăia cu toată puterea vieții și părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lîngă el era o piatră. Episcopul se așeză. Îi vorbi fără înconjur.

— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-ați votat totuși pentru moartea regelui.

Convenționalul păru că nu bagă de seamă subînțelesul amar al cuvîntului „totuși". Răspunse. Zîmbetul îi pierise cu totul de pe față.

— Nu vă grăbiți să mă felicitați, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, față-n față cu un glas aspru.

— Ce vreți să spuneți ? zise episcopul.

— Vreau să spun că există un tiran al omului : ignoranța. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpînirea dobîndită prin fals, pe cînd știința e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decît de știință.

— Și de conștiință, adăugă episcopul.

— E același lucru. Conștiința e cantitatea de știință înnăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenționalul urmă :

— Cît despre Ludovic al XVI-lea, am spus *nu*. Nu mă cred îndreptățit să ucid un om ; dar mă simt dator să stîrpesc răul. Am votat sfîrșitul tiranului. Adică sfîrșitul prostituției pentru femeie, sfîrșitul sclaviei pentru bărbat, sfîrșitul întunericului pentru copil. Votînd pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbușirea prejudecăților și a greșelilor. Năruirea greșelilor și a prejudecăților aduce lumină. Noi am doborît lumea cea veche, iar lumea cea veche, hîrdău plin de mizerii, revărsîndu-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o urnă de fericire.

— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

— Ați putea spune fericire tulburată ; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numește 1814, fericire apusă. Vai ! N-am știut să mergem pînă la capăt, recunosc ; am dărîmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desființa cu totul în gîndurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înnăbușim abuzurile ; trebuie să schimbăm moravurile. Moara nu mai este, dar vîntul tot mai suflă.

— Ați dărîmat. A dărîma poate fi de folos ; dar nu mă încred într-o dărîmare pornită din mînie.

— Dreptul nu e străin de mînie, domnule episcop, iar mînia dreptului e un element de progres. Orice s-ar spune, Revoluția Franceză e cel mai mare pas înainte al omenirii. Imperfectă, poate, dar sublimă. A scos la iveală toate problemele sociale. A îmblînzit spiritele ; a liniștit, a potolit, a luminat ; a făcut să se reverse pe pămînt valuri de civilizație. A fost bună. Revoluția Franceză e încoronarea omenirii.

Episcopul nu se putu opri de-a murmura :

— Da ? '93 !

Convenționalul se îndreptă în scaun cu o solemnitate aproape lugubră și, atît cît poate striga un muribund, strigă :

— Aha ! '93 ! Aici e aici ! Mă așteptam la asta. Un nor s-a îngrămădit vreme de o mie cinci sute de ani. După cincisprezece veacuri s-a revărsat. Faceți procesul trăsnetului.

Episcopul simți, fără să-și mărturisească poate, că fusese atins. Totuși se stăpîni. Răspunse :

— Judecătorul vorbește în numele justiției ; preotul vorbește în numele milei, care nu-i altceva decît o justiție mai nobilă. Trăsnetul nu poate greși. Și adăugă, privindu-l țintă pe Convențional : Ludovic al XVII-lea [1] ?

Convenționalul întinse mîna și-l apucă pe episcop de braț :

— Ludovic al XVII-lea ! Poftim ! După cine plîngeți ! După un copil nevinovat ? Atunci, fie ! Plîng și eu împreună cu dumneavoastră. După vlăstarul regal ? Dați-mi voie să mă gîndesc. Pentru mine, fratele lui Cartouche [2], copil nevinovat, spînzurat de subsuori în Piața Grève, pînă ce și-a dat sufletul, pentru singura crimă că a fost fratele lui Cartouche, nu e mai puțin vrednic de compătimire decît nepotul lui Ludovic al XV-lea, copil ne-

---

[1] Fiul lui Ludovic al XVI-lea, dispărut în condițiuni misterioase după executarea părinților săi. Regaliștii, dușmani ai revoluției burgheze, l-au socotit rege „legitim" după moartea tatălui său.

[2] Celebru bandit parizian, tras pe roată în 1721.

vinovat, martirizat în turnul Templului pentru singura crimă de-a fi fost nepotul lui Ludovic al XV-lea.

— Domnule, spuse episcopul, nu-mi plac aceste apropieri de nume.

— Cartouche? Ludovic al XV-lea? Pentru care dintre ei protestați?

Urmă o clipă de tăcere. Episcopului începuse să-i pară rău că venise și totuși ceva de neînțeles îl făcea să se simtă ușor zdruncinat.

Convenționalul adăugă:

— O, părinte, nu vă place crudul adevăr. Lui Isus îi plăcea. Punea mîna pe bici și curăța templul. Biciul lui plin de fulgere știa să spună cele mai crunte adevăruri. Cînd striga: *Sinite parvulos*[1]... nu făcea nici o deosebire între copii. Nu s-ar fi sfiit să pună alături de moștenitorul lui Barabbas[2] pe moștenitorul lui Irod[3]. Domnule, nevinovăția e ea însăși propria-i cunună. Nevinovăția n-are nevoie să fie princiară. E tot atît de augustă în zdrențe, ca și împodobită cu crini.

— Așa e! spuse episcopul cu o voce înceată.

— Mai departe, urmă convenționalul G., ați pomenit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înțelegem. Îi plîngem pe toți nevinovații, pe toți martirii, pe toți copiii, pe cei de jos, ca și pe cei de sus? Sînt de aceeași părere. Dar atunci, v-am mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte de '93, iar lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de Ludovic al XII-lea. Voi plînge pentru vlăstarele regale împreună cu dumneavoastră, cu condiția ca și dumneavoastră să plîngeți cu mine vlăstarele poporului.

— Îi plîng pe toți, spuse episcopul.

— Deopotrivă! exclamă G. Și dacă balanța trebuie să încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.

---

[1] Lăsați copiii... (lat.).

[2] După legenda evanghelică, criminal contemporan cu Isus, eliberat din închisoare în cinstea paștelui evreiesc, fariseii preferind ca el să fie salvat de la moarte pentru a obține de la Ponțiu Pilat condamnarea lui Isus.

[3] Numele a doi regi ai Iudeii. Lui Irod, zise cel Mare, evangheliile îi atribuie uciderea pruncilor din Bethleem; Irod Antipas, fiul lui, ar fi avut — după legenda biblică — un rol activ în crucificarea lui Isus.

Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenționalul. Se ridică într-un cot, își prinse obrazul între degete, așa cum facem fără să vrem atunci cînd punem întrebări sau cînd ne gîndim, și se adresă episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniei. Fu aproape ca o explozie :

— Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Și-n definitiv, de asta ați venit aici, ca să mă descoaseți și să-mi vorbiți de Ludovic al XVII-lea ? Eu nu vă cunosc. De cînd mă aflu prin părțile astea, am trăit singur în ograda asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altcineva decît pe băiatul care mă îngrijește. Numele dumneavoastră, e drept, a ajuns cam nedeslușit pînă la mine și, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică ; dar asta nu înseamnă nimic. Oamenii îndemînatici au atîtea mijloace de-a cîștiga încrederea celor simpli ! Dar, fiindcă veni vorba, n-am auzit huruitul trăsurii dumneavoastră ; ați lăsat-o, desigur, dincolo de tufiș, la răspîntie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-ați spus că sînteți episcopul, dar asta nu mă lămurește cîtuși de puțin asupra dumneavoastră. Într-un cuvînt, vă repet întrebarea : cine sînteți ? Un episcop, adică un prinț al bisericii, un personaj aurit, cu blazon, cu avere și cu venituri însemnate — episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci și zece mii de franci din venituri întîmplătoare, în total douăzeci și cinci de mii de franci — cu bucătării și cu servitorime în livrea ; sînteți unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănîncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsuri de gală cu lachei în față și la spate, care stau în palate și merg numai pe sus, în numele Domnului care mergea cu picioarele goale. Sînteți un prelat ; aveți venituri, palate, cai, valeți, masă îmbelșugată, toate desfătările vieții ; le aveți toate astea ca și alții și, ca și alții, vă bucurați de ele ; foarte bine ; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic ; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumneavoastră reale și adevărate, asupra dumneavoastră care veniți probabil cu gîndul de a-mi aduce mîntuirea. Cu cine stau de vorbă ? Cine sînteți ?

Episcopul lăsă capul în jos și răspunse :

— *Vermis sum*[1] !

— Vierme cu trăsură ! mormăi convenționalul.

Era rîndul convenționalului să fie trufaș și al episcopului să se arate umil.

Episcopul spuse cu blîndețe :

— Domnule, fie și-așa ! Dar lămurește-mă : întrucît trăsura mea, care e la doi pași dincolo de copaci, întrucît masa mea îmbelșugată și păsările pe care le mănînc vineri, întrucît veniturile mele de douăzeci și cinci de mii de franci, întrucît palatul meu și lacheii pe care-i am, dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie și că '93 n-a fost cumplit ?

Convenționalul își trecu mîna pe frunte ca pentru a alunga un nor.

— Înainte de a vă răspunde, zise el, vă rog, să mă iertați. Am greșit, domnule. Vă aflați la mine, sînteți oaspetele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutați ideile mele ; se cuvine să mă mărginesc a combate raționamentele dumneavoastră. Bogățiile și desfătările dumneavoastră sînt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuție, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

— Vă mulțumesc, spuse episcopul.

G. continuă :

— Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereți. Unde am rămas ? Ce spuneați ? Că '93 a fost cumplit ?

— Da, cumplit ! zise episcopul. Ce credeți despre Marat, care bătea din palme în fața ghilotinei ?

— Ce credeți despre Bossuet care binecuvînta persecuțiile religioase ?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la țintă, cu siguranța unei săgeți. Episcopul tresări ; nu-i veni în minte nici o ripostă, dar se simțea jignit de felul cum fusese pomenit numele lui Bossuet. Chiar și spiritele superioare au idolii lor și uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii.

Convenționalul începuse să gîfîie ; respirația agitată a agoniei, amestecată cu suflul din umbră, îi tăia glasul ; privirea însă îi era cu desăvîrșire lucidă. Continuă :

[1] Sînt un vierme (lat.).

— Aş vrea să mai spun încă ceva. În afară de revoluţie — care, privită în întregul ei, este o uriaşă afirmaţie omenească — '93, vai! e o replică. Îl găsiţi cumplit, dar toată monarhia, domnule? Carrier[1] e un bandit; dar ce nume îi daţi lui Montrevel[2]? Fouquier-Tinville[3] e un ticălos, dar ce părere aveţi despre Lamoignon-Bâville?[4] Miallard[5] e groaznic, dar Salux Tavannes[6], mă rog? Moş Duchesne[7] e feroce, dar ce epitet îmi veţi găsi pentru moş Letellier[8]? Jordan-Coupe-Tête[9] e un monstru, dar mai mic decît domnul marchiz de Louvois[10]. Domnule, domnule, o plîng pe Marie-Antoinette, arhiducesă şi regină, dar o plîng şi pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe cînd îşi alăpta copilul, a fost legată, goală pînă la brîu, de un stîlp, şi copilul ţinut la distanţă; sînul i se umplea de lapte şi inima de spaimă; micuţul, galben şi flămînd, vedea sînul, trăgea să moară şi ţipa; iar călăul îi spunea femeii, care era şi mamă şi doică: „Leapădă-te!“, punînd-o să aleagă între moartea copilului şi moartea conştiinţei. Ce spuneţi de acest chin

---

[1] Deputat în Convenţiunea Naţională, trimis la Nantes cu puteri discreţionare pentru a lua măsuri împotriva revoltei vandeene, i-a nimicit pe contrarevoluţionari.

[2] Mareşal sub Ludovic al XIV-lea; a participat la persecuţiile împotriva protestanţilor.

[3] Acuzator public al Tribunalului revoluţionar în 1792—1794.

[4] Guvernator civil al Languedocului; intendat sub Ludovic al XIV-lea; a instituit teroarea împotriva comisarzilor, ţărani calvinişti revoltaţi în munţii Ceveni.

[5] Luptător în vremea revoluţiei burgheze din Franţa. A participat la luarea Bastiliei.

[6] Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franţa (secolul al XVI-lea). Persecutor crunt al protestanţilor, a fost unul din sfetnicii Caterinei de Medicis care au îndemnat-o la măcelul calviniştilor din noaptea Sfîntului Bartholomeu (1572).

[7] Poreclă a lui Jacques Hébert (după titlul ziarului său *Le Père Duchesne*), iacobin, unul dintre revoluţionarii cei mai consecvenţi.

[8] Iezuit, confesor al lui Ludovic al XIV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuţii religioase.

[9] Revoluţionar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprima comploturile regaliste.

[10] Ministru de război al lui Ludovic al XIV-lea, cunoscut prin cruzimile sale; organizatorul persecuţiilor crunte împotriva calviniştilor.

al lui Tantal[1] aplicat unei mame ? Domnule, ţineţi minte lucrul acesta : Revoluţia Franceză a avut rosturile ei. Inverşunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mîngîiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc ; prea am dreptate. De altfel, mă sfîrşesc. Şi, fără să se mai uite la episcop, convenţionalul îşi încheie gîndul cu aceste cuvinte liniştite : Da, brutalităţile progresului se numesc revoluţii. Cînd li se pune capăt, recunoaştem că neamul omenesc a fost zgîlţîit, dar a înaintat.

Convenţionalul nu-şi dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate întăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuşi una, şi de pe această ultimă poziţie de rezistenţă a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început :

— Progresul trebuie să creadă în Dumnezeu. Binele nu poate avea slujitori nelegiuiţi. Ateul e un rău cîrmuitor de oameni.

Bătrînul reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer şi o lacrimă se ivi încetişor în umbra genelor.

Cînd pleoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul pămîntiu şi el spuse, aproape bîiguind, încet, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, cu ochii pierduţi în gol :

— O, tu, ideal, numai tu exişti !

Episcopul simţi un fel de zguduire ce nu se poate descrie.

După o scurtă tăcere, bătrînul ridică un deget spre cer şi spuse :

— Infinitul există. E-acolo. Dacă infinitul n-ar avea eul său, eul ar fi hotarul său ; n-ar mai fi infinit : cu alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are eul său. Acest eu al infinitului e Dumnezeu.

Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare şi cu înfiorarea extazului, ca şi cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sforţarea îl sleise. Se

[1] Aluzie la o legendă mitologică, după care Tantal, rege al Lydiei, fusese condamnat de zei să sufere în infern de foame şi sete, fără a şi le putea potoli, fiindcă apa şi fructele spre care îşi întindea mîinile se retrăgeau la apropierea lor.

vedea că trăise într-o clipă cele cîteva ceasuri pe care le mai avea de trăit. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.

Episcopul înțelese ; trebuia să se grăbească ; venise ca preot ; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emoția cea mai adîncă ; se uită la ochii închiși, luă mîna bătrînă, zbîrcită și înghețată, și se plecă asupra muribundului.

— Ceasul acesta e ceasul Domnului. Nu credeți c-ar fi păcat să ne fi întîlnit în zadar ?

Convenționalul deschise din nou ochii. Pe fața lui se întipărise o expresie gravă și întunecată.

— Domnule episcop, spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mîndriei sufletești decît slăbirii puterilor, mi-am petrecut viața în meditație, studiu și contemplare. Aveam șaizeci de ani cînd țara m-a chemat și mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Se petreceau abuzuri ; le-am combătut. Existau tiranii ; le-am nimicit. Existau drepturi și principii ; le-am proclamat și propovăduit. Teritoriul era cotropit ; l-am apărat. Franța era amenințată ; i-am dat pieptul meu drept scut. N-am fost bogat ; sînt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului ; pivnițele Tezaurului erau atît de pline, încît a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului și argintului ; eu luam masa cu un franc și zece centime în strada l'Arbre Sec. I-am ajutat pe oropsiți, i-am alinat pe suferinzi. Am sfîșiat pînza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănile patriei. Am susținut întotdeauna mersul înainte al omenirii spre lumină și m-am împotrivit adesea progresului necruțător. Cînd s-a ivit prilejul, mi-am sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni își aveau palatele de vară, o mînăstire a urbaniștilor, mînăstirea Sainte-Claire din Beaulieu ; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele și am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărțuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptățiți să mă disprețuiască ; pentru mulțimea neștiutoare am înfățișarea unui blestemat

şi, fără să duşmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci şi şase de ani ; mor. Ce vreţi de la mine ?

— Binecuvîntarea ! spuse episcopul.

Şi îngenunche.

Cînd episcopul ridică privirea, faţa convenţionalului se înseninase. Îşi dăduse sfîrşitul.

Episcopul se întoarse acasă, copleşit de nu se ştie ce gînduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, cîţiva curioşi încercară să-i vorbească despre convenţionalul G. ; el se mărgini să le arate cerul. De-atunci dragostea şi mila lui faţă de nevoiaşi şi de suferinzi spori. Orice aluzie la „bătrînul scelerat G." îl făcea să cadă într-o tulburare neobişnuită. Nimeni n-ar fi putut spune că trecerea acestui spirit prin faţa spiritului său şi răsfrîngerea acestei mari conştiinţe într-a sa nu-l ajutaseră întrucîtva să se apropie de desăvîrşire. Fireşte, această „vizită duhovnicească" fu un bun prilej de clevetiri pentru diferitele tabere din localitate. „Trebuia oare să se ducă un episcop la căpătîiul unui astfel de muribund ? De bună seamă, nu putea fi vorba de o convertire. Toţi revoluţionarii sînt nişte eretici. Atunci de ce s-a dus ? Ce-a căutat acolo ? S-a dus numai din curiozitate, împins de diavol."

Într-o zi, o văduvă de neam, din soiul obraznic care se credea spiritual, i se adresă cu o vorbă de duh :

— Monseniore, lumea se întreabă cînd veţi purta şi înălţimea-voastră boneta roşie.

— O ! o ! iată o culoare buclucaşă, răspunse episcopul. Din fericire, cei care o dispreţuiesc la bonetă, o venerează la pălărie !...

XI

O REZERVĂ

Am risca foarte mult să ne înşelăm dacă am deduce de-aici că monseniorul Bienvenu era un „episcop filozof" sau un „preot patriot". Întîlnirea, sau ceea ce s-ar putea

numai apropierea lui de convenționalul G., îi lăsase un fel de uimire care-l făcuse și mai blajin. Atîta tot.

Deși monseniorul Bienvenu n-a fost cituși de puțin om politic, e poate locul să arătăm aici, foarte pe scurt, atitudinea lui față de evenimentele de pe atunci, presupunînd că monseniorul Bienvenu se va fi gîndit vreodată să aibă vreo atitudine. Să ne întoarcem, deci, cu cîțiva ani în urmă. Puțin după înălțarea domnului Myriel la rangul de episcop, împăratul îl făcuse baron al imperiului, împreună cu mai mulți alți episcopi. Arestarea papei s-a petrecut, cum se știe, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809 ; cu prilejul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon la sinodul episcopilor din Franța și din Italia, care fusese convocat la Paris. Sinodul s-a ținut la Notre-Dame și s-a întrunit pentru întîia dată la 15 iunie 1811 sub președinția domnului cardinal Fesch [1]. Domnul Myriel făcea parte dintre cei nouăzeci și cinci de episcopi care răspunseseră inițiativei. Dar n-a luat parte decît la o singură ședință și la trei sau patru conferințe restrînse. Episcop al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul naturii, în simplitate rustică și lipsuri, părea să aducă, printre aceste eminente personaje, idei care schimbau temperatura adunării. Se întoarse în grabă la Digne. Fu descusut asupra acestei întoarceri pripite și el răspunse :

— Îi stinghheream. Le aduceam aerul de afară. Le făceam impresia unei uși deschise.

Altă dată spuse :

— Ce vreți ? Monseniorii aștia sînt prinți. Eu nu-s decît un episcop de țară.

Adevărul e că displăcuse. Printre alte ciudățenii, într-o seară, pe cînd se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse pînă acolo încît spuse :

— Frumoase pendule ! Frumoase covoare ! Frumoase livrele ! Grozav trebuie să stingherească. O ! eu n-aș vrea să am tot prisosul ăsta care să-mi strige mereu în urechi : „Sînt oameni care mor de foame ! Sînt oameni care îngheață de frig ! Sînt săraci ! Sînt atîția săraci !"...

---

[1] Un unchi al lui Napoleon I, care l-a folosit ca diplomat și l-a făcut arhiepiscop de Lyon.

În treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-i o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă și ura împotriva artelor. Totuși, pentru oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare și de ceremonii, luxul e o greșeală. Pare că dovedește deprinderi nu tocmai caritabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cît mai aproape de săraci. Ar putea pleca urechea neîncetat, zi și noapte, la toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, dacă n-ar cunoaște prin el însuși, cît de cît, sfînta mizerie, ca praful stîrnit de muncă? Ne-am putea închipui un om lîngă jeratic căruia să nu-i fie cald? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fără-ncetare la un cuptor și care să n-aibă nici un fir de păr ars, nici o unghie înnegrită, nici un strop de sudoare, nici o urmă de fum pe față? Cea dintîi dovadă a milei la un preot, și mai ales la un episcop, e sărăcia.

Iată, fără îndoială, ce gîndea domnul episcop din Digne.

N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtășea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului". Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei și trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica și statul; dar dacă cineva și-ar fi dat osteneala, ar fi descoperit că era mai mult ultramontan decît galican [1]. Întrucît facem un portret și nu vrem să ascundem nimic, sîntem nevoiți să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbușirea lui Napoleon. Începînd din 1813, a aderat la toate manifestările ostile sau le-a aplaudat. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba și s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.

În afară de sora sa, domnișoara Baptistine, mai avea doi frați: unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amîndurora. Păstră oarecare răceală față de primul, cîtăva vreme, deoarece, pe cînd comanda în Provence,

---

[1] *Ultramontan*, catolic partizan al subordonării bisericii din Franța autorității papei chiar în chestiunile laice, administrative; *galicanii* sînt partizanii independenței administrative a bisericii catolice din Franța.

pe vremea debarcării, de la Cannes [1], generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni și pornise pe urmele împăratului, în așa fel încît să-l facă scăpat. Corespondența lui rămăsese mai caldă față de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit și demn, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

Monseniorul Bienvenu avusese deci și el cîndva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, zbuciumul lui. Umbra pasiunilor trecătoare se abătu și asupra acestui suflet mare și blînd, preocupat de problemele eternității. Firește un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înțeleși greșit ; nu confundăm așa-zisele „păreri politice" cu marea aspirație spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minți generoase. Fără să intrăm în adîncul unor lucruri care nu au decît o legătură indirectă cu subiectul cărții de față, vom spune doar atît : ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist și ca privirea lui să nu se fi abătut nici o singură clipă de la contemplarea senină, care, pe deasupra tuturor frămîntărilor omenești, vede strălucind cele trei lumini neprihănite : Adevărul, Dreptatea, Mila.

Recunoscînd totuși că Dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcție politică, am fi înțeles și admirat protestul în numele dreptului și al libertății, opoziția mîndră, rezistența primejdioasă și dreaptă față de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place față de cei ce se înalță, ne place mai puțin față de cei ce cad. Ne place lupta atîta vreme cît există primejdie ; și, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzator îndărătnic în epoca prosperității, trebuie să tacă în fața prăbușirii. Denunțătorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. În ceea ce ne privește, atunci cînd providența intră în joc și lovește, o lăsăm să-și vadă de treabă. Anul 1812 începe să ne descurajeze. În 1813, rupînd cu lașitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de

[1] „Cele „o sută de zile", au început cu sosirea lui Napoleon în Franța din insula Elba, locul primului său exil. Debarcarea a avut loc între Cannes și Fréjus, pe coasta provansală (martie 1815).

un șir de catastrofe, ne-a stîrnit indignarea și ar fi fost o greșeală să aplaudăm ; în 1814, în fața mareșalilor trădători, în fața senatului care trecea de la o ticăloșie la alta, insultînd după ce divinizase, în fața idolatriei care da înapoi scuipîndu-și idolul, era o datorie să întorci capul ; în 1815, cînd marile dezastre pluteau în aer, cînd Franța simțea fiorul catastrofei apropiate, cînd se întrezări un Waterloo deschis sub pașii lui Napoleon — dureroasa aclamație adresată de armată și de popor unui osîndit al soartei n-avea nimic ridicol și, făcînd toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nesocotească ceea ce era măreț și mișcător în îmbrățișarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare națiune și un om mare.

Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu și demn, binefăcător și binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înțelept, un om întreg. Trebuie să recunoaștem că, și în atitudinea politică pe care i-am reproșat-o și pe care sîntem porniți s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor și ușor de înduplecat, poate chiar mai mult decît noi înșine.

Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofițer din vechea gardă, combatant de la Austerlitz, bonapartist convins. Îi scăpau din cînd în cînd bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii sedițioase". De cînd profilul imperial dispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca „în uniformă", cum spunea el, ca să nu fie silit să-și pună decorația. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon ; rămăsese pe ea o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor, spunea el, decît să port pe piept cele trei broaște [1]". Își bătea joc în gura mare de Ludovic al XVII-lea. „Um bătrîn gutos cu ghetre englezești, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră !" Era fericit că putea uni într-o singură imprecație cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite : Prusia și Anglia. Făcu atîtea pozne, încît își pierdu postul. Se pomeni zvîrlit pe

[1] Cele trei flori de crin, emblemă a Burbonilor.

drumuri, fără pîine, cu nevastă și copii. Episcopul îl chemă la el, îl mustră cu blîndețe și-l numi ușier la catedrală. În eparhie domnul Myriel era adevărat păstor, prietenul tuturor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în orașul Digne, mulțumită faptelor sale bune și blîndeții sale, de o venerație caldă, filială. Purtarea lui chiar față de Napoleon a fost înțeleasă și iertată în chip tacit de către popor, care-și adora împăratul, dar care-și iubea și episcopul.

XII

SINGURĂTATEA MONSENIORULUI BIENVENU

Pe lîngă un episcop se află mai întotdeauna un pîlc de preoți mărunți, ca un stol de tineri ofițeri în jurul unui general. Sînt cei pe care fermecătorul sfînt Francisc din Sales [1] îi numește undeva „pui de preoți". Orice carieră are aspiranții săi, care fac alai celor ajunși. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-și facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influență are pe lîngă el o echipă de heruvimi seminariști, care fac strajă și păstrează ordinea în palatul episcopal și care stau de gardă în jurul zîmbetului monseniorului. A fi pe placul unui episcop înseamnează pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ți croiești drum. Apostolatul nu disprețuiește canonicatul.

Așa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceștia sînt episcopii cu trecere, bogați, cu venituri mari, dibaci, acceptați de lume, știind desigur să se roage, dar știind să și ceară, silind fără mustrări de conștiință o întreagă eparhie să facă

[1] Episcop francez (1567—1622), autorul unei cărți de propagandă catolică, *Introducere în cucernicie*, foarte citită în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

anticameră, trăsură de unire între sacristie și diplomație, mai mult prelați decît episcopi. Fericiți cei ce le cîștigă încrederea! Bucurîndu-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor — asupra celor prevenitori și a celor favorizați și peste întreg acest tineret care știe să placă — parohiile grase, veniturile canonice, arhidiaconatele, duhovniciile și funcțiile la catedrale, în așteptarea demnităților episcopale. Înaintînd ei înșiși, înlesnesc ascensiunea sateliților lor; e un întreg sistem solar în mișcare. Strălucirea lor se răsfrînge și asupra suitei. Belșugul lor se fărîmițează în culise sub formă de mici și mănoase promoții. Cu cît e mai mare eparhia patronului, cu atît e mai grasă parohia favoritului. Și, pe urmă, Roma e aproape. Un episcop care se pricepe să ajungă arhiepiscop știe ce are de făcut ca să ajungă cardinal, te introduce în conclav[1], intri în sinodul curții papale, primești mantia episcopală, iată-te auditor, camerier al papei, monsenior, și de la înălțime la eminență nu mai e decît un pas, iar între eminență și sanctitate nu mai e decît deșertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge în chip firesc rege; și ce rege! Rege suprem! De aceea, ce pepinieră de aspirații e un seminar! Cîți copii sfioși de cor, cîți preoți tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului. Ambiția, se numește pe sine vocație; cine știe? poate cu bună credință, înșelîndu-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvîrșită a tinerilor preoți din jurul lui. Se știa că la Paris „n-a avut nici o trecere". Nici un viitor deosebit nu părea să-l aștepte pe bătrînul singuratic. Nici un mugure al ambiției nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii și marii săi vicari erau niște bătrîni cumsecade, oameni din popor, ca și el, zăvorîți, ca și el, în această eparhie fără perspective de cardinalat și care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfîrșiți, iar el era desăvîrșit. Era atît de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lîngă monseniorul Bienvenu, încît, abia ieșiți din seminar, tinerii hirotonisiți de el luau re-

[1] Adunarea cardinalilor catolici care alege un nou papă.

comandații de la arhiepiscopii din Aix sau din Auch și plecau în grabă într-acolo. Căci, în definitiv, repetăm, ne place să fim săltați. Un sfînt care trăiește într-o abnegație fără măsură însemnează o vecinătate primejdioasă ; ar putea să transmită prin molipsire o sărăcie fără leac, înțepenirea articulațiilor necesare înaintării — într-un cuvînt, mai multă renunțare decît e de dorit ; și oamenii se feresc de virtutea asta rîioasă. Așa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuși, iată învățătura care se prelinge picătură cu picătură din corupția atotstăpînitoare.

În treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înșală pe oameni. Pentru mulțime izbînda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul se confundă cu talentul, caută să înșele istoria. Singuri Iuvenal și Tacit mai mîrîie. În vremea noastră, o filozofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livreaua succesului și face slujba de anticameră. Să reușești, asta-i învățătura ! Prosperitatea presupune capacitate. A cîștiga la loterie, iată iscusința. Cine triumfă e venerat. Naște-te într-o zodie bună și nu-ți mai trebuie nimic. Ai noroc, ai totul ; ești fericit, lumea te crede mare. În afară de cinci sau șase mari excepții, care fac strălucirea unui secol, admirația contemporanilor nu e altceva decît miopie. Poleiala e aur ! Poți să fii primul venit, nu-i nimic, dacă parvii. Omul de rînd e un bătrîn Narcis care se adoră pe sine și care aplaudă vulgaritatea. Însușirile alese, grație cărora poți fi Moise, Eschyl, Dante, Michelangelo sau Napoleon, sînt atribuite de către mulțime, dintr-o dată și prin aclamații, oricui își atinge ținta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge deputat, că un fals Corneille a scris *Tiridate* [1], că un eunuc ajunge să stăpînească un harem, că un Prudhomme [2] militar cîștigă din întîmplare bătălia hotărîtoare a unei

---

[1] *Tiridate*, rege al Armeniei și aliat al romanilor (secolul al III-lea), a devenit eroul unei tragedii a lui Campistron, autor dramatic francez de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. La Victor Hugo numele lui este adesea folosit ca simbol al epigonilor fără talent. A fost într-adevăr un imitator servil, în stil mai ales, al lui Corneille și Racine.

[2] Erou al cărții lui Henry Monnier, *Memoriile lui Joseph Prudhomme* — tipul burghezului mărginit și mulțumit de sine.

epoci, că un farmacist a născocit niște tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse și-și asigură, cu acest carton vîndut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunțișuri îmbrățișează camăta și-o face să fete șapte-opt milioane, al căror părinte e el și-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfăiala lui, că un administrator de casă mare e atît de bogat, la plecarea din serviciu, încît ajunge ministru de finanțe — oamenii numesc asta geniu, tot așa cum numește frumusețe figura lui Mousquenton [1] și maiestate gîtul vînjos al lui Claudiu [2]. Ei confundă constelațiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le imprimă labele rațelor în nămolul mlaștinii.

XIII

CE CREDEA

Din punct de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. În fața unui astfel de suflet, nu putem simți decît respect. Conștiința celui drept trebuie crezută pe cuvînt. De altfel, ținînd seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseților virtuții omenești într-o credință diferită de a noastră.

Ce credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister ? Tainele sufletului omenesc nu le cunoaște decît mormîntul, unde sufletele intră goale. Sîntem însă încredințați că niciodată dificultățile credinței nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi, credea din toată puterea sufletului său. „*Credo in Patrem* [3] *!*“ exclamă el adesea, găsind de altminteri în faptele bune toată mulțumirea de care avea nevoie conștiința și care-ți spune în șoaptă : „Faci voia Domnului !“

Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară de — ca să zicem așa — și dincolo de credința sa, episcopul

---

[1] Clovn din timpul restaurației, celebru prin urîțenia lui.
[2] Împărat roman (41—54).
[3] Cuvintele cu care începe simbolul credinței.

dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, *quia multum amavit* [1], era socotit vulnerabil de către „oamenii serioși", de către „persoanele grave", de către „oamenii cu judecată" ; locuțiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primește cuvîntul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire ? Era o bunăvoință senină revărsată asupra oamenilor și care, cum am mai spus, ajungea uneori pînă la lucruri. Nu știa ce e disprețul. Era îngăduitor cu făpturile Domnului. Orice om, chiar și cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-și dă seama și pe care o păstrează față de animale. Episcopul din Digne nu cunoștea asprimea aceasta, proprie totuși multor preoți. Nu mergea pînă la mila brahmanului, dar părea că meditase asupra acestor cuvinte ale ecleziastului : „Știm noi oare unde se duce sufletul animalelor ?" Aspectele urîte, deformările instinctului nu-l tulburau și nu-l indignau. Îl mișcau, îl înduioșau aproape. Îngîndurat, părea că se străduiește să afle, dincolo de viața aparentă, cauza, explicația, scuza. Părea, uneori, că-i cere lui Dumnezeu ușurări de pedeapsă. Examina fără mînie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuiește în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Într-o dimineață se afla în grădină ; credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut : deodată, se opri și privi ceva pe jos ; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunînd :

— Biata vietate ! Nu-i vina ei !...

De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătății ? Copilării, fie ! dar astfel de copilării sublime au avut și sfîntul Francisc din Assisi și Marc Aureliu [2]. Într-o zi, și-a scrîntit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică. Așa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină și atunci nimeni nu era mai vrednic de respect.

Monseniorul Bienvenu fusese cîndva — dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povesteau despre tinerețea și chiar despre maturitatea lui — un om pasionat și poate violent.

---

[1] Pentru că a iubit mult (lat.).

[2] Împărat roman din dinastia Antoninilor (sec. II), tip de suveran literat și filozof. A lăsat niște *Cugetări* de inspirație stoică.

Nespusa-i bunătate nu era atît un instinct natural, cît mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieţii şi asimilată treptat, gînd cu gînd ; căci, într-un caracter, ca şi într-o stîncă, se găsesc găuri pe care le fac picăturile de apă care cad mereu în acelaşi loc. Urmele acestea nu se pot şterge ; astfel de formaţiuni nu se pot sfărîma.

În 1815 — parcă am mai spus-o — împlinea şaptezeci şi cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult de şaizeci. Nu era înalt ; era plinuţ şi, ca să slăbească, făcea bucuros lungi plimbări pe jos ; avea mersul sigur şi spinarea foarte puţin adusă, amănunt din care n-avem de gînd să tragem nici o concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ţinea drept şi zîmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monseniorul Bienvenu avea ceea ce poporul numeşte „un cap frumos", dar atît de simpatic încît uitai că e frumos.

Cînd vorbea cu acea voioşie copilărească — unul din darurile lui despre care am mai pomenit — te simţeai în largul tău lîngă el ; părea că din toată făptura lui ţîşneşte bucurie. Obrazul lui rumen şi proaspăt, toţi dinţii lui albi, pe care şi-i păstrase şi pe care şi-i arăta cînd rîdea, îi dădeau acea înfăţişare senină şi plăcută, care te face să spui despre cineva : „E un om de treabă !", iar despre un bătrîn : „E un unchiaş cumsecade !" Ne amintim că impresia asta o făcuse şi asupra lui Napoleon. Cînd îl vedeai pentru întîia dată, nu părea într-adevăr decît un om cumsecade. Dar dacă stăteai cîteva ceasuri aproape de el, şi dacă-l surprindeai cît de puţin căzînd pe gînduri, unchiaşul cumsecade se transfigura încet-încet, luînd nu ştiu ce înfăţişare impunătoare. Fruntea lui lată şi serioasă, măreaţă, datorită părului său alb, devenea şi mai măreaţă cînd medita. Bunătatea lui îi dădea maiestate, fără ca bunătatea să înceteze a străluci. Încercai ceva din emoţia pe care ţi-ar da-o vederea unui înger surîzător, care-şi desface încet aripile, fără a conteni să zîmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleşea treptat şi-ţi ajungea la inimă ; simţeai atunci că ai în faţa ta una din acele făpturi puternice, încercate şi îngăduitoare, a căror minte e atît de superioară, încît nu poate fi decît plină de blîndeţe.

După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mîngîierea celor năpăstuiţi, cultivarea unui petic de pămînt, iubirea aproapelui, cumpătarea, ospitalitatea, renunţarea, încrederea, studiul, munca îi umpleau fiecare zi din viaţă. Îi umpleau — iată cuvîntul potrivit — căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gînduri bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuşi, ea nu era întreagă, dacă vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara — cînd cele două femei plecau la culcare — să petreacă un ceas sau două în grădină, înainte de a se culca şi el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditînd în faţa marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrîne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de tîrzii din noapte plimbîndu-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuşi, recules, liniştit, plin de cuvioşie, comparîndu-şi seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, emoţionat în întuneric de măreţia vizibilă a constelaţiilor şi de măreţia invizibilă a lui Dumnezeu, deschizîndu-şi sufletul gîndurilor care vin din necunoscut. În clipele acelea, dăruindu-şi inima la ora cînd florile nopţii îţi dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopţii înstelate, lăsîndu-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creaţiei, n-ar fi putut nici el însuşi să spună ce se petrecea în sufletul său ; simţea ceva care-şi lua zborul dintr-însul şi ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii !...

Se gîndea la măreţia şi la prezenţa lui Dumnezeu ; la veşnicia viitoare, straniu mister ; şi la veşnicia trecută, mister şi mai straniu ; la toate infiniturile care se desfăşurau sub ochii săi în toate direcţiile ; şi, fără să caute să înţeleagă înţelesul, privea. Nu-l cerceta pe Dumnezeu, se lăsa uluit de el. Urmărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei, dezvăluie energiile, creează individualităţile în unitate, proporţiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit şi, prin lumină, face să se nască frumuseţea.

Aceste ciocniri se ivesc şi dispar fără încetare. Ele sînt viaţa şi moartea.

Se aşeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viţă părăginită, şi se uita la stele printre siluetele plă-

pînde şi pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atît de sărăcăcios, atît de plin de dărăpănături şi de şoproane, îi era drag şi-i era de ajuns.

Ce-i mai trebuia acestui bătrîn, care-şi petrecea puţinele clipe de răgaz, ce i le lăsa viaţa, între grădinărit ziua şi contemplare noaptea ? Colţul ăsta îngrădit, avînd cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi pe Domnul, rînd pe rînd, în operele lui cele mai încîntătoare, ca şi în operele lui cele mai sublime ? Nu era asta totul — ce-ar fi putut să mai dorească ? O grădiniţă ca să se plimbe şi nemărginirea ca să viseze. Jos — ceea ce se poate semăna şi culege ; sus — ceea ce se poate studia şi contempla ; un mănunchi de flori pe pămînt şi toate stelele de pe cer.

XIV

CE GÎNDEA

Un ultim cuvînt.

Deoarece amănunte de acest fel ar putea, mai ales în momentul de faţă, să dea episcopului din Digne — ca să ne servim de o expresie la modă — o anumită fizionomie „panteistă", lăsînd să se creadă fie spre defăimarea, fie spre lauda sa, că avea una din acele filozofii personale caracteristice secolului nostru, care încolţesc uneori în spiritele singuratice, se ridică şi cresc într-însele, gata să înlocuiască religiile — ţinem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptăţit să creadă aşa ceva. Lumina acestui om era propria sa inimă. De acolo îi venea înţelepciunea.

Nici un sistem ; numai şi numai fapte. Speculaţiile încîlcite dau ameţeală ; nu există nici o dovadă că se avînta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. La

porțile tainelor veghează o spaimă sfîntă ; deschizăturile lor întunecoase stau căscate, dar ceva îți spune, ție, trecător prin viață, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo ! În adîncimile cele mai grozave ale abstracției și ale speculației pure, geniile situate, ca să spunem așa, mai presus de dogme, îi propun lui Dumnezeu ideile lor. Rugăciunea lor deschide cu îndrăzneală discuția. Închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare și de răspundere pentru cel ce-i încearcă povîrnișurile.

Meditația omenească nu are margini. Ea își analizează și-și adîncește propria-i orbire, pe răspunderea ei. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacție strălucită, ea uluiește natura ; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce primește și probabil că cei ce contemplă sînt la rîndul lor contemplați. Orice-ar fi, există pe lume oameni — dar oare sînt ei oameni ? — care văd deslușit, în fundul zării visurilor, înălțimile absolutului și care au viziunea cumplită a piscului fără sfîrșit. Monseniorul Bienvenu nu era cîtuși de puțin dintre aceștia ; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg și Pascal, au alunecat în demență. Fără îndoială, asemenea visuri grozave își au folosul lor moral, și pe căile acestea spinoase ne apropiem de perfecțiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt : *Evanghelia.*

Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Ilie [1] ; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor ; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacără ; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea ; atîta tot.

Poate că ridica rugăciunea pînă la năzuinți supraomenești ; dar niciodată nu te rogi și nu iubești prea mult ; și dacă rugăciunea care depășește textele ar fi o erezie, atunci sfînta Tereza și sfîntul Ieronim ar fi eretici.

---

[1] Nu-și lua, adică, aere de profet, de inspirat, de făcător de minuni. Lui Ilie, profet evreu, *Vechiul Testament* îi atribuie diverse minuni, printre care despicarea apelor Iordanului cu mantia lui făcută vălătuc.

Se pleca asupra celui ce geme și asupra celui ce-și dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaș trup bolnav; descoperea pretutindeni febra, iscodea peste tot suferința și, fără a căuta să dezlege enigma se străduia să oblojească rana. Temuta priveliște a creațiunii făcea să se nască în el duioșia; nu căuta decît să găsească pentru el însuși, și să insufle și altora, cel mai bun mijloc de-a compătimi și de-a alina. Pentru acest preot bun și ales, tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristețe care se cerea mîngîiată.

Sînt oameni care lucrează la descoperirea aurului; el lucra la descoperirea milei. Mina lui era mizeria universală.

Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veșnică bunătate. „Iubiți-vă unii pe alții!" Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.

Într-o zi, omul acela care se credea „filozof", senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse episcopului:

— Dar uitați-vă în jurul dumneavoastră: toți se războiesc între ei; cel mai tare este cel mai deștept. Preceptul dumneavoastră: „Iubiți-vă unii pe alții!" e o prostie.

— Ei bine, răspunse monseniorul Bienvenu fără gust de sfadă, dacă e o prostie, sufletul trebuie să se închidă într-însa ca perla într-o scoică.

El se închidea deci și trăia într-însa, găsindu-și astfel mulțumirea deplină, lăsînd deoparte marile probleme care atrag și care înspăimîntă, perspectivele de nepătruns ale abstracțiunii, adîncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre Domnul, pe necredincios spre neant: destinul, binele și răul, războiul omului împotriva semenului său, conștiința omenească, gîndirea amorțită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieților intrate în mormînt, altoirea de neînțeles a unor iubiri succesive pe același eu, esența, substanța, Nilul și Ensul[1], sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme amețitoare, nedumeriri sinistre în care se zbat arhanghelii uriași ai minții omenești, prăpăstii grozave, pe care Lu-

---

[1] Mic afluent al Dunării, în Austria, în contrast cu un fluviu uriaș ca Nilul.

crețiu, Manu [1], sfîntul Pavel și Dante le contemplă cu acei ochi scăpărători care, privind țintă infinitul, fac parcă să răsară stelele.

Monseniorul Bienvenu nu era decît un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le tulbure, fără să-și neliniștească mintea cu ele, păstrînd în suflet respectul adînc al necunoscutului.

[1] Personaj legendar căruia i se atribuie *Legea lui Manu*, expunere a religiei brahmane din India.

CARTEA A DOUA

CĂDEREA ÎN PĂCAT

I

DUPĂ O ZI DE DRUM

În primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeț intră în orășelul Digne. Puținii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Greu să întîlnești un trecător cu o înfățișare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, îndesat și voinic, în puterea vîrstei. Să tot fi avut vreo patruzeci și șase sau patruzeci și opt de ani. O șapcă cu cozorocul de piele pleoștit îi ascundea în parte fața arsă de soare și leoarcă de sudoare. Prin cămașa de pînză neînălbită, groasă, prinsă la gît cu o mică ancoră de argint, i se vedea pieptul păros ; avea o cravată răsucită ca o frînghie, pantaloni albaștri de doc, roși, jerpeliți, cu un genunchi peticit și cu altul găurit, o bluză veche, cenușie, zdrențuită, cîrpită la unul din coate cu o bucată de postav verde prinsă cu sfoară ; în spate purta o raniță plină, închisă bine, nouă-nouță ; în mînă, un ciomag lung, noduros ; în picioarele fără ciorapi avea ghete țintuite ; capul tuns și barbă mare. Nădușeala, arșița, mersul pe jos, praful, adăugau ceva respingător acestei arătări.

Deși ras în cap, părul, care începuse să-i crească, era zbîrlit și părea că n-a mai fost tuns în ultimul timp.

Nu-l cunoștea nimeni. Nu era, desigur, decît un trecător. De unde venea ? Dinspre miazăzi. Ori, poate, de pe țărmurile mării. Căci își făcea intrarea în Digne pe același drum pe care, cu șapte luni mai-nainte, trecuse și împăratul Napoleon mergînd de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Niște femei din tîrgul cel vechi, care se află în partea de jos

a orașului, îl văzură oprindu-se sub copacii din bulevardul Gassendi și bînd apă la fîntîna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci niște copii, care se luaseră după el, îl văzură oprindu-se din nou, la două sute de pași mai departe, ca să bea apă și de la fîntîna din piața tîrgului.

Ajuns la colțul străzii Poichevert, coti la stînga și se îndreptă spre primărie. Intră acolo și ieși după un sfert de ceas. Un jandarm ședea lîngă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul Drouot ca să citească mulțimii înspăimîntate proclamația din golful Juan [1]. Omul își scoase șapca și-l salută cu umilință pe jandarm.

Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenție la el, îl urmări cîtva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.

Pe atunci se afla la Digne un han frumos, cu firma *La crucea lui Colbas*. Hanul acesta era ținut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraș, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ținea la Grenoble hanul *La trei delfini* și care slujise în corpul călăuzelor [2]. Cînd a debarcat împăratul, s-a vorbit mult prin partea locului despre hanul *La trei delfini*. Se spunea că generalul Bertrand [3] travestit în cărăuș, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărțind decorații soldaților și napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrînd în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii și, mulțumindu-i primarului, îi spusese : „Mă duc la un om de treabă pe care-l cunosc !" Și se dusese la *Trei delfini*. Gloria aceasta a lui Labarre de la *Trei delfini* se răsfrîngea, la douăzeci și cinci de leghe, depărtare, asupra lui Labarre de *La crucea lui Colbas*. Se spunea despre el în oraș : „E văr cu cel din Grenoble".

Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătăria care dădea de-a

---

[1] Golf pe coasta mediteraneană a Franței, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, cînd s-a înapoiat din insula Elba.

[2] *Les guides* (ghizi, călăuze), era un corp de elită din armata lui Napoleon.

[3] General al imperiului, neclintit în credința sa față de Napoleon ; l-a urmat în insula Elba, apoi în insula Sfînta Elena.

dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse, un foc mare pîlpîia vesel în sobă. Hangiul care era în același timp și bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruțași care se auzeau rîzînd și vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit, știe că nimeni nu mănîncă mai bine decît căruțașii.

O marmotă[1] grasă, niște potîrnichi albe și niște cocoși sălbatici se învîrteau într-o frigare lungă în fața focului; pe plită fierbeau doi crapi mari din lacul Sauzet și un păstrăv din lacul Alloz.

Hangiul, auzind că se deschide ușa și că intră un nou-venit, spuse, fără să-și ia ochii de la cuptor:

— Ce dorește domnul?

— Să mănînc și să mă culc! rosti omul.

— Nimic mai ușor! răspunse hangiul. În clipa aceea întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de ochi toată înfățișarea călătorului, și adăugă: Cu plată!...

Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei și răspunse:

— Am bani.

— Atunci vă stăm la dispoziție! spuse hangiul.

Omul își băgă punga în buzunar, își scoase ranița și o puse jos, lîngă ușă, rămase cu ciamogul în mînă și se așeză pe un scăunel lîngă foc. Digne e situat în munți. Serile de octombrie sînt friguroase acolo.

Între timp, tot umblînd de colo pînă colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.

— Îmi dați să mănînc? întrebă omul.

— Numaidecît, spuse hangiul.

Pe cînd noul-venit se încălzea, întors cu spatele, vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rupse un colț dintr-un ziar vechi care se afla pe o mescioară, lîngă fereastră. Scrise vreo două rînduri pe marginea albă, îndoi peticul de hîrtie, fără să-l lipească, și-l dădu unui băiat, care părea că-i servește totodată ca ajutor la bucătărie și ca argat. Hangiul îi șopti ceva la ureche băiatului, care porni în goană spre primărie.

---

[1] Mamifer rozător din Alpi, de mărimea unui iepure.

Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.

Întrebă din nou :

— Îmi dați odată să mănînc ?

— Numaidecît, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hîrtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care așteaptă un răspuns. Păru că citește cu atenție, apoi clătină din cap și rămase o clipă pe gînduri. În sfîrșit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditație nu prea senină.

— Domnule, spuse el, nu vă pot găzdui.

Omul se ridică pe jumătate.

— Cum, vă e teamă că n-am să plătesc ? Vreți să plătesc înainte ? V-am spus doar că am bani.

— Nu-i vorba de asta.

— Atunci ?

— Dumneata ai bani...

— Da, spuse omul.

— Dar eu, spuse hangiul, n-am nici o odaie.

Omul răspunse liniștit :

— Lăsați-mă în grajd.

— Nu pot.

— De ce ?

— De abia au loc caii.

— Atunci, spuse iar omul, o să mă aciuez într-un colț al podului. O mînă de paie mi-e de ajuns. O să vorbim după-masă.

— Nu-ți pot da masa.

Cuvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotărît, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.

— Ei, asta-i bună ! Dar eu mor de foame. Umblu de azi-dimineață. Am făcut douăsprezece leghe. Plătesc. Vreau să mănînc.

— Nu am nimic ! spuse hangiul.

Omul izbucni în rîs și se întoarse spre vatră și spre cuptoare.

— Nimic ? Dar astea ce-s ?

— Sînt comandate.

— De cine ?

— De domnii căruțași.

— Cîți sînt ?

— Doisprezece.

— E de mîncare aici pentru douăzeci.

— Au comandat și-au plătit totul dinainte.

Omul se așeză din nou și spuse fără a ridica vocea :

— Sînt la han, mi-e foame și rămîn.

Hangiul se plecă atunci la urechea lui și-i spuse pe un ton care-l făcu să tresară :

— Pleacă !

Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea și împingea, cu vîrful ghintuit al bîtei sale, niște cărbuni aprinși în foc. Se întoarse repede și, cînd deschise gura să răspundă, hangiul îl privi drept în ochi și adăugă tot în șoaptă :

— Ascultă, să lăsăm vorba. Vrei să-ți spun pe nume ? Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ți spun acum cine ești ? Cînd te-am văzut intrînd, am bănuit ceva. Am întrebat la primărie și iată ce mi s-a răspuns. Știi să citești ? Spunînd acestea, îi întinse străinului, despăturită, hîrtia care făcuse drumul de la han la primărie și de la primărie la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă după o scurtă tăcere : Am obiceiul să fiu politicos cu toată lumea. Pleacă !

Omul lăsă capul în jos, își ridică ranița de pe podea și plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întîmplare, lipindu-se de case, ca un om umilit și trist. Nu întoarse capul de loc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiul de *La crucea lui Colbas* în pragul ușii, înconjurat de toți călătorii care trăseseră la han și de toți trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere și arătîndu-l cu degetul. Din privirile bănuitoare și speriate ale grupului și-ar fi dat seama că, în curînd, sosirea lui va fi evenimentul de seamă al întregului oraș.

Nu văzu nimic din toate astea. Oamenii copleșiți nu se uită înapoi. Ei știu prea bine că piaza rea îi urmărește.

Merse astfel cîtăva vreme fără să se oprească, trecînd la întîmplare pe străzi pe care nu le cunoștea, uitînd de oboseală, cum se întîmplă totdeauna cînd ești amărît. Deodată, simți că leșină de foame. Începuse să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă vreun adăpost. Hanul cel frumos era închis pentru el ; căuta vreo cîrciumă oricît de modestă, o cocioabă oricît de săracă.

Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii ; o creangă de pin, atîrnată de un stîlp de fier, se contura pe cerul senin al asfințitului. Porni într-acolo.

Era într-adevăr o cîrciumă. Cîrciuma din strada Chaffaut.

Călătorul se opri o clipă și se uită prin geam în sala scundă a cîrciumii, luminată de-o lampă mică, așezată pe masă, și de focul mare din vatră. Cîțiva inși stăteau acolo și beau. Cîrciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfîrîie un ceaun de fier atîrnat de cîrlig. Cîrciuma, care era și un fel de han, avea două uși. Una dădea spre stradă, cealaltă într-o curticică plină de gunoi.

Călătorul nu se încumetă să intre prin ușa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apăsă sfios pe clanță și împinse ușa.

— Cine-i acolo ? zise stăpînul.

— Cineva care ar dori să mănînce și să doarmă.

— Bun. Aici puteți mînca și puteți dormi.

Călătorul intră. Toți cei care beau, întoarseră capul.

Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. Îl cercetară cîtva timp cu privirea, pe cînd își scotea ranița.

Cîrciumarul îi spuse :

— Uite focul. Mîncarea fierbe în ceaun. Vino să te încălzești, prietene.

Se așeză lîngă vatră. Își întinse la foc picioarele amorțite de oboseală. Din ceaun se răspîndea un miros plăcut. Pe fața sa, sub șapca pleoștită, nu se putea desluși decît o ușoară licărire de mulțumire, amestecată cu înfățișarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărît, energic și trist. Fizionomia asta era ciudată : părea la început umilă, apoi părea severă. Ochiul lucea sub sprîncene ca un foc sub mărăcini.

Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un negustor de pește, care, înainte de a intra în cîrciuma din strada Chaffaut, se dusese să-și lase calul în grajdul Labarre. Întîmplarea făcuse ca în aceeași dimineață să-l întîlnească pe străinul acesta cu mutră suspectă mergînd spre Bras d'Asse și... (am uitat cum îi spune ; mi se pare Escou-

blon). Cînd se întîlnise cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe șa, dar negustorul îi răspunsese iuțind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, negustorul acesta se afla în grupul care se strînsese în jurul lui Jacquin Labarre și le povestise chiar el celor de *La crucea lui Colbas* întîlnirea neplecută din cursul dimineții. De la locul său făcu un semn pe furiș cîrciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară cîteva cuvinte în șoaptă. Omul căzu iarăși pe gînduri.

Cîrciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mîna pe umărul omului și-i spuse :

— Trebuie să pleci de-aici.

Străinul se întoarse și răspunse cu blîndețe :

— A ! știți ?

— Da.

— M-au alungat de la hanul celălalt.

— Și te gonim și de-aici.

— Unde vreți să mă duc ?

— Într-altă parte.

Omul își luă bîta și traista și plecă. Pe cînd ieșea, cîțiva copii, care-l urmăriseră de *La crucea lui Colbas* și care păreau că-l așteaptă, aruncară cu pietre după el. Se întoarse mînios și-i amenință cu bîta. Copiii se risipiră ca un stol de păsări.

Trecu prin fața închisorii. La poartă atîrna un lanț de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o ferestruică.

— Domnule temnicer, spuse el, scoțîndu-și respectuos șapca, ați vrea să-mi deschideți și să mă adăpostiți în noaptea asta ?

Un glas răspunse :

— Aici e închisoare, nu e han. Fă ceva ca să fii arestat și ți se va deschide.

Ferestruica se închise.

Apucă pe o străduță cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decît cu garduri vii, care înveseleau strada. Printre aceste grădini și zăplazuri zări o căsuță cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse și la cîrciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pînză înflorată ; într-un colț, un leagăn ; cîteva scaune de lemn și

o pușcă cu două țevi atîrnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina fața de masă albă, din pînză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, și castronul cafeniu aburind. La masă ședea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o față veselă și luminoasă, care sălta un copilaș pe genunchi. Lîngă el, o femeie foarte tînără alăpta un alt copil. Tatăl rîdea, copilul rîdea, iar mama zîmbea.

Străinul rămase o clipă pe gînduri în fața acestei priveliști plăcute și mîngîietoare. Ce se petrecea în sufletul său ? Numai el ar fi putut spune. Se gîndea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare și că acolo unde vedea atîta fericire va găsi poate un pic de milă.

Bătu foarte încet în fereastră.

Nu-l auziră.

Bătu din nou.

O auzi pe femeie spunînd :

— Bărbate, mi se pare că bate cineva.

— Nu, răspunse soțul.

Bătu a treia oară.

Soțul se sculă, luă lampa, se duse la ușă și deschise. Era un bărbat înalt, jumătate țăran, jumătate meseriaș. Purta un șorț mare de piele, care-i ajungea pînă la umărul stîng, cu poala prinsă în brîu și în care ținea, ca într-un buzunar, tot felul de lucruri : un ciocan, o batistă roșie și un corn pentru praful de pușcă. Cînd își dădea capul pe spate, cămașa-i larg deschisă, cu guler răsfrînt, lăsa să se vadă grumazul vînjos, alb și gol. Avea sprîncene groase, favoriți mari, negri, ochii bulbucați, partea de jos a feței lunguiață și, pe deasupra, mulțumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

— Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Ați putea să-mi dați, contra plată, o farfurie cu supă și un colț unde să mă culc în șopronul din grădină ? Ați vrea ? Cu plată !...

— Cine ești dumneata ? întrebă stăpînul locuinței.

Omul răspunse :

— Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiți, dacă plătesc ?

— Nu m-aş da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plăteşte, spuse ţăranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han ?

— Nu e loc.

— Ei, aş ! Nu se poate ! Nu-i nici zi de bîlci, nici zi de tîrg. Ai fost la Labarre ?

— Da.

— Şi ?

Călătorul răspunse încurcat :

— Nu ştiu... Nu m-a primit.

— Ai fost la cîrciuma din strada Chaffaut ?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă :

— Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul ţăranului se ivi o umbră de bănuială ; îl privi pe noul-venit din creştet pînă-n tălpi şi exclamă cu un fel de înfiorare :

— Nu cumva dumneata eşti acela... ?

Mai aruncă o privire asupra străinului, făcu trei paşi înapoi, puse lampa pe masă şi luă puşca din perete.

Între timp, la cuvintele ţăranului : „Nu cumva dumneata eşti acela... ?" femeia se ridicase, îşi luase cei doi copii în braţe şi fugise repede în spatele bărbatului, privindu-l pe străin cu groază, cu sînul dezgolit, cu ochii înspăimîntaţi, murmurînd :

— *Tsomaraude* [1] !

Totul se petrecu în mai puţin decît se poate închipui. După ce-l cercetă cîteva clipe pe străin, aşa cum te uiţi la o năpîrcă, stăpînul casei se întoarse spre uşă :

— Pleacă !

— Fie-vă milă ! spuse omul. Un pahar cu apă !

— Un glonţ de puşcă ! spuse ţăranul.

Apoi trînti uşa cu putere şi omul îl auzi trăgînd două zăvoare mari. După o clipă se închise şi oblonul de la fereastră şi zgomotul drugului de fier care-l fixa străbătu pînă afară.

Se înnopta din ce în ce. Vîntul rece al Alpilor începuse să sufle. La lumina slabă a amurgului, străinul zări într-una din grădinile de pe marginea străzii un fel de bordei mic, ascuns în buruieni. Sări cu hotărîre un gard

---

[1] Expresie dialectală din Alpii francezi, însemnînd : tîlhar.

de lemn și intră în grădină. Se apropie de bordeiul care avea în loc de ușă o deschizătură îngustă, foarte joasă, semănînd cu barăcile pe care le fac cantonierii la marginea drumurilor. Crezu că era într-adevăr baraca unui cantonier. Îi era foame și frig. Se resemnase în ce privește foamea, dar avea cel puțin un adăpost împotriva frigului. Barăcile astea nu sînt de obicei ocupate în timpul nopții. Se culcă pe burtă și se strecură înăuntru. Era cald și dădu peste un culcuș de paie destul de bun. Rămase o clipă întins acolo, fără să poată face vreo mișcare, atît era de obosit. Pe urmă, pentru că traista din spate îl stînjenea și-i putea sluji foarte bine drept pernă, începu să desfacă una dintre curele. Atunci se auzi un mîrîit sălbatic. Ridică ochii. Capul unui dulău uriaș se contura în umbră, la deschizătura bordeiului.

Nimerise în cușca unui cîine.

Voinic și curajos, omul puse mîna pe bîtă, își făcu din traistă scut și ieși din cușcă cum putu, lărgindu-și încă găurile zdrențelor de pe el. Ieși tot așa și din grădină, mergînd de-a-ndăratelea, silit, ca să țină dulăul la distanță, să mînuiască bastonul în felul pe care maeștrii acestui soi de scrimă îl numesc „roza acoperită". Cînd izbuti, nu fără greutate, să treacă iar dincolo de gard și se găsi din nou în stradă, singur, fără culcuș, fără acoperiș, fără adăpost, alungat pînă și din patul ăsta de paie, pînă și din cușca păcătoasă de cîine, se prăbuși pe o piatră. Se spune că un drumeț care tocmai trecea pe-acolo l-ar fi auzit oftînd : „Nu sînt nici măcar un cîine !"

Se ridică îndată și porni iar la drum. Ieși din oraș, sperînd să găsească vreun copac sau vreo claie de fîn unde să se adăpostească. Merse astfel cîtva timp cu capul plecat. Cînd se crezu departe de orice așezare omenească, ridică ochii și căută în jurul lui. Se afla pe o cîmpie ; în fața lui se ridica una din acele coline joase, acoperite cu miriști, care după seceriș seamănă cu niște capete tunse.

Zarea era întunecată ; nu numai de bezna nopții, dar și din pricina norilor care coborîseră foarte jos, părînd că se sprijină chiar pe colină, acoperind tot cerul. Cu toate acestea, cum tocmai răsărea luna, și la zenit mai plutea o rămășiță din lumina asfințitului, norii alcătuiau

sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pămînt cîteva raze. Pămîntul era astfel mai luminat decît cerul, sinistră priveliște, iar colina, de-o formă firavă și sărăcăcioasă se contura nedeslușită și alburie în zarea mohorîtă. Totul era trist, mărunt, jalnic, mărginit. Nimic altceva pe dîmb și pe cîmpie decît un arbore diform, care se încovoia fremătînd la cîțiva pași de călător.

Omul, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minții și ale sufletului care te fac sensibil la aspectele misterioase ale lucrurilor. Totuși, cerul, colina, cîmpia, copacul aveau în ele ceva atît de trist, încît, după o clipă de încremenire și visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sînt clipe în care firea pare potrivnică.

Se întoarse. Porțile orașului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă în 1815 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri patrate, care mai tîrziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură și intră din nou în oraș. Să fi fost cam ora opt. Deoarece nu cunoștea străzile, o luă iar la întîmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecînd prin fața catedralei, amenință cu pumnul spre biserică.

În colțul pieței se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întîia dată proclamațiile împăratului și ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba și dictate chiar de Napoleon.

Zdrobit de oboseală și nemaiavînd nici o nădejde, se culcă pe banca de piatră de la ușa tipografiei.

O bătrînă ieșea tocmai atunci din biserică. Văzîndu-l întins pe bancă, îl întrebă :

— Ce faci aici, prietene ?

Răspunse aspru și mînios :

— Precum vedeți, coană-mare, m-am culcat.

Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era doamna marchiză de R...

— Aici, pe bancă ? spuse ea.

— Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn ; astăzi am una de piatră.

— Ai fost soldat ?

— Da, coană-mare. Am fost soldat.

— De ce nu te duci la han ?
— Pentru că n-am bani.
— O ! spuse doamna de R., n-am la mine decît douăzeci de centime.
— Dați-mi-le și pe alea.
Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă :
— N-o să poți găsi adăpost la han cu atît de puțin. Ai încercat cumva ? E cu neputință să-ți petreci așa toată noaptea. Desigur, trebuie să-ți fie foame și frig. Putea să te primească cineva de milă.
— Am bătut la toate ușile.
— Și ?
— Am fost alungat de pretutindeni.
Coana-mare atinse brațul omului și-i arătă de cealaltă parte a pieței o căsuță joasă, alături de episcopie.
— Ai bătut la toate ușile ? spuse ea.
— Da.
— Ai bătut și acolo ?
— Nu.
— Bate !

II

PRUDENȚA DĂ SFATURI ÎNȚELEPCIUNII

În seara aceea, după plimbarea obișnuită prin oraș, episcopul din Digne rămăsese pînă tîrziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, *Datoriile*, care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinții bisericii și marii învățați. Cartea lui era împărțită în două : mai întîi, datoriile tuturor, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturor sînt datoriile mari. Ele sînt în număr de patru. Sfîntul Matei le arată astfel : datoriile către Dumnezeu (Matei VI), datoriile față de sine însuși (Matei V, 29, 30), datoriile față de aproape (Matei VII, 12), datoriile față de ființe (Matei VI, 20, 25), Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate și

prescrise în alte părţi. Datoriile faţă de suverani şi de supuşi, în *Epistola către romani :* fată de judecători, soţii, mame şi tineri, în *Sfîntul Petru :* fată de soţi, părinţi, copii şi servitori, în *Epistola către efeseni ;* fată de credincioşi în *Epistola către evrei ;* fată de fecioare în *Epistola către corinteni.* Din toate aceste prescripţii, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-l pună la îndemîna credincioşilor.

Pe la orele opt lucra încă, scriind destul de anevoios pe nişte pagini mici pătrate, cu o carte mare deschisă pe genunchi, cînd doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lîngă pat. Puţin după aceea, înţelegînd că masa era pusă şi că probabil sora sa îl aştepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă şi intră în sufragerie.

Sufrageria era o încăpere lunguiaţă, cu un cămin, cu o uşă care dădea spre stradă (cum am mai spus) şi o fereastră care dădea spre grădină.

Doamna Magloire tocmai sfîrşise de pus masa. Tot căutîndu-şi de lucru, vorbea cu domnişoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lîngă căminul în care ardea un foc bunicel.

Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amîndouă trecute de şaizeci de ani : doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie ; domnişoara Baptistine, blajină, subţirică, plăpîndă, puţin mai înaltă decît fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase cafenie, culoare la modă în 1806, pe care o cumpărase pe-atunci de la Paris şi care mai ţinea încă. Slujindu-mă de expresii obişnuite, care au darul de a reda într-un singur cuvînt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o *ţărancă,* iar domnişoara Baptistine o *cucoană.* Doamna Magloire purta o scufă albă, ascuţită ; la gît avea o cruciuliţă de aur, singurul juvaer feminin din casă, o eşarfă foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mîneci largi şi scurte, un şorţ de bumbac, cu pătrate roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde, cu un pieptar la fel, prins cu două ace în colţurile de sus ; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806 : talia sus, fustă strîmtă, mîneci cu volă-

nașe, cu butoniere și cu nasturi. Își ascundea părul cărunt sub o perucă cu cîrlionți zisă *à l'enfant*.

Doamna Magloire părea isteață, ageră și bună ; colțurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decît cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz și autoritar. Atîta vreme cît monseniorul tăcea, ea îi vorbea cu un amestec de respect și de libertate ; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească — cum am văzut — ea îl asculta supusă, ca și domnișoara. Domnișoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte și să-i facă pe plac. Nu fusese frumoasă nici în tinerețe ; avea ochi mari, albaștri, bulbucați, nasul lung și coroiat ; dar toată înfățișarea ei, toată ființa ei — am spus-o de la început — arătau o bunătate de negrăit. Fusese din totdeauna predestinată blîndeții ; însă credința, mila, speranța — cele trei virtuți care încălzesc sufletul — ridicaseră încet-încet această blîndețe pînă la sfințenie. Natura o făcuse oaie ; religia o făcuse înger. Sărmană și sfîntă fată ! Duioasă amintire dispărută !

Domnișoara Baptistine a povestit de atunci de atîtea ori cele ce s-au petrecut la episcop în seara aceea, încît multe persoane care mai sînt încă în viață își amintesc cele mai mici amănunte.

În clipa în care domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnișoara pe o temă care-i era familiară și cu care episcopul se obișnuise... Era vorba despre clanța de la ușa din față.

Se pare că, ducîndu-se să facă tîrguieli pentru cină, doamna Magloire auzise în cîteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea despre o haimana cu mutră suspectă ; se spunea că un vagabond deocheat și-ar fi făcut apariția, că trebuie să se afle pe undeva prin oraș, și că cei ce s-ar întoarce în noaptea aceea tîrziu acasă, ar putea să aibă o întîlnire neplăcută. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect și domnul primar nu se aveau bine și căutau să-și pună bețe-n roate unul altuia. Că rămînea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-și facă singuri poliția și să-și organizeze paza, avînd grijă să-și închidă, să-și zăvorască și să-și baricadeze casele și, mai ales, să-și încuie bine toate ușile. Doamna

Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte ; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig ; se așeză în fața căminului ca să se încălzească. Se gîndea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnișoara Baptistine, voind să-i facă pe plac doamnei Magloire fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială :

— Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire ?

— Am cam auzit ceva, răspunse episcopul. Apoi, întorcîndu-și scaunul pe jumătate, punîndu-și mîinile pe genunchi și ridicînd spre bătrîna menajeră chipul său prietenos și ușor înveselit, pe care-l lumina focul, adăugă : Ei, s-auzim. Ce este ? Ce s-a întîmplat ? Ne pîndește cumva vreo mare primejdie ?

Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerînd întrucîtva, fără să-și dea seama. Se părea că un țigan, un coate-goale, un fel de cerșetor periculos se afla în momentul acela în oraș. Se dusese să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecînd bulevardul Gassendi și dînd seara tîrcoale pe străzi. Un om vrednic de ștreang, cu o mutră îngrozitoare.

— Adevărat ? spuse episcopul.

Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviințare, o încurajă ; i se părea un semn că episcopul începea să fie și el îngrijorat ; continuă deci triumfătoare :

— Da, monseniore. E-așa cum vă spun. În noaptea asta o să se întîmple cu siguranță o nenorocire în oraș. Toată lumea vorbește. Mai cu seamă că paza e atît de prost asigurată ! (Repetiție necesară.) Să trăiești într-o localitate de munte și să n-ai nici măcar felinare noaptea pe străzi ! Ieși în stradă... întuneric beznă... Așa că eu spun, monseniore, și domnișoara e de aceeași părere...

— Eu, întrerupse sora, n-am nici o părere. Ce face fratele meu e bine făcut.

Doamna Magloire continuă, ca și cum n-ar fi auzit protestul :

— Sîntem de părere că locuința noastră nu-i sigură de loc ; că, dacă monseniorul încuviințează, am să-i spun lui Paulin Musebois, lăcătușul, să vină să pună la loc vechile zăvoare ; le avem ; o treabă de-un minut ; și cred,

monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta ; fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decît o ușă pe care primul-venit o poate deschide doar apăsînd pe clanță ; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să spună totdeauna : „Intră !“, iar pe de altă parte, în mijlocul nopții, o ! Doamne ! nici măcar nu mai e nevoie să bați...

În clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în ușă.

— Intră ! spuse episcopul.

III

EROISMUL SUPUNERII PASIVE

Ușa se deschise.

Se deschise brusc, pînă la perete, ca și cum ar fi împins-o cineva cu energie și hotărîre.

Un om intră.

Îl cunoaștem pe omul acesta. E drumețul pe care l-am văzut adineauri rătăcind în căutarea unui adăpost.

Intră, făcu un pas și se opri, lăsînd ușa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, bîta în mînă, o expresie aspră, cutezătoare, obosită și violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistră.

Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strigăt. Tresări și rămase înmărmurită.

Domnișoara Baptistine se întoarse, se uită la omul care intrase și fu gata să se ridice de spaimă, dar, întorcînd încet capul spre cămin, privi la fratele ei și atunci fața i se liniști și se însenină din nou.

Episcopul ațintea asupra omului o privire liniștită.

Cînd voi să deschidă gura ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce dorește, acesta își sprijini amîndouă mîinile pe ciomag, își plimbă pe rînd privirea de la bătrîn la femei și, fără să aștepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare :

— Iată ! Mă numesc Jean Valjean. Sînt ocnaș. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru

zile și sînt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Toulon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară, cînd am ajuns aici, m-am dus la un han, dar m-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Așa trebuia. M-am dus la alt han. Mi s-a spus : „Pleacă !" La fel ca și dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am dus la închisoare ; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cușca unui cîine. Cîinele m-a mușcat și m-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că știa și el cine sînt. M-am dus pe cîmp să mă culc sub stele. Nu era nici o stea. M-am gîndit c-ar putea să plouă și că nu există în cer cineva care să împiedice ploaia și m-am întors în oraș, ca să mi se trîntească o ușă în nas. Colo, în piață, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră și mi-a spus : „Bate și-acolo !" Am bătut. Ce-i aici ? E un han ? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime, pe care i-am cîștigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă ? Am bani. Sînt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămîn ?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, mai pune un tacîm.

Omul făcu trei pași și se apropie de lampa care se afla pe masă.

— Stați, spuse el, ca și cum n-ar fi înțeles bine. Nu-i așa. Ați auzit ? Sînt ocnaș. Pușcăriaș. Vin de la ocnă. Scoase din buzunar o foaie de hîrtie galbenă pe care o desfăcu : Iată biletul meu de identitate. E galben, precum vedeți. Din pricina lui sînt izgonit de peste tot. Vreți să citiți ? Și eu știu să citesc. Am învățat la ocnă. E o școală, acolo, pentru cei care vor. Ascultați, iată ce mi s-a pus în livret : „*Jean Valjean, ocnaș eliberat, născut la...*" asta nu vă interesează. „*A stat nouăsprezece ani la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere și patrusprezece ani pentru că a încercat să evadeze de patru ori. E un om foarte primejdios...*" Asta e ! Toată lumea m-a alungat. Dumneavoastră vreți să mă primiți ? Aici e han ? Puteți să-mi dați ceva de mîncare și-un loc unde să mă culc ? Aveți vreun grajd ?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, să pui așternut curat în patul din alcov.

Am mai arătat cît de supuse erau cele două femei. Doamna Magloire ieși ca să îndeplinească ceea ce i se poruncise.

Episcopul se întoarse spre călător :

— Domnule, șezi și te încălzește. Vom cina numaidecît. O să ți se pregătească patul în timp ce vei lua masa.

Abia acum omul înțelese bine. Pe fața lui, pînă atunci întunecată și aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. Începu să bolborosească, parcă și-ar fi ieșit din minți :

— Adevărat ? Cum ? Mă primiți ? Nu mă dați afară ? Mie, unui ocnaș, îmi spune *domnule* ? Nu mă tutuiți ? Mi se spune peste tot : „Marș, cîine !“ Eram sigur c-o să mă dați afară. De aceea v-am și spus îndată cine sînt. O, ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici ! O să mănînc ! O să dorm într-un pat ! Într-un pat cu saltea și cu cearșafuri, ca toată lumea ! De nouăsprezece ani n-am mai dormit într-un pat. Vreți într-adevăr să rămîn ? Sînteți oameni de treabă ! De altfel, am bani. Plătesc oricît. Iertați-mă, domnule hangiu, cum vă numiți ? Plătesc oricît îmi cereți. Sînteți un om cumsecade. Sînteți hangiu, nu-i așa ?

— Sînt preot, spuse episcopul, și locuiesc aici.

— Preot ? spuse omul. O, ce preot de ispravă ! Atunci, n-o să-mi cereți bani ? Sînteți parohul, nu-i așa ? Parohul bisericii celei mari ? Da, adevărat, prost mai sînt ! Nu văzusem tichia pe care o purtați !

Pe cînd vorbea, pusese traista și bîta într-un colț, apoi își băgă biletul de identitate la loc în buzunar și se așeză. Domnișoara Baptistine îl privea cu blîndețe. El continuă :

— Sînteți omenos, domnule preot. Nu știți să disprețuiți. Ce minunat lucru este un preot bun ! Atunci, n-o să fie nevoie să plătesc ?

— Nu, spuse episcopul. Ține-ți banii ! Cît spuneai că ai ? Parcă o sută nouă franci.

— Și șaptezeci și cinci de centime, adăugă omul.

— O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime. Și cît timp ți-a trebuit ca să aduni suma asta ?

— Nouăsprezece ani ?

Episcopul oftă adînc.

— Nouăsprezece ani !

Omul urmă :

— Am toți banii. În patru zile n-am cheltuit decît un franc și douăzeci și cinci de centime, pe care i-am cîștigat ajutînd la descărcarea unor căruțe la Grasse. Întrucît sînteți abate, am să vă spun : aveam un duhovnic și la închisoare. Pe urmă într-o zi am văzut un episcop. I se spunea monsenior. Eră episcopul de la Majore, din Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Știți, vă cer iertare, nu mă prea pricep ; pentru mine lucrurile astea sînt atît de străine ! Înțelegi dumneata — noi ăștia ! A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar ; avea pe cap ceva ascuțit, de aur, care la amiază, în toiul zilei, strălucea. Eram așezați în rînduri. Pe trei laturi. În fața noastră — tunurile încărcate. Nu prea vedeam bine. Ne-a vorbit, dar era prea departe ; nu-l auzeam. Iată ce înseamnă un episcop.

Pe cînd vorbea, episcopul se duse să închidă ușa, care rămăsese deschisă la perete.

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, pune tacîmul cît mai aproape de foc. Și întorcîndu-se spre oaspetele său : Vîntul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ți fie frig, domnule, nu-i așa ?

De cîte ori rostea cuvîntul „domnule", cu glasul lui atît de blînd și de mîngîietor, chipul omului se lumina. „Domnule" spus unui ocnaș e ca un pahar cu apă întins unui naufragiat de pe *Meduza* [1]. Decăderea e însetată de prețuire.

— Lampa asta, spuse episcopul, nu prea luminează bine.

Doamna Magloire înțelese și se duse să ia de pe căminul din camera de culcare a monseniorului cele două sfeșnice de argint, pe care le aprinse și le așeză pe masă.

— Domnule paroh, spuse omul, sînteți prea bun. Nu mă disprețuiți. Mă primiți în casa dumneavoastră.

---

[1] Aluzie la un naufragiu din 1816. Supraviețuitorii au fost salvați abia după douăsprezece zile, aproape morți de foame și sete.

Aprindeți lumînările pentru mine. Nu v-am ascuns, totuși, de unde vin și că sînt un păcătos.

Episcopul, așezat lîngă el, îi atinse ușor mîna :

— Puteai nici să nu-mi spui cine ești. Asta nu e casa mea ; e casa Domnului. Ușa asta nu-l întreabă pe cel ce intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dumneata suferi ; ți-e foame și sete ; fii binevenit. Și nu-mi mulțumi ; nu-mi mai spune că te-am primit la mine. Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie de un azil. Dumneata, care ești în trecere, ești mai acasă decît mine. Tot ce e aici, e al dumitale. Ce nevoie am să-ți știu numele ? De altminteri, înainte de a mi-l spune, aveai unul pe care-l știam.

Omul se uită mirat :

— Adevărat ? Știți cum mă cheamă ?

— Da, răspunse episcopul, te numești fratele meu.

— O ! domnule paroh, exclamă omul, nu mai puteam de foame cînd am intrat aici ; dar dumneavoastră sînteți atît de bun, încît nu mai știu ce am ; mi-a trecut.

Episcopul îl privi și îi spuse :

— Ai suferit mult ?

— Vai ! haina roșie, ghiuleaua la picior, o scîndură pentru dormit, zăpușeala, frigul, munca, ocnașii, loviturile de bîtă ! Lanțuri grele pentru orice. Carcera pentru o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanțuri. Cîinii, da, cîinii, o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani ! Am patruzeci și șase. Și-acum, biletul de identitate galben. Asta e !

— Da, spuse episcopul, vii dintr-un loc al tristeții. Ascultă : va fi mai multă bucurie în cer pentru chipul înlăcrimat al unui păcătos pocăit, decît pentru hlamida albă a o sută de drepți. Dacă ieși din locul acela de suferință cu gînd de ură și de mînie față de oameni, ești vrednic de milă ; dacă ieși de-acolo cu gînd de bunătate, de blîndețe și de pace, prețuiești mai mult decît oricare dintre noi.

Între timp, doamna Magloire, adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pîine și sare, puțină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brînză proaspătă și o pîine mare de secară. La cina obișnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.

Fața episcopului luă deodată acea înfățișare de voioșie caracteristică firilor ospitaliere.

— La masă ! spuse el cu vioiciune.

Așa cum făcea ori de cîte ori avea un străin la masă, îl așeză pe om la dreapta sa. Domnișoara Baptistine, cît se poate de liniștită și de naturală, luă loc la stînga.

Episcopul rosti binecuvîntarea, apoi servi chiar el supa, ca de obicei. Omul începu să mănînce cu lăcomie.

Deodată, episcopul spuse :

— Mi se pare că mai lipsește ceva de la masă.

Într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decît cele trei tacîmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci cînd episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele șase tacîmuri de argint. Această nevinovată aparență de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniștită și cumpătată, care ridica sărăcia pînă la demnitate.

Doamna Magloire înțelese observația, ieși fără să spună o vorbă și, într-o clipă, cele trei tacîmuri cerute de episcop străluceau pe fața de masă, așezate simetric în fața fiecăruia dintre cei trei comeseni.

IV

AMĂNUNTE ASUPRA STÎNELOR DIN PONTARLIER

Și-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a domnișoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povestește, cu o exactitate naivă, convorbirea dintre ocnaș și episcop :

...Omul acesta nu dădea nici o atenție nimănui. Înfuleca lacom, ca un hămesit. Totuși, după supă, spuse :

— Domnule preot, om al lui Dumnezeu, toate astea sînt cu mult prea bune pentru mine ; dar, trebuie s-o spun : căruțașii care n-au vrut să mă lase să mănînc cu ei se ospătează mai bine decît dumneavoastră.

Între noi fie vorba, observația m-a izbit întrucîtva. Fratele meu a răspuns :

— Ei sînt mai obosiţi decît mine.

— Nu, spuse omul. Au bani mai mulţi. Sînteţi sărac. Văd eu. Poate că nici nu sînteţi paroh. Sînteţi măcar paroh? A! dacă Dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar trebui să fiţi paroh.

— Bunul Dumnezeu e mai mult decît drept, a spus fratele meu.

După o clipă a adăugat:

— Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier?

— Trebuie să mă duc acolo.

Mi se pare că aşa a spus omul. Apoi a continuat:

— Mîine în zori trebuie s-o pornesc la drum. E greu să tot călătoreşti. Noaptea e frig, ziua — zăpuşeală.

— Te duci într-un ţinut bun, spuse fratele meu. Familia mea a fost ruinată pe vremea revoluţiei. Eu m-am refugiat la început în Franche-Cômté, şi am trăit cîtva timp acolo, din munca braţelor mele. Aveam tragere de inimă. Am găsit de lucru. N-ai decît să alegi. Sînt fabrici de hîrtie, tăbăcării, distilării, fabrici de ulei, de ceasornice, oţelării, fabrici de alamă, pe puţin douăzeci de uzine de fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Châtillon, la Audincourt şi la Beure...

Cred că nu mă înşel şi că acestea sînt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit şi mi s-a adresat mie:

— Dragă soră, n-avem noi nişte rude prin părţile acelea?

I-am răspuns:

— Avem, printre alţii, pe domnul de Lucenet, fost căpitan de barieră la Pontarlier, sub vechiul regim.

— Da, adăugă fratele meu, dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decît braţele. Am muncit. Există la Pontarlier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală şi încîntătoare; dragă soră, aceea a preparării brînzeturilor.

Şi fratele meu, tot îndemnîndu-l pe om să mănînce i-a explicat pe larg ce sînt stînele din Pontarlier. Ele sînt de două feluri: „fermele mari“, care sînt ale chiaburilor şi unde se găsec patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc

șapte-opt mii de roți de caș pe vară ; și stînele sau „brînzăriile în tovărășie", care sînt ale săracilor ; țăranii de pe dealuri își cresc vacile împreună și își împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brînzar, căruia îi spun baci ; acesta primește laptele de la țăranii asociați, de trei ori pe zi, însemnînd cantitățile pe un răboj lung. Lucrul la stînă începe pe la sfîrșitul lui aprilie, iar pe la mijlocul lui iunie bacii duc vacile la munte.

Omul se învioră mîncînd. Fratele meu îl îmbia cu vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea niciodată, spunînd că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioșia firească pe care i-o cunoașteți, îmbinîndu-și spusele cu fel de fel de gingășii pentru mine. A stăruit mult asupra bunei-stări a unui baci, ca și cum ar fi vrut ca omul să înțeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul și categoric, că în felul acesta și-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei, bine, fratele meu, cît a ținut cina și-n tot cursul serii, n-a rostit, în afară de cele cîteva cuvinte, despre Isus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înțeleagă cine era fratele meu. Era totuși un prilej nimerit să-i țină o mică predică și să se arate ca episcop în fața ocnașului, spre a-l face să țină minte această întîlnire. Altcuiva i s-ar fi părut foarte nimerit, avîndu-l pe acest nefericit la îndemînă, să-i dea, o dată cu hrana trupească, și hrană sufletească, făcîndu-i mustrări îmbinate cu morală și cu sfaturi, sau compătimindu-l și îndemnîndu-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu l-a întrebat nici măcar de unde e și nici care-i povestea vieții lui. Căci în povestea asta era cuprinsă și vina lui, iar fratele meu părea că se ferește de tot ce-ar fi putut să i-o reamintească. De aceea, pe cînd vorbea despre muntenii din Pontarlier — care „fac o muncă plăcută aproape de cer și care, adăugă el, sînt fericiți, pentru că sînt nevinovați" — fratele meu se opri brusc, temîndu-se ca în cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Gîndindu-mă bine, cred că am înțeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El își închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferința sa ; că era mai bine să-i abată gîndurile

într-altă parte şi să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul, de asta se purta cu el cu totul firesc. Nu înseamnează asta, într-adevăr, a înţelege cum se cuvine mila ? Nu găsiţi, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicateţe de a se abţine de la predică, morală şi aluzie şi că cel mai vădit semn de milă faţă de cineva care are un punct dureros este să nu i-l atingi de loc ? Mi s-a părut că acesta a fost şi gîndul fratelui meu. În orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine ; a fost, de la început pînă la sfîrşit, la fel ca întotdeauna şi a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleaşi purtări şi cu aceeaşi faţă pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gédéon Le Prévost, sau cu domnul paroh.

Spre sfîrşitul mesei, pe cînd mîncam smochinele, a bătut cineva la uşă. Era mătuşa Gerbaud cu copilul în braţe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte şi a împrumutat de la mine şaptezeci şi cinci de centime pe care le-a dat mătuşii Gerbaud. În vremea asta, omul nu prea dădea atenţie celor din jurul său. Nu mai vorbea ; părea foarte obosit. După plecarea mătuşii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin şi i-a spus :

— E timpul să te culci.

Doamna Magloire a ridicat repede faţa de masă. Am înţeles că trebuie să ne retragem pentru a-l lăsa pe călător să se culce şi ne-am urcat amîndouă la noi. Am trimis-o totuşi îndată după aceea pe doamna Magloire să aştearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădurea Neagră, blană care se afla în camera mea. Nopţile sînt foarte reci şi blana ţine cald. Păcat că e veche şi că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea cînd era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca şi cuţitaşul cu mîner de fildeş de care mă servesc la masă.

Doamna Magloire s-a întors numaidecît, am îngenuncheat şi ne-am rugat lui Dumnezeu în salonul unde se întind rufele, apoi am intrat fiecare în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic...

V

LINIŞTE

După ce spusese „noapte bună“ surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul din cele două sfeşnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său şi-i spuse :

— Domnule, te conduc în camera dumitale.

Omul îl urmă.

După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuinţa era împărţită în aşa fel încît, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieşi de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a episcopului.

În clipa în care ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai punea argintăria în dulăpiorul de la căpătîiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la culcare.

Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb şi curat. Omul puse sfeşnicul pe o măsuţă.

— Noapte bună, spuse episcopul. Mîine dimineaţă, înainte de plecare, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile noastre.

— Mulţumesc, domnule abate ! spuse omul.

Dar abia rostise cuvintele acestea paşnice şi, deodată, fără nici o legătură, avu o mişcare ciudată, care le-ar fi îngheţat de spaimă pe cele două cuvioase femei dacă ar fi fost de faţă. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o ameninţare ? Se supunea doar unei porniri instinctive şi ascunse chiar faţă de el însuşi ? Se întoarse repede spre bătrîn, îşi încrucişă braţele pe piept şi, ţintuindu-şi gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răguşit :

— Ia te uită ! mă adăpostiţi la dumneavoastră, chiar lîngă dumneavoastră ! Se opri apoi şi adăugă cu un rînjet în care era ceva monstruos : V-aţi gîndit bine ? De unde ştiţi că n-am ucis ?

Episcopul ridică ochii spre tavan şi răspunse :
— Asta-l priveşte pe Dumnezeu.
Apoi, serios, mişcîndu-şi buzele ca şi cum s-ar fi rugat sau şi-ar fi vorbit sieşi ridică cele două degete de la mîna dreaptă şi-l binecuvîntă pe străin, care nu plecă fruntea ; după aceea fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.
Cînd alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte şi dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecînd pe lîngă perdea, episcopul îngenunche şi rosti o scurtă rugăciune.
Puţin după aceea, se afla în grădină, mergînd, visînd, contemplînd, cu sufletul şi cu gîndul îndreptate spre toate acele lucruri mari şi tainice, pe care Domnul le arată noaptea ochilor ce rămîn deschişi.
Cît despre străin, era într-adevăr atît de obosit, încît nici nu s-a putut bucura de cearşafurile albe şi curate. A suflat în luminare cu nara, aşa cum fac ocnaşii, s-a trîntit îmbrăcat în pat, şi a adormit numaidecît.
Cînd episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa, suna miezul nopţii.
Peste cîteva minute, toată lumea din căsuţă dormea.

V

JEAN VALJEAN

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.
Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de ţărani din Brie. În copilărie nu învăţase carte. Cînd ajunse flăcău, era curăţător de pomi la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Mathieu ; tatăl, Jean Valjean, sau Vlajean, probabil o poreclă care venea de la „*Voilà Jean*“ [1].
Jean Valjean era o fire gînditoare, fără să fie trist, aşa cum sînt naturile iubitoare. Într-un cuvînt, era destul de adormit şi de şters, sau cel puţin aşa părea acest Jean Valjean. Îşi pierduse amîndoi părinţii la o vîrstă fragedă,

[1] Iată-l pe Jean (fr.)

Maică-sa murise în urma unei febre puerperale[1] prost îngrijite. Tatăl său, care fusese curățător de pomi ca și el, murise căzînd dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decît o soră, mai mare, văduvă cu șapte copii, băieți și fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean și, atîta vreme cît îi trăise bărbatul, își găzduise și hrănise fratele. Soțul ei muri. Cel mai mare dintre cei șapte copii avea opt ani, cel mai mic — un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci și cinci. Îl înlocuise pe părinte și, la rîndul său, o ajutase pe sora care îl crescuse. O făcuse de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un fel morocănos. Tinerețea lui se irosea astfel într-o muncă grea și prost plătită. Nu s-a știut niciodată să fi avut vreo „drăguță" prin partea locului. Nu avusee vreme să fie îndrăgostit.

Seara se întorcea acasă trudit și-și sorbea supa fără să scoată un cuvînt. Sora lui, Jeanne, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, inima verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii ; el, mîncînd mai departe, aplecat peste masă, cu nasul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, o lăsa să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a uliței, locuia o fermieră numită Marie-Claude ; copiii Valjean, mai totdeauna flămînzi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să împrumute lapte, pe care îl beau după vreun gard sau după vreo cotitură, smulgîndu-și cana de la gură, și cu atîta zor, încît fetițele și-l vărsau pe șorțulețe și pe piept. Dacă mama lor ar fi știut de această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovați. Jean Valjean, răstit și morocănos, plătea fără știrea mamei cana cu lapte Mariei-Claude, și copiii scăpau de pedeapsă.

În perioada curățatului pomilor cîștiga un franc și douăzeci pe zi ; după aceea se tocmea la seceriș, ca lucrător, ca paznic de bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea și ea, dar ce putea face cu șapte copii mici ? Un mănunchi de făpturi amărîte, pe care mizeria îl cuprindea și-l încleșta treptat. Veni o iarnă aspră.

[1] Boală infecțioasă care poate să se declare la lăuze cînd nu s-au respectat, în timpul nașterii, prescripțiile igienei.

Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pîine. Cu totul fără pîine. Şapte copii.

Într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piaţa bisericii din Faverolles, se pregătea să se culce, cînd auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braţ strecurîndu-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele şi în sticlă. Mîna înşfăcă o pîine şi o trase. Isabeau ieşi iute : hoţul fugea cît îl ţineau picioarele ; Isabeau alergă după el şi-l prinse. Hoţul azvîrlise pîinea, dar braţul îi era încă însîngerat. Era Jean Valjean.

Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu chemat în faţa tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracţie, săvîrşit în timpul nopţii, într-o casă locuită". Avea o puşcă de care ştia să se folosească mai bine decît orice ţintaş din lume ; era şi niţel braconier ; îndeletnicire compromiţătoare. Braconierul, ca şi contrabandistul, se înrudeşte de aproape cu tîlharul. În treacăt fie zis, există totuşi o prăpastie între cei dintîi şi odiosul asasin al oraşelor. Braconierul trăieşte în pădure ; contrabandistul — în munţi sau pe mare. Oraşele îi fac pe oameni fioroşi pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni sălbatici, dezvoltă într-înşii asprimea, dar de multe ori fără să distrugă latura omenească.

Jean Valjean fu declarat vinovat. Termenii codului erau categorici. Sînt în civilizaţia noastră ceasuri groaznice ; clipele cînd pronunţarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela cînd societatea se îndepărtează şi săvîrşeşte părăsirea definitivă a unei făpturi gînditoare ! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.

La 22 aprilie se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, cîştigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul Directoriului către cei cinci sute, din 2 Floreal,[1], anul IV, îl numeşte Buona-Parté ; în aceeaşi zi, un mare convoi a fost pus în lanţuri la Bicêtre. Jean Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, îşi

[1] Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

mai amintește foarte bine de nenorocitul care a fost ferecat la capătul celui de-al patrulea rînd, în colțul de miazănoapte al curții. Ședea pe jos, ca toți ceilalți. Părea că nu pricepe ce se petrece cu el, afară de faptul că trece prin ceva grozav. Probabil că, în vălmășagul gîndurilor sale de biet om neștiutor, deslușea ceva ce era mult prea mult. Pe cînd i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanțului la ceafă, el plîngea, lacrimile îl înăbușeau, îl împiedicau să vorbească, și izbutea numai să spună din cînd în cînd : „Am fost curățător de pomi la Faverolles". Apoi, plîngînd mereu, ridica mîna dreaptă și o cobora treptat de șapte ori, ca și cum ar fi atins pe rînd șapte capete din ce în ce mai mici, și din acest gest ghiceai că săvîrșise fapta lui pentru ca să îmbrace și să hrănească șapte copilași.

A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci și șapte de zile, într-o căruță, cu lanțul la gît. La Toulon fu îmbrăcat în haina roșie de ocnaș. Tot ce fusese viața lui de altădată se șterse ; pînă și numele ; nu mai era nici măcar Jean Valjean ; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui ? Ce s-o fi ales din cei șapte copii ? Cui îi mai pasă de toate astea ? Ce se mai alege din frunzișul unui copac tînăr tăiat la rădăcină ?

Veșnica poveste.

Aceste sărmane ființe, făpturi ale lui Dumnezeu, rămase fără sprijin, fără călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întîmplării — cine știe ? — au luat-o care încotro, înfundîndu-se încet-încet în negura rece în care se pierd cei rămași singuri, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atîția nefericiți în mersul mohorît al omenirii. Plecaseră de prin părțile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase ; piatra de hotar a fostului lor ogor îi uitase ; după cîțiva ani de ocnă, Jean Valjean i-a uitat și el. În inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atîta tot. Doar o singură dată, în tot timpul cît a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfîrșitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai știu pe ce cale ajunseseră pînă la el acele vești. Cineva, care-i cunoștea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduță săracă lîngă Saint-Sulpice, strada Geindre. Nu mai avea cu ea decît un copil, un

băieţaş, cel mai mic. Unde se aflau ceilalţi şase ? Poate că nici ea nu ştia. Se ducea în fiecare dimineaţă la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era fălţuitoare şi legătorească. Trebuia să fie acolo la şase dimineaţa, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. În clădirea tipografiei era o şcoală, unde-şi ducea băiatul, care avea şapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie, la ora şase, iar şcoala nu se deschidea decît la şapte, copilul trebuia să aştepte un ceas prin curte, pînă se deschidea şcoala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce locul. Lucrătorii, trecînd dimineaţa, îl vedeau pe bietul copilaş şezînd pe pavaj, picînd de somn şi adesea adormind în întuneric, pe vine, ghemuit, lîngă coşuleţul lui. Cînd ploua, portăresei i se făcea milă de el ; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decît un pat de scînduri, o vîrtelniţă şi două scaune de lemn, şi micuţul dormea acolo, într-un colţ, strîngîndu-se lîngă motan ca să se încălzească. La ora şapte şcoala se deschidea şi copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. În ziua cînd i s-au spus toate astea, a fost pentru el o licărire de fulger, o fereastră deschisă pe neaşteptate spre destinul acestor fiinţe dragi ; pe urmă se făcu din nou întuneric ; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Nici un semn de la dînşii n-a mai răzbit pînă la el ; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întîlnit niciodată şi nici în cuprinsul acestei dureroase poveşti nu se va mai pomeni de dînşii.

Pe la sfîrşitul celui de-al patrulea an veni rîndul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evadă. Rătăci două zile, liber, pe cîmp ; dacă înseamnă a fi liber să fii hărţuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ţi sară inima la cel mai mic zgomot, să-ţi fie frică de orice, de coşul care fumegă, de omul care trece, de cîinele care latră, de calul care aleargă, de ceasornicul care bate, de lumina zilei, pentru că se vede, de întunericul nopţii, pentru că nu se vede, de drum, de potecă, de tufiş, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Tribunalul maritim îl condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică cu totul, la opt ani. În al şaselea ani îi veni iarăşi rîndul să evadeze ; încercă, dar nu reuşi să fugă. Lipsi de

la apel. Se dete alarma printr-o lovitură de tun ; iar noaptea străjile îl găsiră ascuns sub schela unei corăbii în construcție ; se împotrivi paznicilor care-l prinseseră. Evadare și rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanț dublu. Treisprezece ani. În al zecelea an îi veni iar rîndul și evadă din nou. Nici de data asta nu-i merse mai bine. Alți trei ani pentru această nouă încercare. Șaisprezece ani. În sfîrșit, prin al treisprezecelea an, mi se pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. Încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. În octombrie 1815 fu eliberat ; intrase acolo în 1796, pentru că spărsese un ochi de geam și luase o pîine.

O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale și a nimicirii omului prin dispozițiunile legii, autorul cărții de față întîlnește furtul unei pîini ca punct de plecare în dezastrul unui destin. Claude Gueux [1] a furat o pîine, Jean Valjean a furat o pîine. O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.

Jean Valjean intrase în ocnă suspinînd și tremurînd ; a ieșit de acolo nepăsător. Intrase deznădăjduit ; a ieșit întunecat.

Ce se petrecuse în acest suflet ?

VII

ÎN ADÎNCUL DEZNĂDEJDII

Vom încerca să vorbim deschis.

Societatea trebuie să privească în față aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuiește.

Așa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărău. În el ardea flacăra duhului. Nenorocirea, care-și are și ea lumina ei, făcu să sporească licărirea

[1] Muncitor condamnat la închisoare, pe la 1830, pentru că, împins de foame, a furat o pîine. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicată în 1834), prima schiță a poveștii lui Jean Valjean.

slabă a minții lui. Sub lovituri de bîtă, în lanțuri, în celulă, trudit, sub soarele dogoritor al ocnei, pe patul de scînduri al ocnașilor, s-a recules și a început să cugete.

S-a făcut judecător.

A început mai întîi cu el însuși.

Recunoștea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept. Își mărturisi că a săvîrșit o faptă rea și de ocară ; că poate i s-ar fi dat pîinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aștepte s-o capete din milă sau muncind ; că nu e o întrebare chiar fără de răspuns : „Poți să aștepți cînd ți-e foame ?" ; în primul rînd, pentru că se întîmplă foarte rar ca cineva să moară cu adevărat de foame, iar în al doilea rînd, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încît poate suferi îndelung și mult, moralicește și fizicește, fără să moară ; că trebuie deci să aibă răbdare ; că, astfel, ar fi fost mai bine și pentru bieții copii ; că era o faptă nebunească din parte-i ca un amărît și un neputincios ca el să înșface de guler întreaga societate și să-și închipuie că scapă de mizerie furînd ; că, în orice caz, era o greșeală să fugă de mizerie pe poarta prin care se intră în ticăloșie ; în sfîrșit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă : era el oare singurul vinovat în întîmplarea care i-a fost fatală ? Înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mînca ? Și-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea nedreaptă și prea grea ? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepsei decît a fost vinovatul în săvîrșirea faptei ? Nu erau prea multe greutăți într-un talger al balanței, acolo unde se află ispășirea ? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungînd prin aceasta la o răsturnare de situații, vina delicventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcînd din vinovat victimă, din datornic creditor și punînd definitiv dreptul de partea celui ce-l violase ? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfîrșea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societății față de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani ?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptățită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă și un exces : lipsa de lucru și excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiți la împărțirea bunurilor și, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire ?

Punîndu-și aceste întrebări, el judecă societatea și-o osîndi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui și-și spuse că poate nu se va da în lături să-i ceară într-o zi socoteală. Își mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuise el și paguba ce i se pricinuise lui ; și trase concluzia că osînda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranță o nedreptate.

Mînia poate fi smintită și absurdă ; te poți supăra pe nedrept, dar nu te revolți decît atunci cînd de fapt ai dreptate pe undeva. Jean Valjean se simțea revoltat.

Și, la urma urmei, societatea omenească nu-i făcuse decît rău. Niciodată nu-i văzuse decît fața aceea încruntată, pe care ea o numește justiție și pe care o arată celor pe care-i lovește. Oamenii nu se apropiaseră de el decît ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei însemnase pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de cînd trăia mama și sora lui, nu mai întîlnise vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferință în suferință, ajunsese puțin cîte puțin la convingerea că viața e o luptă și că în această luptă el era cel învins. Nu avea altă armă decît ura. În ocnă se hotărî să și-o ascundă și s-o ia cu dînsul la plecare.

Era la Toulon o școală pentru ocnași, ținută de niște călugări ignorantini [1], unde li se predau noțiunile strict necesare numai acelor nenorociți care voiau să învețe. Vru și el. Merse la școală la patruzeci de ani și învăță să citească, să scrie și să socotească. Își dădea seama că, în-

[1] Nume dat în derîdere călugărilor din ordinul St. Jean de Dieu, care se ocupă de învățămînt.

tărindu-şi mintea, îşi întăreşte ura. În anumite cazuri, învăţătura şi lumina pot sluji drept pîrghie răului.

E trist să spunem că, după ce judecase societatea, care i-a făcut tot răul, judeca providenţa care-a făcut societatea.

O condamna şi pe ea.

Astfel, în nouăsprezece ani de chin şi de sclavie, sufletul lui se înălţă şi se prăbuşi totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.

Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun cînd a intrat în ocnă. Acolo a condamnat societatea şi a simţit că începe să fie om rău ; a condamnat providenţa şi şi-a dat seama că devine necredincios.

E greu să nu ne oprim o clipă aici spre a medita.

E oare cu putinţă ca natura omenească să se schimbe cu desăvîrşire ? Omul, pe care Dumnezeu l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om ? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău ? Sub apăsarea unei nenorociri copleşitoare, inima se poate diforma, se poate sluţi şi schilodi fără leac, întocmai ca o spinare care se înconvoaie pe sub o boltă prea joasă ? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu exista mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean o primă scînteie, un element divin, fără de prihană pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, înflăcăra, făcîndu-l să strălucească cu măreţie şi pe care răul să nu-l poată atinge niciodată de tot ?

Întrebări grave şi încîlcite. Celei din urmă, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să şovăie : *nu*, dacă l-ar fi văzut pe Jean Valjean la Toulon, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, şezînd cu mîinile încrucişate pe braţul unui scripete, cu capătul lanţului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l tîrască — pe ocnaşul acesta posac, serios, tăcut şi îngîndurat — pe acest paria pus în afara legii, care se uita la oameni cu mînie, pe acest dezmoştenit al civilizaţiei care se uita la cer cu asprime.

Fără îndoială — de ce să n-o spunem ? — observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fără de leac, l-ar

fi plîns poate pe cel ce suferea din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i uşureze suferinţa ; şi-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet ; şi, întocmai ca Dante la poarta infernului, ar fi şters din această existenţă cuvîntul „speranţă", pe care degetul lui Dumnezeu l-a scris totuşi pe fruntea oricărui muritor.

Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atît de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc ? Jean Valjean îşi dădea oare seama de toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, după ce se iviseră, sau măcar îşi dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor ? Omul acesta aspru şi incult era el oare conştient de înlănţuirea de idei, prin care se ridicase şi coborîse, treaptă cu treaptă, pînă la aspectele jalnice care alcătuiau în atîţia ani orizontul lăuntric al spiritului său ? Îşi dădea oare seama de tot ce se petrecuse şi de tot ce se frămînta într-însul ? Nu ne încumetăm a o spune : şi nici n-o credem. Jean Valjean era prea neştiutor pentru ca, după atîtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-şi mai dădea prea bine seama ce simţea. Jean Valjean se afla în întuneric ; suferea în întuneric ; ura în întuneric ; s-ar fi putut spune că ura tot ce avea în faţa lui. Trăia de obicei în acest întuneric, bîjbîind ca un orb şi ca un visător. Numai din cînd în cînd simţea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mînie, de-un spor de suferinţă, de-o palidă şi scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, arătîndu-i pretutindeni, în jurul său, înainte şi în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, prăpăstiile hidoase şi perspectivele negre ale destinului său. După trecerea fulgerului, se afla iar în întuneric şi nu mai ştia ce se petrece cu el.

Caracteristica acestor pedepse nemiloase, în care totul abrutizează, e că-l transformă puţin cîte puţin pe om, printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic. Uneori chiar într-o fiară. Încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate şi îndărătnice, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrîurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atît de zadarnice pe cît de nebuneşti, ori de

cîte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gîndească o clipă la urmări sau la experiențele făcute. Evada furios, ca lupul care găsește cușca deschisă. Instinctul îi spunea : fugi! Rațiunea i-ar fi spus : rămîi pe loc! Dar în fața unei ispite atît de puternice, rațiunea amuțea, rămînea numai instinctul, doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile pedepse ce i se dădeau n-aveau darul decît să-l îngrozească și mai tare.

Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecea în putere pe toți ceilalți tovarăși de ocnă. La munci grele, cînd trebuia întinsă o parîmă sau învîrtit un scripete, Jean Valjean trăgea cît patru. Ridica și ducea uneori în spinare greutăți enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit *cric*, căruia pe vremuri i se spunea *orgoliu*, de unde, în treacăt fie zis, și-a luat numele strada Montorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarășii săi îl porecliseră Jean-le-Cric. O dată, pe cînd se repara balconul primăriei din Toulon, una din frumoasele cariatide [1] ale lui Puget [2], care susțineau balconul, s-a desprins și era gata să se prăbușească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul pînă la sosirea lucrătorilor.

Agerimea lui era și mai mare decît puterea. Unii ocnași, visînd mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată știință din contopirea forței cu îndemînarea : știința mușchilor, pe care prizonierii aceștia, veșnici pizmuitori ai muștelor și ai păsărilor, o practică zilnic. O acrobație misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieșitură, era un joc pentru Jean Valjean. Încordîndu-și spatele și mușchii picioarelor, cu coatele și călcîiele înfipte în zgrunțurii pietrei, se cățăra ca prin minune de la un colț de zid pînă la etajul al treilea. Uneori se urca așa pînă pe acoperișul temniței.

Vorbea puțin. Nu rîdea. Numai vreo emoție neobișnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru rîs de ocnaș, ce pare ecoul unui rîs de diavol.

---

[1] Coloană avînd forma unui corp omenesc.
[2] Sculptor francez (1622—1694).

Cînd te uitai la el, ți se părea că privește neîncetat ceva groaznic.

Era într-adevăr absorbit de ceva.

Printre senzațiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite și ale unei inteligențe copleșite, simțea nelămurit că-l apasă ceva monstruos. În penumbra întunecoasă și palidă în care se tîra, ori de cîte ori întorcea capul și încerca să-și înalțe privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie formîndu-se, suprapunîndu-se și înălțîndu-se pînă departe deasupra lui, cu povîrnișuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăți, oameni și fapte, ale căror contururi îi scăpau, a căror mulțime îl înspăimînta și care nu era altceva decît uimitoarea piramidă pe care o numim civilizație. Ici și colo, în acest amestec colcăitor și diform, deslușea, cînd aproape de el, cînd departe, la înălțimi unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bîta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat și strălucitor. I se părea că aceste măreții îndepărtate, în loc să împrăștie noaptea, o făceau mai funebră și mai întunecoasă. Legi, prejudecăți, fapte, oameni, lucruri, toate se frămîntau deasupra lui, în ritmul complicat și misterios pe care Dumnezeu îl imprimă civilizației ; pluteau deasupra lui și-l striveau cu nu știu ce cruzime liniștită și cu neînduplecată nepăsare. Sufletele prăbușite în cel mai adînc fund al nenorocului, oameni nefericiți, pierduți dincolo de marginea înțelegerii, unde nu se mai vedea nimic, cei certați cu legea simt apăsîndu-le pe creștet întreaga povară a acestei societăți omenești, atît de temută pentru cei din afară, atît de înfricoșătoare pentru cei de dedesubt.

În situația aceasta Jean Valjean se gîndea. Și care putea să fie natura gîndirii sale ?

Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gîndească, s-ar gîndi fără îndoială la ceea ce se gîndea Jean Valjean.

Toate aceste frămîntări, realități pline de năluci, fantasmagorii pline de realități, sfîrșiseră prin a-i crea un fel

de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori se oprea în mijlocul muncii sale de ocnaş. Cădea pe gînduri. Mintea lui în acelaşi timp mai coaptă şi mai tulburată decît înainte, se revolta. Tot ce i se întîmplase i se părea absurd; tot ce-l înconjura i se părea cu neputinţă. Îşi spunea: e un vis. Se uita la gardianul care sta la cîţiva paşi de el; gardianul i se părea o nălucă; deodată, năluca îl lovea cu bîta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici cer strălucitor, nici dimineţi înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.

Pentru a încheia, rezumînd din tot ceea ce am arătat, ceea ce se poate rezuma şi exprima în rezultate pozitive, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, nevinovatul grădinar din Faverolles, temutul ocnaş din Toulon, devenise — mulţumită felului cum îl transformase puşcăria — în stare să facă două feluri de fapte rele; mai întîi, o impulsiune buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răspuns la suferinţa îndurată; apoi o răbufnire gravă, serioasă, frămîntată în conştiinţă şi pusă la cale de ideile greşite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Premeditările acestea treceau prin cele trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge; raţiune, voinţă, încăpăţînare. Era împins de revolta lui obişnuită, de amărăciunea sufletului, de sentimentul adînc al nedreptăţilor suferite, de reacţiunea chiar împotriva celor buni, nevinovaţi şi drepţi, dacă există şi de aceştia. Punctul de plecare, ca şi ţinta finală a gîndurilor lui era ura împotriva legilor omeneşti; o ură care, dacă nu este oprită în desfăşurarea ei de vreo întîmplare providenţială, devine la un moment dat ură împotriva societăţii, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creaţiunii, şi ia forma unei dorinţi nelămurite, continui şi brutale de-a face rău oricui, oricărei vieţuitoare. Precum se vede, nu fără temei, biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept *un om foarte primejdios.*

An cu an, sufletul acesta se uscase tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Cînd ieşi din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de cînd nu mai vărsase nici o lacrimă.

VIII

TALAZUL ŞI UMBRA

Un om în voia valurilor !

Ei şi ! Corabia nu se opreşte. Vîntul bate, corabia întunecată e silită să-şi urmeze drumul. Trece mai departe.

Omul piere, se iveşte iar, se cufundă şi se ridică la suprafaţă, strigă, întinde braţele, nu-l aude nimeni ; zguduită de furtună, corabia se trudeşte să-şi taie drum. Marinarii şi călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă ; bietul lui cap nu e decît un punct printre valurile uriaşe.

Omul strigă cu disperare în adîncuri. Pînza trece ca o nălucă. O priveşte, o priveşte cu deznădejde. Ea se depărtează, păleşte, descreşte. Adineauri era şi el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung şi-n lat pe punte împreună cu ceilalţi, avea partea lui de aer şi de soare, trăia. Acum ce s-a întîmplat ? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.

A căzut în apele groaznice. Totul fuge şi se năruie sub picioarele lui. Valurile sfîşiate şi sfîrtecate de vînt îl înconjoară cu vrăjmăşie, talazurile din adîncuri îl sorb, toate zdrenţele apelor îl învăluie capul, un norod de valuri îl împroaşcă, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate ; de cîte ori se afundă întrezăreşte prăpastii pline de întuneric ; vegetaţii înfricoşătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele ; simte că el însuşi se preface în prăpastie, e una cu spuma, valurile şi-l aruncă unul altuia, înghite amărăciune, oceanul laş se încăpăţînează să-l înece, nesfîrşitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.

Cu toate astea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se ţină deasupra, se trudeşte, înoată. El, această biată putere aproape sfîrşită, luptă împotriva nesfîrşitului.

Unde e corabia ? Acolo. Abia se zărește în întunericul palid al orizontului.

Vînturile bat, spuma valurilor îl copleșește. Ridică ochii și nu vede decît plumburiul norilor. Simte, dîndu-și sufletul, uriașa nebunie a mării. E torturat de nebunia asta. Aude zgomote neobișnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume și din nu știu ce spații înfricoșătoare. Printre nori sînt păsări, așa cum pe deasupra restriștilor omenești sînt îngeri, dar cu ce pot să-i ajute ? Zboară, cîntă, plutesc și el horcăie.

Se simte înmormîntat între două infinituri deodată : oceanul și cerul ; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.

Se lasă noaptea, iată, sînt ceasuri întregi de cînd înoată, e la capătul puterilor ; corabia, acel ceva îndepărtat pe care se aflau oameni, nu se mai zărește ; e singur în nemaipomenita prăpastie întunecată, se afundă, înțepenește, se răsucește, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului ; cheamă.

Nu mai sînt oameni. Unde e Dumnezeu ?

Cheamă. „Ajutor ! Ajutor !" Cheamă într-una.

În zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stînca, toate sînt surde. Cerșește ajutorul furtunii ; furtuna nepăsătoare nu se supune decît nesfîrșitului.

Împrejurul lui, bezna, ceața, singurătatea, învălmășeala furtunoasă și inconștientă, încrețirea nelămurită a apelor sălbatice. În el, groaza și oboseala. Sub el, prăbușirea. Nici un punct de reazim. Se gîndește la patimile întunecate ale cadavrului în întunericul fără de sfîrșit. Frigul nefiresc îl înțepenește. Mîinile i se închircesc, se închid și strîng în ele hăul. Vînturi, nori, vîrtejuri, curenți, stele zadarnice ! Ce-i de făcut ? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat, se lasă dus, se dă bătut, și iată-l că alunecă pentru totdeauna în adîncurile mistuitoare.

O, mers nemilos al societății omenești ! Risipă de suflete și de oameni de-a lungul drumului ! Ocean în care cade tot ce leapădă legea ! Dispariție înfiorătoare a sprijinului ! O, moarte morală !

Marea e neîndurata noapte socială în care pedeapsa își azvîrle osîndiții. Marea e mizeria nesfîrșită.

Sufletul lăsat în voia valurilor, în această prăpastie, poate să ajungă un stîrv. Cine are să-l învie din morți ?

IX

NOI NEMULȚUMIRI

Cînd lui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, cînd auzi cu urechile lui acele cuvinte ciudate : „Ești liber !“ clipa fu neverosimilă și nemaipomenită ; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neașteptate. Dar raza aceasta păli numaidecît. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viață nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.

Și, în afară de aceasta, amărăciuni multe. Își făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cît stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută șaptezeci și unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor și a sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci și patru de franci. Oricum, suma fusese redusă prin felurite rețineri locale, la o sută nouă franci și cincisprezece centime, care i se numără la ieșire.

Nu pricepuse nimic și se socotea nedreptățit. Să spunem cuvîntului pe nume : furat.

A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în fața ușii unei distilerii de flori de portocal cîțiva oameni care descărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deștept, voinic și dibaci ; își dădea osteneala, stăpînul părea mulțumit. Pe cînd lucra, trecu un jandarm, care îl observă și-i ceru hîrtiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi își reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebase pe unul dintre lucrători cît cîștiga pe zi făcînd treaba asta ; i se răspunse : „Un franc și cincizeci“. Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfățișă înaintea stăpînului distileriei

și-l rugă să-i plătească. Stăpînul, fără să scoată o vorbă, îi înmînă un franc și douăzeci și cinci de centime. Își ceru dreptul lui. I se răspunse : „Pentru tine e destul și atît". Stărui. Stăpînul îl privi țintă în ochi și-i spuse : „Ia vezi să nu te pomenești la răcoare".

Se socoti din nou furat.

Societatea, statul, micșorîndu-i drepturile cuvenite, îl jefuiseră cu toptanul. Venea rîndul semenului său, care-l fura cu amănuntul.

Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osîndă.

Iată ce i se întîmplase la Grasse. Se știe în ce fel fusese primit la Digne.

X

OMUL CARE S-A TREZIT

Așadar, pe cînd orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.

Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curînd douăzeci de ani de cînd nu mai dormise într-un pat, și, cu toate că nu se dezbrăcase, senzația asta era prea nouă și-i tulbura somnul.

Dormise mai bine de patru ceasuri. Oboseala îi trecuse. Era obișnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei.

Deschise ochii și se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Cînd o mulțime de senzații felurite ți-au tulburat ziua, cînd mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poți adormi și a doua oară. Somnul vine mai ușor, dar se întoarce mai greu. E ceea ce i se întîmplă lui Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă și căzu pe gînduri.

Se găsea într-unul din acele momente în care mintea ți-e plină de gînduri tulburi. În creierul lui era un fel de du-te vino încîlcit. Amintirile vechi și cele din ajun pluteau amestecate și se încrucișau anapoda, pierzîndu-și formele,

crescînd peste măsură, apoi pierind dintr-o dată, ca într-o apă nămoloasă și frămîntată. Îi treceau prin cap multe gînduri, dar unul dintre ele se întorcea necontenit, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gînd : văzuse cele șase tacîmuri de argint și lingura mare pe care doamna Magloire le pusese pe masă. Cele șase tacîmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la cîțiva pași... În clipa în care trecuse prin odaia vecină ca să vină aici, bătrîna servitoare le pusese într-un dulăpior de la capătîiul patului. Văzuse bine acel dulap. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Cu polonic cu tot se putea lua pe ele cel puțin două sute de franci. De două ori cît cîștigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi cîștigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administrația.

Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg ; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse brațul și pipăi desaga pe care și-o azvîrlise într-un colț al alcovului în care se afla patul, își lunecă picioarele peste marginea patului, le puse pe dușumea și se pomeni, aproape fără să-și dea seama, șezînd pe marginea patului.

Rămase cîtva timp visînd în poziția asta, oarecum sinistră pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbră, el singur treaz în casa aceea adormită. Se plecă deodată, își scoase ghetele și le puse ușor pe rogojina de lîngă pat, apoi își reluă poziția de visare și rămase din nou nemișcat.

În mijlocul acestor frămîntări groaznice, gîndurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieșeau, intrau din nou, le simțea ca pe o greutate : și apoi se gîndea, fără să știe pentru ce, cu acea încăpățînare mecanică a visării, la un ocnaș, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă și ai cărui pantaloni nu se țineau decît într-o singură bretea de bumbac împletit. Desenul cu pătrățele al acestei bretele îi venea mereu în minte.

Stătea în poziția asta și ar fi rămas așa cine știe cît, pînă-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată — un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune : „haide !“

Se ridică în picioare, mai șovăi o clipă și ascultă : în casă totul era tăcut ; porni atunci de-a dreptul, cu pași

mărunţi, spre fereastra pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată ; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniţi de vînt. Din pricina asta, afară era rînd pe rînd umbră şi lumină, eclipse şi limpezimi, şi înăuntru o lumină de amurg. Acest amurg, destul de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemuia cu lumina vînătă, strecurată prin ferestruica unei pivniţe, prin faţa căreia se scurg trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenţie. N-avea gratii, dădea în grădină şi nu era închisă, după moda locului, decît cu un cîrlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece şi viu pătrunse în odaie o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire atentă care mai mult cercetează decît priveşte. Grădina era împrejmuită cu un zid alb, destul de scund, uşor de sărit. În fund, dincolo de el, deosebi vîrfurile copacilor la distanţe egale unul de celălalt, semn că zidul despărţea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.

După ce se uită, făcu o mişcare de om care ştie ce vrea ; merse spre firidă, îşi luă desaga, o deschise, scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, îşi vîrî ghetele într-unul din buzunare, luă sacul pe umeri, îşi puse şapca trăgîndu-şi cozorocul pe ochi, îşi căută dibuind bâţul, se duse şi-l propti într-un colţ al ferestrei, apoi se întoarse lîngă pat şi apucă cu hotărîre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuţit la unul din capete, ca un vîrf de suliţă. Ar fi fost greu să deosebeşti prin întuneric în ce scop i se dăduse bucăţii de fier forma aceasta. Să fi fost o pîrghie ? Sau poate o măciucă ?

La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decît un sfeşnic de miner. Ocnaşii erau folosiţi uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau oraşul Toulon, şi aveau adesea la îndemînă scule de miner. Sfeşnicele minerilor sînt făcute din fier masiv şi sfîrşite la capătul de jos printr-un vîrf, cu ajutorul căruia se înfig în stîncă.

Luă sfeşnicul în mîna dreaptă şi, ţinîndu-şi răsuflarea, înăbuşindu-şi pasul, se îndreptă spre uşa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se ştie. Ajuns la uşă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI

CEEA CE FACE

Jean Valjean ascultă. Nici un zgomot.

Împinse ușa.

O împinse cu vîrful degetului, ușor, cu grija neliniștită a unei pisici care vrea să se furișeze.

Ușa se deschise sub apăsare, se mișcă ușor și pe tăcute, lărgind puțin deschizătura.

Așteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.

Ușa se deschidea fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de ușă era o măsuță care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.

Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.

Își făcu curaj și împinse ușa pentru a treia oară, mai cu hotărîre decît în primele două rînduri. De data asta o balama neunsă scoase în întuneric un țipăt răgușit și prelung.

Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător și înfricoșat, de parcă ar fi fost trîmbița judecății de apoi.

În spaima mărită pînă la fantastic a primei clipe își închipui aproape că balamaua aceasta se însuflețise, prinzînd dintr-o dată viață teribilă, și că lătra ca un cîine, ca să dea de știre tuturor și să-i trezească pe cei adormiți.

Se opri înfiorat, zăpăcit și se lăsă de pe vîrfurile picioarelor pe călcîie. Își auzea arterele bătîndu-i în tîmple ca două ciocane de turnătorie și i se părea că răsuflarea îi ieșea din piept ca zgomotul vîntului care iese dintr-o peșteră. Socotea cu neputință ca groaznicul țipăt al acelei țîțîni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zguduitura unui cutremur de pămînt ; ușa pe care o împinsese dăduse alarma și chemase ; bătrînul o să se ridice, cele două bătrîne or să strige ; li se va veni în ajutor ; în mai puțin de un sfert de oră orașul va fi trezit și jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut.

Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se mişte.

Se scurseseră vreo cîteva minute. Uşa se deschisese larg. Îşi luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. În casă nu se mişca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.

Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoşător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici cînd se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gîndi decît să isprăvească mai iute. Făcu un pas şi intră în odaie.

Odaia aceasta era cufundată într-o linişte desăvîrşită. Deosebeai ici-colo forme nelămurite şi vagi care, ziua, erau hîrtii împrăştiate pe o masă, cărţi deschise, volume rînduite pe un scăunaş, un jilţ acoperit cu veşminte, un pupitru de rugăciune, şi care la această oră nu erau altceva decît colţuri întunecate şi pete albicioase. Jean Valjean înaintă cu grijă, păzindu-se să nu se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsuflarea egală şi liniştită a episcopului adormit.

Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsese acolo mai devreme decît ar fi crezut.

Natura amestecă uneori în acţiunile noastre manifestările şi înfăţişările ei, cu un fel de aluzie întunecată şi iscusită, ca şi cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaş acoperea cerul. În clipa în care Jean Valjean se opri în faţa patului, norul acesta se destrămă, ca şi cum ar fi făcut-o înadins şi o rază de lună, străbătînd fereastra prelungă, lumină pe neaşteptate faţa palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopţilor reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase îmbrăcat gros. Purta o haină de lînă de culoare închisă, cu mînecă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins ; lăsa să-i atîrne peste marginea patului mîna împodobită cu inelul preoţesc, care făcuse atîtea binefaceri şi fapte pioase. Toată faţa îi era luminată de o expresie vagă de mulţumire, nădejde şi cucernică fericire. Era mai mult decît un zîmbet ; era aproape o strălucire. Pe fruntea lui se răsfrîngea o lumină nevăzută. Sufletul celor drepţi contemplă în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acest cer cădea asupra episcopului. Era în acelaşi timp

o transparență luminoasă, căci cerul acesta se afla înăuntrul lui. Cerul acesta era conștiința lui.

În clipa în care raza de lună se așternu, ca să spunem așa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăru înconjurat de un nimb de glorie. Totul rămase însă ușor învăluit într-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încremenită, casa aceasta atît de liniștită, ceasul, clipa, tăcerea adăugau un nu știu ce, solemn și negrăit, la somnul vrednic de respect al acestui înțelept și învăluiau cu un fel de aureolă măreață și senină părul alb și ochii închiși, fața plină de nădejde și încredere, acel cap de bătrîn și acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc la omul acesta atît de impunător.

El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeșnicul de fier în mînă ; stătea în picioare, nemișcat, tulburat peste măsură de acest bătrîn luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător. Încrederea aceasta nemărginită îl înspăimînta. Lumea morală nu poate avea o priveliște mai măreață decît o conștiință tulbure și neliniștită, ajunsă la marginea unei fapte rele și contemplînd somnul unui om drept.

Somnul acesta, într-o asemenea izolare și alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simțea nelămurit, dar cu putere.

Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuși. Pentru a încerca să-ți dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, față în față cu tot ce poate fi mai blînd. Pe chipul lui nu se citea nimic lămurit. Era un fel de uimire rătăcită. Privea. Atît. Dar la ce se gîndea ? Ar fi fost cu neputință de ghicit. Fără îndoială însă că era emoționat și cutremurat. Dar de ce natură îi era emoția ?

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrîn. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea și de pe fața lui era o nehotărîre ciudată. S-ar fi spus că șovăia între două prăpastii ; aceea în care te pierzi și aceea în care te mîntui. Părea gata să-i sfarme craniul sau să-i sărute mîna.

După cîteva clipe, brațul lui stîng i se lăsă cu aceeași încetineală și Jean Valjean se adînci din nou în contem-

plaţie, cu şapca în mîna stîngă şi cu măciuca în dreapta, cu părul zbîrlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adîncă, sub privirea asta înfricoşătoare.

O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-şi deschide braţele pentru amîndoi, cu o binecuvîntare pentru unul şi cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean îşi puse şapca la loc pe frunte, merse grăbit de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la căpătîi ; ridică sfeşnicul de fier cu gîndul să forţeze încuietoarea ; cheia era acolo ; îl deschise ; primul lucru pe care-l văzu fu coşul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu paşi mari odaia, fără să ia seama şi fără să se gîndească la zgomot, găsi uşa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, îşi luă bâţul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvîrli coşul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru şi fugi.

XII

EPISCOPUL LUCREAZĂ

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dînsul foarte tulburată.

— Monseniore, monseniore ! strigă ea. Nu cumva ştie înălţimea-voastră unde e coşul cu argintărie ?

— Ba da, spuse episcopul.

— Slavă Domnului ! Nu ştiam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arătă doamnei Magloire.

— Iată-l.

— Cum ? spuse ea. E gol ! Şi argintăria ?

— Ah ! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei să vorbeşti ? Nu ştiu unde e.

— Dumnezeule mare şi bun ! A fost furată ! A furat-o omul de aseară !

Cît ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrînă sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarse la episcop. Acesta tocmai se aplecase şi privea oftînd un răsad de cochlearia [1], pe care coşuleţul îl strivise căzînd peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire.

— Monseniore, omul a plecat ! A furat argintăria !

Cînd scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.

— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cochefilet ! Ah ! Blestematul ! Ne-a furat argintăria !

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blîndeţe doamnei Magloire :

— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră ?

Doamna Magloire rămase înmărmurită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă :

— Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela ? Un sărac cu siguranţă.

— Maica ta, Isuse ! strigă din nou doamna Magloire. Nu e vorba de mine şi nici de domnişoara. Nouă ne e totuna. Dar e vorba de monseniorul. Cu ce-o să mănînce monseniorul de acum încolo ?

Episcopul o privi cu un aer mirat.

— Ei, asta e ! Nu există oare tacîmuri de cositor ?

Doamna Magloire ridică din umeri.

— Cositorul miroase...

— Atunci tacîmuri de fier.

Doamna Magloire se strîmbă cu înţeles.

— Fierul are un gust rău...

— Ei bine, spuse episcopul, atunci tacîmuri de lemn.

Peste cîteva minute mînca la aceeaşi masă la care stătuse în ajun Jean Valjean. Monseniorul Bienvenu, vesel,

[1] Plantă mediteraneană din familia cruciferelor, cu frunzele în formă de lingură.

le atrăgea atenția — soră-si, care nu spunea nimic, și doamnei Magloire, care mormăia încet — că nu e nevoie nici de lingură și nici de furculiță ca să înmoaie bucata de pîine într-o ceașcă cu lapte.

— Și asta e ceva ! spunea doamna Magloire de una singură, umblînd de colo pînă colo. Să primești pe un om ca ăsta și să-l găzduiești lîngă tine ! Ce fericire că s-a mulțumit să fure ! Ah, Dumnezeule ! Tremur numai cînd mă gîndesc.

În timp ce fratele și sora se pregăteau să se ridice de la masă, cineva bătu în ușă.

— Intră, spuse episcopul.

Ușa se deschise. Un grup, ciudat și năvalnic, se arătă în prag. Trei oameni îl țineau prins între ei pe un al patrulea. Cei trei erau jandarmi ; celălalt era Jean Valjean.

Un brigadier de jandarmi, care părea comandantul grupei, se afla lîngă ușă. Intră și se îndreptă spre episcop, salutîndu-l milităreşte.

— Monseniore, spuse el.

La vorba asta, Jean Valjean, care stătea posomorît și părea abătut, ridică ochii uluit.

— Monseniore ! murmură el. Va să zică nu e preotul parohiei...

— Liniște ! spuse un jandarm. E monseniorul episcop.

În acest timp, monseniorul Bienvenu se apropiase de ei, atît de repede cît îi îngăduia bătrînețea.

— Ah ! Iată-te ! glăsui el cu voce tare, privindu-l pe Jean Valjean. Mă bucur că te văd. Bine, dar eu îți dăruisem și sfeșnicele, care sînt tot de argint ca și celelalte, și pe care ai putea să iei foarte ușor două sute de franci. De ce nu le-ai luat o dată cu tacîmurile ?

Jean Valjean căscă ochii și-l privi pe bătrînul episcop cu o căutătură pe care nici o limbă omenească n-ar putea-o descrie.

— Monseniore, spuse brigadierul de jandarmi, așadar e adevărat ce ne spunea omul ? Cînd l-am întîlnit, mergea ca unul care ar vrea s-o ia la sănătoasa. L-am oprit să vedem ce e cu el. Avea argintăria asta...

— V-a spus, îl întrerupse episcopul zîmbind, că i-a fost dăruită de un popă bătrîn și cumsecade, la care și-a petrecut noaptea. Așa-mi închipui. Și l-ați adus aci ? E o greșeală.

— Întocmai, reluă brigadierul. Îl putem lăsa să plece ?

— Fără îndoială, răspunse episcopul.

Jandarmii îi dădură drumul lui Jean Valjean, care se trase îndărăt.

— E adevărat că mă lasă ? bîigui el, ca și cum ar fi vorbit din somn.

— Da, ești liber, nu înțelegi ? spuse un jandarm.

— Prietene, reluă episcopul, înainte de a pleca, uite-ți sfeșnicele. Ia-le !

Merse spre cămin, luă cele două sfeșnice de argint și i le dădu lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fără o mișcare, fără o expresie care ar fi putut să-l stingherească.

Jean Valjean tremura din toate mădularele. Apucă mecanic și cu un aer rătăcit cele două sfeșnice.

— Acum, îi spuse episcopul, du-te cu Dumnezeu ! Dar să nu uit : cînd te vei întoarce, prietene, nu e nevoie să treci prin grădină, poți oricînd să intri și să ieși pe poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea, decît cu clanța. Apoi, întorcîndu-se spre jandarmi, zise : Domnilor, puteți pleca.

Jandarmii se îndepărtară.

Jean Valjean părea gata să leșine.

Episcopul se apropie de el și-i spuse încet :

— Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să întrebuințezi banii ăștia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-și amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsat. Urmă, aproape solemn :

— Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai ești în stăpînirea răului, ci a binelui. Îți cumpăr acum sufletul ; ți-l smulg din gheara gîndurilor negre și a duhului pierzării și-l dăruiesc Domnului.

XIII

MICUL GERVAIS

Jean Valjean ieşi din oraş ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul cîmpiilor, străbătînd drumurile şi potecile la nimereală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineaţa, fără să mănînce şi fără să-i fie foame. Avea o mulţime de senzaţii noi. Simţea în el un fel de furie ; nu ştia împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mişcat sau umilit. Îl cuprindea uneori o înduioşare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobîndită în ultimii douăzeci de ani. Starea asta îl ostenea. Vedea cu nelinişte cum se zdruncină înlăuntrul lui acea linişte îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiască. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii şi lucrurile să nu se fi petrecut astfel : ar fi fost mai puţin tulburat. Cu toate că timpul era înaintat, mai erau pe ici pe colo, printre gardurile de mărăcini, cîteva flori întîrziate ; mergînd, le simţea mireasma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atît de mult trecuse de cînd nu-i mai veniseră în minte.

Gînduri nelămurite se îngrămădiră astfel într-însul de-a lungul zilei.

Fiindcă soarele cobora spre asfinţit, prelungind pe pămînt umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se aşeză în dosul unui tufiş de pe cîmpia întinsă, roşcată, pustie. În zare nu se vedeau decît Alpii. Nici măcar clopotniţa vreunui sat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia cîmpia trecea pe la vreo cîţiva paşi de tufiş.

Cufundat în gînduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrenţele lui să-i pară şi mai înfricoşătoare celui ce l-ar fi întîlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.

Îşi întoarse capul şi văzu venind pe cărare un mic savoiard, de vreo zece ani, care cînta din gură, cu viola la şold şi cu o cuşcă cu o marmotă în spinare ; era unul dintre

acei copii drăgălași și veseli care pribegesc, cu genunchii ieșiți prin găurile pantalonilor.

Băiatul cînta, se oprea din cînd în cînd din mers și se juca cu niște bănuți pe care-i ținea în mînă, poate toată averea lui, ca și cum ar fi fost arșice. Printre acești bănuți era și o monedă de doi franci.

Copilul se opri în dreptul tufișului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, și aruncă în sus pumnul de bani pe care pînă atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mîinii.

De data asta, moneda de doi franci îi scăpă jos și se rostogoli spre mărăcini, pînă la Jean Valjean.

Jean Valjean puse piciorul pe ea.

Copilul își urmărise banul și-l văzuse.

Nu se miră de fel și merse de-a dreptul spre omul din tufiș.

Locul era cu totul singuratic. Cît vedeai cu ochii, nu era nimeni, nici pe cîmpie și nici pe potecă. Nu se auzeau decît țipetele scurte și slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălțime. Copilul stătu cu spatele la soarele care-i punea fire de aur în păr și împurpura cu o lumină însîngerată fața sălbatică a lui Jean Valjean.

— Domnule, spuse micuțul savoiard, cu acea încredere a copilăriei care e făcută din neștiință și nevinovăție, banul meu !

— Cum te cheamă ? îl întrebă Jean Valjean.

— Gervais, domnule.

— Pleacă de-aici ! spuse Jean Valjean.

— Domnule, stărui copilul, dă-mi banul !

Jean Valjean își lăsă capul în jos și nu răspunse.

Copilul începu din nou :

— Banul meu, domnule !

Ochii lui Jean Valjean rămaseră ațintiți în pămînt.

— Banul meu ! strigă copilul. Banul meu de argint ! Banul meu !

Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei și-l scutură. În același timp se silea să-i dea la o parte gheata mare și țintuită, pusă pe comoara lui.

— Vreau banul meu ! Moneda mea de doi franci !

Copilul plîngea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. Îl măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi își întinse mîna spre băț și strigă cu o voce îngrozitoare :

— Cine-i acolo ?

— Eu, domnule, răspunse copilul. Eu ! Gervais. Eu ! Dați-mi cei doi franci ai mei, vă rog ! Ridicați-vă piciorul, domnule, vă rog ! Apoi, furios, cu toate că era de-o șchioapă, deveni aproape amenințător : Ei, vreți să ridicați piciorul sau nu ? Ridicați-vă piciorul !

— Ah, tot tu ești ! spuse Jean Valjean și, ridicîndu-se dintr-o dată în picioare cu talpa tot pe moneda de argint, adăugă : Cară-te de-aici !

Înfricoșat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creștet pînă-n tălpi și, după cîteva clipe de mare uimire, o luă la goană. Alerga cît îl țineau puterile fără să îndrăznească să se mai uite înapoi sau să scoată vreun țipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanță pentru că i se tăiase răsuflarea, și Jean Valjean, cu toate că era dus pe gînduri, îl auzi plîngînd.

După cîteva clipe, copilul pieri.

Soarele apusese.

În jurul lui Jean Valjean se întuneca. Nu mîncase toată ziua, poate că avea călduri.

Rămase în picioare. De cînd fugise copilul nu se clintise din loc. Respirația îi ridica pieptul la răstimpuri lungi și inegale. Privirea, care i se ațintise la vreo zece-doisprezece pași înainte, părea că studiază cu multă atenție forma unui ciob albastru de faianță, căzut în iarbă. Deodată, tresări ; simțise frigul serii.

Își trase mai bine șapca pe ochi, căută în neștire să-și petreacă și să-și încheie haina, făcu un pas și se aplecă să-și ridice bățul de jos. În clipa aceea zări moneda de doi franci, pe care piciorul lui o înfundase pe jumătate în pămînt și care sclipea printre pietre. Simți o zguduitură electrică. „Ce e asta ?“ spuse el printre dinți. Se dădu trei pași îndărăt, apoi se opri, fără să-și poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca și cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupră-i.

După cîteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă şi, venindu-şi în fire, începu să caute cu ochii departe pe cîmpie, scormonind zările, stînd în picioare şi tremurînd ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.

Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, cîmpia era rece şi nedesluşită, fîşii mari de ceaţă viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat şi începu să meargă grăbit într-o direcţie oarecare, în partea unde pierise copilul. După vreo sută de paşi se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.

Strigă atunci din toate puterile : „Gervais ! Gervais !"

Tăcu şi aşteptă.

Nu-i răspunse nimeni.

Cîmpia era pustie şi posomorîtă. Era înconjurat de nemărginire. În jurul lui numai umbră în care privirea i se pierdea, şi o tăcere în care glasul i se stingea. Bătea un vînt din nord, rece ca gheaţa, dînd lucrurilor dimprejurul lui un fel de viaţă lugubră. Copacii mărunţi îşi scuturau braţele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că ameninţau şi urmăreau pe cineva.

Începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea şi striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic şi dezolat : „Gervais ! Gervais !"

Dacă l-ar fi auzit, sigur că puştiului i-ar fi fost frică şi s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.

Jean Valjean întîlni un preot călare. Se apropie de el şi-i spuse :

— Părinte, n-ai văzut trecînd un copil ?

— Nu, răspunse preotul.

— Unul pe care-l cheamă Gervais.

— N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de cîte cinci franci şi i le dădu preotului.

— Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, şi cu o violă. Trecea pe aici. Ştiţi, un savoiard...

— Nu l-am văzut.

— Gervais ar putea fi de prin satele de-aici ? Nu-mi puteţi spune ?

— Dacă e aşa cum spui, e un copil străin. Trec dintr-ăştia prin partea locului. Nu-i cunoaşte nimeni.

Jean Valjean scoase cu o mişcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.

— Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi, rătăcit : Părinte, pune să mă aresteze. Sînt un hoţ.

Preotul dădu iute pinteni calului şi fugi înfricoşat.

Jean Valjean o rupse iar la fugă, în direcţia în care o apucase la început.

Făcu în felul acesta un drum destul de lung, căutînd cu privirea, chemînd, strigînd, dar nu mai întîlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă peste cîmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine ; nu erau decît tufişuri sau stînci scunde. În sfîrşit, se opri într-un loc unde se încrucişau trei poteci. Luna se ridicase. Îşi plimbă privirea în depărtare şi mai chemă pentru ultima oară : „Gervais ! Gervais ! Gervais !" Strigătul i se stinse în ceaţă, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată : „Gervais !" dar cu un glas stins şi aproape nedesluşit. Aceasta-i fu ultima sforţare ; picioarele i se muiară dintr-o dată, ca şi cum o putere nevăzută l-ar fi doborît pe negîndite cu greutatea cugetului său încărcat ; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipte în păr, cu faţa între genunchi şi strigă : „Sînt un ticălos !"

În clipa aceea i se frînse inima şi începu să plîngă. Plîngea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.

Am văzut că Jean Valjean, după ce ieşise din casa episcopului, era înstrăinat de toate gîndurile lui de pînă atunci. Nu-şi putea da seama de ceea ce se petrecea în el. Se ridica împotriva faptei îngereşti şi a cuvintelor atît de blînde ale bătrînului. „Mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit. Îţi cumpăr acum sufletul. Ţi-l smulg din gheara gîndurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului." Cuvintele acestea îi veneau într-una în minte. Opunea acestei îngăduinţe cereşti orgoliul, care e în noi, un fel de cetate a răului. Simţea nelămurit că iertarea preotului acela era asaltul cel mai mare şi atacul cel mai puternic care-l zgu-

duise vreodată; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă s-ar împotrivi acestei îngăduințe; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunțe la ura cu care faptele oamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atîtor ani și care-i plăcea; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, și să lupte, o luptă uriașă și hotărîtoare se dădea între răutatea lui și bunătatea celuilalt.

În mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. Mergînd așa, cu ochii rătăciți, înțelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i se întîmplaseră la Digne? Auzea el oare aceste șoapte tainice, care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite clipe ale vieții? Îi spunea oare glasul la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranță cel mai rău, că trebuia, ca să spunem așa, să urce acum mai sus decît episcopul, sau să cadă mai jos decît ocnașul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să ajungă înger, iar dacă voia să rămînă rău, trebuia să ajungă monstru?

Trebuie să ne punem și aici aceleași întrebări pe care ni le-am pus cu alt prilej: păstrase el oare, cît de nelămurit, vreo fărîmă din toate acestea, în mintea lui? Cu siguranță, suferința, am spus-o, face educația inteligenței; cu toate acestea, nu e de loc sigur că Jean Valjean era în stare să descurce tot ceea ce arătăm noi aici. Dacă îi veneau aceste gînduri, mai degrabă le întrezărea decît le vedea, și ele nu izbuteau decît să-l azvîrle într-o neliniște aproape dureroasă și de neîndurat. La ieșirea din acel loc hid și negru care se cheamă ocnă, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare, care i-ar fi rănit ochii abia scăpați din beznă. Viața viitoare, viața posibilă, care i se oferea de acum încolo, curată și strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure și-l umplea de neliniște. Într-adevăr, nu știa pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-o dată răsărind soarele, ocnașul fusese zăpăcit și orbit de virtute.

Era sigur, și nici el nu se îndoia de asta; nu mai era același om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea

să-și închipuie măcar că episcopul nu i-ar fi vorbit și nu l-ar fi mișcat.

În starea aceasta de spirit îl întîlnise pe micuțul Gervais și-i furase cei doi franci. De ce ? N-ar fi putut desigur s-o lămurească ; era oare o ultimă răbufnire și ca un fel de supremă sforțare a gîndurilor rele, pe care le adusese cu el din ocnă ; un rest de pornire, un rezultat a ceea ce se numește în statică, „forța inerției" ? Asta era — și poate că era mai puțin decît asta. S-o spunem simplu : nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei și din instinct, își pusese piciorul prostește pe banul acela, în timp ce inteligența i se zbătea în noianul atîtor obsesii, noi și nemaipomenite. Cînd inteligența i se trezi și-și dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă și scoase un strigăt de groază.

Lucru ciudat și cu putință numai în starea în care se afla : furîndu-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.

Oricum ar fi, această ultimă faptă urîtă avu asupra lui un efect hotărîtor ; ea îi străbătu dintr-o dată haosul din minte și îl risipi, așeză într-o parte întunericul și într-alta lumina și acționă asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici acționează asupra unui amestec tulbure, precipitînd un element și limpezind altul.

Mai întîi, chiar înainte de a se analiza și de a gîndi, căută cu deznădejde, ca unul care caută să se salveze, să regăsească copilul, pentru a-i da înapoi moneda, apoi, cînd își dădu seama că lucrul acesta e zadarnic și cu neputință, se opri disperat. În momentul în care strigase : „Sînt un ticălos !" se văzuse așa cum era, desprins de el însuși, într-o atît de mare măsură, încît i se părea că nu e decît o fantomă și că în fața lui stătea ocnașul hidos, Jean Valjean, în carne și oase, cu bățul în mînă, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu fața hotărîtă și posomorîtă, cu mintea plină de planuri blestemate.

Prea mare suferință, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel un fel de

vedenie. Îl văzu aievea în fața lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, și fu cît pe-aci să se întrebe cine era omul acesta de care se îngrozea.

Creierul lui se găsea într-una din acele clipe violente și în același timp înfricoșător de liniștite, în care visarea e atît de adîncă, încît absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile din jurul tău, dar vezi imaginile pe care le ai în minte proiectate în afară.

Se privi deci îndelung, ca să spunem așa, față în față și, în același timp, văzu dincolo de această halucinație, într-o tainică adîncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenție lumina aceasta care-i apărea în conștiință, băgă de seamă că avea o formă omenească și că făclia era episcopul.

Conștiința lui îi cîntări pe rînd pe acești doi oameni puși astfel în fața ei : episcopul și Jean Valjean. Fusese nevoie de cel dintîi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelungea visarea, episcopul se mărea și strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micșora și se ștergea. La un moment dat, nu mai fu decît o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul. Umplea întregul suflet al nenorocitului cu o strălucire plină de măreție.

Jean Valjean plînse îndelung. Plînse cu lacrimi fierbinți, plînse cu hohote, mai slab decît o femeie, mai înfricoșat decît un copil.

Plîngea, și în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare, o zi nemaipomenită, o zi încîntătoare și grozavă totodată. Viața lui trecută, prima lui greșeală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înțepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate, înveselită de atîtea planuri de răzbunare, cele ce i se întîmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvîrșise, furtul celor doi franci de la un copil, crimă cu atît mai lașă și cu atît mai monstruoasă cu cît venea după iertarea episcopului — toate îi reveniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simțise niciodată pînă atunci. Își privi viața și-i păru îngrozitoare ; își privi sufletul și-i păru înfricoșător. Cu toate acestea, o lumină blîndă se apleca asupra acestei

vieți și acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.

Cîte ceasuri a plîns oare așa ? Ce a făcut după ce-a sfîrșit de plîns ? Încotro a luat-o ? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuși sigur că un căruțaș, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble și sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineața, pe cînd trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarîm, în umbră, înaintea porții monseniorului Bienvenu.

CARTEA A TREIA

ÎN ANUL 1817

I

ANUL 1817

1817 e anul pe care Ludovic al XVIII-lea îl denumea cu oarecare ifos regesc, nu lipsit de trufie, cel de al douăzeci şi doilea al domniei sale [1]. E anul în care domnul Bruguière de Sorsum [2] era celebru. Toate dughenele frizerilor, care aşteptau întoarcerea perucilor pudrate şi a păsării regale, erau zugrăvite în albastru-azuriu şi pictate cu flori de crin. Erau vremurile naive în care contele Lynch lua loc în fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain des Près, ca epitrop, îmbrăcat în veşmînt de pair al Franţei, cu lentă [3] roşie, cu nasul lui lung şi cu acel profil măreţ, cum îi şade bine unuia care a săvîrşit o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare săvîrşită de Lynch era următoarea: la 12 martie 1814, în calitatea lui de primar de Bordeaux, predase oraşul, puţin cam pripit, ducelui D'Angoulême [4]. De aici rangul lui de pair. În 1817 moda îngropa băieţaşii între patru şi şase ani sub caschete uriaşe de piele marochinată, cu urechiere, destul de asemănătoare cu cuşmele eschimoşilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, după moda austriacă, regimentele se chemau legiuni, şi, în loc de numere, purtau

[1] În felul acesta reacţiunea feudală a restauraţiei arăta că socoteşte neavenite revoluţia şi imperiul.

[2] Literat cu activitate modestă din primul pătrar al secolului al XIX-lea, traducător în versuri albe al multor drame de Shakespeare.

[3] Panglică lată aşezată ca o diagonală pe piept, drept ornament al unor costume de ceremonie, adesea ca susţinătoare a unor decoraţii.

[4] Fiul contelui d'Artois, viitorul rege Carol al X-lea; în 1823 a comandat expediţia din Spania pentru înăbuşirea mişcării burghezo-liberale.

numele departamentelor. Napoleon era la Sfînta Elena, şi, pentru că Anglia îi refuza postav verde, îşi întorcea hainele vechi pe dos. În 1817 Pellegrini cînta din gură, domnişoara Bigottini [1] dansa : Pottier domnea ; Odry [2] nu exista încă. Doamna Saqui îi urma lui Forioso [3]. În Franţa mai erau încă prusaci. Delalot [4] era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mîna şi apoi capul lui Pleignier, lui Carbonneau şi lui Tolleron [5]. Principele de Talleyrand [6], mare şambelan, şi abatele Louis [7], ministru însărcinat cu finanţele, se priveau rîzînd ca doi auguri ; amîndoi celebraseră liturghia Federaţiei în Champs de Mars [8], la 14 iulie 1790 ; Talleyrand o rostise în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. În 1817, pe potecile aceluiaşi Champs de Mars, se puteau vedea coloane mari de lemn zăcînd în ploaie, putrezind în iarbă, vopsite în albastru, cu urme de vulturi şi albine [9], cu aurul şters. Erau coloanele care cu doi ani în urmă susţinuseră estrada împăratului în Champs de Mai [10]. Erau înnegrite ici-colo de focul bivuacului austriecilor, cantonaţi în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările bivuacelor şi încălziseră mîinile mari ale acestor

---

[1] *Pellegrini*, cîntăreţ, *Bigottini*, dansatoare la opera din Paris (primul sfert al secolului al XIX-lea).

[2] *Pottier*, *Odry*, actori comici din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

[3] *Doamna Saqui*, *Forioso* — acrobaţi de pe vremea restauraţiei.

[4] Unul din şefii răscoalei regaliştilor parizieni împotriva Convenţiunii thermidoriene, răscoală zdrobită de Napoleon. Restauraţia l-a răsplătit cu un scaun de deputat.

[5] Conspiratori bonapartişti din primii ani ai restauraţiei.

[6] Om politic francez (1754—1838), ministru de externe în timpul directoratului, consulatului şi imperiului.

[7] Om de încredere al lui Ludovic al XVIII-lea.

[8] Parc din Paris în care se înaltă din 1889 Turnul Eiffel. I s-a zis Cîmpul lui Marte, zeul războiului, fiindcă în secolul al XVIII-lea servea drept teren de exerciţii militare. În timpul revoluţiei burgheze şi al imperiului era rezervat marilor adunări şi serbări populare.

[9] Emblemele primului imperiu (1804—1814).

[10] *Champs de Mai* (Adunare cîmpenească din mai). În epoca feudală seniorii îşi convocau anual, în luna mai, vasalii spre a le face cunoscute obligaţiile pentru anul următor ; în timpul celor o sută de zile, Napoleon convoacă la o adunare corpul legislativ şi notabilităţile capitalei spre a le face cunoscută noua Constituţie caracterizată prin concesii liberale.

soldați împărătești. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ținut în luna iunie în Champs de Mars. În acel an, 1817, două lucruri erau populare: Voltaire-Touquet [1] și tabacheră *à la Charte*. [2] Cea mai nouă emoție a parizienilor era crima lui Dautun, care azvîrlise capul fratelui său în bazinul din Marché-aux-Fleurs. La Ministerul Marinei se începea o anchetă asupra acelei fregate nefericite, *Meduza*, care avea să umple de rușine pe Chaumareix și de glorie pe Géricault [3]. Colonelul Sèves [4] pleca în Egipt ca să ajungă acolo Soliman-Pașa. În Palatul Thermes [5] din strada Harpe își făcuse prăvălie un dogar. Pe platforma turnului octogonal al casei Cluny [6] se mai vedea încă mica gheretă de scînduri care-i servise de observator lui Messier, astronom și marinar sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras [7] își citea cîtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, *Ourika*, nepublicată încă. Litera N se rîcîia de la Luvru. Podul Austerlitz abdicase și se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care deghiza în același timp podul Austerlitz și Grădina Botanică. Ludovic al XVIII-lea, în timp ce și-l

---

[1] Librar și editor din Paris; a retipărit sub restaurație operele filozofilor materialiști francezi din secolul al XVIII-lea și îndeosebi pe cele ale lui Voltaire; a fost persecutat pentru ideile sale liberale.

[2] Tabacheră în formă de cărțulie pe care scria „la Charte", constituția retrogradă acordată Franței de Ludovic al XVIII-lea în 1815; mijloc de propagandă regalistă din primii ani ai restaurației.

[3] *Chaumareix*, comandantul vasului *Meduza*, naufragiat în 1816 din pricina incapacității lui; a fost degradat și condamnat la închisoare, fiindcă a dat dovadă și de lașitate, părăsind corabia înaintea echipajului. Naufragiul *Meduzei* a inspirat pictorului Géricault un tablou celebru: *Pluta Meduzei*.

[4] Ofițer în armata lui Napoleon, care după Waterloo se angajează instructor în Egipt, devine colaborator apropiat al lui Ibrahim-Pașa și organizator al armatei egiptene. Islamizat, este cunoscut sub numele de Soliman-Pașa.

[5] Ruinele termelor (băilor) zise ale lui Iulian Apostatul, împărat roman, rămășițele dintr-un palat imperial.

[6] Locuință seniorială din Paris (Cartierul latin), construită în stil gotic, în secolul al XV-lea, pentru folosința abaților de Cluny.

[7] Autoare de romane exotico-sentimentale (1778—1828).

adnota cu vîrful unghiei pe Horațiu, era preocupat de eroii care ajung împărați și de papugiii care ajung moștenitori ai tronului, și în același timp avea două griji : Napoleon și Mathurin Bruneau [1]. Academia franceză dădea ca subiect de premiu : „Fericirea pe care o aduce învățătura". Bellart [2] era elocvent în mod oficial. În umbra lui era văzut cum creștea acel viitor procuror general de Bröe [3], sortit sarcasmelor lui Paul Louis Courier. Trăia tot pe-atunci un fals Chateaubrind, anume Marchangy [4], în așteptarea unui fals Marchangy, anume d'Arlincourt [5], *Clair d'Albe* și *Malek-Adel* erau capodopere, doamna Cottin [6] fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ștergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. Un decret regal făcea din Angoulême școală de marină, pentru că ducele d'Angoulême fiind mare amiral, era de la sine înțeles că orașul Angoulême avea de drept toate calitățile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost știrbit. În Consiliul de miniștri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentînd acrobații, care împodobeau afișele lui Franconi [7], în jurul cărora se adunau ștrengarii străzilor. Pomnul Paës [8], autorul operei *Agnesa*, un om cumsecade, cu fața patrată și cu un neg în obraz, dirija concertele cu public restrîns, din strada Ville-l'Evêque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cîntau *Pustnicul din*

---

[1] Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVII-lea : condamnat la muncă silnică în 1818.

[2] Procuror general la Paris pe timpul restaurației, renumit prin cruzimea cu care înăbușea orice mișcare antimonarhică.

[3] Avocat, mai tîrziu procuror ; în această calitate a susținut acuzațiile regimului reacționar al restaurației împotriva cunoscutului pamfletar Paul Louis Courier care denunța reacțiunea feudalo-catolică de pe vremea aceea.

[4] Scriitor preromantic francez (1782—1826), cu pronunțate tendințe reacționare, de refugiu în trecut și de exaltare șovină.

[5] Romancier francez lipsit de talent, prolix și grandilocvent, de la începutul secolului al XIX-lea.

[6] Scrisoare franceză din timpul lui Napoleon I, autoare de neînsemnate romane sentimentale.

[7] Patronul unui circ din Paris, cunoscut mai înainte ca acrobat și clovn.

[8] Compozitor italian prețuit în Franța, unde și-a petrecut o bună parte din viață.

Saint-Avelle, cu cuvinte de Edmond Géraud [1]. *Le Nain Jaune* [2] se preschimba în *Miroir*. Cafeneaua „Lemblin" ținea cu împăratul, împotriva cafenelei „Valois", care ținea cu burbonii. Domnul duce de Berry [3], care începuse să fie pîndit de pe acum din umbră de către Louvel, fusese căsătorit cu o principesă de Sicilia. Doamna de Staël [4] murise de un an. Soldații din escorta regală o fluierau pe domnișoara Mars [5]. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrîns, dar libertatea lor era mare. *Le constitutionnel* [6] era constituțional. *Minerva* îl numea pe Chateaubriand, Chateaubriant. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să rîdă pe seama cunoscutului scriitor. În ziarele vîndute, ziariștii corupți insultau proscrișii din 1815 ; David [7] nu mai avea talent, Arnault [8] nu mai avea spirit, Carnot [9] nu mai era cinstit, Soult [10] nu cîștiga nici o luptă ; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Toată lumea știa că o scrisoare trimisă prin poștă unui surghiunit, îi era foarte rar înmînată ; polițiile își făceau o datorie religioasă din a le opri. Faptul nu e nou ; Descartes, pe cînd era în surghiun [11], se plîngea de asta. David,

---

[1] Scriitor francez de mîna a doua (1780—1831), care manifesta zgomotos, în versuri și în proză, opinii ultraregaliste.

[2] Numele unei reviste satirice (1814—1815), *Piticul galben*.

[3] Al doilea fiu al viitorului rege Carol al X-lea ; asasinat la 13 februarie 1820 de către lucrătorul Louvel, drept răspuns la teroarea albă a restaurației.

[4] Cunoscută scriitoare franceză cu tendințe liberal-burgheze, persecutată de Napoleon.

[5] Actriță la *Comedia Franceză* din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

[6] *Constituționalul*, unul dintre cele mai citite ziare ale opoziției burgheze față de regimul restaurației.

[7] Pictor celebru pe vremea revoluției și a imperiului ; șef al școalei „clasice" ; deputat în Convențiunea Națională și regizor al festivităților republicane, a lucrat mai tîrziu pentru Napoleon.

[8] Autor dramatic și fabulist francez (1766—1834).

[9] Deputat în Convențiunea Națională și membru în Comitetul salvării publice, organizator al victoriilor republicane împotriva invadatorilor prusaci și austrieci. Exilat de restaurație ca regicid.

[10] Mareșal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă în victoria de la Austerlitz.

[11] Filozoful francez René Descartes (1596—1650) s-a exilat voluntar în Olanda, unde a găsit un climat mai favorabil libertății de gîndire.

într-un ziar belgian se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate ; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-și băteau joc de cel proscris. A spune : *regicizii*, sau a spune *votanții*, a spune *dușmanii*, sau *aliații*, a spune *Napoleon*, sau a spune *Buonaparte* [1], însemna a așeza o prăpastie între doi oameni. Toți cei cu bun simț erau de părere că veacul revoluțiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei [2]". La Pont-Neuf se sculpta cuvîntul *Redivivus* [3] pe soclul care aștepta statuia lui Henric al IV-lea. Domnul Piet [4] schița în linii mari, în strada Thérèse numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. În situații grele, șefii dreptei spuneau : „Trebuie să-i scriem lui Bacot [5]". Canuel, O'Mahony și de Chappedelaine însăilau, aprobați întrucîtva de *Monsieur* [6], ceea ce trebuia să fie mai tîrziu „conspirați de pe malul apei" [7]. *Acul Negru* [8] urzea la rîndul său.

---

[1] *Regicizii* sau *votanții :* deputații care în ianuarie 1793 votaseră condamnarea la moarte a lui Ludovic al XVI-lea erau numiți „regicizi", ucigași de rege, de către reacțiunea feudală. *Dușmanii* sau *aliații :* ocupanții englezi, prusaci, austrieci și ruși, care sprijineau, în 1815 și în anii următori, restaurația Burbonilor ; bonapartiștii îi considerau dușmani. *Buonaparte :* regaliștii afectau să numească astfel pe Napoleon, cu pronunțarea corsicană a numelui său de familie.

[2] Constituție promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea cu un minimum de concesii liberalismului burghez. A fost în vigoare, cu unele modificări, din 1830 pînă în 1848.

[3] *Reinviat* (lat.), fiindcă statuia lui Henric al IV-lea, înălțată pe Pont-Neuf, la Paris, fusese doborîtă în timpul revoluției burgheze, dar repusă pe soclu de restaurație.

[4] Publicist ultraregalist din timpul restaurației Burbonilor.

[5] Politician din timpul restaurației ; deputat ultraregalist, apoi prefect ; nu lua niciodată cuvîntul în Cameră și vota totdeauna cu guvernul.

[6] Titlul de *Monsieur* se dădea în Franța fratelui mai mic al regelui.

[7] Conspirație urzită în 1818 de cei mai mulți deputați ultraregaliști, printre care cei numiți de V. Hugo. Era îndreptată împotriva lui Decaze, primul ministru, socotit prea indulgent față de bonapartiștii și liberalii burghezi.

[8] Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale și deferită justiției în cursul anului 1817.

Delaverderie se consfătuia cu Trogoff [1]. Decaze [2], spirit liberal într-o oarecare măsură, domina în fiecare dimineață, Chateaubriand, în picioare, în fața ferestrei lui din strada Saint-Dominique numărul 27, cu pantaloni lungi și largi, cu papuci, cu părul încărunțit sub basmaua de mătase, cu ochii țintă la oglindă, cu trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, își curăța dinții lui foarte frumoși, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărții lui: *Monarhia după principiile Chartei*. Critica îl prefera pe Lafon [3] lui Talma [4]. De Feletz [5] semna A; Hoffmann [6] semna Z. Charles Nodier [7] scria *Thérèse Aubert*. Divorțul era desființat. Liceele se chemau colegii. Colegienii, cu gulerul împodobit cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romei [8]. Poliția palatului o înștiința pe alteța-sa regală *Madame* că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orléans [9] era mai arătos în uniformă de colonel-general, de husari decît domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general, de dragoni, ceea ce era foarte grav. Orașul Paris aurea din nou, pe cheltuiala sa, Palatul Invalizilor [10]. Oamenii serioși se întrebau ce-ar face în cutare sau cutare ocazie domnul de Trinquelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul

---

[1] *Delaverderie*, om politic de pe vremea restaurației. *Trogoff*, feudal breton care servise în timpul emigrației în armata austriacă; intim al contelui d'Artois, era cunoscut sub restaurație ca agitator reacționar.

[2] Ministru al poliției, apoi președinte al Consiliului de miniștri sub Ludovic al XVIII-lea. Guvernînd după indicațiile regelui, a căutat un drum de mijloc între liberali și ultraregaliști.

[3] Actor de tragedie în timpul imperiului și al restaurației.

[4] Actor francez de mare talent, admirat de Napoleon și deci subapreciat de presa recționară a restaurației.

[5] Critic literar al ziarului *Journal des Débats*, adversar al romantismului (1777—1850).

[6] Autor dramatic și critic literar pe vremea restaurației, colaborator la *Journal des Débats* (1760—1828).

[7] Scriitor francez, autor de povestiri exotice (1780—1844); unul dintre promotorii romantismului.

[8] Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată, nicăieri.

[9] Viitorul rege Ludovic-Filip (1830—1848).

[10] Palat din Paris. A adăpostit multă vreme pe invalizii din războaie. În 1840 rămășițele lui Napoleon I, aduse de la Sfînta Elena, au fost depuse sub cupola acestui palat.

Clausel de Coussergues; domnul de Salaberry nu era mulţumit [1]. Actorului Picard [2], care era membru al Academiei, unde actorul Molière nu putuse intra, i se juca *Cei doi Philibert* la Teatrul Odéon, pe al cărui fronton se mai citea desluşit *Teatrul împărătesei*, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Cugnet de Montarlot [3], Fabvier [4] era turbulent; Bavoux [5] era revoluţionar. Librarul Péllicier publica o ediţie a lui Voltaire cu următorul titlu: *Opere de Voltaire membru al Academiei Franceze*. „Asta atrage cumpărătorii", spunea acest editor naiv.

După părerea generală, Charles Loyson [6] era geniul veacului; invidia începea să-l muşte, semn de glorie; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea:

Loyson, chiar şi cînd zboară se simte că are labe [7].

Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscop de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai tîrziu general, începea între Elveţia şi Franţa cearta din valea Dappes [8]. Saint-Simon [9], neluat în seamă, îşi construia un vis sublim.

---

[1] Politicienii ultraregalişti, nemulţumiţi de primul ministru, ducele de Richelieu, pe care-l socoteau prea moderat; cereau dezlănţuirea teroarei albe.

[2] Actor şi autor dramatic (1769—1828), ale cărui comedii de intrigă reflectă moravurile din timpul imperiului şi restauraţiei.

[3] Om politic din timpul restauraţiei, militant al opoziţiei burghezo-liberale faţă de teroarea albă.

[4] Profesor la Facultatea de drept din Paris; foarte popular printre studenţi în timpul restauraţiei pentru convingerile sale liberale.

[5] General al imperiului, raliat regimului restauraţiei, care l-a numit senator inamovabil (pair); trecutul său nu inspira însă încrederea ultraregaliştilor.

[6] Critic cu vederi strîmte al revistei literare *Le Locés français* şi poet mediocru (1791—1820), premiat totuşi de Academia franceză fiindcă tămîia în versuri pe puternicii zilei, începînd cu Ludovic al XVIII-lea.

[7] *Même quand Loyson vole, on sent qu'il des pattes.* (*L'oison* = boboc de gîscă; joc de cuvinte intraductibil).

[8] Vale din munţii Jura, multă vreme disputată între Franţa şi Elveţia; din 1815 fusese cedată oficial Elveţiei, dar rămăsese ocupată de francezi, ceea ce provoca dese fricţiuni diplomatice.

[9] Socialist utopic francez de seamă (1760—1825).

Exista la Academia de Științe un Fourier[1] celebru pe care posteritatea l-a uitat, și, în nu știu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul își va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace ; o notiță dintr-un poem de Millevoye[2] îl vestea Franței în termenii aceștia : „un oarecare lord Baron". David d'Angers[3] încerca să ciocănească marmura, Abatele Caron[4] vorbea cu multe laude, într-un cerc restrîns de seminariști din fundătura Feuillantines, despre un preot necunoscut, anume Félicité Robert, care deveni mai tîrziu Lamennais[5].

Ceva care scotea fum și clipocea pe Sena, făcînd un zgomot de cîine care înoată, se ducea și se întorcea pe sub ferestrele Tuilleriilor de la podul Royal la podul Ludovic al XV-lea ; era un mecanism, nu mare lucru de capul lui ; un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie ; într-un cuvînt — un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc[6], cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanță și o adunare pripită, creator distins al unor academicieni, nu mai ajungea, la rîndul lui, să fie și el academician. Cartierul Saint-Germain[7] și pavilionul

---

[1] Geometru și baron al imperiului ; l-a însoțit pe Napoleon în Egipt.

[2] Poet elegiac de pe vremea imperiului, precursor al lui Lamartine.

[3] Sculptor francez, devenit celebru sub Ludovic-Filip ; a sculptat, printre altele, frontonul Pantheonului, busturile lui Balzac și V. Hugo.

[4] Profesor la seminarul catolic St. Sulpice din Parise (1176—1847).

[5] Abate, care sub restaurație era unul din ideologii ofensivei clericale împotriva revoluției burgheze și materialismului mecanicist din secolul al XVIII-lea. Sub Ludovic-Filip va deveni teoretician al socialismului utopic creștin.

[6] Ministru de interne în timpul restaurației, deși fusese prefect sub Napoleon. Tip de renegat, servind cu zel reacțiunea, a epurat Institutul Franței, de unde a exclus, printre alții, și pe marele pictor David ; locurile goale le-a încredințat unor nobili întorși din emigrație, fără nici un merit literar sau științific. A desființat, de asemenea, pentru un timp, Politehnica, focar de idei liberale.

[7] Cartier care grupa pe atunci aristocrația pariziană a vechiului regim.

Marsan [1] își doreau ca prefect de poliție pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Dupuytren [2] și Récamier [3] se luau la ceartă în amfiteatrul Școlii de medicină și se amenințau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.

Cuvier [4], cu un ochi la Geneză și cu altul la Natură, se silea să placă reacțiunii bigote, punînd fosilele în armonie cu textele Bibliei și făcîndu-i pe mastodonți să-l preamărească pe Moise. Domnul François de Neufchateau [5], lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier [6], făcea mii de sforțări pentru ca *pomme de terre* să fie pronunțat *parmentière*, dar fără să izbutească. Abatele Grégoire [7], fost episcop, însă convențional și fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mîrșavul Grégoire". Această expresie pe care am întrebuințat-o — „a trece în starea de" — era socotită de către domnul Royer-Collard [8] ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului Iena se putea deosebi, după albeața ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi ani în urmă, gaura de mină săpată de Blücher [9] pentru a azvîrli podul în aer. Justiția chemase la bară pe un om care, văzîndu-l pe contele d'Artois intrînd la Notre-Dame, spusese cu glas tare:

[1] Aripă a palatului Tuilleriilor, locuință a ducelui de Berry sub restaurație și loc de adunare a ultraregaliștilor.

[2] Chirurg celebru pe vremea restaurației.

[3] Medic și profesor la Facultatea de medicină pe vremea restaurației.

[4] Cunoscu geolog și paleontolog francez (1769—1832).

[5] Om politic din timpul restaurației, militant al opoziției burterne pe vremea directoratului (1797); senator al imperiului. Sub restaurație s-a ocupat numai de agronomie și literatură.

[6] Filantrop și agronom francez (1737—1813) care a preconizat cultura cartofului *(pomme de terre)* în Franța.

[7] Preot din Lorena, care a aderat la revoluția din 1789; deputat în Constituantă și în Convențiunea Națională; episcop al departamentului Loir-et-Cher după organizarea bisericii constituționale; persecutat sub restaurație pentru convingerile sale liberale și republicane.

[8] Moralist și om politic francez (1763—1845). Pe vremea restaurației a fost șeful „doctrinarilor" liberali moderați, dorind colaborarea cu un monarh constituțional.

[9] General prusac. Sosirea trupelor sale pe cîmpul de bătălie de la Waterloo în momentul cel mai critic al operațiilor a asigurat victoria împotriva lui Napoleon.

„Pe dracu ! îmi pare rău după vremea în care îl vedeam pe Bonaparte și pe Talma intrînd la braț la Balul Sauvage". Cuvinte subversive. Șase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliciunea lor ; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu-și ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta și se înfruptau în plină zi, cu nerușinare și cinism, din averi și demnități ; dezertorii de la Ligny și Quatre-Bras [1], în dezmățul ticăloșiei lor plătite, își trîmbițau devotamentul monarhic, uitînd ce scrie în Anglia pe peretele dinăuntru al closetelor publice : *Please adjust your dress before leaving* [2].

Iată, unele peste altele, lucrurile care se mai păstrează, confuz, din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocotește toate aceste particularități și nici nu s-ar putea altfel ; ar copleși-o infinitul lor. Totuși, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte — căci nu există nici fapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetație — sînt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuiește chipul veacurilor.

În acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă strașnică".

II

DUBLU CUARTET

Parizienii aceștia erau : unul din Toulouse, altul din Limoges, al treilea din Cahors și al patrulea din Montauban ; dar erau studenți, și cînd spui student, spui parizian ; a învăța la Paris înseamnă a te naște la Paris.

Tinerii aceștia erau neînsemnați ; toată lumea a văzut asemenea chipuri ; patru mostre ale omului de pe stradă ; nici buni, nici răi, nici savanți, nici neștiutori, nici genii, nici imbecili ; frumoși, datorită acelui april încîntător

[1] Victorii ale armatelor lui Napoleon în Belgia, cu cîteva zile înainte de dezastrul de la Waterloo.

[2] Potriviți-vă hainele înainte de a ieși (engl.).

care se cheamă douăzeci de ani. Erau patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthurii nu existau încă. *Ardeți pentru ei parfumurile Arabiei*, spunea romanța. *Oscar înaintează, pe Oscar vreau să-l văd*. Ossian[1] era la modă, eleganța era scandinavă și caledoniană, genul englezesc pur n-avea să predomine decît mai tîrziu, și primul dintre Arthuri, Wellington[2], abia cîștigase bătălia de la Waterloo.

Acești Oscari se numeau : unul Felix Tholomyès din Toulouse ; altul Listolier din Cahors ; altul Fameuil din Limoges ; ultimul Blachevelle din Montauban. Bineînțeles, fiecare avea iubita lui. Blachevelle o iubea pe Favourite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia ; Listolier o adora pe Dahlia, care își luase drept poreclă un nume de floare ; Fameuil o idolatriza pe Zéphine, nume prescurtat de la Joséphine ; Tholomyès o iubea pe Fantine, căreia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zéphine și Fantine erau patru fete încîntătoare, parfumate și strălucitoare, păstrînd încă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deși tulburate de iubirile lor ușoare, nu-și lăsaseră cu totul deoparte acul și ața și păstraseră pe față o urmă din seninătatea muncii și în suflet acea floare a cinstei, care supraviețuiește într-o femeie și după prima ei cădere. Una din aceste patru fete era poreclită „tinerica", pentru că era cea mai mică dintre ele ; și alta „bătrîna". Bătrîna avea douăzeci și trei de ani. Cele trei dintîi erau mai cu experiență, mai nepăsătoare și mai avîntate în vîrtejul vieții decît Blonda-Fantine, care era la prima ei iluzie.

Dahlia, Zéphine și mai ales Favourite n-ar fi putut spune același lucru. În romanul lor abia început se scrisese pînă atunci mai mult de un episod, și iubitul, pe care-l chema Adolph în primul capitol, era Alphonse în al doilea și Gustave în al treilea. Sărăcia și cochetăria sînt

---

[1] Bard scoțian legendar (secolul al III-lea). Sub numele lui, un poet englez din secolul al XVIII-lea, MacPherson, a publicat o culegere de poeme (1760), care s-au bucurat vreme de un secol de un succes deosebit în Europa apuseană.

[2] Comandantul suprem al armatei engleze în bătălia de la Waterloo ; mai tîrziu, om politic și prim ministru al Angliei.

două sfătuitoare rele ; una dojenește, alta lingușește ; fiecare vorbește pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor și pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat și inaccesibil. Vai ! dacă Jungfrau [1] ar fi înfometată !

Favourite era admirată de Zéphine și Dahlia pentru că fusese în Anglia. Avusese de timpuriu un cămin. Taică-său era un profesor de matematică bătrîn, brutal, lăudăros, neînsurat ; dădea meditații în ciuda vîrstei. Profesorul acesta văzuse în tinerețe cum rochia unei cameriste se agățase de un grătar de sobă ; se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetița își intîlnea din cînd în cînd tatăl, care-i dădea bună ziua. Intr-o dimineață, o babă cu un aer șmecher venise la ea și-i spusese : „Nu mă cunoști, domnișoară ?" „Nu". „Sînt maică-ta". După aceea, bătrîna deschise bufetul, băuse și mîncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea și se instalase. Mama aceasta morocănoasă și bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prînzea, cina, mîncînd cît patru, și cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.

Ceea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, și poate spre alții, spre trîndăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii ? Celei care vrea să rămînă cinstită nu trebuie să-i fie milă de mîinile ei. Cît despre Zéphine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezghețat și mîngîietor cu care spunea : „Da, domnule".

Băieții erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sînt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.

A fi filozof și a fi cuminte nu e totuna ; dovadă : în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste mici menajuri nelegitime, Favourite, Zéphine și Dahlia erau fete-filozofi, iar Fantine o fată cumințe.

---

[1] Pisc din Alpii elvețieni, de peste 4000 m. înălțime ; zăpada sa veșnică, simbol al inocenței, i-a atras numele care în l. germ. înseamnă : Fecioara.

Cuminte ? ar spune cineva ; dar Tholomyès ? Solomon ar răspunde că iubirea face parte din înțelepciune. Noi ne mulțumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire, unică, o iubire credincioasă.

Era singura dintre cele patru fete pe care n-o tutuia decît un singur bărbat.

Fantine era una dintre acele făpturi care înfloresc în sînul poporului. Născută în păturile sociale cele mai de jos, avea pe frunte pecetea anonimatului și a necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-Mer. Din ce părinți ? Cine ar putea-o spune ? Nimeni nu i-a știut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine ? Nimeni nu i-a știut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie ; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o așa cum i-a plăcut primului trecător care a întîlnit-o, mică de tot, mergînd cu picioarele goale pe stradă. Primise un nume tot așa cum primea apa norilor pe frunte cînd ploua. O chema Fantine. Nimeni nu știa mai mult. Așa intrase în viață făptura asta omenească. La zece ani, Fantine părăsise orașul și intrase în serviciu la niște fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani venise la Paris „să-și încerce norocul". Fantine era frumoasă și rămase curată atît cît putu. Era o blondă drăguță, cu dinți frumoși. Avea drept zestre aur și perle, dar aurul îl purta pe cap și perlele în gură. Ca să trăiască, munci ; apoi, tot ca să trăiască, pentru că și inimii îi era foame, iubi. Îl iubi pe Tholomyès. Dragoste ușoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenți și de fetișcane, văzură începutul acestui vis. În labirintul acela al dealurilor Pantheonului, unde se leagă și se dezleagă atîtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyès, dar în așa fel încît să-l întîlnească mereu. E un fel de a-i ocoli pe alții care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blachevelle, Listolier și Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyès. Avea duh.

Tholomyès era tipul studentului bătrîn de pe vremuri ; era bogat ; avea patru mii de franci venit ; patru mii de franci venit : ce vîlvă grozavă pe colina Sainte-

Geneviève[1]! Tholomyès era un crai de treizeci de ani care se ţinea prost. Era zbîrcit, ştirb şi începea să chelească. Spunea el însuşi, fără mîhnire, despre chelia lui: „La treizeci de ani, craniul; la patruzeci, genunchii". Mistuia cam greu şi-i lăcrima un ochi. Dar pe măsură ce i se stingea tinereţea, i se aprindea veselia; îşi înlocuia dinţii prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie şi ochiul care-i plîngea rîdea într-una. Era hodorogit, dar în floare. Tinereţea lui, luîndu-şi tălpăşiţa înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în rîs şi lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la *Vaudevile*[2]. Scria cînd şi cînd versuri mediocre. În afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forţă în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic şi chel, el era şeful. *Iron* e un cuvînt englezesc care înseamnă *fier*. De-acolo vine oare cuvîntul *ironie*?

Într-o zi, Tholomyès îi luă pe ceilalţi deoparte, făcu un gest de oracol şi le spuse:

— Se va împlini curînd un an de cînd Fantine, Dahlia, Zéphine şi Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am făgăduit-o solemn. Îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Aşa cum la Neapole babele strigă de sfîntul Ianuarie: *Faccia gialluta, fa o miracolo!* (Faţă palidă, fă o minune!), frumoasele noastre îmi spun într-una: „Tholomyès, nu dai drumul surprizei?" În acelaşi timp, părinţii noştri ne scriu. Pisălogeală de ambele părţi. Mi se pare că a venit momentul. Să stăm de vorbă.

Spunînd acestea, Tholomyès coborî glasul şi şopti misterios ceva atît de vesel, încît un hohot larg şi entuziast ieşi din cele patru guri deodată, şi Blachevelle strigă:

— Ei, asta-i o idee!

Le ieşi înainte o cafenea îmbîcsită de fum, intrară înăuntru şi restul convorbirii lor se pierdu în umbră.

Rezultatul acestor tainice urzeli fu o petrecere strălucită, care avu loc duminica următoare şi la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

---

[1] Adică în mediile studenţeşti din Paris. (Cartierul latin al Universităţii este dominat de colina Sainte-Geneviève.)

[2] Teatru parizian, în apropierea Comidiei Franceze, specializat în piese uşoare.

III

PERECHI-PERECHI

Azi ne închipuim cu greu cum arăta o petrecere cîmpenească cu studenți și fetișcane acum patruzeci și cinci de ani. Parisul nu mai are aceleași împrejurimi ; înfățișarea a ceea ce s-ar putea numi viața din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace ; pe unde trecea docarul, trece trenul ; în locul bărcilor trec vapoare ; se spune astăzi Fécamp cum se spunea Saint-Cloud [1]. Parisul lui 1862 apare ca un oraș a cărui suburbie era Franța.

Cele patru perechi săvîrșiră conștiincios toate nebuniile cîmpenești cu putință pe atunci. Începea vacanța și era o zi caldă și senină de vară. În ajun, Favourite, singura care știa să scrie, îi scrisese lui Tholomyès în numele celor patru : „*Cînd ieși din casă devreme, ai noroc*". Iată de ce se sculară la ora cinci dimineața. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligența, priviră cascada secată și strigară : „Ce frumos trebuie să fie cînd e apă ! „luară masa la *Tête-Noire*, pe unde Castaing [2] nu trecuse încă, își îngăduiră o partidă de inele între arborii aliniați din jurul bazinului cel mare, se uitară prin lanterna lui Diogene [3], cîștigară dulciuri la ruleta de pe podul Sèvres, strînseră buchete de flori la Puteaux, cumpărară fluiere la Neuilly, mîncară peste tot plăcinte cu mere și fură cum nu se poate mai fericiți.

Fetele se îngînau și ciripeau ca niște pitulici scăpate din colivie. Era o nebunie ! Din cînd în cînd le dădeau

---

[1] *Saint-Cloud*, localitate situată pe Sena, la vest de Paris ; a fost pînă la apariția căilor ferate unul din locurile favorite de plimbare ale locuitorilor capitalei Franței, principala sa atracție fiind parcul unui vechi castel distrus în 1871. Ușurința deplasărilor, mulțumită mijloacelor moderne de locomoție, a permis parizienilor să se ducă mai departe, la Fécamp, de pildă, plajă la Marea Mînecii, foarte la modă acum un veac.

[2] Aluzie la un proces criminal celebru din 1823 ; tînărul medic, Edmé Castaing otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoștea o escrocherie. Criminalul a fost executat în același an.

[3] Lanternă magică, proiectînd figuri pe un ecran.

băieților cîte un ghiont. Beția zorilor vieții ! Ani încîntători ! Aripa libelulei tremură. Ah ! oricine ați fi voi, vă aduceți aminte ? N-ați mers prin mărăcini, dînd crengile la o parte pentru a feri capul fermecător care vine în urma voastră ? N-ați alunecat rîzînd pe vreun povîrniș ud de ploaie, cu o femeie iubită, care striga ținîndu-vă de mînă : „Ah, pantofii mei nou-nouți, în ce hal au ajuns !"

Trebuie să spunem că un ropot de ploaie i-a lipsit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spusese la plecare cu un accent măreț și matern : „Melcii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii !"

Toate patru erau nespus de frumoase. Un bătrîn poet clasic, pe-atunci cu renume, un om cumsecade, care avea o Eleonoră, cavalerul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecînd pe la ceasurile zece dimineața și rosti : „E una de prisos", gîndindu-se la cele trei grații [1]. Favourite, prietena lui Blachevelle, cea de douăzeci și trei de ani, „bătrîna", alerga pe sub crengile mari și înverzite, sărea peste șanțuri, sălta nebunește peste tufișuri și prezida acea veselie cu o vervă de nimfă tînără. Zéphine și Dahlia, pe care întîmplarea le făcuse să pară și mai frumoase cînd erau una lîngă alta și care nu se despărțeau din instinct de cochetărie, mai mult decît din prietenie, luau atitudini „englezești", rezemîndu-se una de cealaltă. Apăruseră cele dintîi *keepsakes* [2], începea melancolia la femei, ca mai tîrziu byronismul la bărbați, și părul fetelor atîrna jalnic. Zéphine și Dahlia se pieptănau cu bucle. Listolier și Fameuil, prinși într-o discuție asupra profesorilor lor, îi explicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt și Blondeau [3].

Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în brațe, duminica, cățelul șchiop al Favouritei.

Tholomyès venea cel din urmă, dominînd grupul. Era foarte vesel, dar simțeai că el comandă ; în veselia lui

---

[1] Divinități din mitologia greacă (Aglae, Thalia și Eufrosina), întruchipînd frumusețea și seducția feminină.
[2] Album care conținea portrete de femei frumoase.
[3] Juriști, pe atunci profesori la Facultatea de drept din Paris.

era dictatură ; podoaba lui principală erau pantalonii „picioare-de-elefant“ [1] de nanchin, cu supieuri din alamă [2] ; avea în mînă un baston de două sute de franci și, fiindcă își îngăduia orice, ținea în gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea nimic sfînt, fuma.

— Tholomyès ăsta e uimitor ! spuneau ceilalți cu o mare admirație. Ce pantaloni ! Ce energie !

Cît despre Fantine, era veselia însăși. Dinții ei minunați primiseră, fără îndoială, de la Dumnezeu o singură menire : rîsul. Își ținea mai bucuros în mînă decît pe cap pălăriuța de pai împletit, cu panglici lungi și albe. Părul ei blond și des, gata totdeauna să zboare și care se desfăcea cu atîta ușurință, încît trebuia să și-l prindă într-una, părea făcut pentru fuga Galateei [3] pe sub sălcii. Buzele ei trandafirii gingureau cu încîntare. Colțurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măștilor antice ale Erigonei [4], părea că încurajează la îndrăzneală ; dar genele ei lungi, încărcate de umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părții de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămintea ei avea ceva încîntător, strălucitor. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofi aurii cu tocuri înalte și cu panglici încrucișate peste ciorapii subțiri albi, ajurați, și acel fel de bolero de muselin, născocire marsilieză, al cărui nume, *canezou* — stîlcirea cuvîntului *quinze août* [5], — rostit ca pe Canebière [6], înseamnă vreme bună, căldură și amiază. Celelalte trei, mai puțin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e grațios și ispititor ; dar, alături de aceste

---

[1] Pantaloni strîmți sus și largi jos.

[2] După moda bărbătească de atunci, linia pantalonilor se obținea printr-o bandă de cauciuc sau de fire metalice de-a latul scobiturilor tălpii (fr. : *sous-pied)*

[3] Personaj mitologic : nimfă din Sicilia, iubită de ciclopul Polifem, care o urmărea cu perseverență și de care ea fuge pentru că-l iubea pe păstorul Acis.

[4] Personaj din mitologia greacă, deseori reprezentat de arta clasică franceză în pictură și sculptură, pînă și ca ornamente de fațadă *(mascarons)* sub forma unei figuri de femeie înconjurată cu ciorchini de struguri, aluzie la iubitul ei Dionysos (Bacchus). Luată aici ca tip de bacantă senzuală.

[5] Cincisprezece august (fr.).

[6] Numele străzii principale din Marsilia.

veşminte îndrăzneţe, *canezou*-ul blondei Fantine, cu străveziul, indiscreţiile şi ascunzişurile lui, acoperind şi arătînd totodată, părea o descoperire provocatoare a buneicuviinţe, şi faimosul juriu al iubirii, prezidat de vicontesa de Cette, cea cu ochii verzi ca marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui *canezou* care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotştiutor. Se întîmplă.

Sclipitoare cînd era privită din faţă, delicată din profil, cu ochii de un albastru adînc, cu pleoape grele, picioare cambrate şi mici, încheieturile mîinilor şi gleznelor delicate, pielea albă, lăsînd să se vadă ici-colo arborescenţa azurie a vinelor, cu obrajii copilăroşi şi fragezi, gît voinic ca al Iunonelor eginetice [1], ceafă puternică şi suplă, umeri modelaţi de Coustou [2] parcă, cu o gropiţă voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, cu o veselie îngheţată de visare, sculpturală şi delicată — aşa era Fantine ; şi sub gătelile acestea se ghicea o statuie, iar în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o ştie prea bine. Rarii visători, preoţi tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvîrşirea, ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparenţa graţiei pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei avea rasă. Era frumoasă în amîndouă chipurile : şi ca stil şi ca ritm. Stilul este forma idealului ; ritmul îi este mişcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era şi pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenţie ar fi văzut desprinzîndu-se dintr-însa, de dincolo de această beţie a vîrstei, a anotimpului şi a dragostei, o neînvinsă stăpînire şi modestie. Rămăsese puţin mirată. Mirarea asta nevinovată e nuanţa care o separă pe Psyché, de Venus [3]. Fantine avea degetele lungi, albe şi delicate

---

[1] *Iuno*, soţia lui Iupiter în mitologia antică. În Egina, insulă din sudul Aticei, s-au descoperit, în 1811, mai multe statui de zeităţi cu forme atletice, viguroase, opere ale unei şcoli de sculptură anterioară celei ateniene, clasice.

[2] Sculptor francez (1677—1746). A lucrat la împodobirea palatelor şi parcului din Versailles.

[3] *Psyché*, fată de o frumuseţe rară, care în mitologia greacă simboliza dragostea nevinovată, feciorelnică, în contrast cu iu-

ale vestalei[1] care răscolește cenușa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui Tholomyès, ba chiar dimpotrivă, fața ei, cînd se odihnea, era, mai presus decît orice, feciorelnică ; un fel de demnitate serioasă și aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, și era neobișnuit de tulburător să vezi bucuria stingîndu-se atît de iute și reculegerea înlocuind-o, fără nici o trecere. Această gravitate neașteptată, uneori prea accentuată, semăna cu disprețul unei zeițe. Fruntea, nasul, bărbia înfățișau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporțiilor din care rezultă armonia feței. În intervalul atît de caracteristic ce separă nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă și încîntătoare, semn tainic al nevinovăției, care l-a făcut pe Barbarosa[2] să se îndrăgostească de o Diană[3], găsită în săpăturile de la Icône[4].

Iubirea e o greșeală ; fie. Fantine era nevinovăția înotînd pe deasupra greșelii.

IV

THOLOMYÈS, DE VESEL CE E, CÎNTĂ UN CÎNTEC SPANIOL

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. Întreaga fire părea că a luat vacanță și rîde. Răzoarele din Saint-Cloud îmbălsămau văzduhul ; adierea Senei înviora ușor frunzele ; ramurile se mișcau în vînt ;

---

birea senzuală patronată de Venus-Afrodita. „Mirarea nevinovată“ este o aluzie la un tablou de Gérard, pictor din școala lui David. Acest tablou *Amor și Psyché* înfățișează o frumoasă Psyché, a cărei figură exprimă înfiorarea primei îmbrățișări.

[1] Preoteasă a Vestei, zeița focului la romani. După legendă, vestalele păzitoare ale focului sacru din templul acelei zeițe erau obligate să păstreze o castitate absolută.

[2] Împăratul german Frederic I de Hohenstaufen (secolul al XII-lea), poreclit de italieni *Barbarosa (Barbă roșie)*, mort în timpul cruciadei a III-a.

[3] Adică de o statuie a zeiței Diana (Artemis), patroană a vînătorilor.

[4] *Iconum*, oraș antic în centrul Asiei Mici (Turcia de astăzi).

albinele jefuiau iasomiile ; un roi întreg de fluturi zbura prin coada-șoricelului, prin trifoi și ovăz ; erau, în nobilul parc al regelui Franței, mii de hoinari : păsările.

Cele patru perechi străluceau de veselie și se amestecau cu soarele, cu cîmpiile, cu florile, cu arborii.

Și în această tovărășie ca de rai, fetele vorbeau, cîntau, dansau, prinzînd fluturi, culegînd flori de volbură, udîndu-și ciorapii trandafirii, dantelați, prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, cînd una, cînd alta, de toți băieții, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare și sălbatică, și care era îndrăgostită. „Tu, îi spunea Favourite, tu faci întotdeauna pe grozava".

Astea sînt bucurii. Asemenea perechi fericite sînt o chemare adîncă la viață și la natură și fac să răsară, din orice, mîngîiere și lumină. A fost odată o zînă mare, care a făcut livezile și pomii anume pentru îndrăgostiți. De aici această veșnică tragere la fit [1] a celor ce se iubesc, care reîncepe fără încetare și va ține atît timp cît vor fi tufișuri și școlari. De aici, popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul și tocilarul, ducele și pairul ca și magistratul, curtenii și tîrgoveții, cum li se spunea altădată, sînt toți supuși acestei zîne. Rîd, se caută unul pe altul, și în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la față mai mare decît iubirea ! Ciracii notarului sînt niște zei. Țipetele scurte și goana prin iarbă, mijlocul fetelor prinse din zbor, vorbirea de rînd care pare o melodie, marea iubire care izbucnește din felul în care e rostită o silabă, cireșele smulse de la o gură la alta, toate astea strălucesc ca focul, sînt divine. Fetele frumoase își risipesc cu gingășie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Filozofii, poeții, pictorii privesc extazurile acestea și nu știu ce să facă cu ele, atît rămîn de uluiți. *Plecarea spre Cythera* [2], strigă Watteau ; Lan-

---

[1] *A trage la fit* se spune în franțuzește „a face școala tufișurilor" ; de aici, jocul de cuvinte.

[2] Tablou celebru al pictorului francez Watteau (1684—1721), cel mai de seamă reprezentant al stilului rococo în pictura secolului al XVIII-lea.

cret[1], pictorul celor de jos, își contemplă „burghezii" care dispar în azur; Diderot își întinde brațele spre toate aceste ușoare iubiri și d'Urfé[2] le amestecă cu druizi[3].

După prînz, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărei nume ne scapă în clipa asta și care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud; era un copăcel ciudat și încîntător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca niște fire de ață zbîrlite și fără frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici și albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. Întotdeauna îl admirau o mulțime de oameni.

După ce văzură arborele, Tholomyès le spuse: „Vă fac eu cinste cu măgari!" Se tocmise cu omul care-i închiria și se întoarseră prin Vances și Issy. La Issy, o întîmplare: parcul, bun național, pe vremea aceea se afla în posesia furnizorului de arme Bourguin și era din întîmplare larg deschis. Trecură grilajul, vizitară sihastrul — un manechin în peștera lui — intrară să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir ajuns milionar, sau de Turcaret[4] metamorfozat în Priap. Împinseră cu putere leagănul cel mare, agățat de cei doi castani, pe care i-a cîntat abatele de Bernis[5]. Pe cînd dădea în leagăn mîndrele, una după alta, cu fustele umflate de vînt, așa cum i-ar fi plăcut lui Greuze[6] să le vadă, în rîsetele generale, tuluzanul Tholomyès, nițel spaniol — Toulouse-ul e doar văr

---

[1] Pictor francez din secolul al XVIII-lea, care a pictat cu predilecție scene galante, petreceri cîmpenești cu personaje idealizate etc.

[2] Romancier francez de la începutul secolului al XVII-lea, autorul unui roman pastoral în cinci volume: *Astrea*.

[3] Preoți la vechii gali.

[4] Personajul principal în comedia cu același titlu a lui Alain-René-Lesage (secolul al XVIII-lea) — tip de parvenit de pe urma speculațiilor financiare necinstite.

[5] Cardinal și om politic francez (secolul al XVIII-lea). În tinerețe a scris versuri galante, ceea ce i-a atras protecția doamnei de Pompadour.

[6] Pictor francez din secolul al XVIII-lea: a pictat scene sentimentale din viața burgheziei și portrete feminine dulcege.

cu Tolosei — cînta pe o melopee melancolică vechiul cîntec *gallegga*, inspirat de vreuna din fetele avîntate din răsputeri pe frînghie, între doi arbori :

Soy de Badajos
Amor me llama
Toda mi alma
Es en mi ojos
Porque enseñas
A tus piernas. [1]

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

— Nu-mi place cînd cineva face mofturi dintr-astea ! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie : trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos și dădură de bariera Etoile. Se sculaseră, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineața ; ei, dar „duminica nu există oboseală, spunea Favourite, duminica oboseala nu lucrează". Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, își dădeau drumul la vale în *montagne russe* [2], o construcție neobișnuită, care se ridica atunci pe înălțimile Beaujon și a cărei linie șerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Elysées. Din cînd în cînd, Favourite striga :

— Dar surpriza ? Vreau surpriza !

— Răbdare ! răspundea Tholomyès.

V

LA *BOMBARDA*

După ce se dădură și în *montagne russe*, se gîndiră să cineze ; cei opt fericiți, în sfîrșit puțin osteniți, se aciuară la cîrciuma *Bombarda*, care era sucursala din

---

[1] Sînt din Badajos / Dragostea mă cheamă / Tot sufletul meu / E în ochii mei / Cînd tu îmi arăți / Piciorușele tale (span.).

[2] În bîlciuri, construcție ca un pod, cu suișuri și coborîșuri brușe, pe care alunecă un vagonet.

Champs-Elysées a faimosului restaurant *Bombarda* din strada Rivoli, alături de pasajul Delorme.

Camera era mare, dar urîtă, cu alcov și pat în fund (dată fiind îmbulzeala de duminică din cîrciumă, trebuiseră să se mulțumească cu acest adăpost) ; avea două ferestre, de unde puteai privi printre ulmi cheiul și fluviul ; o minunată rază de august mîngîia ferestrele ; în mijloc două mese ; pe una din ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbați și femei ; la cealaltă se așezară cele patru perechi, în jurul unui amestec de talere, farfurii, pahare și altele, ulcioare de bere, sticle de vin. Prea puțină rînduială pe masă, dar cîtă dezordine sub ea !

Se auzea sub masă,-ngrozitor,
Cum alerga picior după picior

spune Molière.

Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru și jumătate după-amiază petrecerea cîmpenească începută la cinci dimineața. Soarele apunea ; le trecuse și pofta de mîncare.

Bulevardul Champs-Elysées, plin de soare și de mulțime, era numai lumină și prăfărie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly [1], această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace și încolo. Un escadron măreț al unui regiment de gardă, cu trompeții înainte, cobora bulevardul Neuilly ; steagul alb, ușor trandafiriu în lumina apusului, fîlfîia pe clădirea Tuilleriilor. Piața Concordiei, redevenită Piața Ludovic al XV-lea, era înțesată de oameni care se plimbau mulțumiți. Mulți dintre ei purtau floarea de crin de argint atîrnată de panglica albă moarată, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheutori. Ici și colo, printre trecătorii care se adunau în cor și băteau din palme, hore de fetițe cîntau și jucau un dans burbonez, la modă pe atunci,

---

[1] Sculptură în marmură de Guillaume Coustou (sfîrșitul secolului al XVII-lea), destinată a împodobi grajdurile castelului din Marly. Lucrarea a fost așezată mai tîrziu în Champs-Elysées.

sortit să batjocorească cele „o sută de zile"[1], însoţit de următorul refren :

Daţi-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gand[2]
Daţi-ni-l înapoi !

O mulţime de mahalagii îmbrăcaţi de duminică, uneori chiar împodobiţi cu floarea de crin, ca burghezii, erau împrăştiaţi prin piaţa cea mare şi prin Piaţa Marigny şi se jucau cu cercuri sau se învîrteau pe căluşei de lemn. Alţii beau. Unii, ucenici tipografi, purtau scufii de hîrtie ; îi auzeai rîzînd. Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace neîndoielnică şi de adîncă securitate regalistă. Era epoca în care un raport secret şi special al prefectului de poliţie Anglès, cu privire la mahalalele Parisului, adresat regelui, se isprăvea astfel :

„*În concluzie, sire, n-avem să ne temem de oamenii aceştia. Sînt nepăsători şi trîndavi ca pisicile. Poporul de jos, din provincie, e zbuciumat ; cel din Paris, nu. Cei de-aci sînt nişte oameni mărunţei. Ar trebui să-i pui cîte doi cap la cap pentru a face un grenadier de-al maiestăţii-voastre. N-avem să ne temem de nimic din partea populaţiei capitalei. E de observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei populaţii a descrescut, iar poporul din mahalalele Parisului e mai scund decît era înainte de revoluţie. Nu e primejdie. Pe scurt, e o prostime cumsecade.*"

Prefecţii de poliţie nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu ; acest lucru e totuşi cu putinţă şi în asta stă miracolul poporului din Paris. Pisica, atît de dispreţuită de către contele Anglès, se bucura de stima republicilor antice ; întruchipa în ochii lor libertatea, şi în piaţa publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fără aripi din Pireu. Poliţia naivă a restauraţiei vedea poporul Parisului

---

[1] A doua domnie a lui Napoleon I, între întoarcerea din insula Elba şi abdicarea după înfrîngerea de la Waterloo (martie-iunie 1815).

[2] *Tatăl nostru de la Grand* era Ludovic al XVIII-lea, care, abia instaurat rege, după prima abdicare a lui Napoleon (1814), fusese izgonit la înapoierea acestuia din insula Elba şi se refugiase la Gand, oraş în Belgia.

mai „frumos“ decît e. Acesta nu e de loc pe cît se crede „o prostime cumsecade“. Parizianul e, față de francez, ceea ce atenianul era față de grec. Nimeni nu doarme mai bine decît el, nimeni nu e mai ușuratic și mai leneș decît el, nimeni nu pare să uite mai lesne decît el ; să nu te încrezi însă într-însul ; e leneș, dar cînd știe că-l așteaptă gloria, e admirabil în orice fel de încăierare. Dă-i o suliță și va face un zece august[1] ; dă-i pușcă și veți vedea un Austerlitz. El e punctul de reazim al lui Napoleon și tot din el își trăgea puterea Danton[2]. Cînd e vorba de patrie, se înrolează : cînd e vorba de libertate, smulge piatra caldarîmului. Păzește-te ! Părul lui încolăcit de furie e epic ; cămașa i se așază ca o hlamidă. Luați seama ! Din cea dintîi stradă Greneta[3] întîlnită va face furci caudine[4]. Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va crește, omulețul acesta se va ridica, va privi cu o căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, și din bietul lui piept șubred va porni un vînt care va mișca din loc cutele Alpilor. Numai datorită parizianului, revoluția, unită cu armata, cucerește Europa. Cîntă : asta e bucuria lui. Dați-i un cîntec pe măsura firii lui și veți vedea ! Atîta vreme cît n-are decît refrenul *Carmagnolei*[5] nu-l răstoarnă decît pe Ludovic al XVI-lea ; faceți-l să cînte *Marseieza* și va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiță, scrisă pe marginea unui raport al lui Anglès, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfîrșite.

---

[1] La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea iacobinilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, cîteva săptămîni mai tîrziu, proclamarea republicii.

[2] Unul din conducătorii iacobinilor între 1789—1794 ; devenit contrarevoluționar, a fost judecat și ghilotinat în aprilie 1794.

[3] Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strîmtă și deci ușor de barat prin baricade, cum s-a și întîmplat în 1792 și în 1848.

[4] Aluzie la un episod din istoria romană ; în 321 î.e.n. armatele romane înfrînte de samniți, un popor din Abruzii actuali, au fost silite, în semn de umilință, să treacă pe sub un arc de furci, simbol al sclaviei.

[5] Cîntec revoluționar de la 1789.

VI

UN CAPITOL ÎN CARE TOŢI SE IUBESC LA NEBUNIE

Vorbe de chef şi cuvinte de dragoste ; şi unele şi altele îţi scapă printre degete ; cuvintele de dragoste sînt nori, iar vorbele de chef sînt fum.

Fameuil şi Dahlia cîntau încet ; Tholomyès bea ; Zéphine rîdea ; Fantine zîmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioşie la Blachevelle şi-i spunea :

— Blachevelle, te ador !

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe :

— Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aş mai iubi ?

— Eu ? Ah ! Să nu spui asta nici în glumă ! Dacă nu m-ai mai iubi, ţi-aş sări în spate, te-aş zgîria, te-aş jupui, te-aş azvîrli în apă şi aş pune să te închidă.

Blachevelle zîmbi cu îngîmfarea voluptoasă a unui om gîdilat în amorul lui propriu. Favourite urmă :

— Da, aş chema poliţia ! Ce, crezi că mi-ar fi ruşine ? Păcătosule !

Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, şi închise ochii cu mîndrie. Dahlia, mestecînd ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei :

— Văd că te prăpădeşti după Blachevelle al tău !

— Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe acelaşi ton, apucînd din nou furculiţa. E zgîrcit. Îmi place ăla mic, care locuieşte peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoşti ? Se vede că e făcut să fie actor. Îmi plac mult actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune : „Ah, Dumnezeule, mi s-a dus liniştea ! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile !" Umblă prin casă, prin poduri pline cu şobolani, prin unghere întunecate, cît de sus poate să urce — şi cîntă, şi declamă, şi mai ştiu eu ce, că-l auzi de jos ! Cîştigă un franc pe zi la un avocat scriindu-i procesele. E băiatul unui fost dascăl de la Saint-Jocques-du-Haut-Pas. Ah, e foarte bine ! Se prăpădeşte atît de tare după mine, încît într-o zi, cînd m-a văzut făcînd aluat de clătite, mi-a spus : „Domnişoară,

faceți colțunași din mănușile dumneavoastră și îi mănînc". Numai artiștii pot spune așa ceva. Ah, e un tip foarte bine. Sînt pe cale să-mi pierd mințile după puștiul ăsta. Ce-mi pasă ! Îi spun lui Blachevelle că-l ador. Vai, cum mint ! Hm ? Vai, cum mint ! Favourite tăcu o clipă și urmă : Vezi tu, Dahlia, sînt tristă. Toată vara a plouat. Vîntul mă scoate din fire, nu se mai potolește. Blachevelle e foarte zgîrcit, la piață nu se mai găsește decît mazăre, și asta cu greu. Nu știi ce să mănînci. Am *spleen*, cum spun englezii. Untul e atît de scump ! Și pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat ; asta mă dezgustă de viață.

VII

ÎNȚELEPCIUNEA LUI THOLOMYÈS

În timp ce unii cîntau, alții vorbeau cu aprindere și toți deodată. Nu se mai înțelegea nimic. Tholomyès ridică glasul :

— Să nu mai vorbim la întîmplare și nici prea repede ! strigă el. Dacă vrem să fim scînteietori, întîi să ne gîndim. Prea multă improvizație golește mintea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă. Domnilor, nu vă grăbiți. Să amestecăm măreția cu lăcomia ; să mîncăm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne grăbim. Vedeți primăvara ; dacă se grăbește, e mistuită, vreau să spun înghețată. Excesul de zel pierde piersicii și caișii. Excesul de zel ucide gingășia și bucuria unei mese bune. Fără exces de zel, domnilor ! Grimond de la Reynière [1] e de părerea lui Talleyrand [2].

O revoltă surdă făcu grupul să murmure.

— Tholomyès, lasă-ne în pace ! spuse Blachevelle.

— Jos cu tiranul ! spuse Fameuil.

— Bombarda, Bombance și Bamboche ! strigă Listolier.

— Duminica există, reluă Fameuil.

---

[1] Autor al unui *Almanah al mîncăcioșilor*, foarte apreciat la sfîrșitul secolului al XVIII-lea în cercurile aristocratice.

[2] Deviza lui Talleyrand era : „Fără exces de zel !"

— Sîntem cumpătaţi, adăugă Listolier.
Tholomyès, zise Blachevelle, uită-te cît sînt de calm !
— Tu eşti marchizul ! îi răspunse Tholomyès.
Acest mediocru joc de cuvinte [1] avu efectul unei pietre azvîrlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru.
Broaştele tăcură.
— Prieteni, exclamă Tholomyès pe tonul unui om care devine din nou stăpîn pe situaţie, veniţi-vă în fire ! Nu trebuie să întîmpinaţi cu atîta uimire un calambur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu e numaidecît vrednic de respect şi de entuziasm. Calamburul este găinaţul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde ; şi spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turteşte pe stîncă nu împiedică condorul să plutească. Departe de mine intenţia de a insulta calamburul ! Îl cinstesc pe măsura meritelor lui : nimic mai mult. Tot ce există mai măreţ, mai sublim şi mai încîntător în omenire, şi poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfîntului Petru, Moise pe-a lui Isac, Eschyl pe-a lui Polynice [2], Cleopatra [3] pe-a lui Octavian. Şi băgaţi de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium [4] şi că fără el nimeni nu şi-ar aminti de oraşul Toryn, cuvînt grecesc care înseamnă *lingură de bucătărie*. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraţilor, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fără exces, chiar în glume, în veselie, în bucurie şi în jocuri de cuvinte. Ascultaţi-mă pe mine, care am prudenţa lui Amphiaraus [5] şi chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar la rebusuri. *Est modus in rebus* [6]. Trebuie să existe

---

[1] În limba franceză, *mon calme* (calmul meu) şi *Montcalm*, numele personajului arătat mai departe, se pronunţă identic.
[2] Personaj legendar din mitologia greacă, rege al Thebei, erou al tragediei lui Eschyl *Cei şapte contra Thebei*.
[3] Regină a Egiptului antic (secolul I î.e.n.).
[4] Victoria navală a lui Octavian împotriva lui Antoniu şi a Cleopatrei (31 î.e.n.) după care Octavian a rămas stăpîn al Romei.
[5] Personaj mitologic : unul dintre argonauţi. Legenda spune că era înţelept şi avea darul profeţiei.
[6] Trebuie să fie o măsură în toate (Horaţiu, *Satire*).

o măsură chiar la mîncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mere ? Nu mîncați prea mult ! Chiar cînd e vorba de plăcintă, e nevoie de bun simț și de artă. Lăcomia pedepsește pe cel lacom : *Gula punit Gulax* [1]. Indigestia e pusă de bunul Dumnezeu să facă morală stomacului. Și țineți minte asta : oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea mult. În orice lucru trebuie să scriem la timp cuvîntul *finis* [2]. Trebuie să ne stăpînim atunci cînd e nevoie ; să ne punem stavilă poftei, să ne strunim imaginația și să ne ducem singuri la închisoare. Înțelept e acela care știe la un moment dat să se aresteze pe el însuși. Aveți puțină încredere în mine. Nu înseamnă că sînt neapărat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul, pentru că știu ce diferență e între o chestiune rezolvată și una pendinte, pentru că am susținut o teză în latinește asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea cînd Munatius Demens era chestor al paricidului [3] și fiindcă, după cît se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiți cumpătați în dorințele voastre. Tot așa cum mă cheamă Felix Tholomyès, vă sfătuiesc bine. Fericit cel care, atunci cînd îi bate ceasul, ia o hotărîre eroică și renunță, ca Sylla [4] sau ca Origene [5].

Favourite îl asculta cu atenția încordată.

— Felix, spuse ea, ce cuvînt frumos ! Îmi place numele ăsta. E pe latinește. Asta înseamnă Prosper.

Tholomyès urmă :

— *Quirittes, gentlemeni, caballeros*, prieteni ! Vreți să nu mai simțiți nici o poftă, să vă lipsiți de patul nupțial și să înfruntați amorul ? Nimic mai simplu. Iată rețeta : limonadă, foarte multă gimnastică, muncă pe brînci, spe-

---

[1] *Gîtlejul* pedepsește pe *Gulax* (lat.), tip de mîncăcios din comedia populară latină.

[2] Sfîrșit (lat.).

[3] Însărcinat cu instruirea crimelor comise asupra unor rude apropiate.

[4] Consul apoi dictator roman (secolul I î.e.n). „Hotărîrea eroică" a lui este renunțarea la puterea dictatorială.

[5] Filozof creștin din secolele II—III. S-a retras în Palestina spre a evita persecuțiile romane împotriva creștinilor din Alexandria (Egipt).

tiți-vă, cărați bolovani, nu dormiți, stați de veghe, dați pe gît băuturi azotoase și ceaiuri de buruieni, gustați fierturi de mac și de *agnuscastus*, adăugați la aceasta o dietă severă — crăpați de foame ! — băi reci, oblojeli cu ierburi, o placă de plumb, fricțiuni cu apă de Saturn și cataplasme cu oxycrat.

— Eu vreau mai bine o femeie, spuse Listolier.

— Femeia ! reluă Tholomyès. Păziți-vă de ea ! Vai de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii ! Femeia e prefăcută și ascunsă. Ea nu poate suferi șarpele, din invidie. Șarpele e dugheana de peste drum.

— Tholomyès, strigă Blachevelle, ești beat !

— Pe naiba ! spuse Tholomyès.

— Atunci fii vesel ! reluă Blachevelle.

— Bine, răspunse Tholomyès. Și, umplîndu-și paharul, se ridică : Trăiască vinul ! *Nunc te, Bacche, canam*[1] ! Iertați-mă, domnișoarelor, e pe spaniolește. Și iată dovada, *señoras* : la așa popor, așa butoaie. Aroba Castiliei conține șaisprezece litri, cantarul din Alicante, doisprezece ; almuda din Canare douăzeci și cinci ; cuartinul din Baleare, douăzeci și șase ; burduful țarului Petru, treizeci. Trăiască țarul care e mare și să-i trăiască cizma care e și mai mare ! Doamnelor, un sfat prietenesc : mai greșiți pe la vecini, dacă aveți chef. Caracteristica iubirii e rătăcirea. Dragostea nu e făcută ca să se închircească și să se tîmpească asemeni slujnicelor englezoaice, care au genunchii bătătoriți de atîta frecat la dușumele. Ea nu e făcută pentru asta ; ea rătăcește veselă, draga de ea ! S-a spus : greșeala e omenească ; eu vă spun : greșeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate ! O, Zéphine, o, Joséphine, cu fețișoara ta boțită ai fi încîntătoare dacă n-ai fi cam strîmbă. Parcă, din nebăgare de seamă, s-ar fi așezat cineva pe fața ta frumușică. În ce privește pe Favourite, o, nimfe și muze ! într-o zi, pe cînd Blachevelle trecea rîulețul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu ciorapi albi și bine întinși, care-și arăta pulpele. Prologul acesta i-a plăcut și Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de

[1] Acum, Bacchus, te voi cînta pe tine ! (lat.).

care se îndrăgostise era Favourite. O, Favourite, ai buze ionice! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ți picteze gura. Ascultă! înainte de tine nu exista nici o făptură demnă de acest nume. Ești creată să primești mărul ca Venus, sau să-l mănînci, ca Eva. Frumusețea începe cu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriți brevetul de invenție a femeii frumoase. O, Favourite, nu te mai tutuiesc, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-a înduioșat; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înșela. Mă cheamă Felix și nu sînt fericit. Cuvintele sînt mincinoase. Să nu primim orbește indicațiile pe care ni le dau. Ar fi o greșeală să comandăm dopuri la Liège și mănuși la Pau. Miss Dahlia, în locul dumitale m-aș chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos și femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine; e o visătoare, o gînditoare, o senzitivă; e o nălucă cu înfățișare de nimfă, rușinoasă ca o călugăriță care s-a rătăcit printre midinete, dar care se refugiază în iluzii, cîntă, se roagă și se uită la albastrul cerului, fără să știe prea bine nici ce vede, nici ce face, și care, cu ochii în văzduh, rătăcește printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decît sînt în realitate! O, Fantine, să știi un lucru: eu Tholomyès, sînt o arătare; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingășie, tinerețe, lumină blîndă a dimineții. O, Fantine, fată demnă de-a fi numită margaretă sau perlă, ești o femeie dintre cele mai luminoase! Doamnelor, un al doilea sfat: nu vă măritați; căsnicia e un altoi; iese bine sau prost; ocoliți acest risc. Dar ce tot îndrug eu aici? Îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poți scoate căsătoria din cap; și orice am spune noi, înțelepții, nimic n-are să împiedice croitoresele și pantofăresele să viseze bărbați bătuți în diamante. Bine, fie; dar țineți minte asta, drăguțelor, mîncați prea mult zahăr. O, femei, n-aveți decît un cusur, roadeți prea mult zahăr! O, sex rozător, frumoșii și micuții tăi dinți albi se prăpădesc după zahăr. Or, ascultați-mă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate

sărurile. El pompează prin vine lichidele sîngelui ; de-aici coagularea şi apoi solidificarea sîngelui ; de-aici tuberculele în plămîni ; de-aici moartea. Iată de ce diabetul atrage după sine oftica. Aşadar, nu mai ronţăiţi zahăr şi-o să trăiţi. Mă întorc spre bărbaţi. Domnilor, faceţi cuceriri ! Furaţi-vă unii altora iubitele, fără remuşcări ! Schimbaţi-le ca la cadril ! În dragoste nu există prieteni. Oriunde e o femeie drăguţă, duşmănia e declarată pe faţă. Nici o cruţare ; război pe viaţă şi pe moarte ! O femeie frumoasă e un *casus belli* [1], o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinele [2], Wilhelm a răpit femeile saxone [3], Cezar le-a răpit pe cele romane [4]. Bărbatul care nu e iubit pluteşte ca un vultur peste iubitele celorlalţi ; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi nenorociţi proclamaţia sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia : „Soldaţi, vouă vă lipseşte totul. Duşmanul are totul."

Tholomyès se întrerupse.

— Răsuflă, Tholomyès ! spuse Blachevelle.

În vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier şi Fameuil, îngîna o arie tînguitoare, unul din acele cîntece de atelier alcătuit din cuvinte venite la întîmplare, cînd cu rime din belşug, cînd de loc, fără nici un înţeles, ca legănarea unui copac şi ca vuietul vîntului, cîntece care se nasc din fumul pipelor şi se împrăştie şi pier o dată cu

---

[1] Motiv de război (lat.).

[2] Aluzie la o legendă romană după care Romulus, întemeietor al Romei, ar fi pornit o expediţie împotriva sabinilor, populaţie dintre Latium şi Umbria, pentru a le răpi femeile. Cîţiva ani după aceea, sabinii au venit înarmaţi ca să le reia, însă sabinele, devenite soţii ale romanilor, s-au aşezat cu copiii lor între cele două armate şi au evitat ciocnirea.

[3] Este vorba de Wilhelm Cuceritorul, ducele Normandiei, care a cucerit Anglia (1066), după care a distribuit luptătorilor din armata sa fiefurile nobililor anglo-saxoni căzuţi în luptă sau alungaţi ; soţiile acestora ar fi făcut parte din această răsplată.

[4] Joc de cuvinte bazat pe dublul sens al verbului *enlever* (a răpi) : cel propriu şi cel figurat (a fermeca) ; succesele politice şi militare ale lui Iuliu Cezar i-au atras simpatia concetăţenelor sale.

el. Iată prin ce cuplet își rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyès.

Popii proști, unui misit
Bani o groază i-au plătit,
Pe Clermont cel mic de-o șchioapă
La sînt' Ion să-l facă papă.
Papă n-a putut să fie,
Nefiind din preoție,
Iar misitul, supărat,
Banii înapoi i-a dat.

Versurile astea nu potoliră improvizația lui Tholomyès ; acesta își goli paharul, îl umplu și începu din nou :

— Jos cu înțelepciunea ! Uitați tot ce-am spus ! Să nu fim nici rușinați, nici rușinoși. Țin un discurs bucuriei ; să fim veseli ! Să ne întregim cursul de drept cu nebunia și cu mîncarea. Indigestie și *Digesta*. Justinian [1] să fie bărbatul, și ghiftuiala femela ! Bucurie în adîncuri ! Trăiască creațiunea ! Lumea e un diamant mare ! Sînt fericit ! Păsările sînt uimitoare ! Ce sărbătoare pretutindeni ! Privighetoarea e un Elleviou [2] pe gratis. Vară, te salut ! O, Luxembourg ! O, Georgice [3] ale străzii Madame și ale aleii Observatorului ! O, soldați visători ! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziți copiii vă distrați zămislind alții ! Dacă n-aș avea arcadele *Odeonului* [4], mi-ar plăcea pampasurile Americii. Sufletul meu își ia zborul spre pădurile virgine și spre savane. Totul e frumos. Muștele bîzîie prin raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine !

Dar, din greșeală, o sărută pe Favourite.

---

[1] Împărat al Imperiului roman de răsărit (secolul al VI-lea). Din ordinul lui au fost compilate monumentele de drept roman intitulate *Digesta*, *Institutele* și *Nevelele*.

[2] Celebru cîntăreț de operă din secolul trecut.

[3] *Georgicele*, poeme ale lui Virgiliu Maro, poet latin din vremea lui August (secolul I al erei noastre) ; cîntă muncile cîmpului și plăcerile vieții rurale.

[4] *Odeon*, teatru din Paris, în Cartierul latin, sub ale cărui galerii cu arcade se găsesc numeroase librării ; celebru loc de întîlnire al studenților.

MOARTEA UNUI CAL

— La *Edon* se mănîncă mai bine decît la *Bombarda*, spuse Zéphine.

— Mie îmi place mai mult *Bombarda*, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitaţi-vă la sala de jos! Are oglinzi pe pereţi.

— Mai bine să mă oglindesc în farfurie! zise Favourite.

— Uitaţi-vă la cuţite! reluă Blachevelle. La *Bombarda* mînerele sînt de argint, şi la *Edon* de os. Or, argintul e mai de preţ decît osul.

— Nu şi pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyès.

Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin ferestrele *Bombardei*. Urmă o tăcere.

— Tholomyès! strigă deodată Fameuil. Am avut o discuţie cu Listolier.

— O discuţie e bună, răspunse Tholomyès, dar o ceartă e şi mai bună.

— Discutam filozofie.

— Fie!

— Cine îţi place ţie mai mult: Descartes sau Spinoza?

— Désaugiers [1], spuse Tholomyès. După ce rosti sentinţa asta, bău şi începu din nou: Accept viaţa. Nu s-a isprăvit totul pe pămînt, de vreme ce se mai poate discuta anapoda. Cinste zeilor nemuritori! Oamenii mint, dar rîd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neaşteptate. E frumos. Mai sînt pe lumea asta oameni care ştiu să deschidă şi să închidă cu haz cutia cu surprize a paradoxului. Ceea ce beţi aici, doamnelor, cu aerul acesta liniştit, e vin de Madera, să ştiţi, din viile de Coural das Freiras, care se află la trei sute şaptesprezece stînjeni deasupra nivelului mării! Fiţi atente cînd beţi! Trei sute şaptesprezece stînjeni! Şi domnul Bombarda, ge-

---

[1] Cupletist şi vodevilist aplaudat sub imperiu.

nerosul restaurator, vă dă aceşti trei sute şaptesprezece stînjeni pentru patru franci şi cincizeci de centime !

Fameuil îl întrerupse din nou :

— Tholomyès, părerile tale sînt lege. Care e autorul tău preferat ?

— Ber...

— Quin [1] ?

— Nu... Choux [2]. Şi Tholomyès urmă : Cinste lui Bombarda ! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egipteană, şi cu Thygelion [3] din Cheronea, dacă mi-ar aduce o hetairă [4] ! căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia şi în Egipt. Ne-o spune Apuleius. Vai ! mereu aceleaşi lucruri şi nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creaţiunea creatorului. *Nil sub solem novum* [5], spune Solomon : *amor omnibus idem* [6] spune Vergiliu ; şi Carabine urcă împreună cu Carabin [7] în corabia de la Saint-Cloud, aşa cum Aspasia se îmbarca cu Pericle pe flota din Samos. Un ultim cuvînt : ştiţi, doamnelor, cine era Aspasia ? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet : un suflet de o nuanţă roză şi purpurie, mai aprinsă decît focul, mai fragedă decît zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau cele două extreme ale femii : era prostituata zeiţă, Socrate şi Manon Lescaut [8]. Aspasia a fost zămislită pentru împrejurarea în care lui Prometeu i-ar fi trebuit o tîrfă.

Tholomyès, dezlănţuit, s-ar fi oprit cu greu dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina

---

[1] *Berquin*, autor de idile şi romanţe dulcege pentru tineret (1750—1791).

[2] *Berchoux*, ziarist şi poet francez (1765—1839).

[3] *Munofis, Thygelion* — pătroni de ospătării în antichitate (Egipt şi Grecia).

[4] Curtezană de lux în Grecia antică.

[5] Nu există nimic nou sub soare (lat.).

[6] Dragostea e aceeaşi la toţi (Vergiliu, *Georgice*).

[7] *Carabin*, student în medicină. *Carabine*, prietena lui ; nume comune folosite simbolic.

[8] Eroina romanului cu acelaşi titlu al abatelui Prévost : tipul femeii nestatornice.

izbiturii, căruța și oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrînă, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruță foarte grea. Ajuns în fața *Bombardei*, animalul, sleit și împovărat, nu voise să meargă mai departe. Întîmplarea adunase mulțimea. Dar abia avusese vreme căruțașul, care înjura și tuna, să rostească cuvîntul sacramental „boală“ ! întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fără să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyès întoarseră capul spre tămbălăul din stradă și Tholomyès profită de situație ca să-și încheie discursul cu această strofă melancolică :

Era din lumea-n care trăsurile gonesc,
Și au aceeași viață ;
Și — gloabă el trăit-a cît gloabele trăiesc ;
O scurtă dimineață. [1]

— Bietul cal ! suspină Fantine.

— Na, că Fantine o să se apuce să plîngă de mila cailor ! Cum poate fi cineva atît de dobitoacă ! exclamă Dahlia.

În clipa aceea, Favourite, încrucișîndu-și brațele și dînd capul pe spate, îl privi cu hotărîre pe Tholomyès și-i spuse :

— Ei, și surpriza ?

— Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyès. Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne. Doamnelor, așteptați-ne un minut !

— Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.

— Pe frunte, adăugă Tholomyès.

Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui : apoi, toți patru se îndreptară spre ușă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.

Favourite bătu din palme :

— Începe să aibă haz ! spuse ea.

— Să nu stați prea mult ! murmură Fantine. Vă așteptăm !

---

[1] Parodie a unei strofe din *Consolarea către Dupérier*, poem de Fr. de Malherbe.

IX

SFÎRȘITUL VESEL AL BUCURIEI

Rămase singure, fetele se așezară două cîte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoțînd capul afară și vorbindu-și de la un geam la altul.

Îi văzură pe cei patru tineri, care ieșiră la braț de la cîrciuma *Bombarda*, se întoarseră, le făcură semne rîzînd și apoi dispărură în gloata prăfuită a duminicii, care cotropește în fiecare săptămînă bulevardul Champs-Elysées.

— Să nu stați mult ! strigă Fantine.

— Ce-au să ne aducă ? întrebă Zéphine.

— Sigur că are să fie drăguț, spuse Dahlia.

— Eu, reluă Favourite, vreau ceva care să fie de aur.

Fură absorbite îndată de iureșul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor și care le distra grozav. Era tocmai ora de plecare a poștalionului cu bagaje și a diligențelor. Aproape toate mesageriile din sud și din vest treceau pe-atunci prin Champs-Elysées. Cele mai multe diligențe o luau de-a lungul cheiului și ieșeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, cîte o trăsură greoaie, vopsită în galben și negru, greu încărcată, cu cai zgomotoși, burduhănoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor și valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală, zdrobea șoseaua, preschimbînd pietrele caldarîmului în amnare, se repezea prin mulțime cu toate scînteile unei fierării după ea, cu praful drept fum și ca un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui :

— Ce tămbălău. Parc-ar fi un maldăr de lanțuri care își iau zborul.

La un moment dat, una din aceste trăsuri, care se deosebeau cu greu în desișul ulmilor, se opri o clipă și apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.

— Ciudat ! spuse ea. Credeam că diligența nu se oprește niciodată.

Favourite ridică din umeri.

— Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sînt un călător și-i spun diligenței : „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei". Diligența trece, mă vede, se oprește și mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoști viața, draga mea !

Tăcu așa o bucată de vreme. Deodată, Favourite făcu o mișcare, ca și cum s-ar fi trezit din somn.

— Ei bine, făcu ea, și surpriza ?

— Da, așa e ! rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză ?

— Întîrzie cam mult ! spuse Fantine.

Abia isprăvise Fantine de oftat, cînd băiatul care le servise masa intră în odaie. Ținea în mînă ceva care semăna cu o scrisoare.

— Ce e asta ? întrebă Favourite.

— O hîrtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru dumneavoasră, răspunse chelnerul.

— De ce nu ne-ai adus-o de îndată ?

— Pentru că domnii, spuse chelnerul, au poruncit să nu v-o înmînăm decît peste o oră.

Favourite smulse hîrtia din mîinile chelnerului. Era o scrisoare.

— Na ! spuse ea. N-are adresă. Dar uite ce scrie pe ea : *Aceasta e surpriza.*

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise și o citi (știa să citească) :

O, iubitele noastre !

Aflați că avem părinți. Nu prea știți voi bine ce înseamnă asta. Asta înseamnă în codul civil, copilăros și cinstit, tați și mame. Iată însă că părinții aceștia gem ; bătrînii ne vor ; bărbații și femeile acestea cumsecade ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea și vor să taie viței în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că sîntem virtuoși. În ceasul în care veți citi aceste rînduri, cinci cai focoși ne vor duce spre tăticii și mămicile noastre.

O ștergem, cum spune Bossuet[1]. *Plecăm ; am plecat. Fugim în brațele lui Laffitte*[2] *și pe aripile lui Caillard*[3]. *Diligența de Toulouse ne smulge din prăpastie, și prăpastia sînteți voi, o, fetițele noastre frumoase ! Ne întoarcem din nou la societate, datorie și ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecți, tați de familie, guarzi comunali și consilieri de stat. Cinstiți-ne ! Ne sacrificăm. Plîngeți-ne în grabă și înlocuiți-ne repede ! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeți-o și voi pe ea. Adio !*

V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtați pică !

Semnat

Fameuil
Blachevelle
Listolier
Felix Tholomyès

Post-scriptum : Masa e plătită.

Cele patru fete se uitară una la alta.

Favourite rupse cea dintîi tăcerea :

— Ei bine ! glăsui ea. Oricum, păcăleala e bună.

— Foarte caraghios ! spuse Zéphine.

— Ideea asta trebuie să fi fost a lui Blachevelle, urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el. Cum a plecat, cum e iubit. Așa e povestea.

— Nu, spuse Dahlia, e o idee de-a lui Tholomyès. Se cunoaște.

— Dacă-i așa, moarte lui Blachevelle și trăiască Tholomyès !

---

[1] Este invocat aici prin antifrază deoarece stilul său solemn nu admitea expresii familiare.

[2] Celebru bancher din timpul imperiului și al manrhiei censitare, prim-ministru în 1830.

[3] Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunoscut prin promptitudinea cu care sesiza pricinile cele mai încurcate și prin repeziciunea cu care își întocmea pledoariile și cîștiga procesele.

— Trăiască Tholomyès ! strigară Dahlia și Zéphine.

Și izbucniră în rîs.

Fantine rîse împreună cu celelalte.

Peste un ceas, cînd se întoarse la ea în odaie, plînse. Era, așa cum am spus-o, prima ei iubire ; se dăduse lui Tholomyès ca și cum i-ar fi fost bărbat, și biata fată era însărcinată.

CARTEA A PATRA

A ÎNCREDINȚA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I

DOUĂ MAME SE ÎNTÎLNESC

În primul pătrar al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era ținut în străduța Boulanger de soții Thénardier. Deasupra porții, pe zid, se afla o scîndură bătută în cuie. Pe scîndura asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleți groși, auriți, de general, împodobiți cu stele mari, argintii ; niște pete roșii voiau să însemne sînge ; restul tabloului era pierdut în nori de fum și înfățișa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripție : *La sergentul de la Waterloo.*

Nimic mai obișnuit decît o cotigă sau o căruță la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca strada în fața birtului *La sergentul de la Waterloo* într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenția unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.

Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuințate în regiunile păduroase, cu care se cară trunchiuri și grinzi. Această parte dinainte era alcătuită dintr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oiște grea, rezemate pe două roți peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, greoi și diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaș. De prea mult mers prin hîrtoape, roțile, obezile, butucii, osia și oiștea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială gălbuie, hîdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodobesc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi și fierul sub rugină. Sub osie

atîrna, ca o draperie, un lanț gros, vrednic de un Goliat ocnaș. Lanțul acesta te făcea să te gîndești, nu la bîrnele pe care era sortit să le transporte, ci la mastodonții și la mamuții care ar fi putut fi înhămați cu el; îți amintea ocna, dar o ocnă de ciclopi, supraomenească, și părea luat de la cine știe ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem, iar Shakespeare pe Caliban.

De ce oare această parte din fața a camionului se găsea pe stradă, în locul acela? Mai întîi ca să încurce strada; apoi ca să ruginească de-a binelea. Există în vechea ordine socială o seamă de instituții pe care le găsești în același fel în drum, sub cerul liber, și care n-au nici ele alt rost decît să fie acolo.

Mijlocul acestui lanț spînzura sub osie, destul de aproape pe pămînt, și pe el, ca într-un leagăn, ședeau în seara aceea alături, ținîndu-se de gît cu drăgălășenie, două copilițe, una de vreo doi ani și jumătate, iar cealaltă de vreun an și jumătate; cea mai mică în brațele celei mari. O basma înnodată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă văzuse lanțul acela înfricoșător și spusese: „Uite o jucărie pentru copiii mei!“

Cele două copilițe, de altfel drăguț și îngrijit îmbrăcate, străluceau; ai fi spus că sînt doi trandafiri printre lanțuri vechi; ochii lor erau plini de o mare bucurie; obrajii lor fragezi rîdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Fețele lor naive erau două uimiri încîntate; un tufiș înflorit din apropiere își trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele; cea de un an și jumătate își arăta burtica drăgălașă și goală cu nerușinarea nevinovată a copiilor. Deasupra și împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire și muiate în lumină, uriașa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe și de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peșteri. La cîțiva pași, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie cam neplăcută, dar înduioșătoare în clipa aceea, își legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întîmple ceva, cu acea căutătură animalică și cerească totodată, specifică maternității. La fiecare legănare, lanțurile hîde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mînie; fetițele se minunau,

soarele în amurg lua parte la această bucurie și nimic nu era mai încîntător decît capriciul întîmplării, care făcea dintr-un lanț de titani un leagăn de heruvimi.

Pe cînd le legăna pe cele două fetițe, mama îngîna cu un glas fals o romanță pe-atunci vestită :

Trebuie, spunea un războinic...

Cîntînd și privindu-și fetele, nu mai auzea și nu mai vedea ce se întîmplă în stradă. Începuse tocmai prima strofă a romanței, cînd cineva se apropie de ea și deodată auzi o voce, care-i spunea lîngă ureche :

— Ai doi copii frumoși, doamnă.

...Frumoasei și duioasei Imogina [1],

răspunse mama, continuîndu-și romanța, apoi întoarse capul.

La cîțiva pași în fața ei se afla o femeie. Femeia aceasta avea și ea un copil în brațe. Mai căra și un sac mărișor, care părea să fie foarte greu.

Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeiești din cîte se pot vedea. Era o fetiță de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălășenia cu care era gătită ; avea a scufiță de pînză subțire cu dantele și un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durdulii și tari i se vedeau sub fustița ridicată. Era rumenă și sănătoasă. Îți venea să muști din obrajii ei ca două mere. Despre ochii ei nu se putea spune nimic, decît că trebuie să fi fost foarte mari și că aveau gene minunate. Dormea.

Dormea somnul încrezător al vîrstei ei. Brațele mamelor sînt făcute din duioșie ; copiii dorm adînc în ele.

Cît despre mamă, avea o înfățișare sărăcăcioasă și tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care tinde să fie din nou țărancă. Era tînără. Era oare frumoasă ? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o șuviță blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de o glugă de călugăriță, urîtă, strînsă, strîmtă, înnodată sub bărbie. Rîsul arată dinții frumoși cînd îi ai ; dar ea nu

---

[1] Eroina unei romanțe spaniole din romanul *Călugărul* al scriitorului englez Lewis, tradus în limba franceză în 1797.

rîdea. Ochii nu păreau a-i fi uscați de prea multă vreme. Era palidă ; arăta sleită și puțin bolnavă ; își privea fetița adormită în brațe cu duioșia mamei care și-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strînsă ca o basma, îi ascundea mijlocul. Avea mîini pîrlite și pistruiate, arătătorul bătătorit și jupuit din pricina acului de cusut, o manta de lînă aspră de culoare închisă, o rochie de pînză și pantofi mari. Era Fantine.

Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea, privită cu atenție, își păstra încă frumusețea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi cresta obrazul drept. Cît despre îmbrăcămintea ei, acel veșmînt diafan, făcut din muslin și panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie și muzică, plin de clopoței și parfumat cu liliac, se topise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare și care, pierind, lasă ramura neagră.

Trecuseră zece luni [1] de la acea „păcăleală bună".

Ce se petrecuse în aceste zece luni ? Se poate ușor ghici.

După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zéphine și Dahlia. Legătura, sfărîmată de bărbați, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea nici un rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului ei plecase — vai, rupturile de felul acesta sînt fără leac ! — și ea se văzuse cu desăvîrșire singură, dezobișnuită de muncă și, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. Îndemnată de legătura cu Tholomyès să disprețuiască mica meserie pe care o cunoștea, își părăsise clientela și aceasta îi întorsese spatele. Nici un mijloc de cîștig. Fantine abia știa să citească și nu știa să scrie ; o învățaseră în copilărie să se iscălească ; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyès, apoi a doua, apoi a treia. Tholomyès nu răsla nici una. Într-o zi, Fantine auzi cumetrele spunînd, cu ochii la fetița ei : „Parcă-i poți lua în serios pe copiii ăștia ?

[1] O scăpare din vedere a lui V. Hugo. Din vara anului 1817, cînd are loc „păcăleala", pînă în primăvara anului 1819, cînd Fantine ajunge la hanul din Montfermeil, sînt aproape doi ani, nu zece luni.

Te uiţi la ei şi ridici din umeri !" Se gîndi atunci la Tholomyès, care ridica din umeri cînd era vorba de copilul lui şi nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întunecă. Totuşi, ce era de făcut ? Nu mai ştia cui să se adreseze. Cu toate că săvîrşise o greşeală, firea ei era, cum se ştie, numai sfială şi virtute. Simţi vag că era pe pragul deznădejdii şi gata să alunece pe un drum rău. Îi trebuia curaj ; îl avu şi se încordă. Îi veni în gînd să se întoarcă în oraşul ei de baştină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască şi să-i dea de lucru. Dar, dar ar fi trebuit să-şi ascundă greşeala. Întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărţiri mai dureroase încă decît cea dintîi. Inima i se strînse, dar luă o hotărîre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieţii.

Renunţase vitejeşte la găteală, se îmbrăcase în veşminte de pînză, punînd toată mătasea, toate resturile de stofă, toate panglicile şi toate dantelele pe fiică-sa, singura vanitate care-i rămînea, sfîntă de data asta. Vîndu tot ce avea pe două sute de franci ; după ce-şi plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci de doi de ani, într-o dimineaţă frumoasă de primăvară, ducîndu-şi copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amîndouă trecînd, i s-ar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decît copilul, şi copilul n-avea pe lume decît pe maică-sa. Fantine îşi alăptase singură copilul ; din pricina asta plămînii îi osteniseră şi tuşea puţin.

Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tholomyès. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip, acest Tholomyès era un avocat de provincie, gras, bogat şi cu trecere, elector înţelept şi jurat foarte aspru, dar tot acelaşi om al plăcerilor.

După ce mersese, cînd şi cînd, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsurelele din împrejurimile Parisului, plătind cîte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe uliţa Brutarului.

Pe cînd trecea prin fața hanului Thénardier, cele două fetițe, încîntate de leagănul lor uriaș, îi luară ochii și se opri dinaintea acestei imagini a bucuriei.

Există vrăji. Cele două fetițe fură pentru ea o astfel de vrajă.

Le privea emoționată. Prezența îngerilor vestește raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceluia tainicul *aici* al providenței. Cele două micuțe erau atît de vădit fericite ! Le privea, le admira cu atîta înduioșare, încît, în clipa cînd mama se oprise să respire, între două versuri ale cîntecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-ați citit : „Ai doi copii frumoși, doamnă".

Făpturile cele mai crude sînt dezarmate cînd li se mîngîie puii. Mama își ridică fruntea, îi mulțumi și o pofti pe trecătoare să șadă pe banca de la ușă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură să vorbească :

— Mă numesc doamna Thénardier, spuse mama celor două fetițe. Ținem hanul acesta.

Apoi își continuă cîntecul printre dinți :

„Nu șovăind, sînt cavaler
Și plec spre Palestina".

Această doamnă Thénardier era o femeie roșcovană, mătăhăloasă, colțuroasă ; tipul femeii care place soldaților, în toată urîțenia lui. Și, lucru ciudat, avea un aer suferind, care-i venea de la lecturile romanțioase. Era o sclifosită bărbătoasă. Romanele învechite, măcinate de închipuirea unor cîrciumărese, dau astfel de rezultate. Era încă tînără ; avea abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ridicat în picioare, poate că statura ei înaltă și înfățișarea ei de colos ambulant, bun pentru bîlciuri, ar fi înfricoșat-o de la început pe călătoare, i-ar fi tulburat încrederea și ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.

Călătoarea își spuse povestea, schimbînd-o pe alocuri ; istorisi că era lucrătoare ; că-i murise bărbatul ; că la Paris n-avea de lucru și că mergea să caute într-altă parte, pe meleagurile ei ; că părăsise Parisul chiar în dimineața aceea, pe jos ; că era ostenită pentru că-și ducea copilul

în brațe și, întîlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos, că fetița umblase puțin, dar nu prea mult, era doar atît de micuță că trebuise s-o ia în brațe, și comoara mamei adormise.

Spunînd cuvintele astea, își sărută fetița cu patimă și o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaștri, ca cei ai maică-si, și privi. Ce? Nimic, totul cu acel aer serios și uneori sever al copilașilor, taină a luminoasei lor nevinovății, în fața virtuților noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri și că ne știu oameni. Apoi copilița începu să rîdă și, cu toate că maică-sa o ținea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvins a unei făpturi micuțe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri și scoase limba, semn de admirație.

Mama Thénardier își dezlegă fetele și le coborî din leagăn, spunîndu-le:

— Jucați-vă cîteșitrele!

Copiii atît de mici se domesticesc repede, și peste o clipă micuțele Thénardier se jucau cu noua-venită cu o nesfîrșită plăcere, făcînd găuri în pămînt.

Noua-venită era foarte veselă; bunătatea mamei e înscrisă în veselia odraslei; fetița luase o surcică drept sapă și săpa cu energie o groapă cît pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu cînd îl face un copil.

Cele două femei stăteau de vorbă înainte.

— Cum o cheamă pe fetița dumitale?

— Cosette.

Cosette, citiți Euphrasie. Copila se numea Euphrasie. Dar din Euphrasie mama făcuse Cosette, cu acel blînd și gingaș instinct al mamelor și al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita și Françoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără și descumpănesc toată știința etimologilor. Am cunoscut o bunică bătrînă, care izbutise să facă din Théodor, Gnon.

— Cîți ani are?

— Merge pe trei [1].

[1] O altă scăpare din vedere a lui V. Hugo. Născută după vara anului 1817, Cosette, în primăvara anului 1819 avea aproximativ un an și jumătate. Aceeași scăpare din vedere se perpetuează și în restul romanului.

— Ca a mea, cea mare.

Între timp, cele trei fetițe se îngrămădiseră într-o atitudine de adîncă neliniște și totodată de fericire mare ; se întîmpla un eveniment : un vierme gras ieșise din pămînt și ele erau în extaz. Frunțile lor încîntate se atingeau ; ai fi spus : trei capete într-o aureolă.

— Copiii, spuse mama Thénardier, se împrietenesc repede. Uită-te la ele ! ai jura că sînt trei surori.

Cuvîntul acesta fu scînteia pe care o aștepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mînă pe doamna Thénardier, o privi țintă și-i spuse :

— N-ai vrea să-mi ții copilul ?

Doamna Thénardier avu una din acele mișcări de uimire, care nu sînt nici acceptare, nici refuz.

Mama Casettei urmă :

— Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găsești unde să intri. Oamenii sînt atît de curioși prin partea locului ! Bunul Dumnezeu m-a făcut să trec prin fața hanului dumitale. Cînd am văzut micuțele, atît de drăguțe, de curate și de mulțumite, m-au dat gata. Mi-am spus : uite o mamă bună ! Asta e : ar fi ca trei surori. Și pe urmă, am să mă întorc curînd. Nu vrei să-mi ții copilul ?

— Să vedem, spuse doamna Thénardier.

— Aș plăti șase franci pe lună.

Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul birtului :

— Șapte franci. Și plata înainte pe șase luni.

— Șase ori șapte patruzeci și doi, spuse doamna Thénardier.

— Am să plătesc, rosti mama.

— Și cincisprezece franci pe deasupra, pentru primele cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.

— În total cincizeci și șapte de franci, spuse doamna Thénardier. Și printre aceste cifre îngînă vag :

„Trebuie, spunea un războinic...“

— Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi rămînă ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos. Am să cîștig bani acolo, și cum voi avea cît de puțin, am să mă întorc să-mi iau odorul.

Glasul de bărbat urmă :

— Fetița are tot ce-i trebuie ?

— E bărbatul meu. spuse doamna Thénardier.

— Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara mamei. Am văzut eu că e bărbatul dumitale. Și ce mai lucrușoare frumoase ! Să rămîi cu gura căscată. Din fiecare cîte o duzină ; și rochițe de mătase, ca o cucoană. Sînt toate aici, în legătura asta.

— Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.

— Sigur că am să vi le dau ! spuse mama. Asta ar fi nostim, să-mi las fata în pielea goală !

Fața stăpînului se ivi.

— Bine, spuse el.

Tîrgul fu încheiat. Mama își petrecu noaptea la han, dădu banii și își lăsă fetița. Își înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetiței, acum ușoară, și plecă a doua zi dimineață, socotind că o să se întoarcă în curînd. Plecări care se pun la cale cu ușurință și care sînt adevărate nenorociri !

O vecină a familiei Thénardier o întîlni pe mama copilului care pleca și la întoarcere le povesti :

— Am văzut o femeie care plîngea în stradă de ți se rupea inima.

După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii :

— Asta o să-mi achite polița de o sută zece franci care are scadența mîine. Îmi lipseau cincizeci de franci. Știi că fără ei aș fi avut aici portărelul și o somație de plată ? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.

— Fără să-mi dau seama, spuse femeia.

II

O PRIMA SCHIȚĂ A DOUĂ FIGURI DEOCHEATE

Șoricelul pe care-l prinseseră era destul de plăpînd, dar pisica se bucură și de un șoarece slab.

Cine erau acești Thénardier ?

Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvîrși desenul mai tîrziu.

Făpturile acestea aparţineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniţi şi din oameni deşteţi dar decăzuţi, care-şi fac loc între clasa numită mijlocie şi cea numită inferioară, şi care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintîi.

Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzeşte din întîmplare cine ştie ce foc întunecat, devin totuşi, cu uşurinţă, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de brută, iar bărbatul de pungaş. Amîndoi erau înclinaţi să meargă cu paşi mari spre rău. Există suflete de rac, care merg de-a-ndăratelea, mereu spre întuneric, dînd înapoi în viaţă, în loc să înainteze, folosindu-se de experienţă ca să-şi sporească urîţenia, devenind tot mai rele şi îmbibîndu-se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul şi femeia aceasta.

Thénardier, în special, ar fi stingherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i priveşti pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Îi simţi întunecaţi din cap pînă-n picioare. Sînt neliniştiţi de ce e în urma lor şi ameninţători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate şti ce au făcut şi ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunţă. E destul să-i auzi rostind un cuvînt sau să-i vezi făcînd o mişcare, ca să întrezăreşti în trecutul lor taine negre şi în viitorul lor negre mistere.

Thénardier, dacă e să-l credem, fusese soldat ; sergent, spunea el ; făcuse probabil campania din 1815 şi se purtase eroic după cît se pare. Vom vedea mai tîrziu care era adevărul. Firma cîrciumii sale era o aluzie la una din aceste vitejii. O zugrăvise el însuşi, pentru că se pricepea să facă puţin din toate, dar prost.

Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese *Cléile*, era *Lodoiska*, tot pretenţios, dar din ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnişoara de Scudéry la doamna de Barthélemy-Hadot şi de la doamna de Lafayette la doamna Bournon-Malarme [1]. Acum incendia sufletul drăgăstos al

[1] *Doamnele de Barthélemy-Hadot* şi *Bournon-Malarme* — scriitoare obscure din secolul al XVIII-lea, autoare de romane de aventuri şi de dragoste.

portăreselor din Paris, pustiind pînă și suburbia. Doamna Thénardier era deșteaptă tocmai cît trebuia ca să citească asemenea cărți. Se hrănea cu ele. Își îneca în ele creierul, mult-puțin cît îl avea ; lucrul acesta îi dăduse în fragedă ei tinerețe, ba chiar ceva mai tîrziu, un fel de atitudine gînditoare lîngă bărbatu-său, un șmecher de o oarecare pătrundere, un destrăbălat cu oarecare știință de carte, minus gramatica, grosolan și totodată subțire. În privința sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun [1], iar „în ceea ce privește sexul slab", cum spunea el în limbajul lui, era un bădăran corect și simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tînără decît el. Mai tîrziu, cînd pletele ei revărsate jalnic, după moda romantică, începură să albească și cînd Megera [2] luă locul Pameleì [3], doamna Thénardier nu mai fu altceva decît o femeie rea și grasă, care se hrănise cu romane proaste. Doar nu citești nerozii fără să te influențeze. Rezultatul fu că pe fata ei cea mare o boteză Éponine. Cît despre cea mică, era cît pe-aci să-i pună bietei copile numele de Gulnare. Faptul că nu o chema decît Azelma [4] și-l datora întîmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman de Ducray-Duminil [5].

De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol și superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie și care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanțios pe care l-am arătat, mai e și simptomul social. Nu arareori, azi, pe văcar îl cheamă

---

[1] Romancier francez din vremea revoluției și a imperiului, foarte citit de masele populare pentru realismul și verva lui.

[2] Una dintre cele trei furii din mitologia greacă ; prin extensiune, femeie rea.

[3] Eroina romanului realist cu același titlu de scriitorul englez Richardson (secolul al XVIII-lea) ; tip de fată sentimentală, victimă a naivității sale.

[4] *Éponine* este numele unei eroine galice, soția unui răsculat împotriva stăpînirii romane, victimă a iubirii conjugale. *Gulnare* e un nume germanic, *Azelma* e un nume scoțian din poemele lui Ossian. Toate trei numele, întîlnite în romanele vremii, arată gustul pentru patronimele bizare, istorice, dominant pe timpul revoluției și al imperiului.

[5] Romancier francez, foarte apreciat în timpul revoluției și al imperiului. Romanul său *Alexe sau căsuța din codru* s-a bucurat de succes și în țara noastră la începutul secolului trecut.

Arthur, Alfred sau Alfons, şi pe viconte — dacă mai sînt viconţi — Thomas, Pierre sau Jacques. Această deplasare, care dă numele „elegant" plebeului şi numele ţărănesc aristocratului, nu e decît o mişcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă şi aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare şi adînc, şi anume Revoluţia Franceză.

III

CIOCÎRLIA

Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ţi meargă bine. Birtul mergea prost.

Datorită celor cincizeci şi şapte de franci ai călătoarei, Thénardier putuse împiedica un protest şi-şi onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani ; nevastă-sa plecă la Paris şi depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru şaizeci de franci. Îndată ce cheltuiră şi suma aceasta, cei doi Thénardier se obişnuiră să nu mai vadă în fetiţă decît un copil luat la ei din milă şi se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste şi cămăşi vechi de-ale fetelor Thénardier, adică în zdrenţe. Îi dădură să mănînce resturile celorlalţi, hrănind-o ceva mai bine decît pe cîine şi ceva mai prost decît pe pisică. Pisica şi cîinele erau de altfel tovarăşii ei obişnuiţi de masă ; Cosette mînca cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn la fel cu al lor.

Maică-sa, care se stabilise, după cum se va vedea mai tîrziu, la Montreuil-sur-mer, scria, sau mai bine zis, punea pe cineva să scrie la fiecare sfîrşit de lună cerînd veşti despre copilul ei. Cei doi Thénardier răspundeau întotdeauna la fel : Cosettei îi mergea de minune.

După ce se scurseră cele şase luni, mama trimise şapte franci pentru a şaptea lună şi-şi continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Nu se isprăvise încă anul, cînd Thénardier spuse : „Că mare hatîr ne face ! Ce crede că facem cu cei şapte franci ai ei ?" Şi-i scrise cerîndu-i doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetiţa ei e

fericită și „se dezvoltă bine", se supuse trimițîndu-le doisprezece franci.

Sînt oameni care nu pot iubi pe unii fără să nu urască pe alții. Mama Thénardier își iubea cu patimă fetele, așa că n-o putea suferi pe străină. E trist să te gîndești că dragostea unei mame poate să aibă și părți urîte. Oricît de puțin loc ar fi ocupat Cosette, i se părea că-l ia pe-al fetelor ei și că le împuținează aerul pe care-l respiră. Această femeie, ca multe de teapa ei, avea o porție anumită de mîngîieri și alta de lovituri și sudălmi, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranță că fetele ei, oricît de idolatrizate erau, ar fi primit și unele și altele ; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decît mîngîierile. Cosette nu făcea o mișcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre și nemeritate. Făptură blîndă și slabă, care nu înțelegea nimic despre lumea aceasta și despre Dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fără încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thénardier se purta rău cu Cosette, Éponine și Azelma se purtară la fel. Copiii la vîrsta asta sînt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.

Se scurse un an, apoi un altul. În sat se spunea :

— Thénardierii ăștia sînt oameni cumsecade. Nu sînt bogați, și cresc un copil lăsat în părăsire la ei.

Credeau că maică-sa uitase de Cosette.

Thénardier însă, care aflase nu se știe pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărturisi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunînd că „lighioana" crește și „mănîncă" și amenințînd că n-o mai ține. „Să nu mă sîcîie pe mine, striga el, că-i trîntesc țîncul tocmai cînd crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult."

Mama plăti cei cincisprezece franci.

Din an în an copilul creștea, și mizeria lui de asemenea.

Cît timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fetițe ; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.

La cinci ani, ați spune, de necrezut ! Vai, e-adevărat ! Suferința socială începe la orice vîrstă. N-am văzut oare, de curînd, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vîrsta de cinci ani, spun documentele oficiale, fiind singur pe lume, „muncea ca să trăiască și fura" ?

O puseră pe Cosette să meargă după cumpărături, să curețe odăile, curtea, strada, să spele vasele și chiar să ducă greutăți în spinare. Cei doi Thénardier se socotiră cu atît mai îndreptățiți să se poarte astfel, cu cît mama, care se afla tot la Montreuil-sur-mer, începu să plătească neregulat. Rămăsese în urmă cu cîteva luni !

Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după acesti trei ani, nu și-ar mai fi recunoscut copilul. Cosette, atît de drăguță și de rumenă la venirea ei în casa aceea, era acum slabă și palidă. Avea o înfățișare neliniștită. „O prefăcută !" spuneau soții Thénardier.

Nedreptatea o făcuse arțăgoasă și mizeria o urîțise. Nu-i mai rămîneau decît ochii frumoși, care-ți făceau milă, pentru că, mari cum erau, părea că vezi în ei o și mai nesfîrșită jale.

Era trist s-o vezi, iarna, pe această biată copilă, care n-avea nici șase ani, tremurînd în zdrențele ei vechi de pînză, găurite, măturînd strada dis-de-dimineață cu o mătură uriașă în mînuțele ei roșii și cu o lacrimă în ochii ei mari.

În partea locului i se spunea Ciocîrlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această ființă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora, se trezea în fiecare dimineață cea dintîi din casă și din sat, mereu pe stradă, sau pe cîmp, înaintea zorilor.

Numai că biata Ciocîrlie nu cînta niciodată.

CARTEA A CINCEA

DECLINUL

I

POVESTEA UNUI PROGRES REALIZAT ÎN INDUSTRIA MĂRGELĂRIEI

Ce se întîmpla cu ea ? Unde era ? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-și fi părăsit copilul ?

După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thénardier, își continuase drumul și ajunsese la Montreuil-sur-mer.

Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.

Fantine își părăsise locul de baștină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer își schimbase înfățișarea. Pe cînd Fantine cobora treptat din rău în mai rău, orașul ei natal prosperase.

De vreo doi ani se înființase acolo una din acele industrii care sînt marile evenimente ale micilor ținuturi.

Amănuntul acesta are importanță și socotim necesar să-l dezvoltăm ; mai că am spune : să-l subliniem.

Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jais-urilor englezești [1] și a mărgelelor negre de Germania. Industria aceasta lîncezise din pricină că scumpetea materiilor prime influența asupra mîinii de lucru. Tocmai cînd Fantine se întoarse la Montreuil-sur-mer, se întîmplase o prefacere neașteptată în producția acestor „articole negre". Spre sfîrșitul lui 1815, un om, un necunoscut, se stabilise în oraș și se gîndise să înlocuiască în această fabricație rășina de India cu rășina indigenă și, mai ales la brățări, iar inelele de tablă sudate, cu inelele de tablă numai îmbucate. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluție. Această mică schimbare

---

[1] O varietate de antracit, tare și sticlos, folosit la fabricarea mărgelelor și altor podoabe.

redusese considerabil prețul materiei prime și îngăduise, în primul rînd, ridicarea prețului mîinii de lucru, ceea ce era o binefacere pentru localitate ; în al doilea rînd, îmbunătățirea fabricației, ceea ce însemna un folos pentru consumator ; în al treilea rînd, vînzarea produselor cu preț mai redus, întreind totodată cîștigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.

În felul acesta o idee avea trei rezultate.

În mai puțin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogățise, ceea ce e bine, și îmbogățise și pe alții din jurul său, ceea ce e și mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se știa nimic despre obîrșia lui ; iar despre începuturile lui, prea puțin. Se povestea că venise în oraș cu foarte puțini bani, cel mult cu vreo cîteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest, pus în slujba unei idei ingenioase la care adăugase organizare și inteligență, dobîndise și averea lui și pe aceea a ținutului.

La sosirea sa în Montreuil-sur-mer avea veșmintele, înfățișarea și felul de-a vorbi al unui lucrător.

Se pare că în ziua în care intrase pe neobservate în orășelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare și cu bățul noduros în mînă, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc și salvase, primejduindu-și viața, doi copii, care, din întîmplare, erau ai căpitanului de jandarmi ; din această pricină nimeni nu se mai gîndise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. Îl chema moș Madeleine.

II

MADELEINE

Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gînduri și era un om bun. Iată tot ce se putea spune despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care o pusese pe roate atît de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care folosește mult jais-urile negre, comanda în fiecare

an cantități uriașe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce privește negoțul acesta, concurență Londrei și Berlinului. Beneficiile lui moș Medeleine erau atît de mari, încît începînd din al doilea an putuse să-și ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare : unul pentru bărbați și altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfățișeze și era sigur că găsește de lucru și pîine. Moș Madeleine cerea bărbaților bunăvoință, femeilor cinste, și tuturor, corectitudine. Despărțise atelierele în așa fel, încît să poată separa sexele, pentru ca fetele și femeile să fie cuminți. În privința asta era neclintit. Era singura sa neîngăduință. Asprimea lui era cu atît mai îndreptățită, cu cît Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupție erau destule. Venirea lui acolo fusese o binefacere, și prezența lui, providențială. Înainte de sosirea lui moș Madeleine, întreg ținutul lîncezea ; acum totul trăia viața sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea și străbătea totul. Șomajul și mizeria erau necunoscute. Nu era buzunar, oricît de modest, în care să nu se găsească cîțiva bani, și nici locuință, oricît de săracă, unde să nu existe puțină bucurie.

Moș Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru : bărbaților să fie de treabă și fetelor să fie cinstite.

După cum am spus, în mijlocul acestei activități, a cărei pricină și temei era el, moș Madeleine făcea avere, dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoțul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gîndea mult la ceilalți și puțin la el însuși. Se știa că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de șase sute treizeci de mii de franci, dar, mai-nainte de a-și fi pus deoparte acești șase sute treizeci de mii de franci, cheltuise mai bine de un milion pentru oraș și pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat ; înființase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărțea în orașul de sus și orașul de jos. Orașul de jos, unde locuia el, n-avea decît o singură școală, o șandrama care se surpa ; clădise două : una de fete și alta de băieți. Alocase celor doi învățători, din banii lui, o indemnizație de două ori mai mare decît

bietul lor salariu oficial, și într-o zi îi spuse unuia care se mira : „Primii funcționari ai statului sînt doica și învățătorul". Înființase, pe cheltuiala lui, un azil, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franța, și un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrîni și infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important luă repede ființă în jurul ei un cartier nou cu un mare număr de familii sărace ; deschise acolo o farmacie gratuită.

Cînd abia începuse, inimile bune își spuneau : vlăjganul ăsta vrea să se îmbogățească. Cînd îl văzură îmbogățind ținutul înainte de a se îmbogăți el însuși, aceleași inimi bune își spuseră : e un ambițios. Lucrul acesta părea și mai probabil, dat fiind că omul era religios și chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurență, începu să se neliniștească de această cucernicie. Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleași idei religioase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouché, duce d'Otrante, care-l promovase și-i fusese prieten. Între cei patru pereți rîdea pe înfundate de Dumnezeu. Dar cînd îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducîndu-se la liturghia de la ceasurile șapte dimineața, întrezări într-însul un eventual candidat și se hotărî să i-o ia înainte ; își luă un duhovnic iezuit și se duse, la rîndul lui, atît la la liturghie cît și la vecernii. Ambiția însemna pe vremea aceea, în adevăratul înțeles al cuvîntului, a te lua la întrecere întru cele sfinte. Din spaima aceasta, o dată cu bunul Dumnezeu, cîștigară și săracii, pentru că preacinstitul deputat înființă și el două paturi la spital ; ceea ce făcea în total douăsprezece.

Cu toate astea, într-o dimineață a anului 1819, se răspîndi în oraș zvonul că, la propunerea domnului prefect și ținînd seama de serviciile aduse ținutului, moș Madeleine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambițios", se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga : „Ei, ce spuneam noi ?"

Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Cîteva zile mai tîrziu, numirea apăru în *Monitor*. A doua zi, moş Madeleine o respinse.

Tot în acest an, 1819, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziţia Industrială ; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în oraş. Va să zică asta voia : o decoraţie ! Dar moş Madeleine o refuză.

Hotărît lucru, omul acesta era o taină. Inimile bune ieşiră din încurcătură spunînd : „La urma urmei, e un fel de aventurier !"

Cum am mai spus, ţinutul îi datora mult, săracii îi datorau totul ; se făcuse atît de folositor, încît trebuise pînă la urmă să fie onorat, şi era atît de blînd, încît trebuise pînă la urmă să fie iubit ; lucrătorii mai ales îl adorau, şi el primea această adoraţie cu un fel de gravitate melancolică. Cînd se ştiu că era bogat, „lumea bună" îi dădu bună ziua şi în oraş i se spuse : „domnul Madeleine", dar lucrătorii lui şi copiii îi ziceau mai departe „moş Madeleine" şi lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zîmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitaţiile. „Societatea" îl dorea. Măruntele saloane scrobite de la Montreuil-sur-mer, care, bineînţeles, rămăseseră la început cu uşile închise în faţa meşteşugarului, se deschiseră larg în faţa milionarului. I se făcură mii de temeneli. Le refuză.

Nici de data asta inimile bune nu fură stînjenite : „N-are nici bună creştere, nici învăţătură. Cine ştie de unde vine. N-are de unde şti cum să se poarte în lume. Te pomeneşti că nici n-o fi ştiind să citească."

Cînd l-au văzut cîştigînd bani, şi-au spus : e un negustor. Cînd l-au văzut dînd bani în dreapta şi-n stînga, şi-au spus : e un ambiţios. Cînd l-au văzut refuzînd onorurile, şi-au spus : e un aventurier. Cînd l-au văzut ocolind „lumea bună" şi-au spus : e o brută.

În 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Montreuil-sur-mer, serviciile pe care le adusese erau atît de însemnate, iar dorinţa regiunii atît de unanimă, încît regele îl numi din nou primar al oraşului. Refuză încă o dată ;

dar prefectul se împotrivi refuzului ; toți fruntașii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruința fu atît de vie, încît pînă la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să-l convingă fură vorbele de mînie ale unei bătrîne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul ușii : „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi cînd e vorba să facă un bine ?"

Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moș Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.

III

SUME DEPUSE LA LAFFITTE

De altfel, rămăsese tot atît de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunt, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător și expresia gînditoare a unui filozof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat și o redingotă lungă de postav gros, încheiată pînă la gît. Își îndeplinea funcțiile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puțină lume. Se ferea de orice politeță convențională, saluta în grabă și o ștergea repede, zîmbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zîmbească. Femeile spuneau despre dînsul : „Ce urs cumsecade !" Avea o singură plăcere : să se plimbe pe cîmp.

Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în față, pe care o citea. Avea o bibliotecă mică, dar bine întocmită. Îi plăceau cărțile ; cărțile sînt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea o dată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De cînd venise la Montreuil-sur-mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales și mai blînd.

Cînd se plimba, lua cu el bucuros pușca, dar se slujea rar de ea. Dacă totuși i se întîmpla s-o facă, țintea fără greș, ceea ce-i speria pe ceilalți. Nu împușca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsărele.

Cu toate că nu mai era tînăr, avea o putere covîrşitoare. Dădea o mînă de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruţă cînd i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline şi se întorcea cu ele goale. Cînd trecea printr-un sat, ţîncii zdrenţăroşi alergau bucuroşi după el şi-l înconjurau ca un roi de musculiţe.

S-ar fi putut spune că-şi trăise odinioară viaţa la ţară, pentru că avea la îndemînă tot soiul de sfaturi folositoare pentru ţărani. Îi învăţa să distrugă mălura grîului, stropind podul casei şi udînd bine găurile duşumelei cu o soluţie de sare de bucătărie. Le arăta cum să stîrpească gărgăriţele. Avea „reţete" pentru distrugerea pirului, neghinei, măzărichii, a busuiocului roşu, a tuturor ierburilor parazite care mîncau grîul. Apăra o crescătorie de iepuri împotriva şobolanilor, punînd înăuntru un cobai care să le miroase.

Văzu o dată nişte oameni din partea locului plivind de zor nişte urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veştejite şi spuse : „Au murit. Ar fi şi ele bune la ceva, dacă aţi şti să le folosiţi. Cînd urzica e tînără, frunza ei e o legumă excelentă ; cînd îmbătrîneşte are filamente şi fibre ca ale cînepei şi inului. Pînza de urzică e tot atît de bună ca şi cea de cînepă. Urzica tocată e bună pentru păsări ; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sămînţa de urzică amestecată în nutreţ face ca părul animalului să prindă lustru ; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o vopsea galbenă, foarte frumoasă. E un fîn minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Şi ce-i trebuie urzicii ? Un pic de pămînt. Nici o îngrijire, nici o cultură. Numai că sămînţa ei se scutură pe măsură ce se coace şi e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-aţi da puţină osteneală, urzica ar fi folositoare ; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare şi atunci o stîrpim. Cîţi oameni nu seamănă cu urzica !" Apoi, după o clipă de tăcere, spuse : „Ţineţi minte asta, prieteni : nu există nici iarbă rea şi nici oameni răi. Nu există decît cultivatori răi."

Copiii îl iubeau şi ei, pentru că ştia să facă lucruşoare drăguţe din paie şi nuci de cocos.

De cîte ori vedea că poarta unei biserici e cernită intra înăuntru ; umbla după înmormîntări, ca alții după botezuri. Văduvia și nenorocirea altora îl atrăgeau datorită marii lui blîndeți ; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveșmîntate în negru și printre preoții care se tînguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place să-și legene gîndurile în sunetul cîntărilor funebre, pline de viziunea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuință spre tainele nesfîrșitului, asculta glasurile triste care cîntau pe marginea prăpastiei întunecate a morții.

Făcea pe ascuns o mulțime de fapte bune, așa cum alții fac pe ascuns fapte urîte. Pătrundea pe înserat prin case ; urca pe furiș treptele. Un biet nenorocit, întorcîndu-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că ușa fusese deschisă, uneori cu forța, în lipsa lui. Bietul om începea să strige : „M-au călcat hoții !" Intra, și primul lucru pe care-l vedea era o monedă de aur uitată pe o mobilă. „Hoțul" care-l călcase era moș Madeleine.

Era binevoitor și trist. Lumea spunea : „Iată un bogătaș, care nu pare mîndru. Iată un om fericit care nu pare voios."

Unii susțineau că e un personaj misterios și afirmau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o adevărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre înaripate și împodobite cu oase puse cruciș și cu capete de mort. Se spuneau atît de multe, încît niște cucoane tinere, dichisite și răutăcioase, din Montreuil-sur-mer, veniră într-o zi și-l rugară : „Domnule primar, arată-ne odaia dumitale ! Se spune că ar fi o peșteră." El zîmbi și le pofti în „peșteră". Fură pedepsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mobilă de acaju, destul de urîtă de altfel, ca toate mobilele de soiul acesta, și tapetată cu hîrtie ieftină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decît, pe cămin, două sfeșnice de modă veche, care păreau de argint „pentru că erau marcate". Observație plină de spirit provincial.

Totuși lumea spuse mai departe că nimeni nu intra în odaia aceea, care era o peșteră de pustnic, o văgăună, un mormînt.

Se șoptea de asemeni că avea depuse la banca Laffitte sume „uriașe", care îi erau ținute întotdeauna la inde-

mînă, astfel încît domnul Madeleine putea să sosească într-o bună dimineață la Laffitte, să iscălească o chitanță și să-și ia cu el cele două sau trei milioane în zece minute. În realitate, aceste „două sau trei milioane" se reduceau, după cum am spus-o, la șase sute treizeci sau patruzeci de mii de franci.

IV

DOMNUL MADELEINE ÎN DOLIU

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul din Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu", și răposat plin de cuvioșie la vîrsta de optzeci și doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpară din vedere : episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulți ani, și era mulțumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb și să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pămîntul acesta, unde nimic nu e desăvîrșit, una din formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lîngă tine o soție, o fiică, o soră, o ființă încîntătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea și pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te știi de neînlocuit pe lîngă cel care ți-e necesar ; să-i poți măsura în orice clipă afecțiunea după prinosul de prezență pe care ți-l dăruiește, așa fel încît să-ți spui : fiindcă îmi hărăzește tot timpul ei, înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul ; să vezi cugetul în locul chipului ; să-ți dai seama că cineva ți-e credincios, cînd pentru tine lumea e o eclipsă ; să simți foșnetul unei rochii ca pe un fîlfîit de aripi ; s-o auzi ducîndu-se și venind, ieșind și întorcîndu-se, vorbind, cîntînd, și să te gîndești că ești ținta acestor pași, a vorbelor și a cîntecului ; să-ți arăți în fiecare clipă puterea de atracție ; să te simți cu atît mai puternic cu cît ești mai infirm ; să te preschimbi în întuneric și, prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se rotește un înger — iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieții e convingerea că ești iubit, iubit pentru tine

însuţi ; sau mai bine : iubit în ciuda ta însuţi ; un orb are o asemenea convingere. Să fii ajutat într-o astfel de restrişte înseamnă să fii mîngîiat. Îţi lipseşte ceva ? Nu. N-ai pierdut lumina, cînd ai dragostea ! Şi ce dragoste ! o dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranţă, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet şi îl găseşte. Şi sufletul acesta, aflat şi pus la încercare, e o femeie. O mînă te sprijină : e a ei : o gură îţi atinge uşor fruntea : e gura ei ; auzi o răsuflare foarte aproape de tine : e ea. Să ai totul de la ea, de la credinţa ei în tine şi pînă la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această fiinţă plăpîndă care să te ajute, să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mîinile providenţa şi s-o poţi lua în braţe ; Dumnezeu aievea, ce încîntare ! Inima, această modestă floare cerească, păşeşte spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricită lumină. Sufletul-înger e aici, aici fără încetare ; se îndepărtează numai ca să se întoarcă ; dispare ca un vis şi apare din nou, ca o realitate. Simţi un fel de căldură care se apropie. Iat-o ! Eşti plin de seninătate, de bucurie, de extaz ; străluceşti în noapte. Mii de îngrijiri mărunte. Nimicuri care preţuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingaşe accente ale vocii unei femei, şoptite ca să te legene, îţi înlocuiesc o lume stinsă. Eşti dezmierdat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simţi iubit. E un rai făcut din beznă.

Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morţii sale apăru în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru şi purta doliu la pălărie.

În oraş, doliul acesta fu băgat de seamă şi lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în jurul originii domnului Madeleine. Lumea bănui că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne“, se şopti în saloane. Acest lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine şi-l făcu să capete dintr-o dată şi pe neaşteptate o oarecare consideraţie în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al oraşului se gîndi să pună capăt carantinei la

care-l supusese pînă atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine își dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adînci ale femeilor bătrîne și după zîmbetele celor tinere. Într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrînețea, își luă îndrăzneala să-l întrebe :

— Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului episcop din Digne ?

— Nu, doamnă, spuse el.

— Bine, stărui nobila văduvă, dar văd că purtați doliu.

El îi răspunse :

— Port doliu pentru că în tinerețe am fost fecior în familia lui.

Se mai observase că de cîte ori trecea prin oraș vreun tînăr coșar savoiard, care cutreiera ținutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă și îi dădea bani. Micii savoiarzi aflaseră acest lucru unul de la altul și de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

V

PALIDE FULGERĂRI ÎN ZARE

Încetul cu încetul, cu vremea, toate împotrivirile căzuseră. La început, pe temeiul unei legi căreia i se supun toți cei ce se ridică, fuseseră născocite pe socoteala domnului Madeleine tot felul de bîrfeli și de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăți, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă și acestea se risipiră cu totul ; respectul deveni total, unanim, cordial și, de la o vreme, prin 1821, cuvintele „domnul primar“ fură rostite la Montreuil-sur-mer aproape cu același accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monseniorul episcop“. Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. El punea capăt neînțelegerilor, împiedica pro-

cesele și îi împăca pe cei ce se dușmăneau. Fiecare îl lua ca judecător al pricinei sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului natural în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo șase-șapte ani trecu de la unii la alții și cuprinse întreg ținutul.

Un singur om dintre cei din oraș și din ținut se feri cu totul să nu se molipsească și, în ciuda a tot ce făcea moș Madeleine, rămînea răzvrătit, ca și cum ar fi fost ținut treaz și într-o continuă neliniște de un fel de instinct dîrz și de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat și integru ca orice instinct, care dă naștere simpatiilor și antipatiilor ce despart orbește ființele omenești unele de altele; care nu șovăie, nu se tulbură, nu tace și nu se dezminte niciodată, luminos în tot întunericul său, fără să dea greș, stăpînitor, neînduplecat la toate sfaturile inteligenței și la toate tăgadele rațiunii, și care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de știre tainic omului-cîine de prezența omului-pisică, și omului-vulpe de prezența omului-leu.

Adeseori, cînd domnul Madeleine trecea pe cîte-o stradă, liniștit, afectuos, înconjurat de binecuvîntarea tuturor, se întîmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenușie, ca un baston gros în mînă și cu o pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el și să-l privească pînă ce dispărea. Apoi își încrucișa brațele, dînd încet din cap și ridicîndu-și buza de sus cu buza de jos pînă sub nas, într-un fel de strîmbătură plină de înțeles, care s-ar putea traduce printr-un: „Cine e omul ăsta? Cu siguranță că l-am mai văzut undeva. În orice caz, nu mă păcălește el pe mine.“ Personajul acesta grav, de o gravitate aproape amenințătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului.

Îl chema Javert și făcea parte din poliție.

Îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcțiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert își datora postul pe care-l ocupa protecției domnului Chabouillet, secretarul contelui Anglès, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliție la Paris. Cînd Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, și moș Madeleine devenise domnul Madeleine.

Unii ofițeri de poliție aŭ o fizionomie specială, la care se adaugă un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfățișare, dar lipsită de josnicie.

Sîntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar desluși cu ochiul, s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, și anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creațiunii animale ; și s-ar putea recunoaște cu ușurință acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie pînă la vultur, de la porc pînă la tigru, toate animalele sînt în om și fiecare dintre ele în cîte un om. Uneori, chiar mai multe deodată.

Animalele nu sînt altceva decît imaginile virtuților și viciilor noastre, perindîndu-se înaintea ochilor noștri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gîndit. Cum însă animalele nu sînt decît umbre, Dumnezeu nu le-a făcut educabile, în adevăratul înțeles al cuvîntului ; asta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă, sufletelor noastre, care sînt realități și au un scop al lor propriu, Dumnezeu le-a dat inteligență, adică posibilitatea de a se educa. O educație socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet, oricare ar fi el, partea folositoare pe care o conține. Asta se referă, bineînțeles, la punctul de vedere restrîns al vieții pămîntești aparente, fără să păgubească chestiunea profundă a personalității anterioare și ulterioare a ființelor care nu sînt oameni. Eul vizibil nu autorizează gînditorul să nege eul latent. Dar să trecem mai departe.

Acum, dacă admiteți pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creațiunii, ne va fi lesne să spunem ce era polițistul Javert.

Țăranii din Asturia[1] sînt convinși că printre puii de care-i fată o lupoaică e și cîte un cîine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i sfîșie mai tîrziu pe ceilalți pui.

Dați o față omenească unui astfel de cîine fătat de o lupoaică și-l veți avea pe Javert.

Javert se născuse într-o închisoare ; maică-sa era cărturăreasă și taică-său la ocnă. Cînd se făcuse mare,

---

[1] Regiune muntoasă din nordul Spaniei.

se socotise în afară de societate şi-şi luase gîndul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observase că societatea ţinea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni : pe acei care o atacă şi pe acei care o păzesc ; avea de ales una dintre aceste două clase ; totdeodată simţea într-însul un nu ştiu ce fond de străşnicie, de ordine şi de corectitudine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpătîi din care făcea parte. Intră în poliţie.

Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. În tinereţe fusese detaşat la închisorile de condamnaţi la muncă silnică din sud.

Înainte de a merge mai departe, să ne înţelegem asupra cuvintelor „faţă omenească", pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.

Faţa omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adînci, spre care urcau, pe obraji, doi favoriţi enormi. Te simţeai prost cînd vedeai pentru prima oară aceste două păduri şi aceste două peşteri. Cînd rîdea, ceea ce i se întîmpla rar, era îngrozitor. Buzele lui subţiri se răsfrîngeau şi dădeau la iveală nu numai dinţii, dar şi gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbîrcitură lată şi sălbatică, ca pe un bot de fiară. Cînd era serios, Javert semăna cu un dulău ; cînd rîdea, era un tigru. Avea de altfel craniu mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea şi cădea peste sprîncene, iar între ochi avea o cută neclintită, ca o stea a mîniei, privirea întunecată, gura strînsă şi primejdioasă, aerul poruncitor şi fioros.

Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple şi oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerîndu-le : respectul faţă de stăpînire şi ura faţă de răzvrătire ; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele, nu erau decît forme ale răzvrătirii. Credea orbeşte, adînc, în tot ce avea o funcţiune de stat, începînd cu primul ministru şi isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreţ, cu ură şi cu scîrbă tot ce trecuse, fie şi o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat şi nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o parte îşi spunea : „Funcţionarul nu poate să se înşele ; magistratul nu greşeşte niciodată", şi pe de alta : „Sînt pierduţi pentru

totdeauna. Nimic bun nu mai poate să iasă din ei." Împărtășea pe de-a-ntregul părerea acelor extremiști care acordă legiuirilor omenești nu știu ce putere de a crea osîndiți sau, dacă vreți, de a hotărî cine sînt cei sortiți osîndei, și care văd un Styx la poalele societății. Era stoic, serios, auster; un visător trist; umil și mîndru ca un fanatic. Privirea îi era ca un burghiu. Rece și pătrunzătoare. Toată viața i se cuprindea în aceste două cuvinte: a veghea și a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, își dădea seama că era folositor, credea în funcția lui ca într-o religie și era spion așa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mînă! L-ar fi arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă și ar fi denunțat-o și pe maică-sa dacă ar fi săvîrșit vreo infracțiune. Ar fi făcut acest lucru cu mulțumirea sufletească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea și o viață de lipsuri, izolare, renunțări, castitate; nicicînd o distracție. Era datoria neîndurată, poliția înțeleasă așa cum spartanii înțelegeau Sparta, o pîndă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus întrupat în Vidocq [1].

Întreaga înfățișare a lui Javert exprima omul care stă la pîndă și care se ferește. Școala mistică a lui Joseph de Maistre, care la acea epocă împăna cu o înaltă cosmogonie așa-numitele ziare *ultra*, n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprîncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfunda în cravată; nu i se vedeau mîinile, care-i intrau în mîneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta sub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieșind deodată din umbră, ca dintr-o cursă, o frunte colțuroasă și strîmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie amenințătoare, mîini uriașe și o bîtă năprasnică.

În clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărțile, citea. Din pricina aceasta nu era cu

[1] Bandit celebru în Franța, în prima jumătate a secolului trecut. Oferindu-și mai tîrziu serviciile poliției, a devenit un șef de brigadă exemplar, spaimă a hoților, despre ale căror moravuri și argou a scris o carte.

totul lipsit de cultură. Lucrul se cunoştea după un anumit ifos în vorbă.

Am spus că n-avea nici un viciu. Cînd era mulţumit de el însuşi, îşi îngăduia să tragă puţin tabac pe nas. Avea, în sfîrşit, o trăsătură omenească.

Se va înţelege uşor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală a Ministerului de Justiţie o însemna sub rubrica : „Oameni fără căpătîi". Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Faţa lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.

Aşa era omul acesta nemaipomenit.

Javert era ca un ochi mereu aţintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială şi de presupuneri. În cele din urmă, domnul Madeleine băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nici o importanţă pentru el. Nu-i puse lui Javert nici o întrebare ; nu-l căuta, nu-l ocolea şi-i răbda, fără să pară că-i dă vreo atenţie, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era faţă de Javert, ca faţă de toată lumea : binevoitor şi bun.

Lui Javert îi scăpaseră cîteva cuvinte, din care se putea ghici că poliţistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înnăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul şi voinţa, toate urmele anterioare pe care moş Madeleine ar fi putut să le lase în alte părţi. Părea că ştie, şi o spunea uneori pe ocolite, că cineva culesese unele informaţii în cutare regiune asupra cutărei familii dispărute. O dată i se întîmplă să spună, vorbind ca pentru el însuşi : „Cred că-l am la mînă !" După aceea, stătu trei zile pe gînduri, fără să scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ţinuse între degete, s-ar fi rupt.

De altfel (şi înţelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aici), nu poate exista într-o fiinţă omenească nimic cu adevărat fără greş, şi caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe un drum greşit şi înşelat. Dacă n-ar fi aşa, instinctul ar fi mai presus decît inteligenţa şi animalul ar şti mai mult decît omul.

Javert era evident tulburat de firescul şi liniştea domnului Madeleine.

Într-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuşi să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI

MOŞ FAUCHELEVENT

Domnul Madeleine trecea într-o dimineaţă pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt şi văzînd mai mulţi oameni strînşi la un loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrîn, anume moş Fauchelevent, alunecase sub căruţă, după ce-i căzuse calul.

Acest Fauchelevent era unul dintre puţinii duşmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Cînd Madeleine sosise în localitate, Fauchelevent, fost notar şi ţăran cu oarecare ştiinţă de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevent îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogăţindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpăta. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie şi făcuse tot ce-i stătuse la-ndemînă, de cîte ori avusese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment şi, bătrîn cum era, fără familie şi fără copii, nemaiavînd decît o căruţă cu un cal, se făcuse căruţaş, ca să poată trăi.

Calul îşi rupsese amîndouă picioarele şi nu se putea ridica. Bătrînul era prins între roţi. Căzuse atît de prost, încît toată greutatea căruţei i se lăsase pe piept. Căruţa era destul de încărcată. Moş Fauchelevent gemea de ţi se rupea inima. Încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sforţare dezordonată, un ajutor stîngaci, o lovitură greşită puteau să-l răpună. Era cu neputinţă să-l scoţi de sub căruţă altfel decît ridicînd-o în sus. Javert, care sosise la faţa locului în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un cric.

Veni şi domnul Madeleine. Lumea se dădu în lături cu respect.

— Ajutor ! striga bătrînul Fauchelevent. Oameni buni, cine mă scapă ?

Domnul Madeleine se întoarse spre cei de faţă.

— Aveţi un cric ?

— S-au dus să caute, răspunse un ţăran.

— În cîtă vreme îl vom avea ?

— S-au dus în apropiere, la Flachot, unde e un potcovar ; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.

În ajun plouase, pămîntul era moale, căruța se înfunda din ce în ce mai adînc și apăsa tot mai tare pe pieptul bătrînului căruțaș. Era vădit că în mai puțin de cinci minute aveau să i se frîngă coastele.

— E cu neputință să așteptăm un sfert de ceas, spuse Madeleine țăranilor care-l priveau.

— N-avem încotro.

— Dar n-are să mai fie de nici un folos. Nu vedeți cum se înfundă căruța ?

— Păi ce să-i faci ?

— Ascultați, spuse Madeleine, mai e loc destul sub căruță ca să se bage cineva dedesubt și s-o ridice cu spinarea. O clipă numai, și-l scoatem pe bietul om afară. Cine are spinare și inimă ? Primește de la mine cinci galbeni !

Nimeni din jur nu se clinti.

— Zece galbeni, spuse Madeleine.

Cei de față lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură :

— Trebuie să fii al naibii de tare. De ! s-ar putea să te strivească.

— Haideți ! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.

Aceeași tăcere.

— Nu că le lipsește bunăvoința, dar... spuse o voce.

Domnul Madeleine se întoarse și-l recunoscu pe Javert. Nu-l văzuse venind. Javert urmă :

— ...puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruță ca asta. Apoi, privindu-l țintă pe domnul Madeleine, urmă, apăsînd pe fiecare cuvînt : Domnule Madeleine, n-am cunoscut decît un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.

Madeleine tresări.

Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-l slăbească din ochi pe Madeleine :

— Era un ocnaș.

— Ah ! făcu Madeleine.

— Din ocna de la Toulon.

Madeleine păli.

Între timp, căruța continua să se înfunde cu încetul. Moș Fauchelevent gemea și urla :

— Mă înăbuș ! Îmi frînge coastele ! Un cric ! Ceva ! Ah !

Madeleine se uită împrejurul lui.

— Va să zică nimeni nu vrea să cîștige douăzeci de galbeni și să-i scape viața acestui bătrîn ?

Nici unul din cei de față nu se mișcă. Javert spuse din nou :

— N-am cunoscut decît un singur om care să poată înlocui un cric. Era ocnașul acela.

— Ah, mă strivește ! strigă bătrînul.

Madeleine ridică ochii și întîlni privirea de șoim a lui Javert, ațintită mereu asupră-i, se uită la țăranii neliniștiți și zîmbi cu tristețe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunche și, mai-nainte ca mulțimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruță.

Trecu o clipă groaznică de așteptare și tăcere.

Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercînd în două rînduri zadarnic să-și apropie coatele de genunchi.

— Moș Madeleine, ieși de-acolo ! îi strigară oamenii.

Pînă și bătrînul Fauchelevent îi spuse :

— Domnule Madeleine, du-te ! Trebuie să mor și gata ! Lasă-mă ! Are să te strivească și pe dumneata !

Madeleine nu răspunse nimic. Cei de față gîfîiau. Roțile se înfundaseră mai mult și acum era aproape cu neputință ca Madeleine să mai iasă de sub căruță.

Deodată, însă, lumea văzu uriașa masă clătinîndu-se : căruța se ridică încetul cu încetul și roțile ieșiră pe jumătate din făgașele pe care le săpaseră. Se auzi un glas înăbușit care striga : „Grăbiți-vă ! Ajutați !" Era Madeleine, care făcuse o ultimă sforțare.

Se repeziră. Devotamentul unuia dăduse putere și curaj tuturor. Căruța fu ridicată de douăzeci de brațe. Bătrînul Fauchelevent era salvat.

Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea nădușeala pe față. Hainele i se rupseseră și erau pline de noroi. Toată lumea plîngea. Bătrînul îi îmbrățișă genunchii și-i spuse : „Dumnezeul meu !" Pe fața lui Madeleine se citea nu știu ce suferință fericită și cerească. Se uita cu ochi liniștiți la Javert, care-l privea fără încetare.

VII

FAUCHELEVENT AJUNGE GRĂDINAR LA PARIS

Fauchelevent își scrintise genunchiul în timpul accidentului. Moș Madeleine îl trimise într-una din infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii și unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineața, bătrînul găsi pe măsuța de noapte o hîrtie de o mie de franci, cu un bilet scris de mîna lui Moș Madeleine : *„Îți cumpăr căruța și calul"*. Căruța era sfărîmată și calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase țeapăn. Datorită recomandațiilor date de surori și de preot, domnul Madeleine îi găsi moșului un loc de grădinar într-o mînăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.

Asta se petrecuse cu puțin timp înainte ca domnul Madeleine să fie numit primar. Cînd Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eșarfa care-i dădea autoritate asupra orașului, fu cuprins de tremurul acela pe care l-ar avea un dulău cînd ar mirosi că sub hainele stăpînului se ascunde un lup. Începînd din acea clipă, îl ocoli cît putu. Cînd nevoile serviciului i-o cereau neapărat, și nu putea face altfel decît să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adînc respect.

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-mer i-o datora lui moș Madeleine avea, pe lîngă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atît de semnificativ. Lucrul acesta nu putea înșela niciodată. Cînd populația suferă, cînd nu e de lucru, cînd nu mai e negoț, contribuabilul se opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulți cu cheltuielile de constrîngeri și încasări. Cînd e de lucru în plin, cînd țara e fericită și bogată, impozitele se plătesc cu ușurință și nu pricinuiesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria și bogăția publică au în cheltuielile de strîngere a impozitelor un termometru care nu dă greș. În șapte ani, cheltuielile de strîngere a impozitelor se reduseseră cu trei pătrimi în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce făcea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villèle, ministrul de finanțe de atunci.

Aşa stăteau lucrurile în ţinut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-şi mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru şi fu primită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era prea îndemînatică, aşa că nu cîştiga cine ştie cît pe zi, dar, în sfîrşit, îi ajungea şi atît. Problema era rezolvată : îşi cîştiga pîinea.

VIII

DOAMNA VICTURNIEN CHELTUIEŞTE TREIZECI ŞI CINCI DE FRANCI PENTRU MORALĂ

Cînd Fantine văzu că cîştigă, avu o clipă de bucurie. Să trăieşti cinstit din munca ta, ce har al cerului ! Începu să aibă iar poftă de muncă. Îşi cumpără o oglindă, se bucură să-şi privească în ea tinereţea, părul şi dinţii frumoşi, uită de multe lucruri şi nu se mai gîndi decît la Cosette a ei şi la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. Îşi închirie o cămăruţă şi o mobilă pe datorie, urmînd s-o plătească din munca ei ; era o rămăşiţă din obiceiurile ei de dezordine.

Neputînd spune că e măritată, se ferise să vorbească, aşa cum am mai văzut, despre fetiţa ei.

La început, îi plătea la timp pe cei doi Thénardier. Fiindcă nu ştia decît să se iscălească, era silită să le scrie printr-un scriitor public.

Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. În atelierul femeilor începu să se şoptească că Fantine „scrie scrisori" şi că-şi „dă aere".

Nimic nu stîrneşte mai mult curiozitatea oamenilor decît treburile care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decît pe-nserate ? De ce domnul cutare nu-şi atîrnă cheia în cui, joia ? De ce o coteşte totdeauna pe străzi dosnice ? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă ? De ce trimite să i se cumpere hîrtie de scrisori cînd are destulă în sertar ? etc., etc. Sînt fiinţe care pentru a afla cheia acestor taine, de altfel cu totul

indiferente pentru ele, cheltuiesc mai mulți bani, risipesc mai mult timp, își dau mai multă osteneală decît ar fi nevoie pentru zece fapte bune ; și asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decît tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor sta ceasuri întregi pe la colțuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig și pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor și slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor cîștiga pe portar. De ce ? Fără rost. Dintr-o curată încăpățînare de-a vedea, de-a ști și de-a se strecura. Din mîncărime de limbă. Și adeseori, după ce tainele sînt cunoscute, misterele publicate, enigmele aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existențe sfărîmate, spre marea bucurie a celor care au „descoperit totul", fără nici un interes, numai și numai din instinct. Trist lucru !

Unii oameni sînt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversația lor, conversație de salon, flecăreală de anticameră, e ca vetrele care mistuie lemnele cu repeziciune ; le trebuie mult combustibil și combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.

De altfel, destule o invidiau pentru părul ei blond și dinții albi.

Băgară de seamă că în atelier se trăgea cîteodată deoparte și-și ștergea o lacrimă. În clipele acelea se gîndea la fetița ei ; poate și la bărbatul pe care-l iubise.

E dureros să te rupi de legăturile întunecate ale trecutului.

Băgară de seamă că scria cel puțin de două ori pe lună, mereu la aceeași adresă, și că punea timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle și adresa : *Domniei sale domnului Thénardier, hangiu, la Montfermeil.* Îl iscodiră la cîrciumă pe scriitorul public, un moșuleț care nu-și putea umple burta cu vin roșu pînă ce nu-și golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea !" Se găsi chiar o bătrînă care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thénardier și le spuse la întoarcere : „Am cheltuit treizeci și cinci de franci, dar mi-am luat o piatră de pe inimă. Am văzut copilul !"

Cumătra care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, straja și portăreasa virtuții tuturor. Doamna Victurnien avea cincizeci și șase de ani și-și căptușea masca urîțeniei cu cea a bătrîneții. Avea glasul behăit și mintea jucăușă. Bătrîna aceasta fusese și ea tînără o dată, lucru uimitor. În tinerețea ei, în plin 1793, se măritase cu un călugăr fugit din mînăstire, care purta bonetă roșie și trecuse de la bernardini la iacobini [1]. Era uscată, aspră, seacă, ursuză, spinoasă, aproape veninoasă ; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise și o pusese cu botul pe labe. Era o urzică în care ghiceai și o rasă călugărească mototolită. În timpul restaurației se făcu atît de cucernică, încît popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mică proprietate pe care o lăsa prin testament și, cu mult tămbălău, unei comunități religioase. Era foarte bine văzută de episcopatul din Arras. Așadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil și se întoarse spunînd : „Am văzut copilul !"

Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un an, cînd, într-o dimineață, supraveghetoarea atelierului îi înmînă din partea domnului primar cincizeci de franci, spunîndu-i că nu mai face parte din atelier și sfătuind-o, din partea domnului primar, să părăsească ținutul.

Era tocmai în luna în care cei doi Thénardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de șase, începuseră să pretindă cincisprezece.

Fantine era nenorocită. Nu putea pleca din ținut pentru că datora la chirie și la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi cîteva cuvinte rugătoare. Supraveghetoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decît o lucrătoare mediocră. Împovărată de rușine mai mult decît de disperare, părăsi atelierul și se întoarse în odaia ei. Așadar, greșeala îi era cunoscută de toată lumea.

---

[1] Tagme călugărești catolice : jocul de cuvinte constă în sensul nou pe care îl căpătase termenul „iacobin" după revoluția burgheză din Franța : nu mai însemna călugăr dominican, ci membru al clubului iacobinilor, revoluționari intransigenți, numiți astfel fiindcă sediul lor principal era instalat la Paris într-o fostă mînăstire a iacobinilor.

Nu se mai simți în stare să scoată o vorbă. Unii o sfătuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun și o gonea pentru că era drept. Se supuse acestei sentințe.

IX

SUCCESUL DOAMNEI VICTURNIEN

Văduva călugărului a fost, așadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu știa nimic despre toate astea. Viața e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu intre aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o fată bătrînă, pe care i-o recomandase preotul, și avea toată încrederea în acea supraveghetoare, persoană respectabilă, hotărîtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de caritatea care constă în înțelegere și iertare. Domnul Madeleine îi încredințase ei totul. Oamenii cei mai buni sînt adeseori siliți să-și exercite autoritatea prin alții. În virtutea acestui drept, și cu convingerea că face bine ce face, supraveghetoarea instruise procesul, judecase, osîndise și o executase pe Fantine.

Cît despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredințase pentru milostiviri și ajutoare lucrătoarelor și de care nu da socoteală.

Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi orașul. Negustorul de vechituri de la care-și cumpărase mobilele — și ce mai mobile! — spusese: „Dacă pleci, pun să te aresteze ca pe-o hoață!" Proprietarul căruia îi datora chiria îi spusese: „Ești tînără și drăguță, așa că poți să plătești!" Ea împărți cei cincizeci de franci între proprietar și negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-și păstră decît strictul necesar și se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaiavînd decît un pat și datorînd încă vreo sută de franci.

Se apucă să coasă cămăși grosolane pentru soldații din garnizoană, cîștigînd astfel șaizeci de centime pe zi. Fata o costa cincizeci. De atunci începu să-i plătească neregulat lui Thénardier.

O femeie bătrînă, care-i aprindea luminarea seara, cînd se întorcea acasă, o învăță arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfîrșește traiul din puțin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sînt ca două odăi : cea dintîi e întunecoasă, iar cea de-a doua e plină de beznă.

Fantine învăță cum te poți lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunți la păsărica ce mănîncă mei de un ban la două zile, cum să-ți faci din fustă cuvertură și din cuvertură fustă, cum să-ți economisești luminarea, luînd masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu știm tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele ființe slabe, care au îmbătrînit în lipsuri și în cinste. Asta ajunge să fie un talent. Fantine izbuti să dobîndească acest sublim talent și-și recîștigă puțin curajul.

Vorbea pe-atunci cu o vecină :

— Ei ! Cred că dormind cinci ceasuri pe zi și cosînd tot restul timpului, voi izbuti să cîștig o fărîmă de pîine. Și apoi, cînd ești necăjit, mănînci mai puțin. Ei, bine ! Am să mă hrănesc și eu cu suferințe și neliniști, cu nițică pîine și cu necazuri.

În deznădejdea asta, simțea o ciudată fericire cînd se gîndea că are o fetiță. Se gîndea s-o aducă. Cum ? S-o facă să împartă mizeria cu ea ? Și-apoi, era datoare lui Thénardier. Cum să se achite ? Și drumul ! Cum să și-l plătească ?

Bătrîna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecții de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Marguerite, cucernică, în înțelesul bun al cuvîntului, săracă și miloasă, nu numai cu săracii, ci chiar cu bogații, știind carte cît îi trebuia ca să se iscălească „Marguerite" și crezînd în Dumnezeu, ceea ce e o știință.

Se găsesc multe virtuți de felul acesta aici pe pămînt : într-o zi ele vor fi în ceruri. Viața asta are un mîine.

La început, Fantinei îi era atît de rușine, încît nu îndrăznea să iasă din casă.

Pe stradă ghicea că oamenii se întorc după ea și că o arată cu degetul; toți se uitau la ea și nimeni nu-i dădea bună ziua; disprețul acru și rece al trecătorilor o pătrundea în carne și în suflet ca un vînt rece.

În orașele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura și curiozitatea tuturor. La Paris, cel puțin, nu te știe nimeni, și faptul de-a fi necunoscut e un veșmînt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris! Cu neputință.

Fu nevoită să se obișnuiască cu disprețul celorlalți, așa cum se obișnuise cu sărăcia. Încetul cu încetul, luă o hotărîre. După vreo două-trei luni, lăsă rușinea deoparte și începu iar să iasă, ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic. „Nu-mi pasă!" spuse ea. Se ducea încoace și încolo, cu capul sus, cu un zîmbet amar, și simțea cum devine obraznică.

Doamna Victurnien o vedea uneori trecînd pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia", pe care o pusese „la locul ei", și se felicita. Fericirea celor răi e neagră.

Munca prea multă o obosea pe Fantine și tusea uscată, pe care o avea mai de mult, spori. Îi spunea uneori vecinei Marguerite: „Uite cum îmi ard mîinile!"

Cu toate astea, dimineața, cînd își pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se revărsa ca o mătase netoarsă, avea cîteva clipe de cochetărie fericită.

X

URMĂRILE SUCCESULUI

Fusese concediată pe la sfîrșitul iernii; trecu vara și iarna se întoarse. Cînd zilele sînt scurte e mai puțin de lucru. Iarna, nici căldură, nici lumină, nici amiază, seara se îngînă cu dimineața, negură, amurg, fereastra e cenușie, nu poți să vezi limpede. Cerul e o ferestruică. Ziua întreagă e o pivniță. Soarele pare un sărac. Înspăimîntător anotimp! Iarna preschimbă în piatră apa cerului și inima omului. Creditorii o hărțuiau.

Fantine cîştiga foarte puţin. Datoriile îi crescuseră. Soţii Thénardier, prost plătiţi, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera şi a căror plată poştală o ruina. Îi scriseră într-o zi că mica Cosette era dezbrăcată în frig, că avea nevoie de o fustă de lînă şi că maică-sa trebuia să-i trimită cel puţin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea şi o mototoli în mîini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colţ şi-şi desfăcu părul, care-i căzu, auriu şi minunat, pînă la şolduri.

— Frumos păr ! rosti frizerul.

— Cît mi-ai da pe el ? întrebă ea.

— Zece franci.

— Taie-l !

Cumpără o fustă de flanelă şi le-o trimise soţilor Thénardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thénardier. Voiau bani. I-o dădură Époninei. Biata Cosette tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, îşi spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu." Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns şi cu care mai era încă drăguţă.

Inima Fantinei începe să fie scormonită de sentimente întunecate. Cînd văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toţi ceilalţi, îl venerase şi ea multă vreme pe moş Madeleine ; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o gonise, că el era pricina nenorocirii ei, ajunse să-l urască. De cîte ori trecea prin faţa fabricii, la orele cînd lucrătorii stau înaintea porţii, cînta şi se prefăcea că rîde.

O lucrătoare bătrînă, care o văzu o dată cîntînd şi rîzînd aşa, spuse : „Uite una care o s-o sfîrşească prost !"

Îşi luă un ibovnic, primul care-i ieşi în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, aşa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerşetor, un puturos, care o bătea şi care o părăsi aşa cum îl luase şi ea, cu scîrbă.

Îşi adora copilul.

Cu cît se scufunda mai adînc, cu cît totul se întuneca în jurul ei, cu atît îngeraşul acela blînd îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

— Cînd voi fi bogată, spunea ea, o voi avea pe Cosette cu mine.

Şi rîdea. Tusea nu-i da pace şi avea sudori reci pe şira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thénardier, ticluită astfel : *„Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin partea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe : treaba asta ne sărăceşte, nu le mai putem plăti. Dacă nu ne trimiţi patruzeci de franci pînă într-o săptămînă, fetiţa are să moară."*

Începu să rîdă cu hohote şi-i spuse bătrînei ei vecine :

— Ah, ştii că au haz ! Patruzeci de franci ! Numai atît ! Asta face doi napoleoni ! De unde vor ei să-i scot ? Ce dobitoci sînt ţăranii ăştia !

Totuşi urcă treptele pînă la o ferestruică din pod şi citi din nou scrisoarea.

Apoi coborî şi ieşi în stradă, alergînd, sărind şi rîzînd într-una.

Cineva care o întîlni o întrebă :

— Ce ai de eşti atît de veselă ?

— Ţăranii mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. Îmi cer patruzeci de franci. Ţărani, ce vrei ?

Văzu, pe cînd trecea prin piaţă, o mulţime de lume adunată în jurul unei trăsuri de formă neobişnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roşu, care vorbea tare. Era un şarlatan de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinţi, prafuri şi leacuri. Fantine se vîrî printre ceilalţi şi începu să rîdă ca toată lumea de această cuvîntare rostită cînd în grai popular, pentru derbedei, cînd în grai schimonosit, pentru oameni cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care rîdea :

— Tu, fata de colo care rîzi, ştii că ai dinţi frumoşi ? Dacă-mi vinzi lopeţile, îţi dau cîte un napoleon de fiecare.

— Ce înseamnă asta, lopeţile ? întrebă Fantine.

— Lopeţile, o lămuri profesorul dentist, înseamnă dinţii din faţă : cei doi de sus.

— Vai, ce grozăvie ! strigă Fantine.

— Doi napoleoni ! murmură o babă ştirbă, care era şi ea acolo. Asta zic şi eu că are noroc !

Fantine o luă la fugă şi-şi astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răguşit al omului care striga :

— Mai gîndește-te, frumoaso ! Doi napoleoni pot să-ți prindă bine. Dacă-ți dă inima brînci, vino diseară la hanul *Puntea de argint*, unde ai să mă găsești.

Fantine se întoarse acasă. Era mînioasă și povesti întîmplarea bunei ei vecine Marguerite.

— Ce spui ? Nu era un netrebnic ? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă pe aici ? Să-mi smulgă dinții din față ? Dar aș fi îngrozitoare. Părul mai crește el, dar dinții ! Ce monstru ! Mai bine m-aș arunca de la etajul al cincilea în stradă ! Mi-a spus că va fi diseară la *Puntea de argint*.

— Și cît a spus că dă pe ei ? întrebă Marguerite.

— Doi napoleoni.

— Adică patruzeci de franci.

— Da, zise Fantine, patruzeci de franci.

Rămase pe gînduri și începu să lucreze. După un sfert de ceas își lăsă cusătura și se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui Thénardier.

Întorcîndu-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lîngă ea :

— Tu știi ce-i febra militară ?

— Da, răspunse fata bătrînă. E o boală.

— Are nevoie de doctorii multe ?

— Ah, ce doctorii grozave !

— Cum îți vine boala asta ?

— E o boală care îți vine așa, deodată.

— Și-i lovește și pe copii ?

— Mai ales pe copii.

— Și se poate muri dintr-însa ?

— Și încă cum ! răspunse Marguerite.

Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.

Seara ieși și fu văzută îndreptîndu-se spre strada Paris, pe unde sînt hanurile.

A doua zi dimineața, cînd Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună și, în felul acesta, nu ardeau decît o singură lumînare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, înghețată. Nu se culcase de loc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumînarea arsese toată noaptea și era pe sfîrșite.

Marguerite se opri în prag înmărmurită de risipa asta cumplită și strigă :

— Dumnezeule ! A ars toată luminarea ! S-a întîmplat ceva ?

Se uită apoi la Fantine, care-și întoarse capul tuns spre ea.

Din ajun îmbătrînise cu zece ani.

— Isuse ! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine ?

— N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîngrijit. Sînt mulțumită.

Pe cînd vorbea îi arătă fetei bătrîne doi napoleoni care străluceau pe masă.

— Ah, Isuse, Dumnezeule ! spuse Marguerite. Dar asta e o avere. De unde ai galbenii ăștia ?

— I-am cîștigat, răspunse Fantine.

Spunînd acestea, zîmbi. Luminarea îi lumina fața. Era un zîmbet însîngerat. O salivă roșcată îi mînjea colțul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră.

Amîndoi dinții îi fuseseră smulși.

Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.

De altfel, nu fusese decît o șiretenie a celor doi Thénardier, ca să facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.

Fantine își azvîrli oglinda pe fereastră. De multă vreme își lăsase chilia de la al doilea cat și se mutase sub acoperiș, într-o mansardă închisă cu un lacăt ; era o chițimie dintre acelea al căror tavan se unește cu dușumeaua și te izbește în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce pînă la fundul odăii, cum nu se poate duce pînă la fundul destinului lui, decît îndoindu-și spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Îi rămăsese o zdreanță pe care o numea cuvertură, o saltea pe jos, și un scaun desfundat. Avusese o răsură care se uscase, uitată într-un colț. Într-alt colț era o oală de pămînt pentru apă. Apa îngheța în timpul iernii și multă vreme urmele ei rămîneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheață. Își pierduse rușinea și totodată cochetăria. Un ultim semn. Ieșea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-și mai cîrpea rufele. Pe măsură ce i se rupeau ciorapii la călcîie, și-i trăgea în pantofi. Asta se vedea bine după crețurile pe

care le făceau. Își peticea corsetul, vechi și uzat, cu bucăți de stambă, care se rupeau la fiece mișcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scandaluri și nu-i dădeau pace. Îi găsea în stradă și apoi din nou, pe scară. Își petrecea nopțile plîngînd și frămîntîndu-se. Ochii îi străluceau din cale-afară și simțea o durere în umăr, către partea de sus a omoplatului stîng. Tușea mult. Îl ura din răsputeri pe moș Madeleine, dar nu se plîngea. Cosea șaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care punea femeile osîndite să lucreze sub cost, prețurile scăzură dintr-o dată, ceea ce reduse ziua lucrătoarelor libere la patruzeci și cinci de centime. Șaptesprezece ceasuri de muncă și patruzeci și cinci de centime pe zi !

Creditorii Fantinei erau mai nemiloși decît oricînd. Negustorul de vechituri, care-și luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea într-una : „Cînd îmi dai banii, pungășoaico ?" Ce voiau de la ea, Dumnezeule ! Se simțea hărțuită și în ea se năștea fiara sălbatică. Cam în același timp, Thénardier îi scrise că așteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoință și că-i trebuie de îndată o sută de franci, fără de care micuța Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe ușă afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă și că n-avea decît să crape dacă poftea. „O sută de franci ! se gîndi Fantine. Dar unde se puteau cîștiga cinci franci pe zi ?"

— Haide ! spuse ea. Să vindem și ce-a mai rămas !

Nenorocita se făcu prostituată.

XI

CHRISTUS NOS LIBERAVIT[1]

Ce înseamnă povestea asta a Fantinei ? Societatea își cumpără o sclavă !

De la cine ? De la mizerie. De la foame, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dureros tîrg !

[1] Hristos ne-a mîntuit (lat.).

un suflet pentru o bucată de pîine. Mizeria oferă, societatea primește.

Civilizația noastră e călăuzită de sfînta lege a lui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se zice că în civilizația europeană sclavia a fost desființată. E o greșeală. Ea există mereu, dar nu apasă decît asupra femeii și se numește prostituție.

Apasă asupra femeii, adică asupra gingășiei, slăbiciunii, frumuseții, maternității. Și asta nu e una dintre cele mai mici rușini ale omului !

În punctul în care am ajuns cu această dureroasă dramă, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură, pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mîna pe ea îi e frig. Trece, te rabdă, nu-i pasă cine ești ; e dezordonată și severă. Viața și ordinea socială i-au spus ultimul cuvînt. I s-a întîmplat tot ce putea să i se mai întîmple. A simțit, a îndurat, a suferit, a pierdut și a plîns totul. E resemnată și resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, așa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai ferește de nimic, nu se mai teme de nimic. Abată-se asupra ei toți norii și treacă peste ea tot oceanul ! Ce-i mai pasă ! E ca un burete îmbibat.

E o greșeală să-ți închipui că ai secat soarta și că ești la capătul celor ce pot să ți se întîmple. Totuși, ea așa credea.

Vai ! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele ? Unde se duc ? De ce sînt astfel ?

Cel care știe asta, vede tot întunericul.

E singur. Se numește Dumnezeu.

XII

TRÎNDĂVIA DOMNULUI BAMATABOIS

Ca în toate orașele mici, există și la Montreuil-sur-mer o categorie de băieți tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, așa cum semenii lor de la Paris mănîncă două sute de mii de franci pe an. Toți aceștia fac parte dintr-o mare specie neutră ; ne-

putincioși, paraziți, buni de nimic, care au ceva pămînt, nițică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon și se socotesc boieri la crîșmă și care spun: „livezile mele, pădurile mele, țăranii mei" ; fluieră actrițele ca să arate că sînt oameni de gust, caută gîlceavă ofițerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vînează, fumează, cască, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligență, trăiesc la cafenea, cinează la han, au un cîine care mănîncă oase sub masă și o țiitoare care pune mîncarea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, disprețuiesc femeile, bat caldarîmul, copiază Londra prin Paris și Parisul prin Pont-à Mousson[1], se îndobitocesc cu vîrsta, nu muncesc, nu sînt buni de nimic și nici prea dăunători nu sînt.

Dacă domnul Felix Tholomyès ar fi rămas în provincie și n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceștia.

Dacă ar fi ceva mai bogați s-ar spune că sînt filfizoni ; dacă ar fi mai săraci, s-ar spune că sînt pierde-vară. Pe scurt, sînt oameni care nu fac nimic. Printre ei există unii plicticoși, alții plictisiți, alții visători și cîțiva mucaliți.

Pe-atunci, un „elegant" era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri[2], din trei veste puse una peste alta și de diferite culori ; cea albastră și cea roșie, pe dinăuntru ; dintr-un surtuc măsliniu, strîns pe talie, cu coadă de morun, cu două rînduri de nasturi de argint înghesuiți unii într-alții pînă pe umăr, și din pantaloni tot de culoare măslinie, dar mai deschisă, împodobiți cu cusătură cu un număr de cute, nehotărît, dar întotdeauna fără soț și variind de la una la unsprezece, limită care nu era depășită niciodată. Adăugați și niște ghete-pantofi cu potcoave mici la tocuri, un joben cu marginile înguste, părul zbîrlit, un baston cît toate zilele și o conversație înnobilată de calambururile lui

[1] Orășel din Lorena, luat aici ca simbol al micilor centre provinciale.

[2] Figurine din metal sau os care se atîrnau de lanțul ceasornicelor.

Portier[1]. Pe deasupra: pinteni și mustăți. Pe vremea aceea mustățile însemnau burghezie și pintenii însemnau pieton.

Elegantul provincial purta pinteni mai lungi și mustăți mai sălbatice.

Era vremea în care republicile din America de Sud se luptau cu regele Spaniei; pe cînd Bolivar se lupta cu Morillo[2]. Pălăriile cu boruri înguste erau regaliste și se chemau *morillo*, iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numeau *bolivare*.

La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre acești eleganți, unul din acești pierde-vară, un „conformist“ pentru că purta un *morillo*, îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumul la modă, se distra să sîciie o femeie care da tîrcoale prin fața ferestrei unei cafenele cu ofițeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată și cu flori pe cap. Elegantul acesta fuma, firește, pentru că era la modă.

De cîte ori femeia trecea prin fața lui, îi arunca, o dată cu o gură de fum din trabuc, cîte o necuviință pe care o socotea spirituală și veselă, ca: „Ce urîtă ești! Mai bine te-ai ascunde! Ești știrbă!“ etc., etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoțonată și tristă, care se ducea și se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, și-și continua cu aceeași regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în fața batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-și primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fără de rost și, profitînd de o clipă în care femeia se întorsese, se luă după ea, tiptil, și, ținîndu-și rîsul, se aplecă, luă de pe caldarîm un pumn de zăpadă și i-l vîrî în spate, între umerii goi. Femeia dădu un răcnet, se întoarse, sări ca o panteră și se azvîrli asupra bărbatului, înfigîndu-i unghiile în obraz, cu cele

[1] Fost revoluționar, profesor la Facultatea de drept din Paris sub imperiu, care la cursuri compensa știința sa mediocră cu glume și anecdote.

[2] General spaniol trimis să luptea împotriva răsculaților din America de Sud.

mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieși din gura unui rîndaș. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răgușit de băutură, ieșeau hid dintr-o gură știrbă.

Era Fantine.

La zgomotul ce se iscă, ofițerii ieșiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară și se formă un cerc larg de oameni care rîdeau, chicoteau și aplaudau în jurul unui vîrtej făcut din două ființe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele și cu pumnii, ciufulită, urlînd, fără dinți și fără păr, vînătă de mînie, groaznică.

Deodată, un om înalt ieși din mulțime, o apucă pe femeie de rochia de mătase acoperită cu noroi și-i spuse:

— Urmează-mă !

Femeia ridică fruntea : vocea ei mînioasă se stinse dintr-o dată. Ochii îi erau sticloși, din vînătă se făcuse palidă și tremura de spaimă. Îl recunoscuse pe Javert.

Filfizonul profitase de întîmplare ca s-o șteargă.

XIII

REZOLVAREA UNOR CHESTIUNI DE POLIȚIE MUNICIPALĂ

Javert îi dădu la o parte pe cei din față, trecu printre ei și porni întins spre biroul de poliție ce se afla dincolo de piață, tîrînd-o cu dînsul pe nefericita femeie. Ea se lăsă dusă fără nici o împotrivire.

Nici unul, nici altul, nu scotea o vorbă.

Mulțimea de gură-cască, făcînd mare haz, mergea în urma lor, întrecîndu-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, prilej de obscenitate !

Ajungînd la biroul polițienesc — o încăpere scundă, încălzită de o sobă și păzită de un gardian, cu ușa prevăzută cu o fereastră zăbrelită, care da spre stradă — Javert intră împreună cu Fantine și închise ușa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălțau în vîrful picioarelor și-și întindeau gîtul să vadă ce se pe-

trece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie și a vedea însemnează a devora.

Îndată ce intră, Fantine, nemișcată și mută, căzu într-un colț al odăii, ghemuindu-se ca un cîine speriat.

Sergentul de serviciu puse o lumînare aprinsă pe masă. Javert se așeză, scoase din buzunar o coală de hîrtie timbrată și începu să scrie.

Femeile acestea sînt totdeauna lăsate de legiuirile noastre la bunul plac al poliției, care face cu ele ce vrea, le pedepsește cum îi vine la socoteală și dispune cum îi trăsnește prin cap de cele două bunuri amărîte pe care ele le numesc meseria și libertatea lor.

Javert sta nepăsător ; pe fața lui aspră nu se citea nici un fel de emoție. Cu toate astea, era serios și adînc preocupat. Trecea printr-una din acele clipe cînd își exercita fără control, dar cu toată grija unei conștiințe neînduplecate, temuta sa putere discreționară. Simțea acum că scăunelul de agent de poliție era un fotoliu prezidențial. Judeca. Judeca și condamna. Își aduna toate gîndurile ce se găseau în mintea lui, pentru a duce la bun sfîrșit marea sa misiune. Cu cît examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atît se simțea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvîrșirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată, printr-un proprietar-alegător, batjocorită și atacată de o făptură scoasă din rîndurile oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Și el, Javert, fusese de față.

Continua să scrie în tăcere. Cînd isprăvi, iscăli, îndoi hîrtia și, dînd-o gardianului, spuse :

— Ia trei oameni și du-o pe fata asta la răcoare ! Apoi, întorcîndu-se spre Fantine : Te-ai învîrtit de șase luni.

Nefericita tresări :

— Șase luni ! Șase luni de închisoare ! strigă ea. Șase luni cu șapte gologani pe zi ! Dar ce-o să se facă Cosette, fata mea... fata mea ? Mai sînt datoare peste o sută de franci soților Thénardier, domnule inspector. Știți dumneavoastră asta ?

Fantine se tîrî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fără să se ridice, împreunîndu-și mîinile, mergînd în genunchi.

— Domnule Javert, zise ea, fie-vă milă ! Credeți-mă că n-am nici o vină ! Dac-ați fi fost de față de la început, v-ați fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vinovată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-l cunosc, mi-a băgat zăpadă în spinare, sub rochie. Are cineva dreptul să ne vîre zăpadă în spinare cînd trecem pe drum liniștite, fără să ne legăm de nimeni ? Asta m-a scos din sărite. Vedeți și dumneavoastră că sînt puțin bolnavă. Și-apoi, îmi spunea mereu vorbe urîte : „Ești pocită !"... „Ești știrbă !..." Știu și eu că sînt știrbă. Eu nu făceam nimic. Îmi spuneam : e un domn care se distrează. Îmi vedeam de drum și nu-i spuneam nimic. La un moment dat, mi-a vîrît zăpada. Domnule Javert, domnule inspector, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut și care să vă declare că tot ce spun este adevărat ? Poate-am greșit că m-am supărat. Știți bine că-n prima clipă nu te poți stăpîni : ești cam iute. Și pe urmă, spuneți și dumneavoastră : să ți se vîre așa, pe neașteptate, un bulgăre de zăpadă în spinare... Îmi pare rău că i-am stricat pălăria. De ce-a plecat ? I-aș fi cerut iertare. O ! Doamne ! ce mare lucru era dacă-i ceream iertare ?... Iertați-mă de rîndul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră nu știți că-n închisoare nu se cîștigă decît treizeci și cinci de centime ; nu-i vina stăpînirii, dar atît se cîștigă. Gîndiți-vă că am de dat o sută de franci, și dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă pe fetița mea. Doamne-Dumnezeule ! doar n-o pot ține cu mine aici. E-așa de groaznic ce fac ! O ! Cosette a mea, îngerașul meu, ce-o să se facă ea ? Puișorul meu drag !... Thénardierii sînt niște hangii, niște țărani care nu știu multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgați la închisoare ! E vorba și de-o biată copilă pe care o azvîrliți în stradă, la voia întîmplării, în plină iarnă ! Trebuie să vă fie milă, domnule Javert ! Dac-ar fi mai mare și-ar putea cîștiga singură existența, dar așa, la vîrsta ei, nu poate face nimic. Și, zău... nu-s o femeie rea. Nu din lene și din lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut și eu din pricina necazurilor. Nu-mi place rachiul, dar te face să uiți. Cînd eram și eu mai mulțumită, dacă v-ați fi uitat la dulapurile mele, ați fi văzut că nu sînt o femeie ușuratică. Aveam rufărie, chiar multă rufărie... Fie-vă milă de mine, domnule Javert !...

Vorbea așa, scuturată de sughițuri, cu ochii înecați în lacrimi, cu pieptul gol, frîngîndu-și mîinile, tușind sec și scurt, îngăimînd cuvintele domol, sfîrșită...

O durere mare este o rază dumnezeiască ce transfigurează pe cei ce suferă. În clipa aceea Fantine se făcuse iarăși frumoasă. Din cînd în cînd se oprea și săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioșat și o inimă de piatră, nu însă una de lemn...

— Hai ? zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit ? Cară-te acum. Ai șase luni. Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape !

Din cuvintele acestea rostite solemn : „Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape !" ea înțelese că sentința a fost pronunțată. Se prăbuși, îngăimînd :

— Îndurare !

Javert îi întoarse spatele.

Jandarmii o apucară de braț.

De cîteva minute intrase acolo un om, fără ca cineva să fi băgat de seamă. Închise ușa, se așezase cu spatele în dreptul ei și auzise rugămințile deznădăjduite ale Fantinei.

În momentul în care jandarmii puseră mîna pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieși din umbră și zise :

— O clipă, vă rog !

Javert ridică ochii și-l recunoscu pe domnul Madeleine. Își scoase pălăria și, salutînd cu un fel de stîngăcie înciudată, zise :

— Domnule primar...

Cuvintele „domnule primar" făcură asupra Fantinei un efect neașteptat. Se ridică dintr-o dată ca o nălucă ce iese din pămînt, îl îmbrînci pe jandarm cu amîndouă mîinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, și privindu-l țintă, cu o expresie rătăcită, strigă :

— A ! va să zică tu ești domnul primar ?

Apoi izbucni în rîs și îl scuipă în obraz.

Domnul Madeleine se șterse liniștit pe obraz și zise :

— Inspectore Javert, pune pe femeia asta în libertate !

O clipă, lui Javert i se păru că înnebunește. Simțea în momentul acela năpădindu-l, una după alta și aproape toate laolaltă, emoțiile cele mai puternice pe care le în-

cercase în viața lui. O femeie de stradă să-l scuipe în obraz pe primar, chiar în fața lui, era un lucru atît de monstruos, încît, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuși faptul de a crede aceasta. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia și ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cît se poate de simplu în acest atentat uluitor. Cînd îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ștergîndu-și liniștit obrazul și spunînd : „Pune-o pe femeia asta în libertate !“ simți că-i vine amețeală, că-i piere glasul, că nu se mai poate gîndi la nimic, că nu mai era în stare să se mire de nimic ; rămase încremenit.

Cuvintele primarului nu avură un efect mai puțin ciudat asupra Fantinei. Ea își ridică brațul gol și se agăță de cîrligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi în jurul ei, și începu să vorbească în șoaptă, ca și cum ar fi vorbit singură :

— În libertate !... Să mă lase să plec ? Și să nu stau șase luni la închisoare ? Cine-a spus asta ? Nu se poate să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit eu bine. E cu neputință să le fi rostit ticălosul de primar. Domnule Javert, domnule dragă, ați spus dumneavoastră să fiu pusă în libertate ? Ei bine, am să vă spun adevărul și-apoi o să mă lăsați să plec, nu-i așa ? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor necazurilor mele. Închipuiți-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor ? Să dai afară o biată fată care-și vede cinstit de munca ei ? De-atunci n-am mai avut cu ce trăi și de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, domnii de la poliție ar trebui să facă o îmbunătățire, adică să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba. Să zicem că cîștigi șaizeci de centime pe zi cosînd cămăși, și pe urmă prețul scade la patruzeci și cinci de centime și nu mai ai cu ce trăi. Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe Cosette și am fost silită să ajung o stricată. Ați priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întîmplat. Pe urmă, am călcat în

picioare pălăria burghezului aceluia în fața cafenelei ofițerilor. El, însă mi-a prăpădit toată rochia cu bulgărele lui de zăpadă. Noi, astea, nu avem decît o singură rochie de mătase pentru seara. Vedeți, domnule Javert, eu n-am făcut rău dinadins, credeți-mă, și cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decît mine, care sînt foarte fericite. Nu-i așa, domnule Javert, că dumneavoastră ați dat ordin să fiu pusă în libertate ? Luați informații, stați de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflați că sînt o femeie de treabă. Vai de mine ! Vă rog să mă iertați ! Am pus mîna, fără să bag de seamă, pe mînerul sobei și-a început să iasă fum.

Domnul Madeleine o asculta cu multă luare-aminte. În vreme ce Fantine vorbea, el vîrî mîna în buzunarul hainei, scoase punga și o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar și se adresă Fantinei :

— Cît ai spus că ești datoare ?

Fantine, care nu se uita decît la Javert, se întoarse spre el :

— Am vorbit eu cu tine ? Apoi adresîndu-se jandarmilor : Spuneți și voi, ați văzut cum l-am scuipat în obraz ? O ! primar nemernic, ai venit aici ca să mă sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decît de domnul Javert. Nu mă tem decît de bunul domn Javert ! Și, vorbind așa, se întoarse din nou spre inspector : Vedeți, domnule inspector, trebuie să fiți drept. Îmi dau seama că sînteți un om drept, domnule inspector. La urma urmei, e foarte simplu : unul se joacă băgînd o mînă de zăpadă în rochia unei femei și ofițerii fac haz ; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva și noi d-asta sîntem acolo ! Și, iată că veniți dumneavoastră, sînteți silit să faceți nițică ordine ; puneți mîna pe femeia vinovată, dar, gîndiți-vă puțin și, fiindcă sînteți un om bun, îmi dați drumul. Și asta pentru fetița mea, pentru că, stînd șase luni la închisoare, n-aș mai avea cu ce s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso !..." O ! n-o să mă mai prindeți, domnule Javert. Poate să mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeți dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă așteptam de loc la bulgărele ăla de zăpadă ; și-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tușesc,

am aici în piept un fel de greutate care mă arde; și doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneți mîna, nu vă fie frică!

Nu mai plîngea, glasul ei era mîngîietor; apăsa pe sînul ei alb și delicat mîna vînjoasă și aspră a lui Javert și se uita la el surîzătoare.

Tresărind, începu să-și potrivească rochia răvășită, lăsînd în jos poalele care se ridicaseră pînă aproape de genunchi cînd se tîrîse pe jos; se îndreptă apoi spre ușă, adresîndu-se cu jumătate de glas jandarmilor și făcîndu-le din cap un semn prietenesc:

— Băieți, domnul inspector a spus să-mi dați drumul. Am plecat!

Puse mîna pe clanță. Încă un pas și ar fi ajuns în stradă.

Pînă-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemișcat, cu ochii în pămînt, stînd în mijlocul acestei scene ca o statuie luată de la locul ei și care așteaptă să fie așezată undeva.

Zgomotul clanței îl scoase din toropeală. Înălță capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atît mai înfricoșătoare cu cît puterea se găsește mai jos, fioroasă la fiară, cumplită la omul de rînd.

— Sergent! strigă el. Nu vezi că tîrîtura asta vrea să plece? Cine v-a spus să-i dați drumul?

— Eu, zise Madeleine.

La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfioră și dădu drumul clanței, așa cum un hoț ar fi azvîrlit lucrul furat. Cînd îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse și, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsufle, se uită cînd la Madeleine, cînd la Javert, după cum vorbea unul sau altul.

Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost — cum se spune — „scos din sărite“, ca să-și îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla și primarul de față? Sfîrșise prin a-și mărturisi sie însuși că e cu neputință ca o „autoritate“ să fi dat un asemenea ordin și că, mai degrabă, domnul primar a spus una și-a înțeles alta? Sau, poate, în fața atîtor enormități, al căror martor fusese timp de două ceasuri, își spunea că se cuvine să

revină la hotărîrile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat, polițistul să devină judecător și că, în această situație extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert ?

Totuși, cînd domnul Madeleine rosti acel „eu", inspectorul de poliție Javert se întoarse spre el, galben la față, înghețat, cu buzele vinete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur ușor și, lucru nemaipomenit, cu ochii în pămînt, dar cu glas hotărît, spuse :

— Domnule primar, asta nu se poate !

— Cum ? zise Madeleine.

— Păcătoasa asta a insultat un burghez.

— Inspectore Javert, zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor și liniștit, ascultă ! Ești un om cumsecade și nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piață în momentul cînd ai ridicat-o pe femeia asta ; mai fuseseră și alții de față ; am cules informații și știu totul. Burghezul e de vină și el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.

Javert ripostă :

— Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.

— Asta mă privește pe mine ! spuse domnul Madeleine. Și cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.

— Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiției.

— Inspectore Javert, răspunse domnul Madeleine, cea dintîi justiție e conștiința. Am auzit-o pe femeie și știu ce fac.

— Iar eu, domnule primar, nu mai înțeleg nimic.

— Atunci, mărginește-te să te supui.

— Nu mă supun decît în fața datoriei mele. Și datoria mea îmi poruncește ca femeia asta să facă șase luni de închisoare.

Domnul Madeleine răspunse liniștit :

— Ascultă-mă pe mine, n-o să facă nici o zi !

Auzind aceste cuvinte hotărîte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuși pe un ton cît se poate de respectuos :

— Sînt foarte mîhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viața mea. Îmi îngădui, însă, să-i atrag atențiunea că sînt în cadrul atribuțiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă așa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător și proprietarul casei aceleia frumoase, cu balcon, din colțul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. În sfîrșit, sînt fel de fel de lucruri pe lumea asta. Orice-ați spune, domnule primar, asta e de competența poliției de stradă, și mă privește pe mine ; așa că Fantine rămîne arestată.

Domnul Madeleine își încrucișă atunci brațele și spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraș :

— Cazul despre care vorbiți e un caz de poliție municipală și, conform articolelor 9, 11, 15 și 66 din codul de procedură penală, este de competența mea. Ordon, deci, ca femeia să fie pusă în libertate.

Javert făcu o ultimă încercare :

— Dar, domnule primar...

— Vă atrag atențiunea asupra dispozițiunilor articolului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la detențiunea arbitrară.

— Dați-mi voie, domnule primar...

— Nici un cuvînt !

— Cu toate astea...

— Afară ! zise domnul Madeleine.

Javert primi lovitura drept în față, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. Îl salută pe primar pînă la pămînt și plecă.

Fantine se dădu la o parte din dreptul ușii și-l privi uluită trecînd pe lîngă ea. Era totuși și ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luîndu-se la harță în fața ei doi bărbați care țineau în mîinile lor libertatea ei, viața ei, sufletul ei și copilul ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea la lumină. În lupta asta, întrezărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriași : unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. Îngerul îl biruise pe diavol și, ceea ce o înfioră din cap pînă-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura,

primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei; era Madeleine! Și el o scăpase chiar în clipa în care ea-l insultase atît de grozav. Să se fi înșelat oare? Era prin urmare nevoită să-și schimbe cu totul sufletul? Nu-și putea da seama. Tremura toată. Asculta, răscolită în toată ființa ei, privea buimăcită și, la fiecare vorbă rostită de domnul Madeleine, simțea topindu-se, prăbușindu-se într-însa toate groaznicele întunecimi ale urii și născîndu-se în inima ei un simțămînt cald și binefăcător, care nu era altceva decît bucurie, încredere, iubire.

După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea și-i spuse potolit, silindu-se să vorbească ca un om în toată firea, care nu vrea să plîngă:

— Am auzit ce-ai spus. Nu știam nimic din tot ce-ai povestit. Cred și simt că este adevărat. Nu știam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit la mine să-mi spui? Uite: o să-ți plătesc datoriile, o să-ți aduc fata aici, sau ai să te poți duce să ți-o iei. Rămîi oriunde vrei: fie aici, fie la Paris, fie altundeva... Voi avea grijă de copil și de dumneata. Și dacă vrei, n-ai să mai muncești. Îți voi da tot ce-ți trebuie. Cînd vei fi fericită, vei deveni iarăși o femeie cinstită. Ascultă-mă pe mine, ți-o spun de pe acum: dacă tot ce-ai spus e adevărat — și nu mă îndoiesc că este așa — să știi că în fața lui Dumnezeu n-ai încetat nici o clipă să fii virtuoasă și sfîntă. O, biata femeie!

Era mai mult decît putea îndura sărmana Fantine. S-o aibă pe Cosette lîngă ea! Să isprăvească o dată cu viața netrebnică pe care-o ducea! Să trăiască liberă, îndestulată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette! Asta însemna să vadă înflorind pe neașteptate în mijlocul mizeriei toate frumusețile paradisului. Se uita năucită la omul care-i vorbea și nu putu scoate decît două-trei suspine: „O! O! O!..." Picioarele i se muiară, căzu în genunchi în fața domnului Madeleine, care, mai-nainte de a o putea opri, simți că femeia i-a luat mîna și i-a sărutat-o.

Apoi Fantine leșină.

CARTEA A ŞASEA

JAVERT

I

ÎNCEPUTUL ODIHNEI

Domnul Madeleine o transportă pe Fantine la infirmeria pe care o avea în propria lui casă. O dădu în seama surorilor, care o aşezară în pat. Începuse să aibă febră mare. Aiură şi vorbi tare mai toată noaptea. În cele din urmă adormi.

A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi şi auzi lîngă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte şi îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitîndu-se la ceva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, şi se ruga. Urmărindu-i privirea, văzu că se uită la un crucifix ţintuit în perete.

Domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Îi părea învăluit în lumină. Era ca adîncit în rugăciune. Îl privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. În cele din urmă, îi spuse cu sfială :

— Ce faceţi acolo ?

Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aştepta ca Fantine să se trezească. Îi luă mîna, îi pipăi pulsul şi zise :

— Cum te mai simţi ?

— Bine ! Am dormit, răspunse ea. Mi se pare că mi-e mai bine. N-o să am nimic.

Răspunzîndu-i întrebării de mai-nainte, ca şi cum abia acum o auzise, el spuse :

— Mă rugam martirului de-acolo !

Şi adăugă în gînd ' „Pentru martira de-aici !"...

În timpul nopții și al dimineții domnul Madeleine culesese informații. Acum știa totul. Cunoștea povestea Fantinei în toate amănuntele ei sfîșietoare. Urmă :

— Ai suferit mult, biată mamă ! Dar nu te plînge, ai dobîndit partea celor aleși. În felul ăsta oamenii pot deveni îngeri. Nu-s ei de vină. Așa sînt ei făcuți. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a dumnezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.

Oftă din adînc. Ea îi zîmbi cu zîmbetul unui copil căruia îi lipsesc dinții.

În aceeași noaptea Javert scrise o scrisoare, pe care o puse a doua zi la oficiul poștal din Montreuil-sur-mer. Era adresată *„Domnului Chabouillet, secretarul domnului prefect de poliție din Paris"*. Deoarece întîmplarea de la comisariat făcuse vîlvă, dirigintele oficiului și alte persoane care văzură scrisoarea, recunoscînd scrisul lui Javert, își închipuiră că-și trimisese demisia.

Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thénardier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. El le trimise trei sute de franci, spunîndu-le să se socotească plătiți cu această sumă și s-o aducă numaidecît pe Cosette la Montreuil-sur-mer, unde era chemată de maică-sa care era bolnavă.

Faptul acesta îl ului pe Thénardier.

— Ei, drăcia dracului ! îi spuse nevesti-si. Să nu ne scape fata din mînă ! Păsărica asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Așa cred eu. S-o fi amorezat vreun nătărău de mă-sa.

Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine ticluită, care se ridica la peste cinci sute de franci. În socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci. care nu puteau fi puse la îndoială : una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Eponine și Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am spus, nu fusese de loc bolnavă. Era o simplă substituire de nume. Thénardier menționa la sfîrșitul socotelii : *„Am primit un avans de trei sute de franci"*.

Domnul Madeleine expedie numaidecît alți trei sute de franci, adăugînd : *„Aduceți-o cît mai grabnic pe Cosette !"*

— Pe toţi sfinţii ! spuse Thénardier. Să nu ne scape fata din mînă !

Fantine nu se îndrepta de loc. Continua să stea la infirmerie.

La început surorile o primiră şi o îngrijiră pe „această stricată" cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims, îşi aduce aminte de dispreţul cu care fecioarele înţelepte se uită la feciorele rătăcite. Anticul dispreţ al vestalelor pentru femeile necinstite este unul din cele mai profunde instincte ale demnităţii feminine, şi surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. În cîteva zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile şi blînde, iar faptul că era mamă, înduioşa. Într-o zi surorile o auziră vorbind tot timpul febrei :

— Am fost o păcătoasă ; dar dacă fata va fi lîngă mine, înseamnă că Dumnezeu m-a iertat ! Atîta timp cît am fost în păcat, n-aş fi voit să am fata la mine, n-aş fi putut îndura privirea ei tristă şi mirată. Şi totuşi, pentru ea păcătuiam, şi de aceea Dumnezeu mă iartă. Voi simţi binecuvîntarea lui cînd Cosette va fi aici. Mă voi uita mereu în ochii ei nevinovaţi, şi nevinovăţia ei o să-mi facă bine. Ea nu ştie nimic. E un înger !... La vîrsta asta nu i-au căzut încă aripile !

Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi ; de fiecare dată, ea îl întreba :

— Am s-o văd oare curînd pe Cosette ?

Îi răspundea :

— Poate mîine dimineaţă ! O aştept să sosească dintr-un moment într-altul.

Şi chipul palid al mamei se lumina.

— O ! spunea ea. Ce fericită voi fi !

Spuneam mai sus că ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutăţeşte de la o săptămînă la alta. Bulgărele de zăpadă lipit direct de piele, între umeri, provocase încetarea subită a transpiraţiei, astfel încît boala care mocnea în ea de mai mulţi ani izbucni cu violenţă. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pen-

tru studierea și tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Lanënec[1]. Medicul o examină pe Fantine și dădu din cap. Domnul Madeleine îl întrebă :

— Ei, ce spuneți ?

— Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-l vadă ? zise medicul.

— Ba da !

— Atunci grăbiți-vă să-l aduceți.

Domnul Madeleine tresări.

Fantine îl întrebă :

— Ce-a spus doctorul ?

— A spus să-ți aducem copilul cît mai repede și-o să te faci sănătoasă.

— O ! făcu ea. Are dreptate ! Dar ce-o fi cu Thénardierii ăștia de mi-o țin atîta pe Cosette ? O s-o am lîngă mine și o să fiu iar fericită.

Thénardier nu dădea totuși copila din mînă, invocînd tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă și nu putea porni în toiul iernii la drum ; ba că mai rămăseseră niște datorii mărunte prin partea locului și-acum tocmai aduna facturile, etc. etc.

— O să trimit pe cineva după Cosette, și dacă va fi nevoie o să mă duc chiar eu, zise Madeleine.

Scrise apoi, așa cum îi dictă Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea :

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei. Veți fi plătit pînă la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima.

Fantine.

Intre timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadarnic cioplim cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viața noastră. Vîna neagră a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.

[1] Medic francez (1781—1826). A descoperit și răspîndit metoda auscultației pentru bolile interne.

II

CUM POATE JEAN SĂ AJUNGĂ CHAMP

Într-o dimineață, domnul Madeleine se afla în cabinet, unde rezolva cîteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, cînd fu anunțat că inspectorul de poliție Javert dorește să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine simți, fără voia lui, că lucrul îi este foarte neplăcut. De cînd cu întîmplarea de la comisariat, Javert îl ocolise mai mult decît oricînd, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse de loc.

— Să poftească ! zise el.

Javert intră.

Domnul Madeleine rămăsese lîngă sobă, cu tocul în mînă, cu capul într-un dosar pe care-l răsfoia luînd note și care conținea procesele-verbale de contravenție ale serviciului de salubritate. Nu luă de loc seama la Javert. Se gîndea fără voie la biata Fantine și-i venea mai la îndemînă să se poarte rece.

Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el și-și văzu mai departe de treabă.

Javert înaintă cîțiva pași și se opri, fără să scoată un cuvînt.

Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert și care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizației, amestec ciudat de roman și de spartan, de călugăr, și de soldat, acest spion incapabil să rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea și tainica aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul cu primarul din pricina Fantinei, și-ar fi spus examinîndu-l pe Javert în momentul acela : „Ce s-o fi petrecut oare ?“ Pentru cine însă cunoștea bine această conștiință dreaptă, limpede, sinceră, aspră și sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frămîntări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet, care să nu i se oglindească și pe față. Ca orice om iute la mînie, era supus schimbărilor neașteptate. Niciodată înfățișarea lui nu fusese mai ciudată și mai surprinzătoare. Intrînd, se înclinase în fața lui Madeleine, cu o privire

în care nu se putea citi nici duşmănie, nici furie, nici neîncredere. Se oprise la cîţiva paşi de fotoliul primarului ; iar acum sta drept, într-o atitudine aproape militărească, cu asprimea naivă şi rece a unui om care n-a fost niciodată blînd, ci totdeauna răbdător. Aştepta acolo — fără să scoată un cuvînt, fără să facă vreo mişcare, într-o adevărată smerenie, într-o adîncă resemnare — ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniştit, serios, cu pălăria în mînă, cu ochii în pămînt, cu înfăţişarea unui soldat în faţa superiorului sau a unui vinovat în faţa judecătorului. Toate amintirile şi toate sentimentele de care l-ai fi putut crede însufleţit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decît urmele unei tristeţi întunecate. Toată făptura lui nu exprima decît umilinţă, hotărîre şi un fel de copleşeală stăpînită.

În cele din urmă, domnul primar lăsă condeiul din mînă şi se întoarse.

— Ei, bine ! Ce e ? Ce s-a întîmplat, Javert ?

O clipă, Javert rămase tăcut, ca şi cum s-ar fi reculeş, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de firesc :

— Domnule primar, s-a săvîrşit un fapt condamnabil.

— Ce anume ?

— Un slujbaş inferior s-a abătut în chipul cel mai grav de la respectul datorat unui magistrat. Am socotit că sînt obligat să vă aduc acest lucru la cunoştinţă.

— Cine-i slujbaşul ?

— Eu ! zise Javert.

— Dumneata ?

— Da, eu !

— Şi cine-i magistratul care s-ar putea plînge de el ?

— Dumneavoastră, domnule primar.

Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.

Javert urmă cu acelaşi aer sever şi mereu cu ochii în pămînt :

— Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiţi a interveni pe lîngă autorităţile superioare să fiu destituit.

Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl întrerupse :

— Ați putea spune că n-am decît să-mi dau demisia. Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru onorabil. Eu însă am greșit și deci se cuvine să-mi primesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară ! După o scurtă pauză adăugă : Domnule primar, mai deunăzi ați fost aspru cu mine, pe nedrept. Fiți și de data asta aspru, dar pe bună dreptate !

— Și de ce, mă rog ? strigă domnul Madeleine. Ce tot îndrugi acolo ? Ce înseamnă asta ? Cu ce te-ai făcut vinovat față de mine ? Ce mi-ai făcut ? Cu ce mi-ai greșit ? Te învinovățești mereu... Vrei să fii înlocuit...

— Nu ! Dat afară ! zise Javert.

— Dat afară ? Fie ! Prea bine ! Dar tot nu înțeleg de ce.

— Veți înțelege numaidecît, domnule primar. Javert oftă adînc și răspunse cu aceeași răceală și cu aceeași tristețe : Domnule primar, acum șase săptămîni, în urma întîmplării cu femeia aceea, m-am înfuriat și v-am denunțat.

— M-ai denunțat ?

— Da ! Prefecturii poliției din Paris.

Domnul Madeleine, care nu rîdea mai des decît Javert, începu să rîdă :

— Ca primar care a încălcat drepturile poliției ?

— Nu ! Ca fost ocnaș !

Primarul îngălbeni.

Javert, cu ochii mereu în pămînt, continuă :

— Așa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite bănuieli. Asemănarea, informațiile pe care le-ați cerut de la Faverolles, puterea dumneavoastră neobișnuită, întîmplarea cu bătrînul Fauchelevent, dibăcia cu care trageți la țintă, faptul că vă tîrîți puțin piciorul, și cîte și mai cîte... Prostii !... Fapt e că vă luasem drept un oarecare Jean Valjean.

— Un oarecare... cum zici că-i spune ?

— Jean Valjean. Un ocnaș pe care l-am întîlnit acum douăzeci de ani, pe cînd eram ajutor de paznic la Toulon. Ieșind din ocnă, Jean Valjean ăsta jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvîrșit un alt furt, făcînd uz de armă, la drumul mare, atacînd un copilaș. De mai bine de opt ani i s-a pierdut urma, nu se știe cum a dispărut și e

urmărit de poliție. Ei bine, mi-am închipuit că... În sfîrșit, am făcut-o ! Împins de furie, v-am denunțat prefecturii.

Domnul Madeleine, care de cîteva clipe luase din nou dosarul în mînă, întrebă cu un ton de nepăsare desăvîrșită :

— Și ce ți s-a răspuns ?

— Că sînt nebun.

— Ș-apoi ?

— Aveau dreptate.

— Bine că recunoști.

— Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean Valjean a fost prins.

Domnul Madeleine scăpă din mînă hîrtia pe care o citea, ridică fruntea și, privindu-l pe Javert drept în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate reda :

— A !

Javert urmă :

— Iată cum stau lucrurile, domnule primar. Se pare că în regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un bătrînel căruia i se spunea moș Champmathieu. Era un prăpădit. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu știi niciodată din ce trăiesc oamenii ăștia. Nu de multă vreme, toamna trecută, moș Champmathieu a fost arestat pentru un furt de mere, săvîrșit la... dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte... Și mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mînă crăcile rupte. Acum e la răcoare, secătura ! Pînă aici nimic mai mult decît o simplă afacere corecțională. Dar să vedeți ce înseamnă norocul. Închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucție a găsit cu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. În această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocnaș, deținut pentru nu știu ce vină și care, purtîndu-se bine, fusese făcut șef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, și Brevet a strigat : „Nu zău ! Dar eu îl cunosc pe ăsta !“ E un fost ocnaș ! Ia uită-te încoace, nene ! Ești Jean Valjean !“ „Jean Valjean ? Care Jean Valjean ?“ face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul ! zice Brevet. Ești Jean Valjean ! Ai fost la ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună !“ Champmathieu a tăgăduit cu încăpățînare, cum era de prevă-

zut. Se fac noi cercetări, se răscolește tot trecutul și iată ce se află : acum treizeci de ani, Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri și mai cu seamă la Faverolles, unde i s-a pierdut urma. După cîtăva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar și o fată de-a lui a fost spălătoreasă ; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. În cele din urmă, a ajuns în ținutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în pușcărie pentru furt calificat, ce fusese Jean Valjean ? Grădinar. Unde ? La Faverolles. Și încă ceva : numele de botez al lui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieșind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut și a început să-și spună Jean Mathieu. Plecă în Auvergne. *Jean* se rostește aici *Șan (Chan)*. I se spune deci acum *Chan Mathieu*. Omul nostru n-are de ce să se opună și iată-l transformat în Champmathieu. Mă puteți urmări, nu-i așa ? Se cer informații la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut de mult. Nu se mai știe nimic despre ea. Știți și dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariții. Îi cauți și nu le mai dai de urmă. Oamenii ăștia sînt ca noroiul, sau ca pulberea. Și-apoi, cum povestea asta începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverolles care să-l fi recunoscut pe Jean Valjean. Se fac cercetări la Toulon. În afară de Brevet, numai doi ocnași l-au mai cunoscut pe Jean Valjean. Cochepaille și Chenildieu, amîndoi osîndiți pe viață. Au fost scoși din închisoare pentru a fi confruntați cu așa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca și Brevet, l-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeași vîrstă, cincizeci și patru de ani, aceeași înălțime, aceeași înfățișare. În sfîrșit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunțul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sînt în toate mințile și că Jean Valjean se află la Arras în mîinile justiției. Vă închipuiți mirarea mea, eu care credeam că l-am prins aci pe Jean Valjean ! I-am scris domnului judecător de instrucție, care m-a chemat și m-a pus în fața lui Champmathieu...

— Și ? întrerupse domnul Madeleine.

Javert răspunse neclintit și mîhnit :

— Domnule primar, întîi de toate adevărul ! Îmi pare rău, dar omul ăsta e Jean Valjean și nu altul... L-am recunoscut și eu.

Domnul Madeleine zise cu glas scăzut :

— Ești sigur ?

Javert începu să rîdă, cu acel rîs dureros pe care-l dă o convingere nestrămutată :

— Nici că se poate mai sigur ! O clipă rămase pe gînduri și, luînd distrat între degete praful de uscat cerneala din tăviță, adăugă : Și acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare domnule primar.

Adresînd aceste cuvinte cu un ton rugător și grav celui ce-l umilise cu șase săptămîni mai-nainte la comisariat și-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atît de trufaș, era fără să vrea simplu și demn. La această rugăminte, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă :

— Și ce spune omul acela ?

— O, domnule primar ! Urîtă afacere ! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul cîtorva mere, săvîrșite de un copil, sînt un fleac ; cînd le face însă un om în toată firea, sînt un delict ; iar făcute de un ocnaș, sînt o crimă. Furt cu escaladare. Aici nu mai e vorba de poliție, ci de curtea cu juri. Nu mai faci cîteva zile de închisoare, ci ocnă pe viață. Și pe urmă, mai e și întîmplarea cu băiețașul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i așa c-o să fie un proces interesant ? Da, dar pentru oricine, afară de Jean Valjean. Ăsta-i un mare prefăcut. Îl recunosc și după asta. Altul ar simți că e încolțit ; s-ar zbate, ar striga, ar simți că oala dă în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean, și așa mai departe. Ăsta se face că nu înțelege și spune mereu : „Eu sînt Champmathieu. Atîta știu !“ Face pe miratul, face pe tîmpitul și i se pare că-i mai bine așa. O, e un mare șmecher ticălosul ăsta ! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane și ticălosul ăsta bătrîn va înfunda pușcăria. Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun și eu ca martor. Am fost citat.

Domnul Madeleine se aşezase din nou la birou şi luînd iarăşi dosarul în mînă, îl răsfoia liniştit. Citea şi scria pe rînd, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert.

— Ajunge, Javert! În definitiv, toate astea nu mă prea interesează. Ne pierdem vremea şi avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecît la femeia Buseaupied, care vinde ierburi de leac în colţul străzii Saint-Saulve şi spune-i să facă o plîngere împotriva căruţaşului Pierre Chesnelong. Individul ăsta neomenos era cît pe-aci s-o strivească pe ea şi pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plînge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streaşina vecinului la el în curte şi-i ameninţă temelia casei. Vei constata apoi contravenţiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, şi în strada Garaud Blanc, la doamna Renée Le Bossé şi vei încheia cuvenitele procese-verbale. Îţi dau cam mult de lucru şi mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile...

— Ba chiar mai-nainte, domnule primar.

— Atunci cînd?

— Credeam că v-am spus, domnule primar, că procesul se judecă mîine şi că sînt obligat să plec chiar la noapte cu diligenţa.

Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă:

— Şi cît o să dureze afacerea asta?

— Cel mult o zi. Hotărîrea va fi pronunţată cel mai tîrziu mîine seară. N-am să aştept însă darea sentinţei. Îndată ce-am depus ca martor, viu din nou aici.

— Prea bine! zise domnul Madeleine.

Şi-i făcu semn lui Javert că poate pleca.

Javert rămase pe loc.

— Mă iertaţi, domnule primar, zise el.

— Ei, ce mai este? întrebă domnul Madeleine.

— Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.

— Ce anume?

— Că urmează să fiu destituit.

Domnul Madeleine se ridică:

— Javert, eşti un om de onoare şi te stimez. Îţi exagerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă priveşte numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriţi să fii avansat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ţi păstrezi postul.

Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de o lumină curată, în adîncul căreia părea că se oglindeşte o conştiinţă nu destul de evoluată, însă dreaptă şi fără prihană. Spuse cu glas liniştit :

— Domnule primar, nu pot fi de părerea dumneavoastră.

— Îţi repet, spuse Madeleine, că această chestiune mă priveşte numai pe mine.

Dar Javert, preocupat numai de gîndurile lui, continuă :

— Nu, de exagerat, nu exagerez de loc. Iată cum judec eu : v-am bănuit pe nedrept. Asta n-ar fi mare lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un abuz să bănuieşi pe cineva mai mare decît tine. Faptul însă că — fără nici o probă, la mînie şi cu gînd de răzbunare — am denunţat ca ocnaş pe un om de onoare ca dumneavoastră, pe un primar, pe un magistrat, asta e grav ! E foarte grav ! Am insultat în persoana dumneavoastră însăşi autoritatea ; eu, agent al autorităţii. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, l-aş fi găsit nedemn de postul său şi l-aş fi dat afară. Şi atunci ? Şi încă ceva, domnule primar. Am fost de multe ori sever în viaţa mea. Faţă de alţii. Dar eram drept, şi bine făceam. De rîndul ăsta, dacă n-aş fi fost sever cu mine însumi, tot ce-am crezut că a fost drept pînă acum ar fi nedrept. Să mă cruţ oare pe mine mai mult decît pe ceilalţi ? Nu ! Cum adică ? Am fost bun să-i pedepsesc pe alţii, dar pe mine nu ? Aş fi un mizerabil ! Şi cei care spun că Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu doresc să mă trataţi cu bunăvoinţă ; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sînge rău cînd v-aţi arătat-o faţă de alţii. Nu primesc, să fiţi bun şi cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să daţi dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliţie împotriva primarului, celui de jos faţă de superior, este după mine o bunătate rău înţeleasă. Din cauza ei se destramă societatea.

O ! E-atît de uşor să fii bun ! Greutatea e să fii drept. Ei ! dac-aţi fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aş fi fost de loc bun cu dumneavoastră. Aţi fi văzut dumneavoastră atunci... Domnule primar, sînt dator să mă port cu mine aşa cum m-aş purta cu oricare altul. Atunci cînd îi pedepseam pe răufăcători, cînd îi urmăream pe ticăloşi, îmi spuneam adesea : dacă greşeşti şi tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atîta-ţi trebuie ! Şi iată că am căzut şi eu în greşeală. Cu-atît mai rău ! Hai, daţi-mă afară, nenorociţi-mă, goniţi-mă ! Aşa mi se cuvine ! Am două mîini zdravene, am să lucrez cu sapa. Totuna mi-e ! Domnule primar, în interesul autorităţii trebuie să daţi un exemplu. Cer pur şi simplu destituirea inspectorului Javert !

Toate acestea, rostite cu un ton umil, mîndru, deznădăjduit şi hotărît, îi împrumutau acestui ciudat om de treabă un aer de măreţie bizară.

— Vom vedea ! zise domnul Madeleine.

Şi-i întinse mîna.

Javert se trase cîţiva paşi înapoi şi spuse cu cruzime :

— Mă iertaţi, domnule primar, dar asta nu se poate. Un primar nu dă mîna cu un spion ca mine. Şi adăugă printre dinţi : Spion, într-adevăr. De vreme ce am abuzat de situaţia mea de poliţist, nu sînt decît un spion. Şi, salutînd cu respect, se îndreptă spre uşă. Aci se întoarse şi, cu ochii mereu plecaţi, spuse : Domnule primar, îmi voi continua slujba, pînă voi fi înlocuit.

Şi plecă. Domnule Madeleine rămase pe gînduri, ascultînd pasul lui apăsat şi sigur care se îndepărta pe coridor.

CARTEA A ȘAPTEA

AFACEREA CHAMPMATHIEU

I

SORA SIMPLICE

Nu toate întîmplările pe care le veți citi au fost cunoscute la Montreuil-sur-meu, dar cele cîteva care au ajuns pînă în acest oraș au lăsat o amintire atît de vie, încît ar fi fost o mare lacună a cărții de față dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

În aceste amănunte, cititorul va întîlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuși le menționăm, din respect pentru adevăr.

În după-amiaza zilei în care fusese vizitat de Javert, domnul Madeleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora Simplice.

Cele două călugărițe care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpétue și sora Simplice.

Sora Perpétue era și ea o țărancă, ajunsă printre atîtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie așa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriță cum ar fi putut să fie și bucătăreasă. Asta nu-i atît de rar. Ordinele călugărești primesc cu plăcere acest aluat greoi de la țară, care se preface cu ușurință în călugări capucini și ursuline. Femeile de la țară sînt bune pentru muncile grele ale mînăstirii. Trecerea de la starea de văcar la aceea de carmelit nu întîmpină nici o piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranța, pe care o întîlnim deopotrivă și în sate și în mînăstiri, îl pregătește pe țăran să poată ajunge călugăr. Își lungește

puțin sumanul și gata anteriul. Sora Perpétue era o călugăriță zdravănă din Marines, de lîngă Pontoise ; vorbea ca la ea la țară, tărăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau fățărnicia fiecărui bolnav, purtîndu-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-și dau sufletul, aproape dîndu-le cu icoana în cap, maltratîndu-le agonia cu rugăciuni rostite mînios, îndrăzneață, cinstită și rumenă.

Sora Simplice era albă, de-o albeață de ceară. Pe lîngă sora Perpétue era ca o lumînare alături de-un opaiț. Vincent de Paul a fixat dumnezeiește figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate și de smerenie : „Mînăstirea lor va fi casa celor bolnavi ; chilia lor, o odăiță închiriată ; bisericuța din parohie le va fi locaș de rugăciune ; schitul lor va fi strada sau sala de spital, supunerea va ține locul zidului împrejmuitor ; drept poartă zăbrelită vor avea teama de Dumnezeu, iar vălul lor va fi modestia". Idealul acesta era mereu viu în sora Simplice. Nimeni n-ar fi putut spune ce vîrstă avea, nu fusese niciodată tînără și părea că nu va îmbătrîni niciodată. Era o făptură — nu îndrăznim să spunem femeie — blîndă, austeră, simpatică, serioasă și care nu mințise niciodată. Era atît de plăpîndă, încît părea că se fărîmă la cea mai mică atingere ; și cu toate astea, era mai tare ca piatra. Îi mîngîia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subțiri și neîntinate. Cuvintele ei erau pline de tăcere ; nu vorbea decît atît cît era nevoie și avea un glas atît de melodios, încît ar fi fost nespus de luminos într-un confesional și de fermecător într-un salon. Delicatețea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, găsind în această atingere aspră prezența neîncetată a cerului și a lui Dumnezeu. Să stăruim asupra unui amănunt : sora Simplice n-ar fi mințit niciodată ; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregație pentru neclintita ei curățenie sufletească. Abatele Sicard pomenește de sora Simplice într-o scrisoare către surdomutul Massieu. Oricît de sinceri și de curați am fi, păstrăm totuși în această curățenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atît. Dar poate oare exista o minciună fără însemnătate, o minciună nevinovată ? A minți e cel mai greu păcat. A minți puțin nu

e cu putință. Cel care minte nu poate minți pe jumătate. Minciuna este însuși chipul diavolului. Satan are două nume : il cheamă Satan și-l cheamă Minciună. Așa gîndea ea și se purta așa cum gîndea. De-aci îi venea candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele și în ochii ei. Avea zîmbetul nevinovat. Nu exista nici un fir de păianjen, nici o urmă de praf pe cristalul acestei conștiințe. Intrînd în ordinul sfîntului Vincent de Paul, primi în mod special numele de Simplice. Se știe că Simplicia din Sicilia e sfînta care a preferat să i se smulgă sînii decît să declare că s-a născut la Segeste, cînd ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfînta care se potrivea sufletului ei.

Cînd a intrat în călugărie, sora Simplice avea două cusururi de care încetul cu încetul s-a dezbărat ; îi plăceau mîncărurile alese și-i plăcea să primească scrisori. Nu mai citea decît cartea de rugăciuni cu litere mari și în latinește. Nu știa latinește, dar cartea o înțelegea.

Călugăriței începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind pesemne virtutea latentă din ea și se devotase aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Simplice și i-o recomandă pe Fantine cu un glas ciudat, de care sora, își aminti mai tîrziu.

Lăsînd-o pe călugăriță, el se apropie de patul Fantinei.

Fantine aștepta în fiecare zi venirea domnului Madeleine, cum aștepți o rază de soare și de bucurie. Le spunea surorilor :

— Nu simt că trăiesc decît atunci cînd îl știu pe domnul primar aici.

În ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe Madeleine, îl întrebă :

— Și Cosette ?

El răspunse zîmbind :

— O să vină și ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră, rămase lîngă ea un ceas, spre marea bucurie a Fantinei. Stărui pe lîngă toți să nu-i lipsească nimic bolnavei. S-a observat că la un moment dat se întunecase la față. Dar explicația era că doctorul se plecase la urechea lui și-i șoptise :

— Îi merge prost !

Pe urmă, se duse la primărie și cameristul îl văzu cum cercetează cu atenție o hartă a drumurilor din Franța, atîrnată în biroul lui. Scrise cu creionul cîteva cifre pe o bucată de hîrtie.

II

MEȘTERUL SCAUFFLAIRE E UN OM PĂTRUNZĂTOR

De la primărie, domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al orașului, la un flamand, meșterul Scaufflaer, al cărui nume franțuzit era Scaufflaire, și care închiria cai și cabriolete „la discreție".

Ca să ajungi la Scaufflaire, drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puțin frecventată, pe care se afla prezbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputația unui om cumsecade, vrednic de respect și bun sfetnic. În clipa în care domnul Madeleine ajunse în fața prezbiteriului, nu se afla pe stradă decît un singur trecător, care băgă de seamă următoarele : după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gînduri, apoi se întoarse și merse pînă la poarta prezbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mîna pe ciocan și îl ridică ; se opri însă din nou și rămase iar o clipă pe gînduri ; după alte cîteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl așeză cu grijă la locul lui și plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.

Domnul Madeleine îl găsi pe meșterul Scaufflaire acasă, dregînd un ham.

— Meștere Scaufflaire, zise el, ai un cal bun ?

— Domnule primar, răspunse flamandul, toți caii mei sînt buni. Ce înțelegeți dumneavoastră printr-un cal bun ?

— Un cal care să poată face douăzeci de leghe pe zi.

— Drace ! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe ?

— Da, da !

— Înhămat la o cabrioletă ?

— Firește !
— Și cît se va odihni după drumul ăsta ?
La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.
— Ca să facă același drum ?
— Da !
— Ei, drăcia dracului ! Și sînt chiar douăzeci de leghe ?
Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hîrtie pe care notase distanțele. O arătă flamandului. Cifrele erau : 5, 6, $8^1/_2$.
— Vezi ? spuse el. În total nouăsprezece și jumătate, adică aproape douăzeci de leghe.
— Domnule primar, zise flamandul, am ceea ce vă trebuie : căluțul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreodată pe drum. E un căluț, bulonez, focos. La început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar azvîrlea și trîntea pe oricine. Toți îl credeau nărăvaș, socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu și l-am pus la trăsură. Ei bine, domnule, asta dorea și el. E blînd ca un copil și aleargă ca vîntul. A, firește, nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiția lui. Să tragă la ham, da. Să fie încălecat, nu. Așa îmi închipui că s-a gîndit și el.
— Și o să țină la drum ?
— O să facă aste douăzeci de leghe. Mergeți la trap întins. O să le facă în mai puțin de opt ore. Dar uite ce condiții pun.
— Spune !
— În primul rînd, la jumătatea drumului, să-l lăsați să răsufle un ceas. Îi dați nutreț și stați lîngă el cît mănîncă, pentru ca nu cumva rîndașul să-i fure ovăzul ; fiindcă am băgat de seamă că, pe la hanuri, ovăzul este mai mult șterpelit de grăjdari decît mîncat de cai.
— O să am toată grija.
— În al doilea rînd... trăsura este pentru domnul primar ?
— Firește.
— Domnul primar știe să mîne ?
— Da.
— Atunci, domnul primar va pleca singur și fără bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.

— Bine.

— Dar domnul primar neavînd pe nimeni cu domnia-sa va fi nevoit să păzească singur ovăzul.

— Se-nțelege.

— O să-mi dați treizeci de franci pe zi și pentru zilele de odihnă. Nici un gologan mai puțin. Și domnul primar va plăti și nutrețul.

Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă și-i puse pe masă.

— Uite banii pe două zile înainte.

— În al patrulea rînd, pentru un drum ca ăsta, o trăsură ar fi prea grea și ar obosi calul. Domnul primar se va mulțumi să meargă cu o cabrioletă mai ușoară.

— Bine !

— E ușoară și e descoperită.

— N-are a face !

— S-a gîndit domnul primar că sîntem în plină iarnă ? Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă : Că e foarte frig ? Domnul Madeleine tăcea. Meșterul Scaufflaire adăugă : Că poate să-l apuce și o ploaie ?

Domnul Madeleine ridică ochii și spuse :

— Cabrioleta și calul să fie în fața casei mele mîine dimineață la patru și jumătate.

— Am înțeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire. Apoi, zgîriind cu unghia o pată de pe scîndura mesei, adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii se pricep atît de bine să-și ascundă șiretenia : A, dar bine că-mi adusei aminte ! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. În definitiv, unde vă duceți, domnule primar ?

De altminteri de la început nu se gîndise decît la asta, dar nu-și dădea seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.

— Calul dumitale are picioarele din față bune ? întrebă domnul Madeleine.

— Da, domnule primar. Să-l țineți însă bine în frîu la vale. Sînt multe coborîșuri pînă unde vă duceți ?

— Nu uita să fii mîine dimneață la patru și jumătate precis, răspunse domnul Madeleine și plecă.

Flamandul rămase „prostit“, cum spunea el însuși mai tîrziu.

Domnul primar plecase de cîteva minute, cînd ușa se deschise din nou ; era domnul primar.

— Domnule Scaufflaire, zise el, cît crezi c-ar face, una peste alta, calul și trăsurica dumitale ?

— Una peste alta, domnule primar ? întrebă flamandul, pufnindu-l rîsul.

— Da. Cît ?

— Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere ?

— Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te păgubesc. Cînd mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei ? Cît crezi că fac împreună calul și trăsurica ?

— Cinci sute de franci, domnule primar.

— Poftim banii.

Domnul Madeleine puse o hîrtie de cinci sute de franci pe masă și plecă, de data asta fără să se mai întoarcă. Meșterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul și trăsurica la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci.

Flamandul își chemă nevasta și-i povesti cele întîmplate. Unde naiba s-o fi ducînd domnul primar ? Își da fiecare cu părerea.

— Se duce la Paris, zise femeia.

— Nu prea cred, spuse soțul.

Domnul Madeleine uitase pe cămin bilețelul pe care notase cifrele. Flamandul puse mîna pe el și începu să-l studieze.

— Cinci, șase, opt și jumătate ? Astea trebuie să fie opririle. Se întoarse spre nevastă-sa : Am aflat.

— Cum ?

— Sînt cinci leghe de aici pînă la Hesdin ; șase de la Hesdin la Saint-Pol și opt și jumătate de la Saint-Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.

Între timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.

Plecînd de la meșterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca și cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui, și se încuiase acolo, ceea ce era cît se poate de firesc, întrucît avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era și singura servitoare a domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt și jumătate și-i spuse asta casierului care tocmai venea acasă, adăugînd :

— O fi oare bolnav domnul primar ? Mi s-a părut cam schimbat.

Casierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu nici un fel de importanță cuvintelor portăresei. Se culcă și adormi. Pe la miezul nopții se trezi dintr-o dată. Auzise prin somn un zgomot deasupra capului. Ascultă. Se auzeau pași încoace și încolo, ca și cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte și recunoscu mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea nici un zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deștepta. Puțin mai tîrziu, casierul auzi ceva care aducea cu zgomotele unui dulap care se deschide și se închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă ; se făcu iar tăcere și mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea și uitîndu-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din față răsfrîngerea roșiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decît fereastra camerei domnului Madeleine. Licărirea aceea tremura, ca și cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decît de la o lumînare. Umbrele cercevelelor nu se vedeau de loc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două, se trezi iar. Același pas rar și apăsat mergea în lung și-n lat, deasupra capului său. Licăririle jucau mereu pe zid, dar de data asta erau mai șterse și mai potolite, ca reflexul unei lămpi sau al unei lumînări. Fereastra era și-acum deschisă.

Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III

O FURTUNĂ ÎN CAPUL UNUI OM

Cititorul a ghicit deschis că domnul Madeleine nu e altcineva decît Jean Valjean.

Am mai privit în adîncimile acestei conștiințe ; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduiți

de emoție. Nu există nimic mai înspăimîntător decît acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire și mai multă beznă decît în om ; nu se poate opri asupra nici unui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios și mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decît întinsul mării : cerul. Există și un spectacol mai mare decît cerul : sufletul omenesc.

A scrie poemul conștiinței omenești, dac-ar fi vorba de un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epopeile într-o singură epopee superioară și definitivă. Conștiința este haosul nălucirilor, al poftelor și al încercărilor ; este focarul viselor, caverna gîndurilor de care ți-e rușine ; este gheena sofismelor și cîmpul de luptă al patimilor. Pătrundeți în anumite ore dincolo de chipul livid al unei făpturi omenești care cugetă și priviți ce se ascunde acolo, priviți înlăuntrul acestui suflet, priviți în această întunecime. Sub liniștea de la suprafață se dau lupte de uriași ca în Homer, sînt încăierări de balauri și de scorpii, învălmășeli de fantome ca în Milton, vîrtejuri halucinante ca în Dante. Cît de întunecat e acest infinit pe care fiecare om îl poartă în el și cu care își măsoară cu deznădejde voința, ființa lui și faptele vieții sale !

Alighieri a ajuns într-o zi în fața unei porți sinistre, înaintea căreia a șovăit. Iată acum și în fața noastră o astfel de poartă în pragul căreia șovăim. Să intrăm totuși.

Nu avem decît foarte puține lucruri de adăugat la ceea ce știe cititorul că i s-a întîmplat lui Jean Valjean de la întîlnirea cu micul Gervais. Am văzut că din momentul acela el devenise alt om. Ceea ce voia să facă episcopul din el înfăptuise el însuși. Era mai mult decît o transformare ; era o adevărată transfigurare.

Izbuti să se facă nevăzut, vîndu argintăria episcopului, păstrînd ca amintire numai sfeșnicele, se furișă dintr-un oraș într-altul, străbătu toată Franța, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvîrși faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde și de care nimeni nu se putea apropia și, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-mer, fericit că-și simțea conștiința întristată de trecutul lui și prima parte a vieții lui dezmințită de cea de-a doua, trăia liniștit, împăcat cu

el însuşi şi plin de speranţă, nemaiavînd decît două dorinţe : să-şi ascundă numele şi să-şi purifice viaţa, să fugă de oameni şi să se întoarcă la Dumnezeu.

Gîndurile acestea erau atît de strîns legate între ele, încît nu alcătuiau decît unul singur ; fiecare în parte erau deopotrivă de adînci şi de apăsătoare, dominînd cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viaţă. Îl îndreptau spre modestie, făcînd din el un om cumsecade şi îngăduitor. Îi dădeau aceleaşi sfaturi. Cîteodată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine îşi poate aduce aminte că omul pe care toţi cei din ţinutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta de loc la îndoială să jertfească unul în paguba altuia, să-şi jertfească liniştea în folosul virtuţii. Astfel, dînd la o parte orice rezervă şi orice simţ de prevedere, păstrase sfeşnicele episcopului, purtase şi doliu după el, se interesase de toţi micii coşari din Savoia care colindau pe-acolo, se informase asupra tuturor familiilor din Faverolles şi-l scăpase de la moarte pe bătrînul Fauchelevent, cu toate insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gîndit. Am mai spus şi altădată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înţelepţi şi drepţi, socotind că întîi este dator faţă de ceilalţi şi apoi faţă de tine. Trebuie totuşi să recunoaştem că pînă azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată cele două gînduri care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui suferinţe le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decît acum. Îşi dădu seama de acest lucru, pe cît de nelămurit pe atît de adînc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se aşa, dintr-o dată, numele pe care-l îngropase atît de adînc, rămase năuc şi parcă ameţit de ciudată grozăvie a sorţii sale ; şi, în prada acestei ameţeli, încercă tresărirea care prevesteşte marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostaşul în clipa asaltului. Simţea îngrămădindu-se deasupra capului său umbra ameninţătoare a trăsnetelor şi fulgerelor. Pe cînd îl asculta pe Javert, se gîndea să plece, să alerge, să se denunţe, să-l scoată pe Champmathieu din închisoare şi să intre el în locul lui. Era un lucru dureros şi sfîşietor, ca o tăietură în carne vie. Dar

asta trecu și-și spuse : „Lasă, lasă !... Își înăbuși pornirea generoasă și dete înapoi în fața eroismului.

Fără îndoială că ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atîția ani de ispășire și renunțare, în mijlocul unei pocăințe minunat începute, omul acesta, pus în fața unor întîmplări atît de grozave, să nu stea nici o clipă la îndoială și să meargă cu același pas mai departe, spre prăpastia deschisă în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi fost frumos, dar nu s-a întîmplat așa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui și nu putem spune altceva decît ceea ce a fost. La început fu mînat numai de instinctul de conservare. Își adună în grabă gîndurile, își înăbuși orice emoție și, ținînd seama de prezența lui Javert, această mare primejdie, amînă orice hotărîre, cu tăria pe care ți-o dă spaima ; nu știa ce să mai facă, dar își redobîndi calmul ca un luptător care-și ridică scutul de jos.

Restul zilei și-l petrecu ca și mai-nainte cu sufletul bîntuit de furtună și cu o liniște desăvîrșită pe față ; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere". Totul era încă în ceață ; ideile i se ciocneau în minte ; tulburarea lui era atît de mare, încît nu-și putea aduna o clipă gîndurile, și doar atît ar fi putut spune : că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, la patul Fantinei, unde, din bunătate, stătu mai mult, gîndindu-se că așa trebuie să se poarte, și le spuse surorilor să aibă grijă de dînsa dacă s-ar întîmpla să lipsească. Își dădu seama într-un chip nedeslușit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă cîtuși de puțin hotărît la călătoria asta, dar gîndindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să fie de față la ceea ce se va petrece. Angajă deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.

Cină cu destulă poftă. Cînd se întoarse la el în odaie se reculese. Gîndindu-se la situația în care se afla, o găsi nemaipomenită, atît de nemaipomenită, încît, în toiul frămîntării lui, într-o stare de neliniște aproape de neînțeles, se duse și închise ușa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva a orice.

Puțin după aceea, stinse lumina. Îl stînjenea.

I se părea că putea fi văzut.

De cine ?

Vai ! Ceea ce ar fi vrut să alunge pătrunsese o dată cu el ; pe cine ar fi vrut să orbească — îl privea : propria lui conştiinţă.

Conştiinţa, adică Dumnezeu.

Cu toate acestea, la început îşi făcuse iluzii ; încercă un simţămînt de siguranţă şi de singurătate ; trăgînd zăvorul, se crezu la adăpost ; stinse luminarea, se crezu invizibil ; puse coatele pe masă, îşi sprijini capul în mîini şi începu să mediteze pe întuneric.

„Unde am ajuns ? Nu cumva visez ? Ce s-a întîmplat ? Să fie adevărat că m-am întîlnit cu Javert şi că mi-a vorbit aşa cum mi-a vorbit ? Cine-o mai fi şi Champmathieu ? O semăna cu mine ? Mai ştii ? Şi cînd mă gîndesc că ieri eram atît de liniştit şi n-aveam habar de nimic ! Ce făceam ieri pe vremea asta...

Ce-o mai fi şi întîmplarea asta ?... Cum se va sfîrşi ?... Ce e de făcut ?..."

Iată vîrtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-şi adune gîndurile care-i năpădeau mintea ca nişte unde, şi, luîndu-şi capul în mîini, încercă să le stăvilească.

Din furtuna care-i răvăşea voinţa şi puterea de judecată, şi din care se străduia să smulgă o limpezire şi o hotărîre, nu se deschidea decît spaimă. Fruntea îi ardea. Se duse la fereastră şi o deschise. Nu era nici o stea pe cer. Se întoarse şi se aşeză din nou la masă.

Trecu un ceas.

Încet-încet, linii nedesluşite începură totuşi să se contureze în mintea lui şi putu să întrezărească limpede, nu întreaga situaţie, ci doar cîteva amănunte.

Recunoscu mai întîi că, oricît de neaşteptată şi de grea era situaţia, era cu totul stăpîn pe ea.

Dar groaza lui spori şi mai mult.

Oricare ar fi fost ţelul adevărat şi creştinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse pînă atunci nu fusese altceva decît o groapă pe care o săpa pentru a-şi ascunde într-una numele. Ceea ce-l înspăimînta mai mult decît orice în ceasurile lui de reculegere, în nopţile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele ; îşi dădea seama că atunci se va sfîrşi cu el ; în ziua cînd numele lui va fi des-

coperit, se va spulbera în juru-i viața cea nouă ; și — cine poate ști ? — o dată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i și sufletul cel nou. Se înfiora numai la gîndul că lucrul acesta ar fi cu putință. Desigur, ar fi clătinat din cap și ar fi socotit absurd dacă cineva i-ar fi spus în clipele acelea că atunci cînd va sosi ceasul în care numele îi va fi rostit în gura mare, această hidoasă vorbă, Jean Valjean, va ieși deodată din noapte și se va ridica în fața lui, cînd lumina orbitoare, menită să împrăștie misterul în care se învăluia, va străluci pe neașteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuși o amenințare, că lumina nu va face decît să sporească umbrele întunericului, că vălul sfîșiat va mări și mai mult misterul, că acest cutremur de pămînt îi va întări temeliile, că această întîmplare nemaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decît să-i facă viața mai limpede și mai de nepătruns, și că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul și vrednicul burghez „domnul Madeleine" va ieși mai onorat, mai mulțumit și mai respectat decît oricînd. Ei bine, toate astea se întîmplaseră întocmai, toată îngrămădirea asta de lucruri imposibile erau fapt împlinit, iar Dumnezeu îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realități.

Gîndurile i se limpezeau treptat, își dădea din ce în ce mai bine seama de situația lui.

I se părea că se trezise dintr-un somn greu și că, în toiul nopții, luneca pe un povîrniș, în picioare, înfiorat, încercînd zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. Întrezărea lămurit, în întuneric, un necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el și-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva într-însa ; el sau celălalt.

N-avea altceva de făcut decît să lase lucrurile în voia lor.

Se făcuse deplină lumină. Își spuse că locul lui era liber la ocnă ; că orice ar face, îl va aștepta oricînd ; că jefuirea micului Gervais îl va aduce înapoi acolo ; că acest loc îl va aștepta mereu, îl va atrage pînă ce lucrul va deveni de neînlăturat și fatal. Pe urmă își spuse că acum îi ținea cineva locul ; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta și că, în ceea ce-l privește,

fiind de aci înainte prezent la ocnă în persoana lui Champmathieu și prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiție, de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca și lespedea de pe mormînt, o dată așezată, nu se mai ridică niciodată.

Totul era atît de zguduitor și de neașteptat, încît se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care nici un om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viață, acea zvîrcolire a conștiinței care dă la o parte toate îndoielile inimii, tot ce este ironie, bucurie deznădejde, și care s-ar putea numi un hohot de rîs lăuntric.

Aprinse din nou lumînarea.

„Ei bine ! se gîndi el, de ce mi-ar fi frică ? De ce-mi fac atîtea gînduri ? Am scăpat. Totul s-a sfîrșit. Nu mai era decît o singură ușă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viața mea, și ușa asta a fost zidită pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atîta vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă descoperise în adevăr și care mă urmărea pretutindeni, ca un fioros cîine de vînătoare mereu asmuțit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, avînd de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulțumit, mă va lăsa în pace, a pus mîna pe Jean Valjean al lui. Cine știe ? Poate are de gînd să plece din oraș. Și totul s-a făcut fără amestecul meu. Și eu n-am nici o vină ! La urma urmei, ce nenorocire s-a întîmplat ? Nu zău, cine m-ar vedea ar crede că mi s-a întîmplat o catastrofă ! Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit, eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut așa. Nu încape nici o îndoială ! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale ? Ce mai vreau eu acum ? De ce mă amestec ? Nu mă privește pe mine. Cum ? Nu-s mulțumit ? Dar ce mai vreau ? Mi-am atins scopul pe care-l urmăresc de-atîția ani, visul nopților mele de veghe, ținta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre Dumnezeu, siguranța mea. Așa vrea Dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinței sale. Și de ce vrea Domnul așa ? Pentru ca să duc pînă la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cîndva un mare și frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfîrșit, că a existat un drum de fericire în chinurile pe

care le-am îndurat, în virtuțile la care m-am întors. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la cinstitul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic și să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot așa mi-ar fi vorbit și el. Nu-i nimic de făcut ; să lăsăm lucrurile în voia lor. Așa vrea Cel-de-sus !..."

Astfel își vorbea în adîncurile conștiinței, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.

Se ridică de pe scaun și începu să umble prin odaie.

„Hai ! exclamă el. Să punem capăt gîndurilor ! Doar am luat o hotărîre !..."

Dar nu se liniști de loc.

Dimpotrivă.

Nu poți împiedica drumul gîndurilor, întocmai cum nu poți opri valurile mării să se întoarcă la țărm. Marinarii numesc asta reflux ; vinovatul o numește remușcare. Dumnezeu răscolește deopotrivă sufletul omului și apele oceanului.

Oricît se împotrivi, după cîteva clipe își începu iar întunecatul dialog, în care el vorbea și tot el asculta, spunînd ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultînd ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunîndu-se puterii misterioase care-i șoptea : „Gîndește !" așa cum îi spusese acum două mii de ani altui osîndit : „Mergi !"

Înainte de a trece mai departe și pentru a fi pe deplin înțeleși, vom stărui asupra unei observații absolut necesare.

Nu încape îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înșine. Nu există făptură cugetătoare care să nu fi trecut prin asta. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai măreț decît atunci cînd pătrunde înlăuntrul unui om, trecînd din gîndire în conștiință și întorcîndu-se din conștiință în gîndire. Numai în felul ăsta trebuie înțelese cuvintele „spuse", „exclamă", întîlnite atît de des în capitolul de față. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înșine, fără ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit ; totul vorbește în noi, afară de buzele noastre. Deși nu se pot vedea și pipăi, realitățile sufletului sînt totuși realități.

Se întreba deci : unde ajunsese ? Ce era cu *hotărîrea pe care o luase* ? Își mărturisi că tot ce pusese la cale în

mintea lui era monstruos, că „a lăsa lucrurile în voia lor, în voia Celui-de-sus, e pur și simplu îngrozitor. A lăsa să se împlinească o greșeală a destinului și a oamenilor fără s-o împiedici, făcîndu-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mîinile încrucișate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei fățarnice ! Ar fi o crimă josnică, lașă, vicleană, abjectă, hidoasă !

Pentru întîia oară în opt ani, nefericitul simțise gustul amar al unui gînd rău, al unei fapte urîte.

Îl azvîrli cu dezgust.

Continuă să se frămînte. Se întreba cu asprime ce-a înțeles prin cuvintele : „Mi-am atins scopul !..." și-și spuse că viața lui avea în adevăr un scop. Dar care anume ? Să-și ascundă numele ? Să înșele poliția ? Pentru atîta lucru făcuse el oare tot ce făcuse ? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat ? Nu trebuie să-și salveze ființa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăși bun și cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta ? Nu era asta porunca episcopului ? Să astupe ușa prin care putea pătrunde trecutul ? Dar, Doamne, el n-o astupa ! Dimpotrivă, o deschidea de perete, săvîrșind o ticăloșie ! Devenea iarăși un hoț, cel mai odios hoț ! Îi răpea altuia viața, liniștea, locul sub soare ! Ajungea un asasin ! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. Îl osîndea la groaznica moarte vie, la moartea sub cerul deschis, care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se predă, salvîndu-l pe omul lovit de-o atît de cumplită greșeală, luîndu-și iarăși numele adevărat, devenind din nou din datorie ocnașul Jean Valjean, însemna să-și desăvîrșească în adevăr reînvierea și să astupe pentru totdeauna ușa iadului din care ieșise. Prăbușindu-se în aparență, însemna în realitate să se înalțe. Trebuia să facă lucrul ăsta ! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viața lui n-ar mai avea nici un rost. Tot ce-a ispășit ar fi de prisos. Nu i-ar mai rămîne decît să-și spună : „La ce bun ?"

Simțea că episcopul era de față, că, deși murise, episcopul era totuși prezent și-l privea drept în ochi, că de-aci înainte primarul Madeleine, cu toate însușirile sale alese, îi va fi nesuferit și că ocnașul Jean Valjean va putea sta senin și neprihănit în fața lui. Oamenii îi vedeau masca,

dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoșteau viața, dar episcopul îi cunoștea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean și să-l denunțe pe cel adevărat ! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare ! Trebuia totuși s-o facă. Ce tristă soartă ! Nu se putea purifica în fața lui Dumnezeu decît dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor.

— Ei bine, zise el, m-am hotărît ! Îmi voi face datoria ! Voi salva viața acestui om !

Rostise cuvintele cu glas tare, fără să-și dea seama că vorbește tare.

Luă condicile, le verifică și le puse în ordine. Zvîrli în foc un teanc de creanțe, pe care le avea asupra unor negustorași strîmtorați. Scrise o scrisoare pe care o lipi și pe plicul căreia se putea citi, dacă ar mai fi fost cineva în cameră în momentul acela : *„Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris"*.

Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau cîteva bilete de bancă și buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca să meargă la vot.

Cine l-ar fi văzut făcînd toate acestea, atît de adînc preocupat, n-ar fi bănuit ce se petrece într-însul. Din cînd în cînd, buzele i se mișcau ; alteori ridica fruntea și-și țintea privirea asupra unui punct oarecare din perete, ca și cum ar fi găsit acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.

După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, o băgă în buzunar împreună cu portofelul și începu iarăși să umble prin odaie.

Firul gîndurilor lui nu se rupsese. Continua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere luminoase ce-i pîlpîiau în fața ochilor și se mișcau o dată cu privirea lui : *Hai, du-te ! Spune-le cine ești ! Denunță-te !*

Vedea totodată, ca și cum s-ar fi întrupat în fața lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră pînă atunci țelurile vieții sale : tăinuirea numelui și mîntuirea sufletului. Pentru întîia oară ele i se arătau cu totul deosebite, și-și dădea seama ce anume le deosebea. Recunoștea că de o parte era neapărat binele, pe cîtă vreme

de partea cealaltă se putea afla răul ; de o parte era devotamentul, de cealaltă, personalitatea ; una spunea : *aproapele*, cealaltă : *eu* mai presus de toate ; una țîșnea din lumină, cealaltă din întunericul nopții.

Se hărțuiau între ele și le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adîncise în gînduri, crescuseră și ele în mintea lui, avînd acum staturi colosale. I se părea că zărește luptîndu-se înlăuntrul lui, în acest infinit despre care vorbeam adineauri, printre umbre și lumini, o zeiță și-o namilă înspăimîntătoare.

Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gîndul cel bun e gata să învingă.

Își dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărîtor al conștiinței și al ursitei sale ; episcopul însemnase prima fază o noii sale vieți, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.

Acum, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puțin cîte puțin. Mii de gînduri îi treceau prin minte, dar ele îl întăreau din ce în ce mai mult în hotărîrea sa.

La un moment dat, își spuse că poate ia lucrurile prea în pripă ; că, la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat, furase.

Își răspunse : „Dacă a furat într-adevăr cîteva mere, asta înseamnă o lună de închisoare. Cu totul altceva decît ocna. Și-apoi, cine știe : a furat, s-a putut dovedi ? Numele de Jean Valjean îl copleșește și se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toți procurorii la fel ? Îl cred hoț, pentru că a fost ocnaș."

În clipa următoare se gîndi că, dacă se va denunța, poate se va ține seama de curajul faptei sale, de viața cinstită pe care o ducea de șapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ținutul, și va fi iertat.

Dar gîndul ăsta se risipi repede și zîmbi cu amărăciune, cînd își aminti că furtul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întîmplarea asta va ieși desigur iarăși la iveală și că, potrivit dispozițiunilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viață.

Nu-și mai făcu nici un fel de iluzii, se desprinse din ce în ce mai mult de cele pămîntești și căută într-altă parte mîngîierea și tăria sufletească.

Se gîndi că trebuie să-și facă datoria ; că, poate, nu va fi mai puțin fericit după ce și-o va face decît dacă și-ar călca-o ; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor" și rămîne la Montreuil-sur-mer, considerația de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, venerația, milostenia lui, bogăția, popularitatea și toate însușirile alese ar fi întinate de-o crimă ; și ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă ? Pe cînd, dacă și-ar împlini jertfa, stînd în ocnă, la stîlp, în cătușe, în haine vărgate, la munca fără de odihnă, expus fără nici o îndurare rușinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.

În cele din urmă își spuse că așa trebuia să fie, că ursita lui era astfel croită încît nu era în stare să strice orînduielile Celui-de-sus și că, în orice caz, trebuia să aleagă ; ori respectul lumii și grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică și ocara lumii.

Frămîntînd atîtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea, dar mintea îi obosea. Vrînd-nevrînd, începu să se gîndească la altceva, la lucruri indiferente.

Își simțea vinele zvîcnindu-i puternic în tîmple. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopții, mai întîi la biserică, pe urmă la primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii și compară sunetele clopotelor. Își aduse aminte cu acest prilej că, mai-nainte cu cîteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vînzare, pe care se afla scris un nume : *Antoine Albin din Romainville.*

Îi era frig. Făcu puțin foc în sobă. Nu-i trecu prin gînd să închidă fereastra.

Căzu iarăși într-o stare de toropeală. Trebui că facă o sforțare grea ca să-și aducă aminte la ce se gîndise mai înainte de-a bate miezul nopții. În cele din urmă, izbuti :

„A, da, își spuse el, luasem hotărîrea să mă denunț".

Și deodată își aduse aminte de Fantine.

„A, și nefericita asta !"

Și aici începu o nouă criză.

Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apăru ca o rază neaşteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclamă :

„O, dar pînă acum nu m-am gîndit decît la mine. N-am ţinut seama decît de situaţia mea. Îmi convine să tac ori să mă denunţ, să-mi apăr pielea ori să-mi mîntuiesc sufletul, să fiu un funcţionar nemernic dar respectat, sau un ocnaş ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gîndesc decît la mine, la mine şi numai la mine ! Dar, Doamne-Dumnezeule, asta nu-i altceva decît egoism ! Sînt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămîne. Dacă m-aş gîndi puţin şi la alţii ? Cea dintîi datorie creştinească este să te gîndeşti la aproapele tău. Ia să vedem : lăsîndu-mă pe mine la o parte, uitînd de mine, ce s-ar putea întîmpla ? Dacă mă denunţ ? Pun mîna pe mine, îi dau drumul lui Champmathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Şi pe urmă ? Ce se întîmplă pe-aici ? Aici este un ţinut întreg, un oraş, sînt fabrici, o industrie, lucrători, bărbaţi, femei, oameni bătrîni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea, prin mine trăiesc toate ; oriunde se află o vatră din care iese fum, eu i-am pus lemnele în foc şi carnea în cratiţă ; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite ; înaintea mea nu era nimic din toate astea ; am pus în valoare, am înviorat, am însufleţit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sînt eu, nu mai e nici o viaţă aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atît, care în mizeria ei are atîtea calităţi şi căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea ? Dar copilul pe care voiam să-l aduc şi pe care l-am făgăduit mamei ? Nu-i sînt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut ? Ce se întîmplă dacă plec ? Mama moare. Copilul ajunge ce-o vrea întîmplarea. Iată ce se întîmplă dacă mă denunţ. Dar dacă nu mă denunţ ? Să vedem ce se poate întîmpla atunci..."

După ce-şi puse această întrebare, se opri. Avu parcă o clipă de îndoială şi de înfiorare ; dar clipa asta dură puţin ; îşi răspunse liniştit :

„Prin urmare, omul se duce la ocnă ; e-adevărat ; dar ce dracu ! a furat doar. Oricît aş spune eu că n-a furat,

a furat! Eu rămîn pe loc și-mi văd de treburi. În zece ani ciștig zece milioane, îi răspîndesc în tot ținutul și nu păstrez nici un ban pentru mine! Ce să fac cu ei? Ceea ce fac nu e pentru mine! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, întreprinderile ies ca din pămînt și se iau la întrecere, manufacturile și uzinele se înmulțesc, sute și mii de familii sînt fericite, populația sporește, se nasc sate acolo unde nu erau decît niște gospodării, se nasc gospodării acolo unde nu era nimic; mizeria dispare și, o dată cu ea, dispar și desfrîul, prostituția, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele! Iar biata mamă își crește copilul. Iată un întreg ținut bogat și plin de cinste. O! eram nebun, eram absurd; ce ziceam eu să mă denunț? Trebuie să iau bine seama și să nu mă grăbesc. Cum? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul și pe generosul — adică, la urma urmei, curată melodramă! — pentru că nu m-am gîndit decît la mine, numai la mine, voind să scap poate de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai știu eu cine, pe un hoț, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, o biată fetiță să moară pe drumuri, ca niște cîini! E-ngrozitor! Și mama nici măcar nu și-a revăzut copilul! Și copilul aproape nu-și cunoaște mama! Toate astea, pentru bătrînul acela ticălos, pentru un hoț de mere, care, fără nici o îndoială, a meritat să înfunde ocna, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mîrșăvie! Frumoase mustrări de conștiință, care salvează un derbedeu bătrîn ce nu mai are, la urma urmei, decît foarte puțin de trăit și nu va fi mai nenorocit la ocnă decît în cocioaba lui, și care sacrifică o populație întreagă, mame, femei, copii... pe biata Cosette, care nu mă are decît pe mine în lume și care, desigur, zace acum învinețită de frig în cocina familiei Thénardier. Ce mai canalii sînt și ăștia! Și eu să mă abat de la îndatoririle mele față de toate aceste sărmane făpturi! Să mă duc să mă denunț? Să fac prostia asta nemaipomenită? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că asta e o faptă rea și că odată și odată mă va mustra conștiința dacă primesc, spre binele altora, această mustrare care nu mă privește decît pe mine. Dacă

săvîrşesc această faptă care nu pune în primejdie decît sufletul meu — înseamnă că ştiu ce se numeşte devotament şi ce se numeşte tărie sufletească".

Se ridică şi începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulţumit.

Diamantele nu se găsesc decît în văgăunile întunecate ale pămîntului, iar adevărurile nu se găsesc decît în adîncurile cugetării. I se părea că, după ce coborîse în aceste adîncuri, după ce bîjbiise atîta vreme în bezna cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, şi că-l ţinea în mînă, uluit de vederea lui.

„Da, gîndi el, aşa e ! Asta e adevărul ! Asta e soluţia ! Trebuie să te hotărăşti în cele din urmă la ceva. Şi hotărîrea mea e justă. Ce-o să fie ! Să nu mai stăm la îndoială ; să nu mai dăm înapoi ! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sînt şi rămîn Madeleine ! Vai de cel care e Jean Valjean ! Nu mai sînt eu. Nu-l cunosc şi nici nu ştiu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba lui ! Nu mă priveşte ! Este un nume fatal care pluteşte în noapte şi dacă se abate asupra cuiva, cu-atît mai rău pentru el. Se privi într-o oglinjoară, de pe cămin şi spuse : Uite, după ce-am luat o hotărîre, mă simt mai uşurat. Acum parcă sînt cu totul altul. Mai făcu cîţiva paşi, şi se opri deodată. Haide ! nu trebuie să preget să duc pînă la capăt hotărîrea luată. Încă mă mai ţin cîteva fire de acest Jean Valjean. Trebuie rupte. Se mai găsesc chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fără glas care-ar putea fi mărturii ; ele trebuie să dispară".

Se căută în buzunar, scoase punga, o deschise şi luă din ea o cheiţă. Băgă cheiţa într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, aşezat între perete şi sobă. Nu se aflau în ascunzătoarea aceasta decît cîteva zdrenţe, o haină de lînă albastră, nişte pantaloni vechi, o traistă veche şi un ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecînd prin Digne, în octombrie 1815, ar fi recunoscut cu uşurinţă, bucată cu bucată, ţoalele astea prăpădite.

Le păstrase pe toate, așa cum păstrase și sfeșnicele de argint, ca să-și aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ținea ascunse, pe cînd pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.

Se uită pe furiș spre ușă, ca și cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea ; pe urmă, dintr-o singură mișcare, înșfăcîndu-le pe toate la un loc, fără să mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfințenie și cu atîtea riscuri, timp de atîția ani, apucă zdrențele, ciomagul, traista și le azvîrli pe toate în foc.

Închise din nou dulapul secret și, luînd mai multe măsuri de pază decît de obicei, de astă dată fără nici un rost, întrucît nu mai era nimic acolo, ascunse ușa, împingînd o mobilă în fața ei. După cîteva clipe, odaia și zidul din față fură cuprinse de o lumină roșie pîlpîitoare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea și zvîrlea scîntei pînă-n mijlocul odăii. Traista, arzînd împreună cu zdrențele oribile din ea, scoase la iveală ceva care sclipea în cenușă. Dacă te-ai fi aplecat ai fi văzut foarte ușor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda de doi franci furată micului savoiard.

Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu același pas, de la un capăt la altul al odăii.

Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeșnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.

„A, zise el, Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug și pe astea !"

Apucă amîndouă sfeșnicele.

Mai era destul foc pentru a le putea deforma numaidecît, a le preface într-o vergea de nerecunoscut.

Se duse lîngă sobă și se încălzi puțin. Se simți foarte bine.

„Ce bună e căldura !" zise el.

Scurmă jarul cu unul dintre sfeșnice.

I se păru atunci că aude un glas strigînd înăuntrul lui : „Jean Valjean ! Jean Valjean !"

I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da! Așa! Mergi pînă la capăt! striga acel glas. Desăvîrșește-ți opera! Distruge sfeșnicele! Ucide-ți amintirile! Uită-l pe episcop! Uită totul! Nenorocește-l pe Champmathieu! Dă-i înainte! E foarte bine! Felicită-te! S-a hotărît! S-a făcut! Un om, un bătrîn care nu știe ce au oamenii cu el, care poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău și pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat drept Jean Valjean, va fi condamnat și-și va sfîrși zilele în jale și ticăloșie. Foarte frumos! Tu rămîi cinstit, rămîi domnul primar, rămîi un om de onoare, respectat. Adu belșugul în oraș, îndestulează pe nevoiași, trăiește fericit, virtuos și admirat și, în vremea asta, pe cînd tu vei trăi aici în bucurie și lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roșie, va purta numele tău de ocară și va tîrî la ocnă lanțurile tale. Da! Foarte bine le-ai ticluit! Ticălosule!"

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeșnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvise. Glasul continuă:

„Jean Valjean! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare și care te vor binecuvînta. Una singură nu va fi auzită de nimeni și te va blestema în întuneric. Ei bine, ascultă, păcătosule! Toate aceste binecuvîntări se vor nărui înainte de-a se înălța la cer și numai blestemul va ajunge pînă la Dumnezeu."

Glasul la început foarte slab, ridicat din adîncurile conștiinței, devenise din ce în ce mai puternic și mai necruțător și-i răsuna în auz. Parcă ieșise dinlăuntrul lui și vorbea acuma de afară. I se păru că aude atît de lămurit ultimele cuvinte, încît se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici? întrebă el cu glas tare, rătăcit. Pe urmă, cu un rîs de idiot, rosti: Că prost mai sînt! Nu poate fi nimeni!"

Era totuși cineva; dar cel care era de față nu făcea parte dintre cei ce pot fi văzuți de vreun ochi omenesc.

Puse sfeșnicele la loc pe cămin.

Începu apoi, din nou, mersul monoton şi apăsător, care tulbura în somn şi trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt.

Mersul îl uşura şi-l ameţea în acelaşi timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te mişti ca să ceri sfaturi de la oricine ţi-ar putea ieşi în cale. După cîteva clipe nu-şi mai dădea seama ce se petrece cu el.

Se retrăgea acum cu aceeaşi spaimă dinaintea celor două hotărîri pe care le luase rînd pe rînd. Amîndouă soluţiile i se păreau tot atît de rele.

„Ce fatalitate! Ce întîmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-l hărăzise la început ca să te scape!"

Se gîndi puţin la ce avea să se întîmple. Dumnezeule mare, să se denunţe? Să se predea? Şi cuprins de-o sfîşietoare deznădejde, se gîndi la tot ce trebuie să părăsească şi la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui, prin urmare, să-şi ia rămas bun de la această viaţă atît de bună, de curată, de strălucită, să-şi ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare şi de la libertate. N-o să se mai plimbe pe cîmpie, n-o să mai audă păsările cîntînd în luna mai, n-o să mai dea o pomană copilaşilor săraci. Nu va mai simţi căldura privirilor de recunoştinţă şi de dragoste aţintindu-se asupra lui. Va părăsi casa pe care şi-o zidise şi odăiţa asta. Toate îi păreau acum încîntătoare. N-o să mai citească din cărţile astea şi n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrîna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineaţa cafeaua. Dumnezeule, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnaşilor, cătuşele, hainele vărgate, lanţurile la picioare, oboseala, celula, patul de scînduri, toate grozăviile astea cunoscute! La vîrsta lui, după ce fusese ceea ce-a fost! Dacă măcar ar fi mai tînăr! Dar aşa, bătrîn, să fie tutuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ţinte, să întindă dimineaţa şi seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune: „Acesta e vestitul Jean Valjean, care a fost primar la Montreuil-sur-mer!" Seara, leoarcă

de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaș pe ochi, să urce doi cîte doi, sub gîrbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O, ce mizerie! Soarta poate fi oare tot atît de rea ca orice făptură omenească și deveni tot atît de monstruoasă ca și inima omului ?

Și, orice-ar fi făcut, cădea iarăși în îndoiala sfîșietoare din adîncul gîndurilor lui : să rămînă în paradis și să devină demon, sau să intre în iad și să ajungă înger.

Ce să facă, Dumnezeule mare ? Ce să facă ?

Furtuna din care se smulsese cu atîta trudă se dezlănțui din nou într-însul. Gîndurile începură iarăși să se amestece unele cu altele, luînd acel aspect încremenit și automat pe care-l întîlnim la oamenii disperați. Numele de Romainville îi revenea mereu în minte, împreună cu niște versuri dintr-un cîntec pe care-l auzise altădată. Își aminti că Romainville e o pădure de lîngă Paris, unde tinerii îndrăgostiți se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.

Șovăia în mers, ca și înlăuntrul lui. Mergea ca un copilaș lăsat să meargă singur.

Din cînd în cînd, luptînd cu oboseala, făcea sforțări să-și adune gîndurile. Se strădui să-și pună pentru ultima oară și definitiv problema din pricina căreia căzuse istovit. Să se denunțe ? Să tacă ? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedeslușite ale tuturor raționamentelor schițate în mintea lui se clătinau și se risipeau ca un fum, unul cîte unul. Își dădea seama numai că, la orice hotărîre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit ; că, ori încotro ar lua-o, intra într-un mormînt ; că pregătea o agonie ; agonia fericirii lui sau agonia virtuților sale.

Vai ! Toate nehotărîrile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decît fusese la început.

Așa se zbătea cu spaimă acest suflet greu încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, ființa misterioasă în care se cuprind toată sfințenia și toată suferința omenirii, pe cînd măslinii fremătau în vîntul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scăldat în umbră și plin de întunericul adîncurilor înstelate.

IV

FORME PE CARE LE IA SUFERINȚA ÎN TIMPUL SOMNULUI

Se făcuse ora trei dimineața și el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întrerupere, cînd se lăsă să cadă pe un scaun.

Adormi acolo și avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu situația decît prin ceva funest și sfîșietor, dar îl impresionă adînc. Îl impresionă atît de mult, încît mai tîrziu îl și scrise. E una dintre hîrtiile scrise de mîna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopți n-ar fi întreagă, dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iat-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea : *Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.*

„Mă aflam pe o cîmpie. O cîmpie întinsă, tristă, unde nu creștea nici un fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă plimbam cu fratele meu, fratele meu din copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gîndesc niciodată și de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Vorbeam între noi și întîlneam alți trecători. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată și care, de cînd avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stînd de vorbă, din pricina acelei ferestre ne-a luat cu frig.

Nici un arbore nu se vedea pe cîmpie.

Cineva a trecut pe lîngă noi. Era un om în pielea goală, cenușiu la culoare, călare pe un cal pămîntiu. Omul n-avea păr pe cap ; i se vedea țeasta, iar pe țeastă i se vedeau vinele. Ținea în mînă o vergea care se îndoia ca o coardă de viță, dar era grea ca un drug de fier. Călărețul trecu fără să scoată un cuvînt.

Fratele meu îmi spuse : «S-o luăm pe drumul desfundat».

Era un drum desfundat, unde nu se zărea nici un mărăcine şi nici un fir de iarbă. Totul era pămîntiu, pînă şi cerul. După cîţiva paşi, nu mi se mai răspunse cînd vorbeam. Băgai de seamă că fratele meu nu mai era cu mine.

Intrai într-un sat care-mi ieşi înainte. Mă gîndii că trebuie să fie Romainville. (De ce tocmai Romainville!)[1]

Cea dintîi uliţă, pe care intrai, era pustie. Dădui în a doua. La colţul unde se întîlneau cele două străzi, se afla un om în picioare lîngă un zid. Îl întrebai: «Ce locuri sînt astea? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă uşa unei case. Intrai.

Casa avea o grădină. Ieşii din casă şi intrai în grădină. Şi grădina era pustie. Lîngă cel dintîi copac, un om stătea în picioare. Îl întrebai: «Ce grădină e asta? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse.

Rătăcii prin sat şi băgai de seamă că era un oraş. Toate străzile erau pustii, toate porţile erau deschise. Nici ţipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colţ de stradă, îndărătul fiecărei uşi, sta în picioare cîte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decît unul. Şi oamenii ăştia se uitau la mine cînd treceam.

Ieşii din oraş şi o luai pe cîmp.

Nu trecu mult şi, întorcîndu-mă, văzui o mulţime de oameni venind spre mine. Recunoscui pe toţi cei pe care-i întîlnisem în oraş. Aveau nişte chipuri neobişnuite. Nu păreau că se grăbesc şi totuşi mergeau mai repede decît mine. Cînd mergeau, nu făceau nici un zgomot. Dintr-o dată mulţimea mă ajunse şi mă înconjură. Feţele acestor oameni erau pămîntii.

Cel dintîi pe care-l întîlnisem şi-l întrebasem cînd am intrat în oraş, îmi spuse: «Unde te duci? Oare nu ştii că eşti mort de mult?»

Deschisei gura să răspund, dar băgai de seamă că nu era nimeni lîngă mine...“

Se deşteptă. Era îngheţat. Un vînt rece, ca orice vînt de dimineaţă, clătina cercevelele ferestrei rămasă deschisă.

[1] Paranteza îi aparţine lui Jean Valjean (n.a.).

Focul se stinsese. Luminarea era pe sfîrşite. Era încă întuneric.

Se sculă şi se duse la fereastră. Cerul era tot fără nici o stea.

De la fereastra lui se vedeau curtea şi strada. Un zgomot sec şi tare răsună deodată pe pămînt şi-l făcu să se uite în jos. Văzu jos două steluţe roşii, care apăreau şi dispăreau în umbră într-un chip ciudat.

Deoarece gîndurile lui pluteau încă în negura viselor, gîndi: „Uite! Stelele nu sînt pe cer. Sînt pe pămînt acum." Dar tulburarea se risipi; un alt zgomot la fel cu cel dintîi, îl trezi de-a binelea; se uită şi băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsuri. La lumina pe care o împrăştiau, putu să distingă forma unei trăsuri. Era o cabrioletă mică trasă de un căluţ alb. Zgomotul pe care-l auzise era pricinuit de copitele calului pe caldarîm.

„Ce mai e şi cu trăsura asta? Cine-o fi venit atît de devreme?"

Chiar atunci se auzi o ciocănitură în uşa odăii.

Se înfioră din cap pînă-n picioare şi strigă cu glas puternic:

— Cine-i acolo?

Cineva răspunse:

— Eu, domnule primar.

Recunoscu vocea bătrînei portărese.

— Ei, zise el. Ce s-a întîmplat?

— Domnule primar, e aproape cinci dimineaţa.

— Ei, şi? Ce e cu asta?

— Trăsura, domnule primar.

— Care trăsură?

— Cabrioleta.

— Care cabrioletă?

— N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă uşoară?

— Nici gînd! zise el.

— Vizitiul spune c-a venit să-l ia pe domnul primar.

— Care vizitiu?

— Vizitiul de la domnul Scaufflaire.

— Scaufflaire?

Numele acesta îl făcu să tresară, ca și cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.

— A, da ! Domnul Scaufflaire, zise el.

Dacă bătrîna l-ar fi putut vedea în momentul acela, ar fi rămas înmărmurită.

Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra luminării, culese din jurul feștilei ceara fierbinte și o frămîntă între degete. Bătrîna aștepta. Se încumetă totuși să mai spună :

— Domnule primar, ce răspuns să dau ?

— Spune-i că vin numaidecît.

V

BEȚE-N ROATE

Serviciul poștal între Arras și Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu niște carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roți, căptușite pe dinăuntru cu piele roșcată, așezate pe niște arcuri speciale, avînd numai două locuri, unul pentru curier și unul pentru un călător. Roțile erau întărite cu butuci lungi, care țineau la distanță celelalte trăsuri, cum se mai văd și azi pe drumurile din Germania. Lada cu scrisori, o ladă mare, lunguiață, era așezată în spatele cabrioletei, făcînd corp comun cu ea. Lada era vopsită în negru, iar careta era galbenă.

Trăsăturile acestea, care nu seamănă cu nici una de astăzi, aveau ceva diform și ghebos, iar cînd le zăreai de departe, trecînd și cocoțîndu-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite și care, deși au mijlocul foarte subțire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecînd din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea la Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineața.

În noaptea aceea, careta poștală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei

străzi, în momentul cînd intra în oraș cu o cabrioletă trasă de un cal alb, care venea din partea opusă și în care nu se afla decît o singură persoană, un om înfășurat într-o manta. Roata trăsurii fusese lovită destul de serios. Poștașul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă și-și văzu de drum, gonind calul înainte.

— Al dracului de grăbit mai e și ăsta ! zise poștașul.

Cel ce se grăbea așa era tocmai omul pe care l-am văzut zvîrcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.

Unde se ducea ? N-ar fi putut s-o spună. De ce s-o fi zorit ? Nici el nu știa. Mergea la întîmplare mai departe. Încotro ? La Arras, fără îndoială ; dar putea foarte bine să se ducă și-ntr-altă parte. Din cînd în cînd, își dădea seama de asta și tresărea.

Se înfunda în noapte ca într-o genună. Ceva îl împingea și-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înțelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în viață în această peșteră întunecată a necunoscutului ?

De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărîse nimic, nu se oprise la nimic și nu făcuse nimic. Nici unul din actele conștiinței sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricînd, se găsea ca la început.

De ce se ducea la Arras ?

Își repeta ceea ce-și mai spusese atunci cînd reținuse cabrioleta lui Scaufflaire — că, oricare ar fi rezultatul, nu era nici un neajuns să vadă cu ochii lui și să judece singur. De departe, ne facem singuri, din orice, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conștiința lui va fi de bună seamă mai ușurată, lăsîndu-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi acolo Javert și apoi Brevet, Chenildieu și Cochepaille, toți ocnașii care-l recunoscuseră. Și, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Strașnică idee ! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu și nimic nu este mai anevoie de înlăturat decît bănuiala și presupunerile. Nu era, prin urmare, nici un fel de primejdie.

Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, își ținea în mînă soarta, oricît de rea ar vrea ea să fie. Era stăpîn pe soarta lui. Se agăță de gîndul ăsta.

La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.

Se ducea totuși.

Tot gîndindu-se așa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat și sigur, făcînd două leghe și jumătate pe oră.

Pe măsură ce cabrioleta înainta, simțea în el ceva care da înapoi.

În zorii zilei se afla în plină cîmpie: orașul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. În depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin fața lui toate chipurile înghețate ale unei dimineți de iarnă. Ca și seara, dimineața își are nălucirile ei. Nu le vedea, dar, fără să-și dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, siluetele negre ale arborilor și ale dealurilor îi sporeau încordarea sufletească cu nu știu ce adaos nehotărît și sinistru.

Ori de cîte ori trecea prin fața vreuneia dintre căsuțele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor, se gîndea: „Și cu toate astea, sînt aici oameni care dorm!"

Tropotul calului, clopoțeii de la gît, roțile pe caldarîm făceau un zgomot domol și monoton. Lucrurile astea sînt plăcute cînd ești vesel, dar jalnice cînd ești amărît.

Se făcuse ziuă de-a binelea cînd ajunse la Hesdin. Se oprise în dreptul unui han ca să lase calul să răsufle și să-i dea puțin ovăz.

Calul, după cum spusese Scaufflaire, era de rasă buloneză, cu capul și burta mare, dar cu gîtul cam scurt, în schimb cu pieptul larg, crupa lată, chișița costelivă și subțire și piciorul solid. Rasă urîtă, dar voinică și sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri și n-avea nici un strop de sudoare pe el.

Nu se dădu jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i aduse calului ovăz, se aplecă dintr-o dată și se uită la roata din stînga.

— O să mergeți mult așa ? întrebă el.

Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gîndurile lui :

— De ce ?

— Veniți de departe ? întrebă iar băiatul.

— De la vreo cinci leghe de-aici.

— O !

— Ce te miri așa ?

Rîndașul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea ațintită asupra roții, apoi se ridică, spunînd :

— O fi făcut roata asta cinci leghe pîn-aici. Se prea poate ! Dar de-aici înainte vă spun că nu mai face nici un sfert de leghe.

Călătorul sări jos din trăsură.

— Ce tot îndrugi acolo, măi băiete ?

— Zic că-i o mare minune c-ați făcut cinci leghe fără să vă rostogoliți cu cal cu tot în vreun șanț al șoselei. Ia uitați-vă aici !

Roata era într-adevăr lovită rău. Cînd se ciocnise cu careta poștală, i se rupseseră două spițe, și se fărîmase butucul și piulița stătea să cadă.

— Prietene, îi zise el băiatului, e vreun rotar pe-aici ?

— Desigur, domnule.

— Fii bun și cheamă-l încoace !

— Stă colea, la doi pași. Hei, meștere Bourgaillard !

Meșterul Bourgaillard, rotarul, era tocmai în pragul ușii. Veni să vadă ce are roata și strîmbă din nas ca un chirurg în fața unui picior rupt.

— Poți să dregi numaidecît roata asta ?

— Da, domnule.

— Și cînd pot pleca mai departe ?

— Mîine.

— Mîine ?

— Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit ?

— Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.

— Nu se poate, domnule.

— Îți dau oricît îmi ceri.

— Cu neputință.

— Atunci în două ceasuri.

— Astăzi nu se poate. Am de dres două spițe și butucul. Nu puteți pleca decît mîine dimineață.

— Treburile mele n-așteaptă pînă mîine. Dar dacă, în loc s-o dregem, am pune alta ?

— Adică cum ?

— Ești sau nu ești rotar ?

— Sigur că sînt, domnule.

— N-ai cumva o roată de vînzare ? Aș putea pleca numaidecît.

— O roată de schimb ?

— Da.

— N-am nici o roată gata pentru cabrioleta asta. Două roți trebuie să fie pereche, două roți nu se potrivesc, așa, la întîmplare.

— Atunci, vinde-mi o pereche.

— Domnule, nu orice roată merge la o osie.

— Eu zic să-ncercăm !

— E de prisos domnule. N-am decît roți de căruță. Satul nostru-i mic.

— Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă ?

Meșterul băgase de seamă de la început că trăsurica fusese luată cu chirie. Dădu din umeri :

— Bine mai țineți trăsurile pe care le luați cu chirie ! Chiar dacă aș avea una, tot nu v-aș închiria-o.

— Dar de vîndut, mi-ai vinde-o ?

— N-am nici una.

— Cum ? Nici măcar o căruță ? Nu cer mare lucru.

— Cum vă spuneam : satul nostru-i mic. Am în șopron, spuse rotarul, o caleașcă veche a unui burghez de la oraș, care mi-a lăsat-o în păstrare și care n-o folosește niciodată. V-aș închiria-o cu plăcere ; ce-aș avea de pierdut ? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea. Și pe urmă e o caleașcă la care v-ar trebui doi cai.

— Iau doi cai de poștă.

— Unde mergeți dumneavoastră ?

— La Arras.

— Și vreți s-ajungeți astăzi ?

— Sigur !

— Cu doi cai de poștă ?

— De ce nu ?

— Nu v-ar fi totuna dacă ați ajunge la patru dimineața ?

— Nu, firește.

— Fiindcă, vedeți... trebuie să vă spun un lucru... dacă luați cai de poștă... Aveți act de identitate ?

— Da.

— Ei bine, dacă luați cai de poștă, n-o să ajungeți la Arras mai devreme decît mîine. Sîntem pe un drum lăturalnic. Schimburile se fac anevoie. Caii sînt la cîmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sînt luați de peste tot, de la poștă și de oriunde se găsesc. Veți aștepta cel puțin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Și, pe urmă, nu uitați că mergeți la pas. Sînt multe coaste de urcat.

— Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsurică ! Găsesc eu în sat o șa de vînzare.

— Desigur ! Dar calul ăsta rabdă șeaua pe el ?

— Adevărat. Bine că mi-ai spus !... N-o rabdă.

— Atunci...

— Dar în sat nu se găsește vreun cal cu chirie ?

— Un cal care să meargă la Arras fără nici o oprire ?

— Da.

— Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsesc prin partea locului. Întîi de toate, ar trebui să-l cumpărați, fiindcă nu vă cunoaște nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiți nici de vînzare, nici de închiriat, să dați oricît : și cinci sute și o mie de franci.

— Atunci, ce e de făcut ?

— Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata și să plecați mîine dimineață.

— Mîine e prea tîrziu.

— De !

— Careta poștală nu merge la Arras ? Cînd trece pe-aici ?

— La noapte. Amîndouă caretele fac serviciu de noapte și cea care se duce și cea care se întoarce.

— Și... ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata ?

— O zi întreagă. Nici un ceas mai puțin.

— Chiar dacă pui doi lucrători ?

— Chiar dacă pun zece.

— Dac-am lega spițele cu o frînghie ?

— Spițele da ; dar butucul roții, nu. Și pe urmă, și obada e ca vai de ea.

— Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsuri ?

— Nu.

— Nici alt rotar nu mai e ?

Servitorul și rotarul răspunseră amîndoi o dată, clătinînd din cap :

— Nu.

Simți o mare bucurie.

În mod vădit, aici era mîna providenței. Ea rupsese roata trăsurii și îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut la această primă somație ; făcuse tot ce i-a stat în putință ca să-și urmeze călătoria ; întrebuințase cinstit și cu cea mai mare grijă toate mijloacele ; nu dăduse înapoi nici în fața frigului, nici în fața oboselii, nici în fața cheltuielilor ; nu-și putea face nici un fel de mustrare. Dacă nu pleca mai departe, asta nu mai depindea de el. Nu era vina lui ; nu voise el să fie așa ; așa voia providența.

Respiră. Respiră liber și din adîncul pieptului, pentru întîia oară de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strîngea inima de douăzeci de ore începuse parcă să slăbească.

I se părea că Dumnezeu trecuse de partea lui pe față.

Se gîndi că făcuse tot ce trebuia să facă și că acum nu-i mai rămînea altceva decît să se întoarcă liniștit acasă.

Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici și probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit nici una din întîmplările pe care le veți citi ; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuție de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc întotdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe cînd călătorul vorbea cu rotarul, cîțiva drumeți se opriseră în jurul lor. După ce ascultase cîteva minute, un băiat pe care nu-l luase nimeni în seamă ieșise din grup și o rupsese la fugă.

În clipa în care călătorul, după frămîntarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoțit de-o bătrînă.

— Domnule, zise femeia, băiatul meu îmi spune că vreți să închiriați o cabrioletă.

La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrînă însoțită de-un copil, îl trecură sudori reci pe șira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăși în umbra dinapoia lui, gata să-l înșface din nou. Răspunse :

— Da, mătușică. Vreau să închiriez o cabrioletă. Și se grăbi să adauge : Dar nu se găsește nici una prin partea locului.

— Ba se găsește, spuse bătrîna.

— Unde mă rog ? întrebă rotarul.

— La mine, răspunse bătrîna.

Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înșfăcă iarăși.

Bătrîna avea în adevăr, într-un șopron, un fel de brișcă de nuiele. Rotarul și servitorul hanului, supărați că le scăpa călătorul, se amestecă în vorbă :

— O droagă îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E drept că banchetele sînt atîrnate de niște curele de piele, dar plouă înăuntru, roțile sînt ruginite și mîncate de umezeală. N-o să meargă mult mai departe decît trăsura cu care ați venit. O rablă hodorogită ! Domnul ar face o mare greșeală dacă ar lua-o !... Etc. etc.

Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, droaga asta, oricum ar fi fost, avea două roți și putea să-l ducă la Arras.

Plăti cît i se ceru, lăsă cabrioleta în reparație la rotar, ca s-o găsească la înapoiere, puse să i se înhame calul alb la brișcă, se urcă și porni mai departe pe drumul pe care îl apucase în zorii zilei.

Cînd brișca se urni din loc, își spuse că o clipă mai-nainte se gîndise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Îi fu necaz de bucuria pe care-o avusese și o găsi absurdă. De ce s-ar bucura că se întoarce din drum ? La urma urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Și, cu siguranță, totul se va petrece așa cum voia el.

Ieșind din Hesdin, auzi pe cineva strigînd :

„Oprește ! Oprește !" Opri trăsura cu o smucitură puternică, în care se amesteca nu știu ce pornire înfrigurată și tulburător de asemănătoare cu speranța.

Era băiatul bătrînei.

— Domnule, zise el, eu v-am făcut rost de brișcă.

— Ei, și ?

— Nu mi-ați dat nimic.

El, care dădea bucuros tuturor, găsi de astă dată că pretenția depășea orice măsură și că era aproape odioasă.

— A ! tu ești, măi secătură ? zise el. Nu-ți dau nimic.

Dădu bici calului și porni mai departe în trap săltat.

Pierduse multă vreme la Hesdin și ar fi vrut s-o recîștige. Călutul era sprinten și trăgea cît doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Și, pe urmă, nu mai era cu cabrioleta. Brișca n-avea arcuri și era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulțime de urcușuri.

Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.

La Saint-Pol trase la cel dintîi han care-i ieși în cale, duse calul la grajd, așa cum îi făgăduise lui Scaufflaire și stătu lîngă iesle tot timpul cît mîncă. Se gîndea la fel de fel de lucruri triste și încurcate.

Nevasta hangiului intră în grajd :

— Domnul nu vrea să mănînce ceva ?

— A ! da ! cum să nu ! spuse el. Mi-e o foame de lup.

Merse după hangiță, care avea o față rumenă și veselă. Îl conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau cîteva mese acoperite cu mușama.

— Dă-i zor ! spuse el. Trebuie să plec mai departe și sînt grăbit.

O servitoare flamandă, voinică, îi puse la iuțeală tacîmul. Se uita la ea cu un sentiment de mulțumire.

„Asta e ! se gîndi el. Mi-era foame !"

I se aduse mîncarea. Se repezi la pîine, mușcă o bucată, apoi o puse încetișor pe masă și nu se mai atinse de ea. La masa vecină mînca un căruțaș. Îl întrebă :

— De ce-o fi așa de amară pîinea asta ?

Căruțașul era neamț și nu înțelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol și se îndrepta spre Tinques, care nu se afla decît la cinci leghe de Arras.

Ce făcea tot timpul drumului ? La ce se gîndea ? Ca și dimineața, se uita la șirurile de copaci, la acoperișurile de stuf, la cîmpiile arate și la priveliștile care se destrămau și dispăreau la fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulțumește uneori sufletul și ne scutește oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist și de neînțeles decît să privești o mulțime de lucruri pentru prima și ultima oară ? Să călătorești înseamnă să te naști și să mori în fiecare clipă. În adîncul cel mai nepătruns al sufletului, poate că făcea o apropiere între priveliștile acestea nestatornice și existența omenească. Toate întîmplările vieții se desfășoară într-o nepotolită goană în fața noastră. Întunericul și lumina se înlănțuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mîna să apucăm ceva din ceea ce trece. Fiecare întîmplare este o cotitură. Și, dintr-o dată, ne pomenim bătrîni. Simțim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă ; telegarul sumbru care ne tîra prin viață se oprește ; și vedem cum o umbră necunoscută îl deshamă în beznă.

Se însera cînd copiii care ieșeau de la școală îl văzură pe călătorul nostru intrînd la Tinques. E drept că era o zi dintre cele mai scurte ale anului. Nu se opri de loc la Tinques. Ieșind din sat, un cantonier care pietruia drumul se uită la el și-i spuse :

— Tare-i ostenit calul !

Într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decît la pas.

— Vă duceți la Arras ? întrebă cantonierul.

— Da.

— Dacă mergeți tot așa, n-o s-ajungeți prea devreme!

Opri calul și-l întrebă pe cantonier :

— Cît mai e pînă la Arras ?

— Aproape șapte leghe.

— Cum se poate ? Pe hartă sînt numai cinci leghe și ceva.

— A, spuse cantonierul, dumneavoastră nu știți că se repară șoseaua ? O să vedeți că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeți mai departe.

— Adevărat ?

— Luați-o la stînga, pe drumul care duce la Carency și treceți rîul ! Cînd ajungeți la Camblin, o apucați la dreapta ; e drumul de la Mont-Saint-Eloy, spre Arras.

— Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.

— Nu sînteți de prin partea locului ?

— Nu.

— Mai cu seamă că sînt numai drumuri ocolite. Dar, adăugă cantonierul, știți ceva, domnule ? Vreți să vă dau un sfat ? Calul dumneavoastră e mort de oboseală. Întoarceți-vă la Tinques ! E un han bun acolo. Vă culcați și porniți spre Arras mîine dimineață.

— Trebuie să ajung astă seară.

— Asta-i altceva. Duceți-vă totuși la han și luați de-acolo încă un cal. Rîndașul o să vă spună pe unde s-o apucați.

Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum și peste o jumătate de ceas trecea din nou prin același loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaș. Un rîndaș, în chip de surugiu, ședea lîngă el pe capră.

Își dădea totuși seama că întîrzie.

Se înnoptase de-a binelea.

Intrară pe un drumeag mărginaș. Drumul era îngrozitor. Brișca dădea dintr-o groapă într-alta. Îi spuse surugiului :

— Mergi tot așa, la trap, și-ți dau un bacșiș bun.

La un hop, crucea se rupse.

— Domnule, zise surugiul, s-a rupt crucea ; nu mai știu cum să înham calul ; e tare greu de mers noaptea pe drumul ăsta ; dac-ați vrea să rămîneți peste noapte la Tinques, mîine în zorii zilei am putea fi la Arras.

— Ai un capăt de funie și un cuțit ? întrebă călătorul.

— Da, domnule.

Tăie o cracă dintr-un pom și făcu altă cruce.

Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.

Cîmpia era neagră. Neguri joase, negre și peticite pluteau printre dealuri, destrămîndu-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vînt puternic, venind dinspre mare, isca în toate unghiurile zării un zgomot pătrunzător, ca un uruit de mobile urnite din loc. Tot ce se

zărea stîrnea groază. Cîte nu se înfioară sub răsuflarea nesfîrşită a nopţii !

Tremura de frig. Nu mîncase nimic din ajun. Îşi aducea vag aminte de-o altă goană în noapte, pe cîmpia de lîngă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci şi parcă fusese ieri.

Se auzi sunînd ceasul la o turlă în depărtare. Întrebă :

— Cît e ceasul ?

— Şapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt. Nu mai avem decît trei leghe.

Se gîndi atunci pentru întîia dată — mirîndu-se cum de nu i-a trecut mai de mult prin minte — că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu ştia nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puţin să se informeze, că n-avea nici un rost s-o ia aşa, razna, fără să ştie dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de socoteli în minte : de obicei şedinţele curţii cu juri încep la nouă dimineaţa ; dezbaterile nu pot dura prea mult ; furtul merelor se va dovedi repede ; totul se va mărgini la stabilirea identităţii ; patru sau cinci mărturii, iar avocaţii nu vor avea mare lucru de spus ; o să ajungă, desigur, cînd totul se va fi sfîrşit.

Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră rîul şi Mont-Saint-Eloy rămăsese în urma lor.

Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI

SORA SIMPLICE PUSĂ LA ÎNCERCARE

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.

Avusese o noapte foarte rea. Tuşea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineaţa, la sosirea doctorului, aiura. Îngrijorat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.

Toată dimineaţa stătu posacă, nu scoase aproape nici o vorbă, mototolindu-şi aşternutul şi îngăimînd în şoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite distanţe. Ochii ei, înfundaţi în orbite, aţintiţi în gol, pă-

reau aproape stinși, dar, din cînd în cînd, se aprindeau și străluceau ca stelele. Se pare că atunci cînd un anumit ceas se apropie, luminile, cerului îi învăluie pe cei părăsiți de lumina pămîntului.

Ori de cîte ori sora Simplice o întreba cum se simte ea răspundea neschimbat :

— Bine. Aș vrea să-l văd pe domnul Madeleine.

Cu cîteva luni mai-nainte, cînd Fantine își pierduse orice urmă de sfială, de rușine și de bucurie, ajunsese ca o umbră ; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferința fizică desăvîrșise opera suferinței morale. Făptura asta, care n-avea decît douăzeci și cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrajii ofiliți, nasul subțiat, dinții, descărnați, fața vînătă, gîtul scheletic, claviculele ieșite, brațele uscate, pielea pămîntie, iar printre șuvițele ei blonde creșteau fire de păr alb. O, cît de mult ne apropie boala de bătrînețe !

La amiază doctorul veni din nou, dădu cîteva sfaturi, întrebă dacă domnul primar a dat pe la infirmerie și clătină din cap.

De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind și ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.

Pe la două și jumătate, Fantine începu să se zbuciume. În douăzeci de minute o întrebase de zece ori pe călugăriță :

— Cît e ceasul, soră ?

— Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deși pînă atunci abia putuse să se miște. Își împreună într-un fel de strînsoare mîinile galbene și slabe, și călugărița o auzi scoțînd din piept unul din acele suspine adînci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse și privi spre ușă.

Dar nu intră nimeni ; ușa nu se deschise.

Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii ațintiți spre ușă, nemișcată, oprindu-și parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni să-i spună nici o vorbă. Orologiul din turla bisericii sună ora trei și un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe pernă.

Nu spuse nimic şi începu să mototolească iarăşi aşternutul.

Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de cîte ori suna orologiul, Fantine se ridica şi se uita spre uşă, pe urmă cădea la loc.

Îi ghiceai limpede gîndul, dar nu rostea nici un nume, nu se tînguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tuşea înngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupră-i. Se făcuse pămîntie la faţă şi avea buzele vinete. Din cînd în cînd zîmbea.

Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunînd încet, cu glas stins:

— De vreme ce mîine plec, rău face că nu vine azi!

Sora Simplice era şi ea foarte mirată de întîrzierea domnului Madeleine.

Fantine se uita în sus, la pologul patului. Căuta parcă să-şi aducă aminte de ceva. Începu deodată să cînte, cu glas stins, ca o adiere. Călugăriţa ascultă. Iată ce cînta Fantine:

Pe uliţi bătrîne mergem la plimbare,
Cumpărînd de-acolo lucruri mici şi rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

Feciora Maria, maica preacurată,
A venit la mine în haină-nflorată
Şi mi-a spus: — În vălul înadins ţesut,
Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut.

Du-te-n tîrg îndată şi cumpără dar
Pînză albă, aţă, ac şi degetar.

Pe uliţi bătrîne mergem la plimbare,
Cumpărînd de-acolo lucruri mici şi rare.

Am făcut preasfînto, lîngă sobă eu,
Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu.
De mi-ar da acuma Domnul chiar o stea,
Mi-e mai drag copilul dat de mîna ta.

— Dar cu pînza, maică, ce-am eu de făcut ?
— Scutece curate, pentru cel născut.

Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

— Spală pînza. — Unde ? — Într-un rîu, aproape
Dar ia seama : dacă schimbi mai multe ape,
Să nu rupi rochia cu pieptar ușor,
De mine brodată toată numai flori.

— Nu mai e copilul ! Maică, ce fac oare ?
— Fă din pînză giulgiu ca să mă-nfășoare...

Pe uliți bătrîne mergem la plimbare,
Cumpărînd de-acolo lucruri mici și rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc...

Era un vechi cîntec de leagăn cu care o adormea altădată pe Cosette și care nu-i mai venise în minte de aproape cinci ani, de cînd fetița nu mai era lîngă ea. Cînta cu glas atît de trist și pe-o melodie atît de duioasă, încît era în stare să înduioșeze și pe-o călugăriță. Deprinsă cu suferința, sora simți totuși o lacrimă în colțul ochilor. Orologiul bătu ora șase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întîmplă în jurul ei.

Sora Simplice trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar și dacă mai trece azi pe la infirmerie. Fata veni înapoi peste cîteva minute.

Fantine stătuse tot timpul nemișcată, urmîndu-și firul gîndurilor.

Servitoarea îi spuse în șoaptă sorei Simplice că domnul primar plecase dis-de-dimineață, înainte de ora șase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frigul care se lăsase.

Plecase singur, fără vizitiu, și nu se știe pe ce drum apucase ; alții că l-au întîlnit în drum spre Arras ; alții că l-au întîlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei,

fusese foarte liniștit și-i spusese portăresei să nu-l aștepte la noapte.

Pe cînd femeile vorbeau în șoaptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punînd întrebări, iar servitoarea făcînd tot felul de presupuneri, Fantine — cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice, care îmbină mișcările obișnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe — se așezase în genunchi pe pat și, cu pumnii încleștați în pernă, asculta, scoțînd capul printre perdele. Deodată începu să strige :

— Vorbiți despre domnul Madeleine ? Ce tot șoptiți acolo ? Ce e cu el ? De ce nu mai vine ?

Glasul ei era atît de răstit și de răgușit, încît femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate.

— Hai, răspundeți o dată ! strigă Fantine.

Servitoarea îngăimă :

— Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.

— Copila mea, spuse sora, liniștește-te... culcă-te la loc !

Fără să se clintească, Fantine continuă cu glas tare și pe un ton în același timp poruncitor și plin de suferință :

— N-o să poată veni... De ce ? Voi știți de ce n-o să vină. Șoptiți între voi. Vreau să știu și eu.

Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriței :

— Răspundeți-i că are de lucru la consiliul municipal.

Sora Simplice se îmbujoră la față. Servitoarea voia s-o facă să spună o minciună. Pe de altă parte, își dădea seama că, spunînd bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roșeața din obrajii călugăriței se risipi repede. Înălțînd spre Fantine ochii ei senini și triști, îi spuse :

— Domnul primar a plecat.

Fantine sări în picioare. Ochii îi scînteiau. O bucurie nețărmurită îi lumină fața brăzdată de suferință.

— A plecat ! strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette !

Întinse brațele spre cer și toată fața i se lumină ; buzele îi tremurau ; se ruga în șoaptă. După ce sfîrși rugăciunea spuse :

— Soră, uite, mă culc la loc ; fac tot ce mi se cere ; adineauri am fost rea ; iartă-mă c-am țipat la dumneata ; nu-i frumos să țipi ; știu și eu asta, soră dragă ; dar sînt atît de fericită... Dumnezeu e bun cu mine ; și domnul Madeleine e un om bun ; închipuie-ți că s-a dus s-o aducă pe Cosette de la Montfermeil.

Se culcă, o ajută pe călugăriță să-i așeze perna și sărută cruciulița de argint de la gît, pe care i-o dăduse sora Simplice.

— Copila mea, spuse sora, acum încearcă să te odihnești și să nu mai vorbești !

Fantine strînse în mîinile-i umede mîna sorei, care fu îngrijorată de această transpirație.

— A plecat azi-dimineață la Paris. Dar nici n-are nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puțin mai încoace, pe stînga. Ți-aduci aminte ce mi-a spus ieri cînd îi vorbeam despre Cosette ? „În curînd". Vrea să-mi facă o surpriză. Știi ? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o ia de la Thénardieri. N-au de ce să se opună, nu-i așa ? Au s-o ducă pe Cosette... de vreme ce li se plătește tot. Autoritățile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei dacă li s-a plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci semn să tac. Sînt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu mă mai doare nimic ; am s-o văd pe Cosette... Uite : mi s-a făcut și foame. N-am mai văzut-o de aproape cinci ani. Dumneata nu-ți poți închipui ce înseamnă un copil. Și pe urmă, e-atît de drăguță ! O să vezi ! Știi ? Are degete mici, trandafirii ! O să aibă mîini foatre frumoase. Cînd era numai de-un an avea niște mînuțe atît de caraghioase... Acum trebuie să fi crescut... Are șapte ani. E o domnișoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-dimineață mă uitam la praful de pe sobă și mă gîndeam c-am s-o revăd în curînd pe Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ți poți vedea ani de zile copilul ! Ar trebui să ne gîndim că viața nu e veșnică ! O, ce bine c-a plecat domnul primar ! E într-adevăr atît de frig ? Și-a luat cel puțin mantaua ? O să se întoarcă mîine ; nu-i așa ? O să fie zi de sărbătoare. Mîine dimineață, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu dantelă... Montfermeil e un sat. Pe vremuri am făcut drumul ăsta pe jos. A fost destul de departe pentru mine. Dar

diligențele merg repede. Mîine o să fie aici împreună cu Cosette. Cît e de-aci pînă la Montfermeil ?

Sora, care habar n-avea de distanțe, răspunse :

— O ! sînt sigură că mîine au să fie aici.

— Mîine ! mîine ! zise Fantine. Mîine am s-o văd pe Cosette. Uite, scumpă soră întru Domnul, nu mai sînt bolnavă ! Sînt nebună de fericire. Aș putea să și joc, dacă mi s-ar cere.

Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte n-ar mai fi înțeles nimic. Era acum îmbujorată la față și vorbea cu multă însuflețire ; chipul ei era numai zîmbet. Din cînd în cînd începea să rîdă, vorbindu-și în șoaptă. Bucuria unei mame seamănă mult cu bucuria copilului.

— Ei bine, spuse călugărița, acum ești fericită ; fii cuminte și nu mai vorbi !

Fantine puse capul pe pernă și spuse încet :

— Da, culcă-te la loc și fii cuminte ; copilul o să fie iarăși lîngă tine. Are dreptate sora Simplice. Toată lumea de-aici are dreptate.

Pe urmă, fără să se mai clintească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios și nu mai spuse nimic.

Sora trase perdelele, nădăjduind că o să ațipească. Între șapte și opt veni doctorul. Neauzind nici un zgomot și crezînd că Fantine doarme, intră încet și se apropie de pat în vîrful picioarelor. Întredeschise perdelele și, în lumina lămpii, văzu ochii mari, liniștiți, ai Fantinei, privindu-l.

Bolnava îl întrebă :

— Domnule, o să am voie s-o culc lîngă mine într-un pătuc, nu-i așa ?

Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă.

— Uitați-vă, e loc destul !

Medicul o luă deoparte pe sora Simplice, care îi explică totul, spunîndu-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două și că, neștiind unde s-a dus a socotit că nu-i bine s-o neliniștească pe bolnavă, care-și închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil ; mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.

Se apropie din nou de patul Fantinei, care continuă :

— Pentru că, știți, dimineața cînd se va trezi, am să-i spun puișorului meu bună dimineața, iar noaptea, eu, care nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea ei ușoară și călduță o să-mi facă bine.

— Dă-mi puțin mîna, zise doctorul.

Ea întinse brațul și începu să rîdă :

— A, da ! așa e ! e drept ! dumneavoastră nu știți că m-am vindecat. Cosette vine mîine...

Medicul rămase uimit. Era, în adevăr, mai bine. Nu se mai înăbușea. Pulsul devenise mai puternic. O viață nouă, venită din senin, o însuflețise dintr-o dată pe-această sărmană făptură istovită.

— Domnule doctor, zise ea, v-a spus sora că domnul primar s-a dus s-o aducă pe fetiță ?

Medicul recomandă ca bolnava să stea liniștită și să fie ferită de orice emoții. Prescrise o infuzie de chinchină, iar în cazul în care febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse sorei :

— E mai bine. Dac-o avea norocul ca domnul primar să vie mîine cu fetița — cine știe ? Unele crize sînt surprinzătoare ; s-au văzut cazuri cînd o mare bucurie a pus capăt unei boli ; știu că aici e vorba de o boală organică, destul de înaintată, dar sînt atîtea taine nepătrunse !... S-ar putea să scape...

VII

CĂLĂTORUL, ODATĂ AJUNS, ÎȘI IA MĂSURI DE PLECARE

Era aproape opt seara cînd brișca pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poștei din Arras. Omul pe care l-am urmărit pînă acum coborî, răspunse distrat celor de la han, care se întreceau să-l servească, trimise înapoi calul luat cu împrumut și duse el singur călușul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter și se așeză la o masă. Îi trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea c-o să-l facă în șase ore. Recunoștea singur că nu era vina

lui ; și, gîndindu-se bine, nu-i părea rău că se întîmplase așa.

Hangița intră :

— Domnul dorește să se culce ? Domnul dorește să ia masa ?

Făcu semn din cap că nu.

— Calul e foarte obosit, spuse rîndașul.

De data asta rupse tăcerea :

— O putea calul să pornească din nou mîine dimineață ?

— O ! domnule, are nevoie de cel puțin două zile de odihnă.

— Nu e aici serviciul diligențelor ? întrebă el.

— Ba da, domnule.

Hangița îl duse la birou. Își arătă hîrtiile și se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poștalionul. Tocmai se afla liber locul de lîngă poștaș. Îl opri și-l plăti.

— Domnule, îi spuse funcționarul, să fiți negreșit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.

Pe urmă ieși și porni spre oraș.

Nu cunoștea Arrasul ; străzile erau întunecoase ; mergea la întîmplare. Părea că se încăpățînează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pîrîul Crinchon și se pomeni într-un labirint de uliți înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mînă. După ce stătu puțin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar numai după ce privi mai întîi înaintea și în urma lui, ca și cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia s-o pună.

— Domnule, vă rog, zise el, unde e palatul de justiție ?

— Nu sînteți de-aici ! răspunse cel întrebat, care era un om în vîrstă. Veniți cu mine ! Și eu merg spre palatul de justiție, adică spre palatul prefecturii, deoarece palatul de justiție se află acum în reparație și deocamdată instanțele își țin ședințele la prefectură.

— Tot acolo își ține ședințele și curtea cu juri ?

— Da, domnule. Știți, acolo unde e acum prefectura a fost pe vremuri, înainte de revoluție, palatul-episcopal.

Domnul de Conzié, care a fost episcop pe la 1782, a construit acolo o sală mare. În sala asta se țin ședințele curții. Pe drum, omul îi mai spuse : Dacă domnul vrea să asiste la vreun proces, e cam tîrziu. De obicei ședințele se ridică la ora șase.

Totuși, cînd ajunseră în piața principală, îi arătă patru ferestre mari luminate pe fațada întunecată a unei clădiri înalte.

— Ia te uită ! Ați sosit la vreme, domnule. Aveți noroc. Vedeți cele patru ferestre ? Acolo e curtea cu juri. E lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să știți că dezbaterile s-au prelungit și se ține ședință de noapte. Vă interesează cazul ? E vorba de vreo crimă ? Sînteți martor ?

Răspunse :

— Nu vin pentru nici un proces ; vreau numai să vorbesc cu un avocat.

— A ! asta-i altceva ! zise omul. Iată, domnule, acolo-i poarta, unde e sentinela. Urcați pe scara principală.

Urmă indicația ce i se dăduse și în cîteva minute ajunse într-o sală cu multă lume și în care, din loc în loc, grupuri de acovați în robă vorbeau în șoaptă.

Ți se strînge inima ori de cîte ori vezi pîlcurile astea de oameni în haine negre vorbind tainic între ei, în pragul instanțelor de judecată. Rareori se întîmplă ca bunătatea și mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuții e de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate grupurile astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca niște roiuri negre de spirite bîzîitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.

Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a episcopiei și servea acum ca sală a pașilor pierduți. O ușă cu două canaturi, închisă în momentul acesta, o despărțea de încăperea cea mare unde-și ținea ședințele curtea cu juri.

Era atît de întuneric, încît nu se sfii să se adreseze primului avocat care-i ieși în cale :

— Domnule, zise el, în ce fază e procesul ?

— S-a terminat ! răspunse avocatul.

— S-a terminat ?

Felul cum rostise aceste cuvinte îl făcu pe avocat să se întoarcă :

— Iertaţi-mă !... Sînteţi cumva vreo rudă ?

— Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunţat vreo condamnare ?

— Fireşte. Nici nu se putea altfel...

— Muncă silnică ?

— Pe viaţă.

Domnul Madeleine întrebă din nou cu un glas atît de slab, încît abia se auzea :

— Identitatea a fost constatată ?

— Ce identitate ? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nici o identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia şi-a ucis copilul ; infanticidul a fost dovedit ; juraţii au înlăturat premeditarea ; a fost condamnată pe viaţă.

— A ! e vorba de-o femeie ! spuse el.

— Bineînţeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeaţi ?

— Despre nimeni. Dar de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală ?

— Pentru celălalt proces, care a început de aproape două ceasuri.

— Care proces ?

— A ! şi cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist, un ocnaş, care a fost prins furînd. Nu-mi mai aduc aminte cum îl cheamă. Unul cu o mutră de tîlhar. Numai pentru mutra asta l-aş trimite la ocnă.

— Domnule, întrebă el, se poate intra în sală ?

— Nu prea cred. E lume multă. Dar şedinţa a fost suspendată. Au plecat cîteva persoane, aşa că, la redeschiderea şedinţei aţi putea încerca.

— Pe unde se intră ?

— Pe uşa cea mare.

Avocatul se îndepărtă. În cele cîteva clipe cît stătuse de vorbă cu el, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoţiile cu putinţă. Cuvintele acestui om nepăsător îi străbătură pe rînd inima, cînd ca nişte ace de gheaţă, cînd ca nişte limbi de foc. După ce înţelese

că nu se isprăvise încă, respiră adînc, deşi n-ar fi putut spune dacă ceea ce simţea era mulţumire sau durere.

Se apropie de mai multe grupuri şi trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, preşedintele fixase pentru aceeaşi zi două procese simple şi scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rîndul ocnaşului, recidivistului, „calului nărăvaş". Omul furase nişte mere, dar faptul nu prea părea dovedit ; se dovedise însă că mai fusese la ocnă, la Toulon, ceea ce îi agrava situaţia. Interogatoriul inculpatului fusese luat şi martorii fuseseră ascultaţi. Rămăseseră pledoariile apărării şi rechizitoriul ministerului public. N-avea să se poată sfîrşi înainte de miezul nopţii. Acuzatul avea să fie probabil condamnat ; procurorul general era foarte dibaci şi nu prea lăsa să-i scape acuzaţii. Era un băiat de spirit care făcea versuri.

Un aprod şedea în faţa uşii care dădea în sala de şedinţe. Noul-venit îl întrebă :

— Domnule, nu se mai deschide odată uşa asta ?

— Nu se deschide, răspunse aprodul.

— Cum ? Nu se deschide la reînceperea şedinţei ? Nu s-a supesndat şedinţa ?

— Şedinţa a început, spuse aprodul, dar nu se mai dă voie înăuntru.

— De ce ?

— Pentru că sala e plină.

— Cum ? Nu mai e nici un loc ?

— Nici unul. Uşa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni. După o pauză, uşierul adăugă : Mai sînt totuşi cîteva locuri în spatele domnului preşedinte, dar domnul preşedinte nu dă voie acolo decît funcţionarilor publici.

Şi spunînd acestea, uşierul îi întoarse spatele.

Domnul Madeleine plecă îngîndurat, străbătu sala de aşteptare şi coborî scara încet, şovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuşi. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun nu încetase. Cînd ajunse la capătul scării, se rezemă de balustradă şi-şi încrucişă braţele. Dintr-o dată se deschie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hîrtie şi scrise pe ea, la lumina felinarului : *„D-l Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer"*. Pe urmă, urcă din

nou scara în grabă, își făcu loc prin mulțime, merse drept la aprod, îi dădu biletul și-i spuse cu autoritate :

— Du asta domnului președinte !

Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui și se supuse.

VIII

INTRARE DE FAVOARE

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De șapte ani de zile, de cînd faima calităților lui se răspîndise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginile unui singur ținut și ajunsese pînă-n județele învecinate. În afară de serviciul neprețuit pe care-l făcuse capitalei districtului, reorganizînd industria mărgelelor de sticlă, toate cele o sută patruzeci și una de comune ale plășii Montreuil-sur-mer îi cunoșteau binefacerile. Știuse, la nevoie, să ajute și să încurajeze chiar industriile altor plăși. Astfel, cînd s-a ivit prilejul, a susținut cu creditele și cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, țesătoria mecanică din Frevent și manufactura hidraulică de pînzeturi din Boubers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Orașele Arras și Douai invidiau orășelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.

Consiliul curții din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curții cu juri din Arras, cunoștea ca toată lumea acest nume atît de adînc și de unanim onorat. Cînd aprodul, deschizînd încet ușa care dădea din sala de consiliu în sala de ședințe, se plecă în spatele fotoliului președintelui și-i înmînă biletul pe care stau scrise cuvintele pe care le-ați citit, adăugînd : „Domnul acesta dorește să asiste la ședință !“ președintele făcu numaidecît un gest de respect, luă un condei, scrise cîteva cuvinte pe aceeași hîrtie și-o dădu aprodului, spunîndu-i :

— Să poftească !

Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lîngă ușa sălii, în poziția în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunîndu-i :

— Domnul binevoiește să-mi facă cinstea de-a mă urma ?

Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte și care acum se pleca pînă la pămînt. Totodată, aprodul îi dădu biletul. Îl desfăcu și, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească : *„Președintele curții cu juri prezintă domnului Madeleine omagiile sale“*. Mototoli biletul, ca și cum cele cîteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobișnuit, amar.

Domnul Madeleine porni după aprod. Peste cîteva clipe se afla într-un soi de cabinet sever, căptușit cu tăblii de lemn, luminat de două lumînări așezate pe o masă cu postav verde. Îi mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase : „Domnule, sînteți în camera de consiliu. E de ajuns să apăsați pe clanța de alamă a ușii și veți fi în sala de ședințe, în spatele fotoliului domnului prezident...“ Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedeslușită a coridoarelor înguste și a scărilor întunecoase pe care le străbătuse.

Aprodul îl lăsase singur. Clipa hotărîtoare sosise. Încercă zadarnic să-și adune gîndurile. Firele cugetării se destramă în mintea noastră mai cu seamă atunci cînd avem nevoie, mai mult decît oricînd, să le legăm de realitățile chinuitoare ale vieții. Se afla tocmai în locul unde judecătorii deliberează și condamnă. Se uita cu o liniște prostească la această încăpere tăcută și de temut, în care fuseseră zdrobite atîtea vieți, în care peste puțin va răsuna și numele lui și prin care trecea în momentul acela destinul său. Se uită la pereți, pe urmă se cercetă pe el însuși, neînțelegînd ce e cu odaia asta și ce căuta el acolo.

Nu mîncase nimic de peste douăzeci și patru de ore, era frînt de oboseală din pricina zdruncinăturilor trăsurii și totuși nu se simțea ostenit, i se părea că nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare autografă a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru și primar al Parisului, datată desigur din greșeală *9 iunie* anul al II-lea, și prin care

Pache trimitea comunei lista miniştrilor şi a deputaţilor ţinuţi în arest la domiciliu.

Cine l-ar fi putut vedea şi urmări în momentul acela şi-ar fi închipuit, fără îndoială, că scrisoarea îl interesa foarte mult, deoarece nu-şi mai lua ochii de la ea. O citi de cîteva ori. O citea însă fără să fie atent şi fără să-şi dea seama. Se gîndea la Fantine şi la Cosette.

Tot gîndindu-se, se întoarse, şi ochii lui întîlniră clanţa de alamă a uşii care-l despărţea de sala de şedinţă. Aproape că uitase de uşă. Privirea sa, la început foarte liniştită, se opri la ea, rămase aţintită asupra mînerului de alamă, pe urmă deveni tulbure, fixă, şi se umplu treptat de spaimă.

Broboane de sudoare îi alunecau din păr şi i se prelingeau pe tîmple.

La un moment dat, cu o stăpînire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie şi care vrea să spună, care spunea atît de limpede : „La naiba, cine mă poate sili ?" Se întoarse repede, văzu în faţa lui uşa prin care intrase, porni spre ea, o deschise şi ieşi. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust şi întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte şi de ghişeuri, luminat din loc în loc de nişte lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde venise. Respiră, trase cu urechea ; nici un zgomot în urmă-i, nici un zgomot în faţa lui ; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri şi ascultă din nou. Aceeaşi tăcere şi aceeaşi întunecime împrejurul său. Gîfîia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi îngheţase pe frunte ; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurînd de frig şi poate şi din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată nopatea ; cugetase toată ziua ; nu mai auzea într-însul decît un glas strigînd : „Vai !"

Trecu astfel un sfert de ceas. În cele din urmă, plecă fruntea, oftă atînc, lăsă braţele în jos şi se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleşit, ca şi cum îl ajunsese cineva din urmă şi-l aducea înapoi.

Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mînerul ușii. Rotund și lustruit, mînerul de alamă i se părea că strălucește ca o stea înspăimîntătoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru.

Privirea nu i se putea dezlipi de mîner.

Din cînd în cînd, făcea cîte un pas și se apropia de ușă.

Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedeslușit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.

Dintr-o dată, fără să-și dea seama, ajunse lîngă ușă, puse brusc mîna pe mîner și ușa se deschise.

Se afla în sala de ședințe.

IX

UN LOC UNDE SE FORMEAZĂ CONVINGERILE

Făcu un pas, închise automat ușa în urma lui și rămase în picioare, uitîndu-se în jurul său.

Era o încăpere destul de mare, slab luminată, cînd plină de larmă, cînd plină de tăcere, în care toată procedura judecării unei crime se desfășura, cu toată gravitatea ei meschină și înfiorătoare, în mijlocul mulțimii.

Într-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, ședeau judecătorii, duși pe gînduri, în robe vechi, rozîndu-și unghiile sau moțăind ; de partea cealaltă, mulțimea în zdrențe, avocați în diferite atitudini, jandarmi cu fețe cinstite și aspre. Pe pereți, tăblii de lemn, vechi și pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decît verde, uși înnegrite de-atîtea mîini. În cuiele înfipte în tăbliile de lemn — lămpi de cafenea, care mai mult afumă decît luminează. Pe mese, lumînări în sfeșnice de alamă. Întuneric, urît, tristețe. Din toate astea se desprindea o impresie de severitate și de măreție, deoarece se simțea deopotrivă prezența acelei mari realități omenești care e legea și a acelei mari realități dumnezeiești care e justiția.

Nimeni din mulțime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct ; o bancă de lemn

de-a lungul peretelui din fața unei uși mici, în stînga președintelui. Pe banca luminată de mai multe lumînări stătea un om între doi jandarmi.

Omul acesta era „omul".

Nu-l căută. Îl văzu. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca și cum ar fi știut dinainte unde e.

Se vedea parcă pe el însuși, îmbătrînit; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine și înfățișare, cu părul zburlit, cu privirea sălbatică și neliniștită, cu acea haină, așa cum fusese el însuși atunci cînd intrase în Digne, plin de ură și ascunzînd în fundul sufletului acel oribil tezaur de gînduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.

Omul părea să aibă cel puțin șaizeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoșat.

Cînd se auzi zgomotul ușii, lumea se dete la o parte, ca să-i facă loc; președintele întoarse capul și înțelegînd că persoana care intrase era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întîlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer, unde se dusese de mai multe ori în interese profesionale, îl recunoscu și îl salută și el.

El abia observă. Era în prada unei halucinații. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulțime de capete cumplit de curioase; le mai văzuse o dată, demult, acum douăzeci și șase de ani. Găsea acum din nou toate aceste lucruri cumplite. Erau acolo, se mișcau, existau. Nu mai era o sforțare a memoriei lui, nu mai era o amăgire a minții lui, erau jandarmi adevărați, judecători adevărați, o mulțime adevărată, oameni adevărați, în carne și oase. Era limpede; vedea ivindu-se și retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aievea mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.

Toate se căscau ca o prăpastie în fața lui.

Se îngrozi, închise ochii și strigă din adîncul sufletului său: „Niciodată!"

Și printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gîndurile și aproape îl înnebunea, un alt „el însuși" era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toți îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor — viziune de

neînchipuit ! — un fel de reprezentaţie a celui mai groaznic moment din viaţa lui, jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai : acelaşi aparat judiciar, acelaşi ceas de noapte, aproape aceleaşi feţe de judecători, de jandarmi şi de spectatori. Numai deasupra capului preşedintelui se afla acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunalele de pe vremea condamnării sale. La judecata lui, Dumnezeu nu fusese de faţă.

Un scaun se afla în spatele lui ; se aşeză, înspăimîntat la gîndul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-şi ascundă faţa. Putea acum să vadă fără să fie văzut. Încet-încet, îşi veni în fire. Începu să-şi dea seama de ceea ce se petrece ; se liniştise de ajuns ca să poată asculta.

Domnul Bamatabois făcea parte din juraţi.

Îl căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din pricina mesei grefierului. Şi pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.

În clipa cînd intrase el, avocatul apărării tocmai îşi sfîrşea pledoaria. Atenţia tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulţimea privea cum un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plîns, foarte stupidă, sau foarte isteaţă se încovoaie din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situaţie. Omul ăsta, după cum se ştie, era un vagabond care fusese găsit pe cîmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejmuirea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta ? Se făcuseră cercetări, fuseseră ascultaţi diferiţi martori şi toţi fuseseră de aceeaşi părere. Şi din toate dezbaterile ieşise o lumină deplină. Acuzarea susţinea : „N-am pus mîna numai pe un hoţ de poame, pe un găinar ; am pus mîna pe un tîlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaş, un ticălos dintre cei mai primejdioşi, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiţia îl caută de multă vreme şi care acum opt ani, ieşind din ocna de la Toulon, a săvîrşit — ameninţînd cu arma — un furt la drumul mare asupra unui băieţaş din Savoya, pe nume Gervais ; crimă prevăzută şi pedepsită de articolul 383 din codul penal şi

pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, cînd identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic. Acum a săvîrşit un nou furt. E un caz de recidivă. Condamnaţi-l pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai tîrziu pentru cea veche."

În faţa acestei acuzaţii, în faţa declaraţiilor unanime ale martorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi şi semne care voiau să spună „nu" sau rămînea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creştet pînă-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot faţă de toate inteligenţele astea răspîndite în linie de bătaie în jurul lui şi cu totul străin în mijlocul societăţii care-l înşfăca. Îl aştepta însă un viitor plin de ameninţări, aparenţele de vinovăţie sporeau în fiecare clipă şi toată mulţimea asta urmărea cu mai multă nelinişte decît el însuşi sentinţa plină de nenorociri care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocnă, şi pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită şi dacă afacerea Gervais s-ar termina mai tîrziu tot cu o condamnare. Cine era omul ăsta ? Ce ascundea nepăsarea lui ? Prostie sau şiretenie ? Înţelegea prea bine totul, sau nu înţelegea nimic ? Astea erau întrebările care despărţeau mulţimea în mai multe tabere şi care păreau că despart şi pe juraţi. În acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimînte şi să dea de gîndit ; drama nu era numai întunecată, dar şi de neînţeles.

Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocinţa baroului şi pe care îl întrebuinţau odinioară toţi avocaţii, la Paris ca şi la Romorantin sau la Montbrison, şi care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuinţat decît de oratorii oficiali ai parchetului, cărora li se potriveşte prin sonoritatea-i gravă şi impunătoare. În graiul acesta bărbatului i se spune „soţ", nevestei — „soţie", Parisul e „centrul artelor şi al civilizaţiei", regele e „monarhul", monseniorul episcop — „un sfînt pontif", procurorul general — „elocintele interpret al vindictei", pledoaria — „accentele care s-au auzit", secolul lui Ludovic al XIV-lea — „secolul

cel mare", un teatru — templul Melpomenei [1]", familia domnitoare — „augustul sînge al regilor noştri", un concert — „o solemnitate muzicală", domnul general comandant al garnizoanei — „ilustrul luptător care..." etc., elevii seminarului — „aceşti gingaşi leviţi [2]", erorile strecurate în ziare — „impostura care-şi distilează veninul în coloanele acestor organe" etc., etc.

Avocatul începuse, aşadar, să lămurească furtul merelor — lucru nu prea uşor în stilul ăsta pompos, dar şi Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvîntări funebre, la o găină, şi a ştiut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care — în calitate de apărător — stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupînd craca din pom. Cînd îl arestaseră găsiseră asupra lui craca (pe care avocatul ţinea s-o numească „ramură") ; dar el susţinea că o găsise şi o ridicase de jos. Unde era dovada contrarie ? Nici vorbă, craca fusese ruptă şi furată după ce se sărise zidul şi apoi aruncată acolo de către hoţul înspăimîntat. Era vorba de un hoţ, fără îndoială. Dar ce dovedea că hoţul era Champmathieu ? Un singur lucru : faptul că fusese ocnaş. Avocatul nu tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise la Faverolles ; acuzatul fusese ajutor de grădinar ; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origine Jean Mathieu ; toate astea erau adevărate ; în sfîrşit, patru martori recunoşteau, fără să stea pe gînduri şi hotărît, în Champmathieu pe ocnaşul Jean Valjean. La aceste afirmaţii şi la aceste dovezi, avocatul nu putea opune decît tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunînd că el e într-adevăr ocnaşul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e şi hoţul merelor ? Putea fi cel mult o prezumpţie, nu o dovadă. Acuzatul, e drept, — şi în „buna sa credinţă" apărătorul trebuia s-o recunoască — adoptase „un sistem rău de apărare". Se încăpăţîna să tăgăduiască totul, şi furtul, şi faptul că a fost ocnaş... O

[1] Muza tragediei la grecii antici.
[2] Clerici, slujitori ai templului la vechii evrei, aparţinînd tribului Levi.

mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai bună pentru el și i-ar fi ciștigat indulgența judecătorilor. Avocatul îl sfătuise în această privință, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închipuindu-și fără îndoială că nemărturisind nimic salvează totul. Era o greșeală, dar nu se cuvenea să se țină seama de lipsa lui de inteligență ? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atîta vreme la ocnă, viața de mizerie după ieșirea din ocnă îl îndobitociseră... și așa mai departe... Se apără prost, dar e ăsta un motiv ca să fie condamnat ? Cît despre afacerea Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugînd juriul și curtea, în cazul cînd li s-ar părea că identitate lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-i aplice pedeapsa polițienească ce se cuvine celor care contravin legii domiciliului forțat, iar nu osînda îngrozitoare care li se dă ocnașilor recidiviști.

Procurorul general luă cuvîntul în replică. Fu violent și înzorzonat, cum sînt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea" sa și se folosi cu dibăcie de această sinceritate. Îl încolți pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct cîștigat pentru acuzare și care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteață figură retorică, urcînd pînă la izvoarele și la cauzele criminalității, procurorul general tună împotriva imoralității școalei romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „școala satanică", așa cum o botezaseră criticii de la *Quotidienne* și *Oriflamme*. Nu fără oarecare îndreptățire, atribui influenței acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu, sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste considerații, trecu direct la Jean Valjean. Cine era Jean Valjean ? Urmă portretul lui Jean Valjean. Un monstru etc... modelul acestui soi de descriere se găsește în tirada lui Theramène [1], care nu e de nici un un folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinței judiciare. Auditoriul și jurații „se înfiorară". După

[1] *Tirada lui Theramène*, din actul V al *Fedrei* lui Racine, descrie monstrul marin care l-a ucis pe tînărul Hippolit.

ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însufleţire oratorică, menită să aţiţe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul *Jurnalului Prefecturii* : „Şi un om ca ăsta... etc., etc., un vagabond, un cerşetor, fără mijloace de existenţă etc., etc., deprins, prin viaţa pe care a dus-o, să săvîrşească fapte vinovate, fiind prea puţin îndreptat prin şederea la ocnă, aşa cum dovedeşte crima săvîrşită asupra lui Gervais etc., etc. — un om ca ăsta, prins pe şosea în flagrant delict de furt, la cîţiva paşi de zidul pe care-l sărise, ţinînd încă în mînă lucrul furat, tăgăduieşte flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduieşte totul, îşi tăgăduieşte pînă şi numele pe care-l poartă, îşi tăgăduieşte pînă şi indentitatea. În afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut : Javert, integrul inspector de poliţie Javert, şi trei dintre foştii săi tovarăşi de ticăloşii, ocnaşii Brevet, Chenildieu şi Cochepaille. Ce opune el acestei unanimităţi zdrobitoare ? Tăgada. Cîtă încăpăţînare ! Sînteţi aici ca să faceţi dreptate, domnilor juraţi" etc., etc.

În timp ce vorbea procurorul general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea şi oarecare admiraţie. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi aşa. Din cînd în cînd, în momentele cele mai „energice" ale rechizitoriului, atunci cînd elocinţa nu se mai poate stăpîni şi izbucneşte într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătina încet capul de la dreapta la stînga şi de la stînga la dreapta, într-un fel de protest trist şi mut, cu care se mulţumise încă de la începutul dezbaterilor. De cîteva ori spectatorii de lîngă el l-au auzit spunînd cu jumătate glas : „De ! dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup !..."

Procurorul general atrase atenţia juraţilor asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă isteţime, şiretenie, deprinderea de-a înşela justiţia, decît imbecilitate, şi care punea în adevărata ei lumină „marea perversitate" a acestui individ.

Procurorul încheie făcînd toate rezervele în ceea ce priveşte afacerea Gervais şi cerînd o condamnare aspră.

Deocamdată, vă amintiţi, era vorba de muncă silnică pe viaţă.

Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general“ pentru „admirabila sa elocuțiune“, pe urmă, răspunse așa cum putu, destul de slab, simțind că terenul îi alunecă de sub picioare.

X

SISTEMUL TĂGĂDUIELILOR

Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Președintele făcu semn acuzatului să se ridice și-i adresă obișnuita întrebare:

— Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumitale?

În picioare, mototolind în mîini o tichie slinoasă, omul părea că n-aude.

Președintele repetă întrebarea.

De data asta omul auzi. Începuse parcă să înțeleagă, făcu un gest ca și cum atunci s-ar fi trezit, se uită de jur-împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la jurați, la curte, își puse pumnul uriaș pe marginea balustradei din fața lui și, dintr-o dată, pironindu-și privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. Fu ca o adevărată erupție. Cuvintele țîșneau din gura lui fără șir, nestăpînite, ciocnindu-se de-a valma, îmbulzindu-se parcă să năvălească toate deodată.

— Am de spus atîta, zise el, că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. În rotărie trebuie să muncești totdeauna pe-afară, în curți sau, dacă ești la stăpîni mai de treabă, în șoproane, dar niciodată într-un atelier închis, pentru că, știți, e nevoie de loc. Iarna ți-e atît de frig, încît trebuie să dai din mîini ca să te încălzești; dar stăpînii nu-ți dau voie; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în brațe cînd e gheață pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede. Îmbătrînești de tînăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci și trei, îmi venea destul de greu. Și pe urmă, oamenii-s atît de răi! Cînd ai îmbătrînit, ți se spune numai dobitoc bătrîn, moșneag tîmpit. Nu mai

cîștigam decît un franc și jumătate pe zi ; mi se plătea tot mai puțin ; stăpînii profitau de vîrsta mea. O mai aveam și pe fiică-mea, care era spălătoreasă la rîu. Cîștiga și ea ceva. Împreună o scoteam la capăt. Și meseria ei era grea. Stătea toată ziulica lîngă un hîrdău, udă pînă la brîu ; pe ploaie, pe ninsoare, cînd vîntul îți șfichiuie obrajii ; trebuie să speli acolo, la rîu, și cînd apa e înghețată ; sînt oameni care nu au rufe prea multe și care nu pot să aștepte ; dacă nu speli, pierzi mușteriii. Doagele hîrdăului sînt rău încheiate și te stropești cu apă peste tot. Ți se udă fustele, și pe deasupra și pe dedesupt. Te pătrunde pînă la piele. A lucrat și la spălătorie, unde apa vine prin robinete. Acolo nu mai stai la hîrdău. Speli rufele în față, la robinet și le clătești îndărăt într-un fel de albie. Fiindcă e închis, nu mai ți-e tare frig. Dar sînt atîția aburi acolo de la apa fierbinte că-ți strică ochii. Se întorcea acasă la șapte seara și se culca numaidecît. Era grozav de trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-au fost prea fericiți. Era o fată de treabă, liniștită, nu se ducea la dans. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsata-secului, s-a culcat la opt. Asta e ! Spun adevărat. N-aveți decît să întrebați. Hm ! Să întrebați !... Că prost mai sînt. Parisul e o vîltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moș Champmathieu ? Cu toate astea, v-am mai spus : mă cunoaște domnul Baloup. Întrebați pe domnul Baloup. Și, pe urmă, nu știu ce aveți cu mine.

Omul tăcu și rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, răgușit, aspru, cu o naivitate mînioasă și sălbatică. Se oprise la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulțime. Afirmațiile pe care le zvîrlea parcă la voia întîmplării izbucneau ca niște sughițuri ; și fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Cînd isprăvi, toți cei de față începură să rîdă. Se uită în sală și, văzînd că publicul rîde, fără să înțeleagă nimic, începu să rîdă și el.

Spectacolul era sinistru.

Președintele, un om atent și binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor jurați“ că numitul Baloup, fost meșter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuza-

tul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment și n-a mai putut fi găsit. Întorcîndu-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune și adăugă :

— Te afli într-o situație în care trebuie să te gîndești bine. Bănuielile cele mai grave planează asupra dumitale și pot avea urmări foarte serioase. Acuzat, în interesul dumitale, îți cer pentru ultima oară să ne lămurești asupra acestor două fapte : în primul rînd, ai sărit, da sau nu, zidul care împrejmuiește livada lui Pierron, ai rupt craca și ai furat merele, adică ai săvîrșit crima de furt cu escaladare ? În al doilea rînd, ești dumneata ocnașul eliberat Jean Valjean, da sau nu ?

Acuzatul dădu din cap în chip isteț, ca unul care a înțeles foarte bine și știe ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre președinte și spuse :

— Mai întîi...

Pe urmă se uită la tichia lui, se uită în tavan și tăcu.

— Acuzat, zise procurorul general cu glas aspru, ia seama ! Nu dai nici un răspuns la ceea ce ești întrebat. Neliniștea dumitale te acuză. Nu încape nici o îndoială că nu te numești Champmathieu, că ești ocnașul Jean Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu, care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne, că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost curățitor de pomi. Nu încape nici o îndoială că ai furat prin escaladare niște mere din livada lui Pierron. Domnii jurați vor aprecia.

Acuzatul, care între timp se așezase, se ridică brusc de la locul său, în momentul cînd procurorul general termina, și strigă :

— Dumneata ești un om tare rău ! Asta voiam să spun. Și nu nimeream. N-am făcut nimic. Eu sînt dintre ăia care nu mănîncă în fiecare zi. Veneam din Ailly, mergeam pe cîmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot pămîntul ; chiar și bălțile se revărsaseră și nu mai răsărea din nisip decît ici și colo cîte un fir de iarbă pe marginea drumului ; am găsit pe jos o cracă ruptă cu cîteva mere pe ea, am ridicat craca, fără să știu că o să-mi aducă atîta necaz. De trei luni de zile sînt închis și purtat de colo pînă colo. Pe lîngă asta, ce să zic ? Se dau toți la mine și spun : „Răspunde !“ Jandarmul, care-i băiat de

treabă, îmi dă cu cotul și-mi zice încet . „Haide, răspunde !“ Eu nu știu să vorbesc, n-am învățat carte, sînt un om prost. Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic ; am ridicat de pe jos ce-am găsit. Îi dați zor cu Jean Valjean și cu Jean Mathieu ! Nu știu cine sînt ăștia. Niște țărani. Eu am lucrat la domnul Baloup, pe bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sînteți deștepți nevoie mare că-mi spuneți unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea are casă cînd vine pe lume. Prea ar fi bine ! Cred că mama și tata erau oameni care n-aveau rostul lor și băteau drumurile. De altfel, nici eu nu știu. Cînd eram mic, mi se spunea Piciul ; acum mi se spune Moșul. Astea-s numele mele de botez. Faceți ce vreți. Am fost în Auvergne, am fost la Faverolles, pe legea mea... Ei, și ? Ce-i cu asta ? Nu se poate să fi fost și în Auvergne și la Faverolles fără să fi fost la ocnă ? Vă spun că n-am furat nimic și că sînt moș Champmathieu. Am lucrat la domnul Baloup ; am și locuit acolo. Pînă la urmă mă scoateți din fire cu prostiile astea ! Ce vă năpustiți la mine ca turbații ?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresă președintelui :

— Domnule președinte, față de tăgăduielile confuze, dar foarte iscusite ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept idiot și căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă cerem, domniei-voastre și curții, să binevoiți a dispune să fie aduși în această incintă condamnații Brevet, Cochepaille și Chenildieu, precum și inspectorul de poliție Javert, spre a fi audiați pentru ultima oară în privința identității acuzatului cu ocnașul Jean Valjean.

— Atrag atențiunea domnului procuror general, spuse președintele, că inspectorul de poliție Javert, chemat de îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit ședința și chiar orașul îndată ce-a depus ca martor. I-am dat autorizația, cu încuviințarea domnului procuror general și a apărătorului acuzatului.

— Aveți dreptate, domnule președinte, zise procurorul general. În lipsa domnului Javert, socotesc de datoria mea să amintesc domnilor jurați ceea ce a declarat el aici acum cîteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă,

care cinstește, prin seriozitatea și reputația sa nepătată, o funcțiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a spus el : „Nu am nevoie de prezumpții morale și de dovezi materiale care să dezmintă tăgăduielile acuzatului. Îl recunosc perfect. Omul acesta nu se numește Champmathieu ; este un fost ocnaș, foarte rău și primejdios numit Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei, decît cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece ani de muncă silnică pentru furt calificat. Încercase în cinci sau șase rînduri să evadeze. În afară de jefuirea lui Gervais și de furtul merelor, îl mai bănuiesc și ca autor al unui furt săvîrșit la înălțimea-sa defunctul episcop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea cînd eram ajutor de temnicier la ocna din Toulon. Repet : îl cunosc perfect..."

Declarația aceasta atît de categorică făcu, se pare, o impresie puternică asupra publicului și a juraților. Procurorul general încheie, stăruind că, în lipsa lui Javert, cei trei martori — Brevet, Chenildieu și Cochepaille — să fie ascultați din nou, conform procedurii.

Președintele dădu ordin aprodului, iar în clipa următoare ușa camerei martorilor se deschise. Aprodul, însoțit de un jandarm gata să-i vină în ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia-și ținea răsuflarea și toate piepturile fremătau ca și cum n-ar fi avut decît o singură inimă.

Fostul ocnaș Brevet purta costumul vărgat al închisorii centrale. Era un individ de vreo șaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri și cu aerul unui ticălos. Trăsăturile astea se întîlnesc uneori laolaltă. În închisoare, unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Șefii spuneau despre el : „Își dă toată osteneala să se facă folositor". Duhovnicii stăteau mărturie în privința credinței lui în Dumnezeu. Să nu uităm că acestea se petreceau sub restaurație.

— Brevet, spuse președintele, ai suferit o pedeapsă infamantă, așa că nu poți depune jurămînt.

Brevet lăsă ochii în pămînt.

— Cu toate acestea, continuă președintele, chiar în sufletul omului pe care legea l-a degradat, poate să mai

rămînă, cînd se îndură Cel-de-sus, un simțămînt de onoare și de dreptate. La acest simțămînt fac eu apel acum, în momentul acesta hotărîtor. Dacă el există încă în dumneata, și nădăjduiesc că mai există, gîndește-te bine înainte de a răspunde ; ține seama pe de o parte de omul acesta, pe care un cuvînt al dumitale poate să-l nenorocească, iar pe de altă parte de justiția care așteaptă să fie luminată de acel cuvînt al dumitale. E o clipă solemnă și mai ai vreme să revii dacă socotești că te-ai înșelat. Acuzat, ridică-te ! Brevet, uită-te bine la acuzat, adună-ți amintirile și spune, cu mîna pe conștiință, dacă stăruiești a recunoaște în omul acesta pe fostul dumitale tovarăș de ocnă Jean Valjean.

Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarse spre curte :

— Da, domnule prezident. Eu l-am recunoscut cel dintîi și-mi mențin declarația. Omul ăsta e Jean Valjean. A intrat la Toulon în 1796 și a ieșit în 1815. Eu am fost eliberat anul următor. Pare o brută acum ; poate vîrsta să-l fi prostit ; la ocnă era un vulpoi și jumătate. Îl recunosc cu toată siguranța.

— Stai jos, îi spuse președintele. Acuzat, rămîi în picioare.

Fu introdus Chenildieu, ocnaș pe viață, cum îl arătau bluza roșie și tichia verde. Ispășea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru procesul acesta. Era un omuleț de vreo cincizeci de ani, vioi, zbîrcit, slăbănog, galben la față, obraznic și înfrigurat, care avea în ținuta și în toată ființa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forță uriașă. Tovarășii de ocnă îl porecliseră *„Je-nie-dieu“* [1]

Președintele îi adresă aproape aceleași cuvinte ca și lui Brevet. În clipa cînd îi aminti că situația sa îi răpea dreptul de a depune jurămînt, Chenildieu înălță capul și privi mulțimea drept în față. Președintele îl invită să se concentreze și-l întrebă, ca și pe Brevet, dacă-și menține declarația că-l recunoaște pe acuzat.

Chenildieu începu să rîdă.

— Ei, asta-i ! Cum să nu-l recunosc ? Că doar am fost cinci ani legați de același lanț ! Te-ai îmbufnat, moșule ?

[1] Îl neg pe Dumnezeu (fr.).

— Stai jos ! spuse preşedintele.

Aprodul îl aduse pe Cochepaille, alt condamnat pe viaţă, venit de la ocnă tot în haină roşie ca şi Chenildieu. Era ţăran din Lourdes, un fel de urs al Pirineilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, şi din cioban devenise tîlhar. Cochepaille nu era mai puţin sălbatic, ba părea chiar mai îndobitocit decît acuzatul. Era unul dintre nenorociţii pe care natura a vrut să-i facă fiare şi pe care societatea sfîrşeşte prin a-i face ocnaşi.

Preşedintele încercă să-l zguduie prin cîteva cuvinte patetice şi grave, întrebîndu-l, ca şi pe ceilalţi, dacă stăruie, fără îndoieli şi fără tulburare, în declaraţia că-l recunoaşte pe omul care stătea în faţa lui.

— E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi Jean-le-Cric [1] pentru puterea pe care-o avea.

Afirmaţiile celor trei oameni, vădit sincere şi de bună credinţă, stîrniră în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creştea şi se prelungea şi mai mult, ori de cîte ori o nouă declaraţie se adăuga celei dinainte. Acuzatul le ascultase cu mutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declaraţie, jandarmul de lîngă el îl auzi mormăind printre dinţi : „Ei, uite-l p-ăsta !“ După cea de-a doua declaraţie, spuse ceva mai tare : „Bună şi asta !“ Iar la a treia strigă : „Nemaipomenit !“

Preşedintele întrebă :

— Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus ?

Acuzatul răspunse :

— Am spus : „Nemaipomenit !“

Un murmur de nemulţumire se răspîndi în public şi cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nici o îndoială că omul era pierdut.

— Aprozi, spuse preşedintele, faceţi linişte ! Închid dezbaterile.

În clipa aceea se făcu o mişcare în imediata apropiere a preşedintelui. Se auzi un glas, strigînd.

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille ! Uitaţi-vă-ncoace !

Toţi cei care auziră glasul acela simţiră că îngheaţă, atît era de jalnic şi de grozav. Privirile se întoarseră spre

[1] Jean cricul (fr.).

punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-şi avea locul printre spectatorii privilegiaţi din spatele curţii, se ridicase, împinsese portiţa joasă care despărţea curtea de incintă şi stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Preşedintele, procurorul general, domnul Bamatabois, douăzeci de inşi îl recunoscură şi strigară dintr-o dată :

— Domnul Madeleine !

XI

CHAMPMATHIEU DIN CE ÎN CE MAI MIRAT

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi lumina faţa. Îşi ţinea pălăria în mînă, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu grijă. Era galben şi tremura puţin. Părul, abia încărunţit la sosirea lui în Arras, îl albise de tot. Albise de un ceas, de cînd se afla acolo.

Toate capetele se ridicară. Senzaţia fu de nedescris. În auditoriu se simţi o ezitare. Glasul fusese atît de sfîşietor, iar omul părea atît de liniştit, încît, la început, lumea nu înţelese nimic. Se întrebau toţi cine a strigat. Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese scos de omul acesta liniştit.

Nedumerirea dură numai cîteva clipe. Mai înainte ca preşedintele şi procurorul general să fi putut rosti un cuvînt, mai-nainte ca jandarmii şi aprozii să fi putut face vreun gest, omul pe care toţi îl mai numeau în momentul acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Cochepaille, Brevet şi Chenildieu.

— Nu mă recunoaşteţi ? zise el.

Tustrei rămăseseră uluiţi şi răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoşteau. Cochepaille, intimidat, salută milităreşte. Domnul Madeleine se întoarse spre juraţi şi spre curte şi rosti cu glas potolit :

— Domnilor juraţi, puneţi-l în libertate pe acuzat ! Domnule preşedinte, arestaţi-mă. Omul pe care-l căutaţi nu e el ; sînt eu. Eu sînt Jean Valjean.

Toți își țineau respirația. După ce trecu prima emoție, se făcu o tăcere de mormînt. În sală se simțea acea spaimă religioasă care cuprinde mulțimea atunci cînd se săvîrșește ceva măreț.

Pe chipul președintelui se întipărise totuși o umbră de simpatie și de tristețe ; făcu un semn grăbit procurorului general și schimbă cîteva cuvinte, în șoaptă, cu consilierii asesori. Se adresă publicului și întrebă cu un accent care fu înțeles de toată lumea :

— Se află vreun medic aici ?

Procurorul general luă cuvîntul :

— Domnilor jurați, incidentul atît de ciudat și de neașteptat care tulbură ședința nu ne inspiră nouă, ca și domniilor-voastre, decît un sentiment pe care nu mai e nevoie să-l mărturisim. Cunoașteți cu toții, cel puțin din reputație, pe onorabilul domn Madeleine, primarul orașului Montreuil-sur-mer. Dacă se găsește vreun medic în sală, ne alăturăm domnului președinte, rugîndu-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine și să-l conducă la locuința sa.

Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfîrșească. Îl întrerupse cu un accent plin de blîndețe și de autoritate. Iată cuvintele pe care le rosti : iată-le întocmai, așa cum au fost scrise imediat după ședință de către unul dintre martorii acestei scene, așa cum stăruie și azi în urechile celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani.

— Vă mulțumesc, domnule procuror general, dar nu sînt nebun. Veți vedea. Erați gata să săvîrșiți o mare eroare ; dați drumul acestui om ; îmi fac datoria ; eu sînt acel biet ocnaș. Eu singur văd limpede aici și vă spun adevărul. Dumnezeu din ceruri vede ce fac eu în momentul acesta — și e de ajuns. Puteți să mă arestați ; de aceea am venit aici. Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putință. M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogățit, am ajuns primar, am vrut să intru iar în rîndul oamenilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. În sfîrșit, sînt multe lucruri care nu se pot spune ; n-am de gînd să vă povestesc viața mea ; într-o zi o veți cunoaște. L-am jefuit pe monseniorul episcop ; este adevărat. L-am jefuit pe Gervais ; este adevărat. Cu drept

cuvînt vi s-a spus că Jean Valjean e un om rău şi păcătos. Poate că nu-i numai el vinovat. Dar, domnilor judecători, un declasat ca mine nu are dreptul să facă mustrări providenţei şi să dea sfaturi societăţii. Vedeţi dumneavoastră, mocirla din care am încercat să ies e un lucru vătămător... Ocnele îl fac pe ocnaş. Meditaţi asupra acestui lucru, dacă vreţi. Înainte de a fi la ocnă, eram un biet ţăran nu prea deştept, un fel de idiot ; ocna m-a transformat. Eram nerod ; am devenit rău ; eram ca un butuc şi am devenit tăciune aprins. Mai tîrziu, mila şi bunătatea m-au salvat, aşa cum severitatea mă pierduse. Dar, iertaţi-mă, dumneavoastră nu mă puteţi înţelege. Veţi găsi acasă la mine, în scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum şapte ani de la Gervais. Nu mai am nimic de adăugat. Arestaţi-mă ! Doamne, domnule procuror general, clătinaţi din cap. Vă spuneţi : domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi daţi crezare. Ce dureros lucru ! Dar, cel puţin, nu-l condamnaţi pe omul acesta. Cum ? Nu mă recunoaşte nimeni ? Aş fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaşte.

Ar fi foarte greu să redăm tristeţea blîndă şi gravă a tonului cu care vorbea.

— Ei bine, eu vă recunosc ! Brevet, îţi mai aduci aminte ? Se opri, şovăi o clipă, pe urmă adăugă : Ţi-aduci aminte de bretelele împletite şi cu pătrăţele pe care le aveai la ocnă ?

Brevet tresări mirat şi-l măsură din cap pînă-n picioare, cuprins de spaimă.

Domnul Madeleine continuă :

— Chenildieu, tu, care te porecliseşi singur Je-nie-dieu, ai tot umărul drept ars pînă la os, pentru că te-ai culcat într-o zi cu el peste un maldăr de jăratec, ca să ştergi cele trei litere : T. F. P. [1], care totuşi se mai văd şi azi ? Spune : e-adevărat ?

— E adevărat, spuse Chenildieu.

Se adresă apoi lui Cochepaille :

— Cochepaille, tu ai, la încheietura braţului stîng, săpată în piele, cu litere albastre, o dată. E data debarcării împăratului la Cannes : *1 martie 1815*. Suflecă-ţi mîneca !

---

[1] *Travaux forcés publics* — muncă forţată de utilitate publică.

Cochepaille își suflecă mîneca și toate privirile se plecară asupra brațului gol. Un jandarm veni cu o lampă : data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu și spre judecători cu un zîmbet care-i înfioară și astăzi pe cei care au fost acolo și-și mai amintesc. Era zîmbetul triumfului, dar și zîmbetul deznădejdii.

— Vedeți, așadar, zise el, că eu sînt Jean Valjean.

Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi ; nu mai erau decît priviri uimite și inimi tulburate. Nimeni nu-și mai aducea aminte de rolul pe care-l avea de jucat ; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze ; președintele, că trebuie să prezideze ; apărătorul uitase și el că trebuie să apere. Și, fapt extraordinar, nimeni nu puse nici o întrebare, nici o autoritate nu interveni. Însușirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpînire pe toate inimile și că face spectatori din toți martorii. Nici unul, poate, nu-și dădea seama ce sentiment încerca ; nici unul, fără îndoială, nu-și dădea seama că vede strălucind o lumină copleșitoare ; toți se simțeau orbiți de această lumină în sufletul lor.

De bună seamă, în fața lor se afla Jean Valjean. Era limpede ca lumina zilei. Apariția acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întîmplarea pînă aici atît de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicație, ca printr-o revelație spontană, toată lumea înțelese îndată și dintr-o singură ochire, povestea simplă și măreață a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osîndit altul în locul lui. Amănuntele, șovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în fața acestei fapte pline de strălucire.

Impresie de scurtă durată, dar care, din clipa aceea, fu irezistibilă.

— Nu vreau să mai tulbur ședința, spuse Jean Valjean. Plec, deoarece nu sînt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general știe cine sînt, știe unde mă duc ; mă va aresta cînd va găsi de cuviință.

Porni spre ieșire. Nici un glas nu se ridică, nici un braț nu se întinse ca să-l oprească. Toți se dădură în lături.

Avea în momentul acela ceva supraomenesc, ceva ce îndeamnă mulţimile să se dea înapoi cu respect din faţa unui om. Trecu prin mulţime cu paşi rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis uşa, dar e sigur că uşa era deschisă cînd el ajunse în dreptul ei. De-acolo se întoarse şi spuse :

— Domnule procuror general, rămîn la dispoziţia dumneavoastră. Pe urmă, se adresă publicului : Voi toţi cei de-aici mă găsiţi vrednic de milă, nu-i aşa ? Doamne, cînd mă gîndesc la ce era să fac, mă socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuşi să nu se fi întîmplat nimic din toate astea !

Ieşi. Uşa se închise la loc, aşa cum fusese deschisă ; pentru că cei care săvîrşesc anumite fapte măreţe sînt siguri totdeauna că cineva din mulţime îi slujeşte.

În mai puţin de-o oră verdictul juraţilor scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu ; iar Champmathieu, pus numaidecît în libertate, plecă buimăcit, socotindu-i pe toţi oamenii nebuni şi fără să fi înţeles nimic din toată nălucirea asta.

CARTEA A OPTA

URMARILE

I

ÎN CE OGLINDĂ ÎȘI PRIVEȘTE PĂRUL DOMNUL MADELEINE

Începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră și de insomnie, plină însă de gînduri fericite; spre ziuă adormi. Sora Simplice, care veghease lîngă ea, se folosi de acest somn ca să se ducă să-i facă o nouă infuzie de chinchină. Vrednica soră se afla de cîteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri și fiole, uitîndu-se foarte de aproape la ele din cauza întunericului ce nu se risipise încă. Deodată, întoarse capul și scoase un țipăt ușor. Domnul Madeleine se afla în fața ei. Intrase pe nesimțite.

— Dumneavoastră, domnule primar? strigă ea.

Răspunse în șoaptă:

— Cum se mai simte biata femeie?

— Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijați.

Îi povesti tot ce se întîmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetița. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar își dădu seama după înfățișarea lui că nu venea de-acolo.

— Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lăsat-o să creadă așa.

— Da, spuse sora, dar acum, domnule primar, cînd o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem?

Domnul Madeleine rămase o clipă pe gînduri:

— Dumnezeu ne va lumina! zise el.

— Totuși n-o putem minți, șopti sora.

Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea pe fața domnului Madeleine. Sora ridică ochii.

— Vai, domnule ! exclamă ea. Ce vi s-a întîmplat ? Ați albit de tot !

— Am albit, zise el.

Sora Simplice n-avea oglindă ; scotoci într-o trusă și scoase o oglinjoară de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit și nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, își privi părul și spuse :

— Ia te uită !

Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca și cum s-ar fi gîndit la altceva.

Sora simți că îngheață, întrevăzînd ceva neobișnuit în toate astea.

El întrebă :

— Pot s-o văd ?

— Domnul primar n-ar vrea să-i aducă și copilul ? cuteză sora să întrebe.

— Fără îndoială, dar e nevoie de cel puțin două-trei zile.

— Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar pînă atunci, spuse sora cu sfială, ea n-ar ști că domnul primar s-a întors ; ar fi ușor s-o facem să aibă răbdare ; iar cînd va sosi fetița, femeia își va închipui, firește, că domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nici o minciună.

Domnul Madeleine păru că stă pe gînduri cîteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniștită :

— Nu, soră ; vreau s-o văd. Poate că sînt grăbit.

Călugărița păru că nu auzise cuvîntul „poate", care dădea un înțeles obscur și ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborînd ochii și glasul cu respect :

— Dacă este așa... Fantine doarme, dar domnul primar poate să intre.

Domnul Madeleine făcu unele observații cu privire la o ușă care nu se închidea bine și al cărei scîrțîit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fantinei, se apropie de pat și dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieșea din piept cu hîrîitul acela tragic, caracteristic acestor boli și care înfioară pe bietele mame cînd veghează noaptea la căpătîiul copilului lor condamnat și adormit. Dar această respirație apăsătoare nu

izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris așternută pe față, care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul ; numai obrajii îi erau îmbujorați. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumusețe care-i mai rămăsese din inocența și din tinerețea ei, tremurau, rămînînd totuși închise și plecate. Întreaga ei făptură se cutremura ca de un fîlfîit de aripi gata să se întredeschidă și s-o ridice în văzduh ; li se auzea freamătul, dar nu se vedea nimic. Văzînd-o astfel, n-ai fi putut crede că e vorba de o bolnavă în stare aproape disperată. Părea mai degrabă că e gata să-și ia zborul, decît că va muri.

Cînd mîna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, părînd totodată că se ferește și se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărirea aceasta în clipa în care degetele tainice ale morții se apropie să culeagă sufletul.

Domnul Madeleine rămase cîtva timp nemișcat lîngă pat, uitîndu-se pe rînd la bolnavă și la crucifix, așa cum făcuse cu două luni mai-nainte, în ziua cînd venise pentru întîia dată s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amîndoi, la fel ca și atunci, ea dormind, el rugîndu-se ; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunt, iar părul lui albise.

Sora nu intrase o dată cu el. Domnul Madeleine stătea lîngă pat, în picioare, cu degetul la gură, ca și cum se mai afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă.

Fantine deschise ochii, îl zări și-l întrebă domol, cu zîmbetul pe buze :

— Dar Cosette ?

II

FANTINE FERICITĂ

Nu făcu vreun gest de surpriză și nici vreunul de bucurie ; era însăși întruchiparea bucuriei. Pusese această simplă întrebare : „Dar Cosette ?“ cu o încredere atît de adîncă, cu atîta siguranță, cu atîta lipsă de îngrijorare

și de îndoială, încît el nu mai putu scoate nici o vorbă. Ea continuă :

— Știam că sînteți aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu ochii. Erați parcă într-un nimb, înconjurat numai de chipuri îngerești.

El ridică privirea spre crucifix.

— Dar, zise ea, spuneți-mi, unde-i Cosette ? De ce n-a fost adusă aici, pe patul meu, ca s-o văd cînd mă voi trezi ?

El răspunse în mod automat ceva de care nu și-a mai putut aduce aminte mai tîrziu.

Din fericire, tocmai intrase medicul, care fusese înștiințat și care încercă să vină în ajutorul domnului Madeleine.

— Copila mea, spuse medicul, liniștește-te ! Fetița dumitale este aici !

Ochii Fantinei începură să strălucească, scăldîndu-i toată fața în lumina lor. Își împreună mîinile cu o expresie care cuprindea, în același timp, tot ce poate fi mai violent și mai duios într-un rugăminte :

— O ! strigă ea. Aduceți-mi-o !

Ce mișcătoare e această iluzie de mamă ! Cosette era și-acum pentru ea copilașul care trebuie adus în brațe.

— Încă nu ! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai puțină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ți-ar face rău. Trebuie mai întîi să te faci bine.

Ea-l întrerupse mînioasă :

— Dar nu mai am nimic ; v-am spus ; m-am vindecat. Doctorul ăsta e un neghiob Ah !... Vreau să-mi văd copilul !

— Ei, vezi cum te tulburi ? spuse medicul. Cîtă vreme vei fi în starea asta, nu dau voie să ți se aducă fetița. Nu-i de ajuns s-o vezi ; trebuie să și trăiești pentru ea. Cînd o să te liniștești, o să ți-o aduc chiar eu.

Biata mamă lăsă capul în jos :

— Domnule doctor, vă rog să mă iertați, vă rog din toată inima să mă iertați ! Altădată n-aș fi vorbit așa : mi s-au întîmplat atîtea nenorociri, încît uneori nici nu mai știu ce spun. Vă înțeleg ; vă temeți de emoție : o să

aştept cît o să vreţi : dar vă jur că nu mi-ar fi făcut rău să-mi văd fetiţa De-aseară o văd mereu în faţa ochilor mei. Ştiţi ? dacă mi-ar fi adusă acum, aş începe să-i vorbesc încetişor. Atîta tot ! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă anume de la Montfermeil ? Nu sînt mînioasă. Ştiu c-o să fiu fericită. Toată noaptea am văzut flori albe şi oameni care-mi zîmbeau Cînd vrea domnul doctor o să mi-o aducă pe Cosette Nu mai am febră, pentru că m-am vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic ; dar am să mă prefac că sînt bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Cînd or vedea şi ele că m-am liniştit de tot, or să spună : „Acum trebuie să-i dăm copilul"

Domnul Madeleine se aşezase pe un scaun de lîngă pat. Fantine se întoarse spre el ; se vedea că-şi dă toată silinţa să pară calmă şi „cuminte" — cum spunea ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala şi care aduce cu copilăria — pentru ca, fiind văzută atît de liniştită, să nu se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpînindu-se, nu se putea opri totuşi să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.

— Aţi călătorit bine, domnule primar ? O ! Ce bun aţi fost că v-aţi dus după ea. Spuneţi-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul ? Vai, n-o să mă mai recunoască ! După atîta vreme m-a uitat mititica ! Copiii n-au memorie. Sînt ca păsărelele. Azi văd ceva, mîine altceva şi nu se mai gîndesc la nimic. Avea, cel puţin, rufărie curată pe ea ? O îngrijeau bine soţii Thénardier ? Ce-i dădeau să mănînce ? O ! dac-aţi şti cît am suferit punîndu-mi toate întrebările astea pe cînd o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sînt veselă. Ah ! abia aştept s-o văd ! Vi s-a părut drăguţă, doamnule primar ? Nu-i aşa că fata mea e frumoasă ? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligenţă ! Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă ? Îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpîn, aţi putea face asta, numai să vreţi.

El îi luă mîna :

— Cosette frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă şi o s-o vezi în curînd, dar linişteşte-te. Vorbeşti prea mult şi scoţi mereu mîinile de sub pătură ; din cauza asta tuşeşti.

În adevăr, accesele de tuse o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvînt.

Fantine nu mai spuse nimic. Se temea să nu fi compromis cu tînguirile ei prea pătimaşe încrederea ce voia să inspire. Începu să vorbească despre lucruri indiferente.

— E frumos la Montfermeil, nu-i aşa ? Vara se fac excursii acolo. Le merge bine soţilor Thénardier ? Nu prea trece lume multă pe la ei. Hanul lor e un fel de cîrciumă ordinară.

Domnul Madeleine continua s-o ţină de mînă şi se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-şi făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplice.

Deodată, după o scurtă tăcere, Fantine exclamă :

— O aud ! Dumnezeule ! Îi aud glasul !

Întinse braţul, ca să facă linişte în jurul ei, îşi opri răsuflarea şi începu să asculte extaziată.

În curte se juca un copil ; copilul portăresei sau al vreunei lucrătoare. O întîmplare cum se întîlnesc adesea şi care par a face parte din misterioasa punere în scenă a soartei. Copilul, o fetiţă, umbla de colo pînă colo, alerga ca să se încălzească, rîdea şi cînta cu glas tare. Jocurile copiilor se amestecă — vai ! — în toate. Pe fetiţa aceasta o auzise Fantine cîntînd.

— O ! zise ea. E Cosette a mea. Îi recunosc glasul.

Copila se depărtă, aşa cum venise ; glasul se stinse Fantine mai ascultă cîtva timp ; apoi se întunecă la faţă. Domnul Madeleine o auzi spunînd încet :

— Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi văd fata ! Are şi mutră de om rău. Totuşi, buna dispoziţie îi reveni. Continuă să-şi vorbească singură, cu capul pe pernă : Ce fericite o să fim ! În primul rînd, o să avem o grădiniţă. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Şi pe urmă, o să primească prima împărtăşanie. A, da... cînd o să primească prima împărtăşanie ? Începu să numere pe degete : ...Unu, doi, trei, patru... are şapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi

cu găurele, o să pară o fată mare. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sînt; uite, am început să mă gîndesc de pe acum la prima împărtăşanie a fiicei mele.

Şi începu să rîdă.

Domnul Madeleine dăduse drumul mîinii Fantinei. Îi asculta cuvintele, aşa cum asculţi bătaia vîntului, cu ochii în pămînt, cufundat în gînduri adînci. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise înspăimîntătoare.

Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumătate în pat, lăsînd să-i iasă umărul firav din cămaşă; faţa ei, radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă; ochii măriţi de groază, păreau că fixează ceva nemaipomenit în faţa ei, în capătul celălalt al odăii.

— Dumnezeule! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine?

Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care părea că-l vede; îi atinse braţul cu o mînă, iar cu cealaltă îi făcu semn să se uite în spatele lui.

Domnul Madeleine se întoarse şi dădu cu ochii de Javert.

III

JAVERT E MULŢUMIT

Iată ce se petrecuse.

Cu o jumătate de oră după mijlocul nopţii, domnul Madeleine ieşise din sala curţii cu juri din Arras. Ajunsese la han chiar în clipa cînd trebuia să pornească înapoi cu diligenţa, la care, precum se ştie, îşi oprise un loc. Puţin înainte de ora şase dimineaţa sosise la Montreuil-sur-mer şi prima lui grijă fusese să pună la poştă scrisoarea către domnul Laffitte, apoi să intre la infirmerie ca s-o vadă pe Fantine.

Dar abia părăsise sala de şedinţe a curţii cu juri, şi procurorul general, revenindu-şi din prima emoţie, luase cuvîntul pentru a deplînge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarînd că acest incident neobişnuit, care va fi lămurit mai tîrziu, nu-i

schimbase întru nimic convingerile, şi cerînd, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruinţa procurorului general era vădit în contradicţie cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curţii, a juraţilor. Apărătorului nu-i fu greu să respingă această declaraţie şi să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul luase cu totul altă întorsătură şi că juraţii nu mai aveau în faţa lor decît un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici cîteva concluzii, din nefericire prea banale, pe tema erorilor judiciare etc., etc. ; preşedintele, rezumînd dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar juraţii, în cîteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.

Procurorului general îi trebuia totuşi un Jean Valjean şi, nemaiavîndu-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.

Îndată după punerea în libertate a lui Champmathieu, procurorul general se închise împreună cu preşedintele. Discutară despre „nevoia de a pune mîna pe primarul din Montreuil-sur-mer“. Fraza aceasta este a domnului procuror general şi e scrisă în întregime de mîna sa pe ciorna raportului către şeful parchetului. După ce prima emoţie se risipi, preşedintele ridică foarte puţine obiecţiuni. Justiţia trebuia să-şi urmeze cursul. Şi pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun şi destul de inteligent, preşedintele, în acelaşi timp un mare şi înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese *împăratul*, iar nu *Buonaparte*.

Ordinul de arestare fu deci expediat. Procurorul general îl trimise la Montreuil-sur-mer, printr-un curier în goana calului, însărcinîndu-l cu executarea pe inspectorul de poliţie Javert.

Se ştie că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-şi terminase depoziţia.

Javert tocmai se scula în clipa în care curierul îi înmînă ordinul de arestare şi mandatul de aducere.

Curierul era şi el un poliţist foarte priceput, care, în cîteva cuvinte îl puse pe Javert în curent cu cele ce se

petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare, semnat de procurorul general, avea următorul cuprins: *„Inspectorul Javert va aresta pe numitul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în şedinţa de astăzi, a fost recunoscut drept ocnaşul eliberat Jean Valjean"*.

Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert şi care l-ar fi văzut în clipa cînd intra în anticamera infirmeriei n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea şi i s-ar fi părut că are aerul cel mai obişnuit din lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tîmple: urcase scara cu încetineala lui obişnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine şi l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafă, era pe urechea stîngă. Asta dovedea o frămîntare cu totul neobişnuită.

Javert era un om dintr-o bucată, care nu-şi îngăduia nici un fel de neorînduială nici în împlinirea datoriei, nici în felul cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii şi neînduplecat cu nasturii uniformei sale.

Ca să-şi pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una din acele emoţii care s-ar putea numi cutremurări lăuntrice.

Venise liniştit, ceruse un caporal şi patru soldaţi de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldaţi în curte şi aflase unde e camera Fantinei de la portăreasa care nu avusese nici o bănuială, obişnuită cum era să vadă oameni înarmaţi întrebînd de domnul primar. Ajuns în faţa camerei Fantinei, Javert răsuci mînerul, împinse uşa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion, şi intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul uşii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mîna stîngă în redingota lui încheiată pînă la bărbie. Printre cutele mînecii se putea vedea mînerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.

Stătu aşa aproape un minut, fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu şi-l făcu pe domnul Madeleine să se întoarcă.

În clipa în care privirea lui Madeleine întîlni privirea lui Javert, fără să se mişte, fără să clipească, fără să se

apropie, deveni înspăimîntător. Nici un alt sentiment omenesc nu izbuteşte să fie mai groaznic decît bucuria. Era chipul unui demon care-şi regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfîrşit, mîna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe faţă tot ce avea în suflet. Adîncul lui răscolit ieşi la suprafaţă. Umilinţa de a-i fi pierdut pentru cîtva timp urma şi de-a se fi înşelat o clipă asupra lui Champmathieu dispărea sub orgoliul de-a fi ghicit atît de bine din capul locului şi de-a fi avut atîta vreme un instinct just.

Mulţumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori pe fruntea lui îngustă. Era toată desfăşurarea înfricoşătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.

În clipa aceea, Javert era în al şaptelea cer. Fără să-şi dea limpede seama, dar avînd totuşi intuiţia nedesluşită a rolului şi a izbînzii sale, întruchipa în el justiţia, lumina şi adevărul, în rostul lor dumnezeiesc de a distruge răul. Avea în urma şi în jurul lui, la adîncimi fără fund, autoritatea, raţiunea, lucrul judecat, conştiinţa legală, pedepsirea crimei în numele societăţii, toate măreţiile lumii. Apăra ordinea ; făcea să ţîşnească fulgerul din lege ; răzbuna societatea ; dădea o mînă de ajutor absolutului ; se înălţa în slavă ; în victoria lui păstra un rest de sfidare şi de luptă. În picioare, semeţ, triumfător, desfăşura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător ; umbra temută a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scînteierea nedesluşită a spadei sociale ; fericit şi mînios, ţinea sub călcîi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzania, iadul ; strălucea de bucurie, nimicea, zîmbea şi avea, în înfăţişarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreţie de netăgăduit.

Spăimîntător, Javert n-avea nimic mîrşav într-însul.

Cinstea, sinceritatea, nevinovăţia, convingerea, simţul datoriei sînt lucruri care, cînd se înşală, pot deveni hidoase, dar care, deşi hidoase, rămîn mari. Măreţia lor, proprie conştiinţei omeneşti, stăruie pînă şi în onoare. Sînt virtuţi care au un viciu : greşeala. Bucuria nemiloasă şi curată a unui fanatic stăpînit de cruzime păs-

trează nu știu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-și dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plîns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfîșietor și mai groaznic decît această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV

AUTORITATEA REINTRĂ ÎN DREPTURI

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua în care domnul primar o smulsese din mîinile lui. Mintea ei bolnavă nu-și dădu seama de nimic, dar nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură îngrozitoare, simți că-și dă sufletul și, ascunzîndu-și fața cu mîinile, strigă înspăimîntată :

— Domnule Madeleine, scăpați-mă !

Jean Valjean — de-acum încolo nu-l vom mai numi decît așa — se ridică și-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blînd și mai liniștit din lume :

— Liniștește-te ! N-a venit pentru dumneata. Apoi i se adresă lui Javert : Știu ce vrei !

Javert răspunse :

— Haide ! Repede !

Avu în tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic și delirant. Javert nu spusese „Haide ! Repede !", ci „Hai-repe !"... Nici o ortografie n-ar fi în stare să redea accentul cu care rostise asta. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei ; nu dădu lămuriri ; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios și greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strîngea în clește de cinci ani de zile, fără să izbutească să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfîrșitul. Se mărgini să spună : „Haide ! Repede !"

Spunînd aceste cuvinte, nu făcu nici un pas. Zvîrli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvîrlea ca un laț și cu care obișnuia să-i tragă cu violență pe ticăloși spre el.

Era privirea pe care Fantine o simțise pătrunzînd-o pînă în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică ?

Javert înaintă pînă în mijlocul odăii și strigă :

— Ei, vii sau nu vii ?

Nenorocita privi în jurul ei. În odaie nu se aflau decît călugărița și domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta nerușinată ? Numai ei. Se cutremură.

În clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atît de uluitor, încît nici cînd aiura nu i se năzărise un asemenea lucru.

Îl văzu pe spionul Javert apucîndu-l de guler pe domnul primar ; îl văzu pe domnul primar plecînd fruntea. I se păru că se năruie lumea.

În adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

— Domnule primar ! strigă Fantine.

Javert izbucni în rîs, un fel de rînjet înfiorător, care-i descoperi colții.

— Nu mai e aici nici un domn primar.

Jean Valjean nu încercă să înlăture mîna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti :

— Javert...

Javert îl întrerupse :

— Spune-mi „domnule inspector".

— Domnule, urmă Jean Valjean, aș vrea să-ți spun un cuvînt între patru ochi.

— Tare ! Vorbește tare ! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.

Jean Valjean scăzu glasul :

— Vreau să te rog ceva...

— Ți-am spus să vorbești tare...

— E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dumneata...

— Ce-mi pasă mie ! Nici nu te ascult !

Jean Valjean se întoarse către el și-i spuse repede, pe șoptite :

— Îngăduie-mi trei zile ! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăsteia nenorocite ! Am să plătesc oricît. Dacă vrei, vino cu mine.

— Glumești ! strigă Javert. Ia te uită ! Nu te credeam atît de prost. Îmi ceri trei zile ca s-o ștergi ! Și zici că vrei să te duci să-i aduci copilul tîrîturii ăsteia ? Ei, poftim ! Știi că-mi placi ?

Fantine tresări.

— Copilul meu ! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi aducă copilul. Va să zică nu e aici. Soră, spune-mi unde e Cosette ? Vreau copilul meu ! Domnule Madeleine ! Domnule primar !

Javert bătu din picior.

— Ia te uită și la asta ! Tu să taci, pațachină ! Halal de țara în care ocnașii sînt magistrați și tîrfele sînt îngrijite ca niște contese ! Ei, o să se isprăvească acum Era și timpul ! Se uită țintă la Fantine și-l înșfăcă iar de guler, de cravată și de cămașă pe Jean Valjean : Ți-am spus că s-a isprăvit cu domnul Madeleine și cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaș, de un ticălos, de un ocnaș pe care-l cheamă Jean Valjean și care e în mîna mea. Asta e !

Fantine se ridică brusc, se rezermă în mîini, brațele îi erau țepene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriță, deschise gura ca și cum ar fi vrut să spună ceva ; din fundul pieptului îi ieși un horcăit, dinții îi clănțăniră, întinse înspăimîntată brațele, deschise convulsiv mîinile, privi în jurul ei ca un om care se îneacă, apoi se prăbuși în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschiși și stinși.

Murise.

Jean Valjean își puse mîna pe mîna lui Javert, care îl ținea de guler, i-o desfăcu ușor ca pe mîna unui copil și-i spuse :

— Ai ucis-o pe femeia asta.

— Haide, să isprăvim odată ! strigă Javert furios. N-am venit să aud palavre. S-o scurtăm ! Garda e jos. Ori vii acum, ori îți pun cătușele.

Într-un colț al odăii se afla un pat vechi de fier, cam stricat, pe care se culcau surorile cînd erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cît ai clipi din ochi stinghia de la căpătîi, care și așa era cam șubredă, lucru ușor pentru puterea lui, înșfăcă drugul și se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre ușă.

Jean Valjean, cu drugul în mînă, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Cînd ajunse lîngă el, se întoarse și-i spuse lui Javert în șoaptă :

— Nu te sfătuiesc să mă sîcîi în clipa asta.

Javert tremura, nu mai încăpea nici o îndoială.

Îi veni în minte să cheme garda, dar Jean Valjean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta și să evadeze. Rămase pe loc, își apucă bastonul de capătul de jos și se rezemă de ușă, cu ochii ațintiți asupra lui Jean Valjean.

Jean Valjean își sprijini cotul pe tăblia de la căpătîiul patului și, cu fruntea în palmă, începu s-o privească pe Fantine, care zăcea întinsă și neclintită. Rămase așa, adîncit în gînduri, mut, vădit înstrăinat de orice în lume. Chipul și ținuta lui întreagă exprimau o milă nesfîrșită. După cîteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei și-i vorbi în șoaptă.

Ce i-a spus ? Ce-i putea spune omul acesta, scos din rîndul oamenilor, femeii care murise ? Ce cuvinte i-a șoptit ? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise ?

Există unele iluzii emoționante, care sînt poate realități sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplice, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Valjean i-a vorbit Fantinei la ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zîmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete și în ochii sticloși ai Fantinei, plini de uimirea morții.

Jean Valjean luă cu amîndouă mîinile capul Fantinei, îl așeză bine pe perne, ca o mamă care și-ar așeza copilul, îi legă la loc cordonul cămășii, îi vîrî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.

În clipa aceea pe chipul Fantinei păru că plutește o lumină ciudată.

Moartea e intrarea în marea lumină.

Mîna Fantinei atîrna pe marginea patului. Jean Valjean îngenunche în fața acestei miini, o ridică încet și o sărută.

Apoi se sculă în picioare și, îndreptîndu-se spre Javert, rosti :

— Acum îți stau la dispoziție.

V

UN MORMÎNT POTRIVIT

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea orașului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o vîlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că, la auzul acestor simple cuvinte : „era un ocnaș“, aproape toată lumea îl părăsi. În mai puțin de două ceasuri, tot binele pe care îl făcuse fu dat uitării și nu rămase din domnul Madeleine decît „un ocnaș“. Ca să fim drepți, trebuie să spunem că lumea nu cunoștea încă întîmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă, în toate unghiurile orașului, nu se auzeau decît convorbiri de felul acesta : — N-ați auzit ? Era un ocnaș liberat. — Cine anume ? — Primarul. — Da de unde ! Domnul Madeleine ! — Da. — Adevărat ? — Nu-l chema Madeleine, are un nume groaznic de urît ! Bejean, Bojean, Boujean. — Ah, Doamne ! — E arestat ! — Arestat ! — E închis în temnița orașului pînă la transferare. — Transferare ? Va fi transferat ? Unde va fi transferat ? — Va fi trimis la jurați pentru un furt la drumul mare pe care l-a săvîrșit altădată. — Ei bine, bănuiam eu. Omul ăsta era prea bun, prea perfect, prea dulce. Refuza Legiunea de onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întîlnea. Totdeauna m-am gîndit că nu e lucru curat cu el.

Îndeosebi „saloanele“ se dădură în toată voia acestui fel de comentarii.

O doamnă bătrînă, abonată la *Drapelul Alb* [1], rosti aceste cuvinte, a căror adîncime e aproape cu neputință de măsurat :

— Nu-mi pare rău de loc. Să se învețe minte bonapartiștii !

Așa s-a topit la Montreuil-sur-mer năluca numită cîndva domnul Madeleine. În tot orașul numai două sau trei persoane au rămas credincioase amintirii lui. Printre ele se numără și bătrîna portăreasă care-i slujise.

În seara aceleiași zile, această cumsecade bătrînă stătea singură în cămăruța ei ; era încă speriată și frămîntată de gînduri triste. Fabrica fusese închisă toată ziua și poarta era zăvorîtă. În casă nu se aflau decît cele două călugărițe, sora Perpétue și sora Simplice, care vegheau lîngă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obișnuia să se întoarcă acasă, portăreasa se ridică mașinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar și sfeșnicul cu care suia întotdeauna scara, agăță cheia în cuiul de unde o lua el de obicei și puse sfeșnicul alături, ca și cum l-ar fi așteptat. Apoi se așeză iar pe scaun și căzu pe gînduri.

Biata bătrînă făcuse toate lucrurile astea fără să-și dea seama.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici și strigă : „O ! Doamne-Dumnezeule ! Și eu care i-am pus cheia la îndemînă !"

În clipa aceea gemulețul cămăruței se deschise, o mînă trecu prin deschizătură, apucă sfeșnicul și cheia și aprinse luminarea la opaițul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii și rămase împietrită. Își înăbuși țipătul care i se suia în gîtlej.

Cunoștea mîna, brațul, mîneca redingotei.

Era domnul Madeleine.

Timp de cîteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsnită", cum spunea ea mai tîrziu, cînd își povestea întîmplarea.

---

[1] Ziar ultraregalist din vremea restaurației ; drapelul alb cu flori de crin al Burbonilor înlocuise atunci tricolorul revoluției și al imperiului.

— Dumnezeule, domnule primar, eu vă credeam... strigă ea în sfîrșit, dar se opri, pentru că sfîrșitul frazei ar fi fost prea nerespectuos față de început.

Pentru ea, Jean Valjean era tot domnul primar.

El îi sfîrși vorba :

— La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie de la fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiș în jos, și iată-mă ! Mă urc în odaia mea. Du-te de o caută pe sora Simplice. O vei găsi, fără îndoială, la căpătîiul moartei.

Bătrîna îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu nici un sfat ; era sigur că bătrîna avea să-l păzească mai bine decît s-ar fi păzit el însuși.

Niciodată nu s-a știut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o portiță laterală ; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot și să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.

Urcă scara care ducea la odaia lui.

Cînd ajunse sus, puse sfeșnicul pe ultimele trepte, deschise ușa fără zgomot și se duse să închidă, pe dibuite, fereastra și oblonul. Era o precauție necesară ; cititorul își amintește că fereastra dădea în stradă. Apoi se întoarse, luă luminarea și intră iar în odaie. Aruncă o privire în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile. Nu mai rămăsese acolo nici o urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea. Portăreasa curățise odaia. Culesese din cenușă și pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului și moneda de doi franci, înnegrită de foc. Luă o bucată de hîrtie și scrise pe ea : *„Iată vîrfurile de fier ale bastonului meu și moneda de doi franci furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu juri“*. Puse banul și vîrfurile de fier pe hîrtie, ca să fie văzute numaidecît de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămașă veche și o rupse în fîșii. Își făcu rost astfel de cîteva bucăți de pînză în care își împachetă sfeșnicele de argint. Nu era nici grăbit, nici tulburat ; pe cînd înșfăca sfeșnicele episcopului, mușca dintr-o bucată de pîine neagră. Pesemne că era pîinea de la închisoare, pe care, fugind, o luase cu el.

Lucrul acesta a fost constatat mai tîrziu, după firimiturile de pîine găsite pe podea, cînd poliția a făcut o percheziție.

Se auziră două bătăi ușoare în ușă.

— Intră ! spuse el.

Era sora Simplice.

Era palidă, avea ochii roșii. Ținea în mînă o luminare care tremura. Așa sînt marile lovituri ale soartei ; oricît de desăvîrșiți sau de împietriți am fi, ele ne smulg din fundul măruntaielor natura omenească, și o silesc să iasă la iveală. Călugărița, în ziua aceea plină de emoții, devenise din nou femeie. Plîngea și tremura.

Jean Valjean scrise cîteva rînduri pe o hîrtie pe care o întinse călugăriței.

— Soră, te rog să-i dai asta preotului.

Era o foaie neîndoită. Sora își aruncă ochii pe ea.

— Poți să citești, spuse el.

Ea citi : *„Îl rog pe preot să vegheze asupra a tot ce las aici. Să plătească cheltuielile procesului meu și înmormîntarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci.“*

Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decît cîteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar :

— Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe biata femeie ?

— Nu, spuse el, sînt pe urmele mele, ar putea să mă aresteze în odaia ei și asta ar tulbura-o.

De-abia rostise aceste cuvinte, cînd se iscă un zgomot grozav pe scări. Amîndoi auziră un vuiet de pași care suiau și pe bătrîna portăreasă strigînd cît putea mai tare și mai ascuțit :

— Domnule, vă jur pe bunul Dumnezeu că nici ziua, nici seara n-a intrat nimeni aici și că eu nu m-am mișcat de lîngă ușă !

Un bărbat îi răspunse :

— Și cu toate astea e lumină în odaie.

Jean Valjean recunoscu vocea lui Javert.

Odaia era făcută în așa fel, încît ușa, deschizîndu-se, acoperea colțul din dreapta. Jean Valjean suflă în luminare și se așeză în colțul acela.

Sora Simplice îngenunche lîngă masă.

Ușa se deschise.

Javert intră.

Se auzeau mai multe voci bărbătești vorbind în șoaptă pe coridor și glasul portăresei care tăgăduia.

Călugărița nu ridică ochii. Se ruga.

Luminarea de pe cămin răspîndea o lumină foarte slabă.

Javert o văzu pe soră și se opri uimit.

Se știe că substanța ființei lui Javert, elementul lui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era venerația față de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată și nu înțelegea nici obiecțiunea, nici restricțiunea. Bineînțeles, autoritatea ecleziastică era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial și corect, așa cum era în toate. Pentru el, un preot era un spirit care nu se înșală, o călugăriță o făptură care nu păcătuiește. Le vedea ca pe niște suflete care înălțaseră un zid între ele și lume, un zid cu o singură ușă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.

Cînd o văzu pe soră, vru mai întîi să plece.

Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase și se hotărî să pună cel puțin o întrebare.

În fața lui era sora Simplice, care nu mințise în viața ei. Javert o știa și o respecta și mai mult din pricina asta.

— Soră, spuse el, ești singură în odaia asta ?

Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portăreasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii și răspunse :

— Da.

— Iartă-mă că stărui, rosti Javert, dar e datoria mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat ? Numitul Jean Valjean a evadat. Îl căutăm. Nu l-ai văzut ?

Sora răspunse.

— Nu.

Mințea. Mințise de două ori, una după alta, fără să șovăie, repede, ca și cum s-ar fi jertfit pe sine.

— Iertați-mă ! spuse Javert și, salutînd-o adînc, plecă.

O, sfîntă făptură, nu mai ești demult pe lumea asta ! Te-ai întîlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, și cu frații tăi, îngerii. Deie Domnul ca în rai să-ți fie socotită minciuna asta !

Cuvîntul surorii fu atît de hotărîtor pentru Javert, încît nici nu mai băgă de seamă faptul curios că pe masă fumega o lumînare abia stinsă.

Peste un ceas, un om trecea prin ceață, printre pomi, către Paris, depărtîndu-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.

Era Jean Valjean. Doi sau trei cărăuși au depus mărturie mai tîrziu că îl întîlniseră, că ducea un pachet și era îmbrăcat cu o cămașă de lucrător. De unde luase cămașa aceea ? Nu s-a știut niciodată. E drept că, cu cîteva zile înainte, un lucrător bătrîn murise la infirmeria fabricii și nu lăsase decît o cămașă de lucru. Poate că era aceea.

Încă un cuvînt despre Fantine.

Toți avem o singură mamă : pămîntul. Fantine fu redată acestei mame.

Preotul crezu că face bine, și poate în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba ? Despre un ocnaș și o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormîntarea Fantinei, o reduse la strictul necesar, adică la groapa comună.

Fantine fu deci îngropată în acel colț al cimitirului unde nu se plătește, care e al tuturor și al nimănui, și în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, Dumnezeu știe unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămășițele ei pămîntești zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum îi fusese patul, așa și mormîntul.

PARTEA A DOUA

COSETTE

CARTEA ÎNTÎI

WATERLOO

I

CE SE POATE VEDEA VENIND DE LA NIVELLES

Acum un an (în 1861), într-o frumoasă dimineață de mai, un drumeț, cel ce povestește întîmplarea de față, venea de la Nivelles și se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rînduri de copaci, pe o șosea lată, pietruită, care șerpuia pe niște dealuri înșirate unul după altul, înălțînd drumul și scoborîndu-l, întocmai ca niște valuri uriașe. Trecuse de Lillois și de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotnița acoperită cu țiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dîmb, iar la o cotitură de drum lăturalnic, lîngă un fel de spînzurătoare putredă, pe care sta scris : *Vechea barieră nr. 4*, o cîrciumă, pe fațada căreia se putea citi : *La răscruce de vînturi. Echabeau. Cafenea particulară.*

După vreo mie de pași de la cîrciumă, se pomeni în mijlocul unei vîlcele, unde se află o apă care trece pe sub arcul unui podeț din marginea drumului. Grupul de arbori răzleți și foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăștie de partea cealaltă prin livezi și se îndreaptă cu gingășie și fără nici o rînduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han ; o trăsurică pe patru roți stătea în fața ușii, în jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscați lîngă un gard viu, niște var care fumega într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui șopron vechi, cu pereții de nuiele. O fetișcană plivea

într-o holdă pe deasupra căreia zbura, adus de vînt, un afiș mare, galben, pesemne al unei reprezentații dintr-altă parte, de la vreo serbare cîmpenească. Pe după colțul hanului, în dreptul unei bălți, în care se bălăcea un cîrd de rațe, se pierdea în mărăciniș o potecuță prost pietruită. Drumețul o luă pe acolo.

După vreo sută de pași făcuți pe lîngă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o streașină de olane puse în muchie, ajunse în fața unei porți de piatră boltite, așezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefuri. O fațadă fără podoabe domina această poartă ; un perete perpendicular pe fațadă ajungea aproape pînă la poartă, făcînd cu ea, dintr-o dată, un unghi drept. Pe pajiștea dinaintea porții zăceau trei grape, printre care creșteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi și ruginit.

Era o zi însorită ; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decît din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cînta în neștire în vîrful unui copac.

Drumețul se aplecă și se uită cu băgare de seamă la piatra din stînga, unde văzu, în partea de jos a porții, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte și ieși o țărancă.

Îl văzu pe călător și își dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franțuzească a făcut asta ! zise ea. Și adăugă : Și ce vezi colo, mai sus, în poartă, lîngă pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia ? întrebă drumețul.

— Hougomont, spuse țăranca.

Drumețul se ridică. Făcu cîțiva pași și se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic și pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe cîmpul de luptă de la Waterloo.

II

HOUGOMONT

Hougomont a fost un loc al morții, cea dintîi piedică, cea dintîi împotrivire întîlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon ; cel dintîi nod sub lovitura securii.

Era un castel și nu mai e decît o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este *Hugomons*. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase și al șaselea paraclis al mînăstirii din Villiers.

Drumețul împinse poarta, trecu pe lîngă o caleașcă veche de sub un portic și intră în curte.

Cel dintîi lucru care-i atrase atenția în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă ; în jurul ei totul era năruit. Aspectul monumental se naște adesea din ruină. Lîngă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, și prin care se vedeau pomii unei livezi. Lîngă poarta asta, o groapă de gunoi, niște hîrlețe și niște lopeți, cîteva cărucțe, o fîntînă veche cu lespedea ei și cu scripetele de fier, un mînz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniță mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei — iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pămînt, dacă ar fi putut pune mîna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpînirea lumii. Niște găini scormonesc cu ciocul în țărînă. Se aude un mîrîit : un dulău își arată colții, ținînd locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admirație. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ținut piept timp de șapte ceasuri unei armate îndîrjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile și cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porți ; poarta dinspre miazăzi, a castelului, și poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jérôme ;

diviziile Guillemniot, Foy și Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă și fu sfărîmat; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în fața acestui eroic colț de zid. Brigada Baudin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde nițel pe la sud, dar fără să-l poată lua.

Clădirile fermei sînt așezate în marginea de sud a curții. O parte din poarta dinspre nord, sfărîmată de francezi, stă atîrnată pe zid. Sînt patru scînduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, și căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atîrnate pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată pătrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, și care mărginește ograda înspre nord. Este o poartă obișnuită, pentru căruțe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scînduri grosolane; dincolo, niște pășuni. Încăierarea pentru această intrare a fost înverșunată. Pe ușorul porții au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mîini însîngerate. Acolo a fost ucis Baudin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă; grozăvia ei se vedea bine; vălmășagul adînc al încăierării s-a întipărit aici; viață și moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sînt în paragină, pietrele se năruie, spărturile țipă, găurile sînt ca niște răni; copacii, aplecați, scuturați de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decît astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri și colțuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se mențină. Lîngă capelă se înalță, prăbușită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuiește din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foișor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alții. Împușcați din toate părțile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivnițelor, prin toate ochiurile ferestrelor; prin toate gîrliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele și dăduseră foc zidurilor și oamenilor; gloanțelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbrelite, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuințe din cărămidă ; infanteriștii englezi stătuseră la pîndă în aceste încăperi ; scara în chip de spirală, crăpată de sus pînă jos, seamănă cu interiorul unei scoici sfărîmate. Ea are două caturi ; asediați pe această scară, înghesuiți pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sînt lespezi mari, albastre, aruncate morman în niște urzici. Vreo zece trepte sînt încă prinse de zid ; pe cea dintîi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se țin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinți. Mai sînt acolo și doi copaci bătrîni ; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzește în aprilie. De prin 1815 a început să crească străbătînd mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domnește iarăși liniștea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită. Patru pereți văruiți, o ușă în fața altarului, două ferestre arcuite ; pe ușă, un crucifix mare de lemn ; deasupra crucifixului, o fereastră pătrată, astupată cu un braț de fîn ; jos, într-un colț, o veche cercevea cu toate geamurile sparte : așa e capela. Lîngă altar se află pironită o statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea ; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpîni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniți, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărîmătură ; a fost un adevărat cuptor ; ușa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decît niște cioturi înnegrite ; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereții sînt plini de iscălituri. Lîngă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume : *Henquinez*. Pe urmă, altele : *Conde de Rio Maior, Marques y Marquesa de Almagro (Habana)*. Se găsesc și cîteva nume franțuzești cu semne de exclamare ; semne de mînie. Peretele a fost văruit din nou în 1849. Națiunile se batjocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la ușa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ținea în mînă o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieșirea din capelă, se vede în stînga o fîntînă. În curte sînt două. Te întrebi : de ce nu mai are fîntîna asta găleată și lanț ? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea ? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fîntînă a fost Guillaume van Kylsom, țăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit și s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mînăstirii Villiers a ascuns timp de cîteva zile și nopți pe acești nefericiți fugiți de la casele lor. Și astăzi încă anumite urme, ușor de recunoscut, cum sînt trunchiurile bătrîne ale arborilor arși, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hățișurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul" și se pitulase într-o pivniță. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare și lovindu-l cu latul sabiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăimîntat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fîntînă scotea el apă. Mulți au băut acolo înghițitura lor cea din urmă. Fîntîna din care s-au adăpat atîția morți trebuia să moară și ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruința și după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fîntîna era adîncă : au făcut dintr-însa un mormînt. Au fost aruncați acolo trei sute de morți. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morți cu toții ? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea următoare s-au auzit din fîntînă glasuri stinse cerînd ajutor.

Fîntîna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan și închipuind un turnuleț pătrat o înconjoară din trei părți. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel

de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulețul avea un tavan din care n-au mai rămas decît bîrnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Cînd te apleci, privirea ți se pierde într-un cilindru adînc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fîntînii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fîntîna nu are în față lespedea lată, albastră, care slujește ca un fel de margine tuturor fîntînilor din Belgia. În locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau șase butuci de lemn, noduroși și țepeni, care par niște oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanț, nici scripete ; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strînge aici și din cînd în cînd cîte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă își ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Ușa ei dă spre curte. Lîngă tăblița frumoasă a unei broaște gotice, ușa are un mîner de fier în chip de trifoi, așezat de-a curmezișul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mîner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mîna cu o lovitură de secure.

Bunicul familiei care locuiește aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunt ne spune :

— Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică și plîngea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ținea mama în brațe. Toți puneau urechea la pămînt ca să asculte. Eu făceam ca tunul și ziceam : „Bum, bum !"

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.

Livada e grozavă.

E alcătuită din trei părți : am putea spune chiar din trei acte. Partea întîi e o grădină ; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părți au o împrejmuire comună ; spre intrare, clădirile castelului și ale fermei ; în stînga, un gard viu ; în dreapta, un zid ; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă ; cel din fund e din piatră. Întîi intri în grădină. E în pantă,

plantată cu coacăze, e plină de buruieni și se sfîrșește cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stîlpi involți. O grădină seniorială, în stilul franțuzesc dinaintea lui Lenôtre[1]; astăzi, numai dărîmături și bălării. În partea de sus a stîlpilor sînt niște globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci și trei de stîlpi; ceilalți sînt trîntiți în iarbă. Aproape toți sînt ciuruiți de rafale. Un stîlp sfărîmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.

În grădina asta, dincolo de livadă, pătrunseră șase voltijori[2] din I-iul regiment de infanterie și, nemaiputînd să scape, încolțiți și alungați ca niște urși în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă și trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzînd de jos, șase contra două sute, curajoși, neavînd alt adăpost decît tufele de coacăze, ținură piept un sfert de ceas pînă să fie răpuși.

Urci vreo cîteva trepte și, din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de cîțiva stînjeni pătrați, o mie cinci sute de oameni au fost secerați în mai puțin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci și opt de metereze făcute de englezi la înălțimi deosebite se văd și azi. În dreptul celui de-al șaisprezecelea se află două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în fața lui, crezură că nu e vorba decît de un gard viu, îl trecură și dădură peste zid, obstacol și capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vărsînd foc toate deodată, un potop de șrapnele și de gloanțe; brigada Soye fu nimicită aici. Așa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavînd scări, francezii s-au cățărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiștea de-aici a fost scăl-

---

[1] Arhitect-peisagist din secolul al XVII-lea. A amenajat, între altele, parcul palatului din Versailles.

[2] Infanteriști de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

dată în sînge. Un batalion din Nassau, alcătuit din șapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanțe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele și părăluțe ; iarba e înaltă ; o pasc caii de plug ; deasupra aleilor atîrnă niște frînghii din păr de cal, pe care se usucă rufele, silindu-i pe trecători să plece capul ; umbli prin paragină, iar piciorul ți se înfundă în mușuroaie de cîrtiță. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pămînt și care înverzește. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el cînd și-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbușit generalul german Duplat, scoborîtor al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes [1]. Lîngă el se încovoaie un măr bătrîn, bolnav, legat cu un bandaj de paie și de humă. Aproape toți merii sînt gîrboviți de bătrînețe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonț sau de-un șrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morți.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un rîu de sînge englez, de sînge german și de sînge francez, amestecate cu îndîrjire, o fîntînă plină de cadavre, regimentul din Nassau și regimentul din Brunswick nimicite, Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuți prin foc și sabie, ciopîrțiți, măcelăriți, împușcați — numai în dărîmătura asta din Hougomont ; și toate astea, pentru ca un țăran să-i poată spune astăzi unui trecător : „Domnule, dacă doriți, dați-mi trei franci și vă povestesc ce-a fost la Waterloo !"

---

[1] Edict dat în 1598 de regele Franței Henric al IV-lea prin care se acorda protestanților libertatea cultului, în afară de Paris și alte cîteva centre mari. Edictul a fost revocat în 1685 de Ludovic al XIV-lea la cererile insistente ale iezuiților. Sute de mii de protestanți (calviniști) au părăsit atunci Franța, refugiindu-se în Anglia, Olanda, Elveția și Prusia.

III

18 IUNIE 1815

Să ne întoarcem în urmă (e un drept al povestitorului) și să ne oprim iarăși asupra anului 1815, și chiar puțin mai înainte de epoca în care începe acțiunea povestită în partea întîi a acestei lucrări.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1815, viitorul Europei ar fi fost altul. Cîteva picături de apă mai mult sau mai puțin au adus declinul lui Napoleon. Pentru că Waterloo să fie sfîrșitul Austerlitzului, providența n-a avut nevoie decît de un pic de ploaie ; un nor care s-a ivit atunci pe cer, fără nici un rost în acel anotimp, a fost de ajuns ca să năruie o lume.

Bătălia de la Waterloo (și asta i-a dat lui Blücher timpul necesar să sosească), n-a putut începe decît la ceasurile unsprezece și jumătate. De ce ? Pentru că pămîntul era moale. A fost nevoie să se aștepte pînă se va usca puțin pentru ca artileria să poată manevra.

Napoleon era ofițer de artilerie și vedea totul sub acest unghi. În esență, acest strălucit căpitan era același om care, în raportul către directorat asupra Abukirului [1], spunea : „*Una dintre ghiulelele noastre a ucis șase oameni*". Toate planurile sale de luptă sînt făurite numai în funcție de proiectil. Cheia biruințelor sale : a concentra toată artileria asupra unui singur punct. Socotea strategia generalului dușman drept o cetățuie și o bătea cu tunul. Hărțuia fără încetare punctul slab cu șrapnele ; începea și sfîrșea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea și împrăștierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a lovi fără încetare — și sarcina asta i-o încredința ghiulelei. Metodă de temut și care, unită cu geniul, l-a făcut de neînvins,

[1] Localitate de pe coasta mediteraneană a Egiptului, în fața căreia flota engleză a nimicit la 1 august 1798 flota franceză care-l transportase pe Napoleon Bonaparte și armata sa expediționară la gurile Nilului. Victorie a lui Napoleon asupra turcilor (1799).

vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iunie 1815 el se bizuia cu atît mai mult pe artilerie, cu cît se bucura și de superioritatea numerică. Wellington nu avea decît o sută cincizeci de guri de foc, pe cînd Napoleon avea două sute patruzeci.

Închipuiți-vă un teren uscat, artileria putînd să se miște, acțiunea începută la șase dimineața. Bătălia ar fi fost cîștigată și sfîrșită la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-i partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii ? Poate fi oare învinovățit cîrmaciul de naufragiu ?

Nu cumva neîndoiosul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică ? Cei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăișul ca și teaca, sufletul ca și trupul ? Începuse oare să-l stingherească pe căpitan veteranul ? Într-un cuvînt, așa cum au socotit mulți istorici de seamă, geniul acesta se întuneca ? Se lăsa oare cuprins de mînie, ca să-și ascundă sie însuși propria sa slăbiciune ? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură ? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-și mai dea seama de primejdie ? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realiști, pe care i-am putea numi uriași ai acțiunii o vîrstă de miopie a geniului ? Bătrînețea nu are nici o înrîurire asupra geniilor idealiste ; pentru oameni ca Dante și ca Michelangelo, a îmbătrîni înseamnă a crește ; pentru cei ca Hannibal și ca Bonaparte — înseamnă oare a descrește ? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simț al biruinței ? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-și dea seama de primejdie, a nu mai presimți cînd i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea șubredă a prăpăstiilor ? Nu mai simțea apropierea catastrofelor ? El, care altădată cunoștea toate căile izbînzii, și care, de la înălțimea carului său cu fulgere, ți le arăta cu un gest suveran, era oare atît de buimăcit încît să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni ? La patruzeci și șase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie ? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decît un mare nechibzuit ?

Nu sîntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în duşman, să-l frîngă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington şi pe Blücher la două frînturi, să pună mîna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxelles-ul, să-l arunce pe german în Rin şi pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.

Se înţelege de la sine că nu avem pretenţia să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întîmplările care au dat naştere dramei pe care o istorisim, se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută — şi făcută în chip magistral ! — dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuşi, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.

Cît despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe ; noi nu sîntem decît un martor de la distanţă, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pămînt frămîntat cu sînge omenesc, socotind poate aparenţele drept realităţi ; nu avem dreptul de a înfrunta în numele ştiinţei o o întreagă înlănţuire de fapte în care se găseşte fără îndoială şi un element amăgitor ; nu avem nici experienţa militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem ; după părerea noastră, la Waterloo, un lanţ de întîmplări neprevăzute îi covîrşeşte pe cei doi mari căpitani ; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

IV

A

Cei care doresc să-şi închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decît să facă, în gînd, pe pămînt, un A mare. Piciorul din stînga al literei A e drumul spre Nivelles ;

piciorul din dreapta e drumul spre Genappe ; liniuța dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vîrful literei A este Mont-Saint-Jean ; acolo e Wellington ; punctul din stînga de jos e Hougomont ; acolo se află Reille împreună cu Jérôme Bonaparte ; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance ; acolo se află Napoleon. Puțin mai jos de punctul unde liniuța lui A întîlnește și taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuței se află punctul unde s-a spus cuvîntul hotărîtor al bătăliei. Acolo a fost așezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale.

Triunghiul din vîrful literei A, cuprins între cele două picioare și liniuță, e podișul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfășurat pentru el.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta și spre stînga drumurilor dinspre Genappe și Nivelles ; d'Erlon — ținîndu-i piept lui Picton, iar Reille — ținîndu-i piept lui Hill.

Mai sus de vîrful lui A, în spatele podișului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cît despre cîmpia propriu-zisă, închipuiți-vă o bucată întinsă de pămînt, foarte accidentată ; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean și se înfundă în pădure.

Două oștiri dușmane pe un cîmp de bătaie sînt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte ; un tufiș devine un punct de sprijin ; colțul unui zid este un meterez ; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă ; o surpătură de pămînt, o diferență de nivel, o potecă așezată de-a curmezișul, o rîpă, o pădure, pot opri pe loc călcîiul acestui uriaș care se numește o armată și-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din cîmpul de luptă, pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pîlc de copaci și să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte cîmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de

Cîmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simțea la largul său, pe cînd Napoleon se afla la strîmtoare. Armata engleză era pe înălțime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mînă, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniștit sub chipiul școlii din Brienne, în uniformă verde, cu reverul alb acoperind decorația, cu haina-i lungă ascunzînd epoleții, cu cordonul roșu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtînd în colțuri litera N cu coroană și cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste ciorapii de mătase, cu pinteni de argint, spadă de la Marengo — toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osîndită de alții. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulți dintre eroi răspîndesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puțin îndelungat. Dar acum se face ziuă și istoria își spune cuvîntul.

Lumina aceasta care se numește istorie, e nemiloasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască și ciudată că, fiind lumină și tocmai pentru că e lumină, așterne adesecori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din același om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte și o nimicește; adîncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în prețuirea definitivă a popoarelor. Pîngărirea Babilonului îl micșorează pe Alexandru [1]. Încătușarea Romei îl micșorează pe Cezar [2]. Nimicirea Ierusalimului îl

---

[1] Aluzie la jefuirea Babilonului, oraș în Mesopotamia, una din capitalele imperiului persan, cucerit de Alexandru, regele Macedoniei, în 331 î.e.n.

[2] Aluzie la dictatura de scurtă durată a lui Iuliu Cezar (secolul I î.e.n.).

micșorează pe Titus[1]. Tirania îl urmărește pe tiran. E o nenorocire pentru un om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

V

QUID OBSCURUM[2] AL BĂTĂLIILOR

Cunoaștem cu toții partea întîi a acestei lupte ; la început tulbure, îndoielnică, șovăitoare, plină de amenințare pentru amîndouă armatele, dar pentru englezi mai mult decît pentru francezi.

Plouase toată noaptea ; pămîntul fusese desfundat de atîta ploaie ; apa se strînsese ici și colo în gropile cîmpului ca în niște căldări ; pe alocuri convoaiele de căruțe se înfundaseră pînă la osie ; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi ; dacă grîul și secara, culcate la pămînt de această gloată de căruțe în marș, n-ar fi acoperit urmele, făcînd așternut sub roți, nici o mișcare — mai ales în văile dinspre Papelotte — n-ar fi fost cu putință.

Lupta începu tîrziu ; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să țină toată artileria în mîna lui, ca pe un pistol, țintindu-l cînd într-un punct, cînd într-altul al bătăliei ; hotărîse să aștepte pînă ce bateriile înhămate vor putea să se miște și să galopeze în voie ; pentru asta trebuia să răsară soarele și să usuce pămîntul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întîlnirea de la Austerlitz. În clipa cînd se auzi cea dintîi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas și văzu că era ora unsprezece și treizeci și cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverșunare, poate chiar cu mai multă înverșunare decît ar fi vrut împăratul, de către aripa stîngă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în același timp centrul, împingînd brigada Quiot

[1] Referire la distrugerea Ierusalimului de către Titus, fiul împăratului roman Vespasian, în anul 70.
[2] Acel ceva obscur (lat.).

înspre Haie-Sainte, iar Ney[1] împinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stîngi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănțuit împotriva Hougomontului era oarecum simulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stînga. Și planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze și vitejii belgieni din divizia Perponcher nu și-ar fi păstrat cu tărie poziția, așa încît Wellington, în loc să-și îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini să trimită pentru întărire doar patru companii de gardă și un batalion din Brunswick.

Atacul aripii drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios ; să dea peste cap stînga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal — nimic mai limpede. Cu excepția cîtorva incidente, atacul acesta reuși. Papelotte fu luat ; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reținut. Infanteria engleză, și în special brigada lui Kempt, era alcătuită în mare parte din recruți. Acești soldați tineri s-au purtat eroic în fața temutei noastre infanterii ; cu toată lipsa lor de experiență, au știut să iasă vitejește din încurcătură ; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători ; ca pușcaș, lăsat întrucîtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem așa, propriul său general ; recruții aceștia au arătat că au ceva din spiritul inventiv și din înverșunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însuflețire, lucru ce l-a nemulțumit pe Wellington.

După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să șovăie.

În această zi, între amiază și ceasurile patru după-masă exista un interval întunecat ; mijlocul bătăliei e întrucîtva nelămurit, e punctul încîlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se deslușeau tălăzuiri uriașe, un miraj amețitor ;

---

[1] Mareșal al imperiului. A luat parte și s-a distins în mai toate campaniile lui Napoleon. Trecut de partea Burbonilor în 1814, i-a părăsit în anul următor cu o bună parte din trupe, ușurînd restabilirea imperiului. După înfrîngerea de la Waterloo s-a refugiat în Elveția, dar a fost prins, judecat și condamnat la moarte.

echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculețele de la centură fluturînd cu curelele încrucișate, leduncile[1] cu cartușe, dolmanele husarilor, cizmele roșii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldații englezi, avînd în locul epoleților niște colaci mari, albi și rotunzi, cavaleria ușoară hanovreză cu căști lunguiețe de piele, cu benzi de aramă și cu penaj roșu, scoțieni cu genunchii goi și cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale grenadirilor noștri — toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvator Rosa[2], iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval[3].

O bătălie e amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum*[4]. Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vălmășag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea ; cînd se trece la acțiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul și se deformează unul pe altul. Un anumit punct al cîmpului de luptă înghite mai mulți luptători decît altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puțin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sînt stropite. Ești silit să arunci acolo mai mulți soldați decît aveai de gînd. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă plutește și șerpuiește ca un fir, valuri de sînge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc, regimentele — înaintînd sau dînd înapoi alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stînci se mișcă fără încetare unele în fața altora ; în locul infanteriei sosește artileria ; în locul artileriei vine cavaleria ; batalioanele sînt un fel de dîre de fum. Parcă era ceva acolo ; te uiți bine — nu mai e nimic ; luminișurile își schimbă locul ; cutele întunecoase înaintează și se retrag ; suflă un vînt ca de mormînt, care

---

[1] Cartușieră portabilă sub forma unei diagonale de piele pe piept.

[2] Pictor italian (1615—1673), renumit prin coloritul intens și variat al pînzelor sale.

[3] General francez, creatorul unor tipuri perfecționate de tunuri de care s-a servit Napoleon.

[4] Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).

împinge, gonește, umflă și risipește aceste mulțimi tragice. Ce este o încăierare? O oscilație. Nemișcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi. Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroși, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rembrandt e mai nimerit ca stil decît Van der Meulen [1]. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înșală; numai uraganul este adevărat. Asta-l îndreptățește pe Folard [2] să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp, se restrînge, se fărîmițează într-o mulțime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „țin mai mult de biografia regimentelor decît de istoria unei armate". În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decît liniile principale ale luptei; și, oricît de conștiincios ar fi, nici un povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvîrșit forma acelui nor îngrozitor care se numește o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.

Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment. bătălia se precizã.

VI

ORELE PATRU DUPĂ-AMIAZĂ

Pe la orele patru, situația armatei engleze era gravă. Prințul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă, Picton aripa stîngă. Bătăios și ca scos din fire, prințul de Orange le striga olando-belgienilor: „Nassau, Brunswick,

---

[1] Pictor flamand (1634—1690). A pictat cu predilecție scene de război.

[2] Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea. A scris, între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

nici un pas înapoi !" Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington ; Picton murise. În aceeași clipă în care englezii le smulseseră francezilor drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorîseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonț în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin : Hougomont și Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări ; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supraviețuiau decît patruzeci și doi de oameni ; toți ofițerii — afară de cinci — muriseră sau fuseseră prinși. Trei mii de luptători se măcelăriseră în această șură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarășii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorît aici de un mic toboșar francez. Baring fusese scos din poziție și dat înapoi ; Alten — trecu prin sabie. Se pierduseră cîteva drapele, printre care unul al diviziei Alten și unul al batalionului din Lunebourg, purtat de un principe din familia Deux Pont. Scoțienii cenușii nu mai existau ; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfîrtecați. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în fața lăncierilor lui Bro și a cuirasierilor lui Travers ; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decît șase sute ; din trei locotenenți-colonei, doi erau la pămînt ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de șapte lovituri de suliță. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea și a șasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decît un nod : centrul. Și nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimițîndu-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, și pe Chassé, care se afla la Braine-l'Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puțin concavă — foarte înțesat și foarte compact — avea o poziție bine întărită. Ocupa podișul de la Mont-Saint-Jean, avînd în spate satul, iar în față povîrnișul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuința asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles și care se afla la întretăierea drumurilor ; o clădire din secolul al XVI-lea atît de solidă, încît ghiulelele ricoșau pe ea fără s-o clintească. De jur împrejurul podișului englezii

tăiaseră ici şi colo gardurile vii, croiseră ferestre prin mărăciniş, aşezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufişurile. Artileria lor stătea la pîndă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea şiretlicuri, era atît de bine pusă la cale, încît Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineaţa să recunoască poziţiile bateriilor duşmane, nu observase nimic şi se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nici o piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles şi Genappe. Era tocmai vremea cînd lanurile sînt înalte ; la marginea podişului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grîul mare.

Pus astfel la adăpost şi bine susţinut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situaţie foarte bună.

Poziţia aceasta nu era ameninţată decît dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu cîmpul de luptă şi străbătută de Groenendael şi Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame ; regimentele s-ar fi fărîmiţat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaştini. Retragerea, după părerea multor oameni competenţi — ce-i drept, combătută de alţii — ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, şi cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stîngă, precum şi cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentele lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unităţi de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovrezii din Kielmansegge şi pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemînă douăzeci şi şase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras [1], fu răsfrîntă înapoia centrului". O baterie puternică fusese

[1] Scriitor militar francez (1810—1865), prieten cu Victor Hugo, exilat ca şi el în 1848, după lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte. Este cunoscut mai ales prin cartea sa *Bătălia de la Waterloo*, principalul izvor al lui Hugo pentru cartea întîi din partea a doua a romanului de faţă.

ascunsă după niște saci de pămînt în punctul unde se află astăzi ceea ce se numește Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvînt vestită. Ponsomby distrus, rămînea Somerset.

Bateria de care am amintit și care, o dată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla așezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptușit în grabă cu un strat de saci de nisip și cu un parapet lat de pămînt. Lucrarea nu fusese isprăvită ; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniștit, dar stăpîn pe sine, Wellington era călare și rămase acolo toată ziua, în aceeași atitudine, puțin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există și azi, sub un ulm pe care, mai tîrziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat și l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătîndu-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse : „Milord, ce instrucțiuni și ce ordine ne lăsați dacă veți fi ucis ?“ „Să faceți ca mine !“ îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic : „Să vă mențineți aici pînă la ultimul om !“

De bună seamă, ziua se sfîrșea rău. Wellington le striga foștilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria și de la Salamanca[1] : „*Boys* (băieți), puteți da oare înapoi ? Gîndiți-vă la bătrîna Anglie !“

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puțin înapoi. Deodată, pe coama podișului nu se mai văzură decît pușcașii și artileria ; restul pierise ; puse pe fugă de obuzele și ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucișează și astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean ; se făcu o mișcare îndărăt ; frontul englez de luptă se ferea ; Wellington dădea înapoi : „Început de retragere !“ strigă Napoleon.

---

[1] Localități din Spania în care s-au dat lupte între englezii comandați de Wellington, și trupele de ocupație ale lui Napoleon.

VII

NAPOLEON BINE DISPUS

Împăratul, cu toate că era bolnav și stingherit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decît în ziua aceea. De dimineață figura lui de nepătruns zîmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adînc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorît la Austerlitz, fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudățenii. Bucuriile noastre sînt umbră. Zîmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

Ridet Caesar, Pompeius flebit [1], spuneau ostașii din legiunea Fulminatrix [2]. Pompei de data asta poate că nu plîngea, dar nu încape îndoială că Cezar rîdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetînd călare, prin furtună și ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, și satisfăcut că poate vedea șirul lung al focurilor engleze luminînd întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întîlnire într-o anumită zi pe cîmpia de la Waterloo, era punctual ; oprise calul și rămăsese cîtva timp nemișcat, urmărind fulgerele, ascultînd bubuitul tunetului ; și fatalistul acesta a fost auzit atunci zvîrlind în întuneric niște cuvinte ciudate : „Sîntem de aceeași părere !" Napoleon se înșela. Nu mai erau de aceeași părere.

Nu dormise nici măcar un minut ; toate clipele acelei nopți fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din cînd în cînd să stea de vorbă cu santinelele. La ora două și jumătate, lîngă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marș ; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand : „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei șase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda !" Vorbea cu

[1] Ride Cezar, va plînge Pompeius (lat.).
[2] Aruncător de fulgere (lat.).

aprindere ; își regăsise însuflețirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, cînd îi arătase marelui-mareșal pe țăranul înflăcărat din golful Juan, exclamînd : „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri !“ În noaptea de 17 spre 18 iunie își bătea joc de Wellington : „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecție !“ spunea Napoleon. Ploua cu găleata ; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei și jumătate dimineața i se risipise o iluzie ; niște ofițeri trimiși în recunoaștere îi vestiră că dușmanul nu făcea nici o mișcare. Nimic nu se clintea. Nici un foc nu se stinsese în tabăra vrăjmașă. Armata engleză dormea. Pe pămînt era tăcere adîncă ; zgomot nu era decît în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercetașii îi aduseră un țăran ; țăranul slujise drept călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziția în satul Ohain, la extrema stîngă. La cinci, doi dezertori belgieni îi raportară că au fugit de la unitățile lor și că armata engleză e gata de luptă. „Cu atît mai bine ! exclamase Napoleon. Sînt mai bucuros să-i dau peste cap, decît să-i gonesc din urmă !“

Dimineața, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, descălecase în noroi, poruncise să i se aducă o masă de bucătărie și un scaun țărănesc de la ferma din Rossomme, se așezase peste un maldăr de paie drept covor și desfăcuse pe masă harta cîmpului de luptă, spunîndu-i lui Soult : „Strașnică tablă de șah !“

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate din pricina ploilor de peste noapte, nu putuseră să ajungă de dimineață ; ostașul nu dormise, era ud și flămînd ; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel lui Ney : „Avem nouăzeci la sută sorți de izbîndă !“ La ora opt, i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulți generali. În timp ce mînca i se aduse la cunoștință că Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse : „Balul are loc astăzi !“ Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese : „Wellington n-o să fie atît de prost să vă aștepte pe maiestatea-voastră !“ „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi

plăcea să glumească", spune Fleury de Chaboulon [1]. „Fondul caracterului său era foarte vesel", spune Gourgaud [2]. „Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decît spirituale", spune Benjamin Constant. Merită să ne oprim puțin asupra acestei voioșii de uriaș. Grenadirilor săi le spunea „deșcă" ; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăți. „Împăratul se ținea numai de pozne cu noi !" spunea unul dintre ei. În timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franța, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război *Zéphir*, întîlnind bricul *Inconstant*, pe care se afla ascuns Napoleon, și cerîndu-le celor de pe *Inconstant* vești despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb și roșu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă rizînd pilnia și răspunse el însuși : „Împăratul e sănătos !" Cel ce știe să ridă astfel înseamnă că e obișnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră ; pe urmă, doi generali se așezară pe maldărul de paie, cu condeiul în mînă, cu o foaie de hîrtie pe genunchi, și împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa cînd armata franceză eșalonată, în mișcare, pe cinci coloane, se desfășurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dînd onorul în răpăit de tobe și-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căști, de săbii și de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori : „Măreț ! Măreț !"

De la ora nouă pînă la zece și jumătate, toată armata — lucru ce pare de necrezut — luase poziție, desfășurîndu-se pe șase linii și alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de șase V". După cîteva clipe de la

[1] Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elba și pe timpul celor sută de zile. A scris niște *Memorii pentru a servi la istoria vieții particulare a lui Napoleon.*

[2] Ofițer în armata imperială și aghiotant al lui Napoleon între 1811—1814 ; a fost înaintat la gradul de general în timpul celor o sută de zile și a luat parte la lupta de la Waterloo ; a publicat în 1817 o descriere a acestei bătălii de care se folosește și Victor Hugo în opera de față.

alcătuirea frontului de luptă, sub apăsarea acelei liniști adînci care premerge oricărei încăierări, văzînd cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detașate în urma ordinului său din cele trei corpuri — al lui d'Erlon, al lui Reille și-al lui Lobau — care erau sortite să înceapă acțiunea, atacînd Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles și Genappe, împăratul îl bătu pe umăr pe Haxo și-i spuse : „Iată douăzeci și patru de fete frumoase, generale !"

Sigur de izbîndă, încurajă cu un zîmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin fața sa și pe care o alesese ca să se baricadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decît un singur cuvînt de compătimire semeață ; văzînd că la stînga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormînt măreț, se îngrămădesc admirabilii scoțieni cenușii cu caii lor superbi, a spus : „Păcat !"

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme și și-a ales ca post de observație un dîmb îngust, acoperit cu iarbă, așezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles și care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de la ceasurile șapte seara, dintre Belle-Alliance și Haie-Sainte, era primejdioasă ; e o movilă destul de înaltă, care există și astăzi, și îndărătul căreia se îngrămădea garda, într-un povîrniș al cîmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoșau pe caldarîmul șoselei pînă la Napoleon.

Ca și la Brienne, îi șuierau pe deasupra capului gloanțele și ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărîmate, lame vechi de săbii și proiectile strîmbe, mîncate de rugină. *Scabra rubigine* [1] ! Acum cîțiva ani a fost dezgropat un obuz de șaizeci, care mai era încărcat și al cărui focos fusese turtit pe suprafața bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un țăran dușmănos, speriat, legat de șaua unui husar și care se întorcea la fiecare val de șrapnele, căutînd să se ascundă în spa-

[1] Cu rugină ca o rîie (lat.).

tele lui : „Nătărăule, e o ruşine ; ai să mori lovit în spate !“ Cel ce scrie rîndurile de faţă a găsit el însuşi pe povîrnişul fărîmicios al acestei movile, scormonind în ţărînă, rămăşiţele unui gît de bombă, mîncată de oxidul celor patruzeci şi şase de ani, precum şi nişte cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca nişte beţe de soc.

Toată lumea ştie că ondulaţiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon şi Wellington, nu mai sînt aşă cum erau la 18 iunie 1815. Luîndu-se din acest cîmp al morţii ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfăţişare, iar istoria, nedumerită, nu ştie cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzînd cîmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat : „Mi s-a schimbat cîmpul de luptă !“ Acolo unde se află azi piramida cea mare de pămînt, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povîrniş uşor spre drumul dinspre Nivelles şi pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o rîpă. Înălţimea acestei rîpe poate fi măsurată şi astăzi după înălţimea movilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles ; unul, la stînga, mormîntul englez ; celălalt, în dreapta, mormîntul german. Mormînt francez nu există. Pentru Franţa cîmpul acesta e în întregime un mormînt. Mulţumită miilor şi miilor de căruţe de pămînt folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare şi cu o circumferinţă de-o jumătate de milă, podişul Mont-Saint-Jean e astăzi în pantă lină şi lesne de urcat ; în ziua bătăliei, mai ales partea dinpre Haie-Sainte, era un urcuş abrupt. Povîrnişul era acolo atît de înclinat, încît tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră şi mai mult malul, noroiul făcea şi mai anevoios urcuşul, şi nu numai că te poticneai, dar te şi împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de şanţ cu neputinţă de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de şanţ era acesta ? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia ; Ohain este altul. Ascunse amin-

două în nişte vîlcele, satele acestea sînt unite printr-un singur drum de vreo leghe şi jumătate, care trece printr-o cîmpie cu terenul accidentat, intrînd şi înfundîndu-se adesea, ca o brazdă, printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată rîpă. În 1815, ca şi astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două şosele dinspre Genappe şi dinspre Nivelles ; numai că astăzi e la nivelul cîmpiei ; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost şi este şi azi pe cea mai mare parte a lungimii sale, o tranşee ; o tranşee adîncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din pricina ploilor. Se întîmplau şi accidente. Drumul era atît de îngust cînd intra în Braine-l'Alleud, încît un trecător fusese strivit de o căruţă, aşa cum arată crucea de piatră rămasă în picioare lîngă cimitir şi pe care se află şi numele mortului : *Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles*, precum şi data accidentului : *Februarie 1637* [1]. Drumul era atît de adînc pe podişul de la Mont-Saint-Jean, încît un ţăran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, al cărei vîrf s-a pierdut în pămîntul deşţelenit, dar al cărei piedestal răsturnat poate fi văzut şi astăzi pe povîrnişul cu iarbă din stînga şoselei dintre Haie-Sainte şi ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuit de nimeni, mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, şanţ în vîrful coastei şi groapă ascunsă în pămînturi, era de nevăzut şi, din pricina asta, groaznic.

---

[1] Iată inscripţia :

DOM

Aici a fost strivit
Într-un ceas rău
Sub o căruţă
Domnul Bernard
De Brye, negustor
Din Bruxelles (neciteţ)
Februarie 1637.

VIII

ÎMPĂRATUL PUNE O ÎNTREBARE CĂLĂUZEI LACOSTE

Deci, în dimineața luptei de la Waterloo, Napoleon era mulțumit.

Avea dreptate : am văzut și noi că planul de bătaie pe care îl alcătuise era, într-adevăr, minunat.

Peripețiile bătăliei care abia începuse, fură dintre cele mai felurite : rezistența Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Saintei, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neașteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de Uxbridge într-un șanț, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pămîntul desfundat de ploi, neizbutind decît să provoace vulcani de noroi, așa încît încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstrației lui Piré asupra localității Braine-l'Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desființată, aripa dreaptă engleză prost hărțuită, aripa stîngă prost atacată, neînțelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, așa încît grosimi de douăzeci și șapte de rînduri și flancuri de cîte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoarea spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinate, bateria mărginașă descoperită dintr-o dată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot și Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieșit din școala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie și infanterie, secerată de gloanțele lui Best și Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de șapte piese țintuită locului, prințul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ținea și poziția Frischemontului și Smohainul, drapelele regimen-

telor 105 și 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintașii coloanei volante de trei sute de vînători, care supraveghea distanța dintre Wavre și Plancenoit, declarațiile neliniștitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întîrzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni uciși în mai puțin de o oră în livada de la Hougomont și cei o mie opt sute de oameni răpuși-în și mai puțin timp în jurul Haie-Saintei — toate aceste întîmplări furtunoase, care trecea ca niște nori întunecați prin fața lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întunecaseră de fel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obișnuit să privească războiul în față, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase ; cifrele îl interesau puțin, numai în măsura în care totalul era victoria ; el nu se îngrijora de loc că începuturile erau șovăielnice, pentru că se credea stăpîn și posesor al sfîrșitului ; știa să aștepte, se credea în afară de orice discuție și trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune soartei : „N-ai să îndrăznești !“

Făcut deopotrivă din lumină și din umbră, Napoleon se simțea ocrotit la bine și îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înțelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig și Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adîncul cerului cineva se încruntă tainic.

În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podișul Mont-Saint-Jean și cum dispărură primele rînduri ale armatei engleze. Aceasta se strîngea la un loc, dar se ferea. Împăratul se ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolțit și distrus în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la pămînt de către Franța ; erau răzbunate Crécy [1], Poitiers [2], Mal-

[1] Localitate în nordul Franței (Picardia) ; victorie a lui Eduard al III-lea, regele Angliei, împotriva lui Filip al VI-lea de Valois, regele Franței, la începutul Războiului de o sută de ani (1346).

[2] Oraș din Franța (reg. Poitou) ; victorie a englezilor împotriva francezilor în Războiul de o sută de ani (1356).

plaquet[1] şi Ramillies[2]. Omul de la Marengo[3] anula înfringerea de la Azincourt[4].

Cugetînd asupra cumplitei întîmplări, împăratul îşi mai plimbă pentru o ultimă oară, luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe cîmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gînduri, cerceta costişele, îşi însemna povîrnişurile, scormonea cu privirile pîlcul de arbori, lanurile de secară, poteca ; părea că numără fiecare tufă. Îşi aţinti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două şosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiaţi, cea de pe şoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Saintei, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau cîmpul de bătaie pînă în fund, şi cea de pe şoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfîntul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'Alleud. Se aplecă şi şopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi şi-şi adună gîndurile. Wellington se retrăsese. Nu rămînea decît să desăvîrşească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcîndu-se deodată, trimise o ştafetă în goana calului la Paris, pentru a da de ştire că bătălia era cîştigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care ţîşneşte fulgerul !

---

[1] Localitate din Flandra franceză ; victorie a ducelui de Marlborough împotriva francezilor în Războiul de succesiune la tronul Spaniei (1709).

[2] Sat din Belgia ; victorie a englezilor comandaţi de Marlborough împotriva francezilor, în acelaşi Război de succesiune la tronul Spaniei (1706).

[3] Localitate unde Napoleon a repurtat victoria asupra austriecilor în cursul celei de a doua campanii din Italia de Nord (14 iunie 1800).

[4] Localitate din nordul Franţei ; în bătălia care a avut loc la 25 octombrie 1415 (Războiul de o sută de ani), armata engleză a înfrînt o armată franceză compusă din cavalerie feudală, superioară numericeşte.

În clipa aceea găsise unde anume să trăsnească.

Dădu ordin cavaleriştilor lui Milhaud să ia cu asalt podişul Mont-Saint-Jean.

IX

NEPREVĂZUTUL

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriaşi, pe cai năprasnici. Erau douăzeci şi şase de escadroane şi aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută şase jandarmi de elită, vînătorii de gardă, o mie o sută oameni, şi pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de suliţe. Purtau căşti fără penaj şi pieptare de fier bătut, pistoalele la şa şi săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineaţa la ceasurile nouă, pe cînd goarna suna şi toate muzicile intonau : *Să veghem la mîntuirea imperiului*. Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfăşuraseră pe două rînduri între şoseaua Genappe şi Frischemont şi-şi luaseră poziţia de luptă în acea puternică linie a doua, atît de iscusit alcătuită de Napoleon, şi care, sprijinindu-se la extrema stîngă pe cuirasierii lui Kellermann şi la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney îşi trase sabia din teacă şi luă comanda. Uriaşele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele şi trompetele în vînt, împărţită în coloane pe divizion, dintr-o singură mişcare, ca şi cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbece de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră pînă atunci atîţia oameni. Dispăru în fum, apoi, ieşind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă şi strînsă, urcînd la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupra-i cumplita coastă de glod a podişului Mont-Saint-Jean. Urcau ameninţători, gravi, netulburaţi ; în răstimpul dintre tirul flintelor şi

al artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane : în dreapta era divizia Wathier, în stînga divizia Delord. De departe ți se părea că vezi doi șerpi uriași de oțel îndreptîndu-se spre creasta podișului. Străbătu cîmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea marii redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător ; lipsea Murat [1], dar Ney era aci. S-ar fi spus că mulțimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron șerpuia și se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfîrtecată, un vălmășag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri și fanfare, un tumult disciplinat și înfiorător ; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epopei păgîne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu fața omenească și cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi : zei și fiare.

Printr-o ciudată coincidență numerică, douăzeci și șase de batalioane mergeau să întîmpine douăzeci și șase de escadroane.

Îndărătul crestei podișului, în umbra unei baterii camuflate, aștepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu cîte două batalioane de fiecare careu, și puse pe două rînduri, șapte pe primul, șase pe al doilea, cu pușca la ochi, țintind spre ce avea să vină, liniștită, mută, nemișcată. Nu-i vedea pe cuirasieri și cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum crește zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ și simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor și un fel de suflu uriaș și sălbatic. Se făcu o tăcere amenințătoare, apoi, deodată, apăru deasupra crestei un șir lung de brațe ridicate care-și roteau săbiile prin aer, și coifuri, și trompete, și stindarde, și trei mii de capete cu mustăți cenușii care strigau :

---

[1] Mareșal al imperiului și cumnat al lui Napoleon. Engels l-a numit „cel mai strălucit dintre ofițerii de cavalerie ai lui Napoleon".

„Trăiască împăratul!" Toată cavaleria se ivi pe podiș și în clipa aceea păru că începe să se cutremure pămîntul.

Dar deodată se întîmplă un lucru tragic; la stînga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, și caii se cabrară cu un zgomot asurzitor. Ajunși în vîrful crestei, dezlănțuiți, pradă furiei și grabei de a nimici careurile și tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei și englezi era un șanț, o rîpă. Era drumul prăpăstios spre Chain.

Clipa fu înfricoșătoare. Șanțul era acolo, neașteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adînc de doi stînjeni. Șirul al doilea îl împinse pe cel dintîi înăuntru, și cel de-al treilea pe al doilea; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se și răsturnîndu-se pe călăreți; nici un mijloc de a da înapoi. Întreaga coloană nu mai era decît un proiectil. Forța dobîndită pentru a-i zdrobi pe englezi, îi zdrobi pe francezi. Șanțul cel neînduplecat nu putea fi luat decît atunci cînd se umplea. Călăreți și cai se rostogoliră într-însul unii peste alții, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decît o masă de carne, și cînd prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei și merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Așa începu înfrîngerea.

O tradiție locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain și-au găsit moartea două mii de cai și o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă și toate celelalte cadavre aruncate în șanț a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atît de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, șarjînd singură, drapelul batalionului de la Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenție terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafața podișului.

Prevenit totuși și nedumerit de acea bisericuță albă care sta ca un semn la cotitura șoselei spre Nivelles, pusese

o întrebare călăuzei Lacoste, gîndindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un țăran.

Dar aveau să se mai ivească și alte nenorociri.

Era oare cu putință ca Napoleon să cîștige bătălia ? Noi răspundem că nu. De ce ? Din pricina lui Wellington ? din pricina lui Blücher ? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie învingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Reaua voință a întîmplărilor se anunțase mai demult.

X

PODIȘUL MONT-SAINT-JEAN

Odată cu rîpa, ieșise la iveală și bateria. Șaizeci de tunuri și cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută milităreşte bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întîmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cît scad în număr, cu atît devin mai inimoşi.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stînga în linie oblică, ca și cum ar fi presimțit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănțui ; în galop, cu hățurile în voie, cu sabia în dinți, cu pistoalele în mînă.

Sînt unele momente în luptă cînd sufletul se înăspreşte în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră și toată ființa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverşunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoşător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vîrtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rîndul întîi, cu un genunchi în pămînt, primea cuirasierii în vîrful baionetei ; rîndul al doilea îi împuşca ; în spatele celui de-al doilea rînd, tunarii îşi încărcau tunurile. Faţa careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături şi se închidea la loc. Curasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rîndurile în copite, săreau peste baionete şi cădeau uriaşi în mijlocul acelor patru ziduri omeneşti.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Şirurile de oameni dispăreau sfărîmate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burţile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într-altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfîrtecate de cavaleria înverşunată se strîngeau fără să şovăie. Bogaţi în muniţie, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Faţa acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere ; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor ; lava se lupta cu fulgerul.

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desfiinţat. Era format din regimentul 75 de *highlanderi* [1]. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braţ, cimpoierul cînta cîntece de munte, lăsîndu-şi în jos, cu o adîncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrîngeau păduri şi lacuri, pe cînd cei din jurul lui se nimiceau unii pe alţii. Scoţienii aceştia mureau cu gîndul la Ben Lothian [2], aşa cum grecii îşi aduceau aminte de Argos [3]. Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul şi braţul care-l susţinea, curmă cîntecul, ucigîndu-l pe cîntăreţ. Cîntecul amuţi. Nu prea numeroşi şi impuţinaţi de nenorocirea din rîpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre

---

[1] Scoţieni.

[2] Ţinut din centrul Scoţiei simbolizînd pentru scoţieni întreaga patrie.

[3] Murind, grecii îşi aminteau de Argos, cetate din Peloponez, simbol al patriei prin vechimea ei.

ei făcea cît zece. Cîteva batalioane de hanovrezi[1] dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta și se gîndi la cavalerie. Dacă în aceeași clipă Napoleon s-ar fi gîndit la infanterie, ar fi cîștigat bătălia. Această uitare a fost marea și fatala lui greșeală.

Cuirasierii care atacau se simțiră deodată atacați. Cavaleria engleză le căzu în spate. În fața lor erau careurile; îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe Dormberg cu cavaleria ușoară germană și la stînga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacați din flanc și din front, dinainte și din urmă, de către infanterie și cavalerie, trebuiră să facă față inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vîrtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia necontenit. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniți din spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stîng de un proiectil, se află în colecția numită Muzeul Waterloo.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decît astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureș amețitor de suflete și vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decît opt sute; Fuller, locotenent-colonelul lor căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii și cu vînătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podișul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou și iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie, sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmășeală uriașă, oamenii se gîtuiau fără ca unul să-l scape din mînă pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorîți patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiș. Lupta ținu două ceasuri.

Armata engleză fu adînc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiți în prima ciocnire prin dezastrul de la

---

[1] Mercenari germani din armata engleză, originari din Hanovra, care în secolul al XVIII-lea aparținuse regilor Angliei.

drumul rîpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul și ar fi cîștigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera și Badajos. Pe trei sferturi înfrînt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet : *Sublim*[1] !

Cuirasierii zdrobiră șapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară șaizeci de tunuri și răpiră regimentelor engleze șase drapele, pe care trei cuirasieri și trei vînători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situația lui Wellington se înrăutățise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniți înverșunați, care își pierd tot sîngele, luptînd și rezistînd mereu. Care din doi va cădea cel dintîi ?

Lupta de pe podiș continua.

Pînă unde au înaintat cuirasierii ? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiți morți sub șopronul unde se cîntăreau căruțele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie și se întîlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe și Bruxelles. Călărețul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăiește încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optspreze ani.

Wellington simțea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înțelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podișul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpînea satul și cîmpia pe porțiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decît culmea și coborîșul. Ambele părți păreau înrădăcinate în acest pămînt al morții.

Dar lovitura dată englezilor părea definită. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stîngă, „cerea întăriri". „Nu mai sînt, răspundea Wellington. Să moară pînă la ultimul !" Aproape în aceeași clipă (apropiere ciudată, care zugrăvește halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar

---

[1] Textual : *Splendid* (*n.a.*).

Napoleon striga : „Infanterie ! De unde s-o iau ? O fi vrînd s-o fac eu ?"

Armata engleză totuşi era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oţel, zdrobiseră infanteria. Cîţiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul, cutare batalionul era comandat de cîte un căpitan sau locotenent ; divizia Alten, care fusese destul de încercată de Haie-Sainte, era aproape nimicită ; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul şoselei spre Nivelles ; nimic nu mai rămînea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noştri în Spania, împotriva lui Wellington, şi care, în 1815, aliaţi cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulţi ofiţeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-şi piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoşi din luptă dintre francezi Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers şi Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat şi, în echilibrul acesta sîngeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenţi-colonei, patru căpitani şi trei stegari ; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci şi patru de ofiţeri şi o sută doisprezece soldaţi ; regimentul 79 vînători de munte avea douăzeci şi patru de ofiţeri răniţi, optsprezece ofiţeri morţi şi patru sute cincizeci de soldaţi ucişi. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colonelul Hacke (care avea să fie mai tîrziu judecat şi degradat), văzînd măcelul, se întorsese din drum şi pornise în goană spre pădurea Soignes, semănînd deruta pînă la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniţi se repezeau într-acolo, văzînd că francezii cîştigă teren şi că se apropie de pădure ; olandezii, loviţi de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou pînă la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atît de mare, încît

îl cuprinse și pe prințul de Condé[1], care se afla la Malines, și pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepția neînsemnatei rezerve eșalonate în spatele ambulanței din ferma de la Mont-Saint-Jean și de brigăzile Vivian și Vandeleur, care flancau aripa stingă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturisește Siborne ; iar Pringle, exagerînd dezastrul, merge mai departe și spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci și patru de mii. Ducele-de-fier[2] era liniștit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de față la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas și fu auzit murmurînd cuvintele astea îngrijorătoare : „Blücher sau noaptea !".

Cam în același timp un șir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălțimile dinspre Frischemont.

E momentul culminant al acestei drame uriașe.

XI

CĂLĂUZĂ REA PENTRU NAPOLEON, CĂLĂUZĂ BUNĂ PENTRU BÜLOW[3]

Se știe în ce chip dureros s-a înșelat atunci Napoleon ; îl aștepta pe Grouchy[4], dar sosi Blücher ; moartea în locul vieții.

---

[1] Comandant militar francez. În timpul revoluției din 1789 a alcătuit în Renania o armată formată din nobili francezi emigranți luptînd împotriva Franței revoluționare. Sub restaurație a fost comandantul infanteriei.

[2] Wellington, comandantul trupelor britanice la Waterloo, era supranumit astfel pentru energia și tenacitatea lui.

[3] General prusac, care a sosit primul, la Waterloo, în flancul drept al oastei lui Napoleon, provocînd deruta acesteia.

[4] Unul din mareșalii lui Napoleon, care la Waterloo a avut comanda cavaleriei de rezervă, cu sarcina de a urmări pe prusacii lui Blücher, înfrînți cu cîteva zile în urmă la Ligny. Blücher însă izbuti să se desprindă din urmărire, își regrupă forțele și apăru pe cîmpul de bătaie de la Waterloo pentru a ajuta pe englezi în momentul cel mai critic pentru ei. În timpul acesta, Grouchy se ținea departe de bătălie. În declarațiile culese la Sfînta Elena de secretarul său, Las Cazes, Napoleon aruncă vina înfrîngerii de la Waterloo asupra lui Grouchy.

Soartă își are cotiturile ei : aștepta tronul lumii și Sfînta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuza lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi cîștigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un șanț de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întîrziat o oră, o spune însuși generalul prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Așadar, era și timpul ca Bülow să sosească. Întîrziase, de altfel, destul de mult. Poposise la Dion-le-Mont și plecase de acolo odată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate și diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoleau pînă la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă rîul Dyle pe podul îngust de la Wavre ; ulița care ducea spre pod fusese incendiată de francezi ; chesoanele și furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două șiruri de case în flăcări și fuseseră silite să aștepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prînzului.

Dacă acțiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfîrșită la orele patru, și Blücher s-ar fi aflat în fața unei bătălii cîștigate de Napoleon. Așa sînt întîmplările astea uriașe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ochean ceva pe linia îndepărtată a zării și care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese : „Văd acolo un nor ; mi se pare că sînt trupe". Îl întrebase apoi pe ducele de Dalmația : „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert ?" Mareșalul își îndreptase luneta într-acolo și răspunsese : „Patru sau cinci mii de oameni, sire. Fără îndoială, e Grouchy." Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămînea nemișcat în ceață. Toate ocheanele statului-major studiaseră „norul" semnalat de împărat. „Sînt coloane care fac haltă", spuseră unii. „Sînt pomi", spuseră cei mai mulți. Adevărul era că norul nu se mișca din loc. Împăratul trimisese în recunoaștere, spre

acel punct nelămurit, divizia de cavalerie uşoară a lui Domon.

Aşa şi era : Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă şi nu putea face nimic. Trebuia să aştepte grosul corpului de armată şi primise ordin ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze ; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzînd primejdia în care se găsea Wellington, dădu ordin lui Bülow să atace şi spuse această frază de pomină : „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze".

Puţin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke şi Ryssel se desfăşurau în faţa corpului de armată al lui Lobau, cavaleria prinţului Wilhelm de Prusia ieşea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulelele prusace plouau pînă în rîndurile gardei de rezervă din spatele lui Napoleon.

XII

GARDA

Restul se ştie ; o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzleţită, optzeci şi şase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I-ul apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuşi Blücher, francezii erau respinşi, Marcognet era măturat de pe podişul Ohain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot şi Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănţuia, odată cu căderea nopţii, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia engleză relua ofensiva şi pornea înainte, se făcuse o uriaşă spărtură în rîndurile armatei franceze, artileria engleză şi cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoşătoare. Ea striga în vreme ce simţea că moare : „Trăiască împăratul !" Istoria nu cunoaşte nimic mai mişcător decît această agonie care izbucneşte în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se

dădură la o parte și lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodămînt, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Cînd căciulile înalte ale grenadierilor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate, liniștite, minunate, în ceața încăierării, dușmanul fu pătruns de respect pentru Franța ; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrînd pe cîmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotindu-se învinși, dădură înapoi ; dar Wellington strigă : „Gărzi, în picioare și țintiți bine !" Regimentul roșu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufișurilor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura prejurul vulturilor noștri, se năpustiră cu toții, și măcelul suprem începu. Garda imperială simți din umbră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel : „Scape cine poate !" care înlocuise pe „Trăiască împăratul !" Și, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet și cu atît mai nimicită cu cît pășea mai departe. Nu se găsiră nici șovăitori, nici sfioși. În trupa aceea, soldații și generalii erau la fel de viteji. Nici un om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreția morții primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Nădușit, cu ochii înflăcărați, cu spumă la gură, cu uniforma descheiată, cu unul dintre epoleți tăiat pe jumătate de lovitura de sabie a unui guard [1] călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însîngerat, plin de noroi, măreț, în mînă cu o sabie ruptă, spunea : „Priviți cum moare în luptă un mareșal al Franței !" Dar degeaba, nu muri. Era răvășit și furios. Îi arunca întrebarea asta lui Drouet d'Erlon [2] : „Tu nu te lași

[1] Soldat din armata regală engleză.

[2] (Jean-Baptiste) alt mareșal din armata lui Napoleon ; își va relua activitatea sub Ludovic-Filip și va fi atunci guvernator general al Algeriei.

ucis ?" Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni : „Așadar, pentru mine nimic ! Ah ! Aș vrea să-mi intre în burtă toate ghiulelele astea ale englezilor !" Nenorocitule, erai sortit gloanțelor franceze !

XIII

PRĂPADUL

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frînse deodată, din toate părțile în același timp : la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare !" fu urmat de strigătul „Scape cine poate !" O armată care se destramă e ca un dezgheț. Totul se încovoaie, se sparge, trosnește, plutește, se rostogolește, cade, se izbește, se grăbește, dă năvală. O nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut și, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se așază de-a latul șoselei spre Bruxelles, oprind în același timp pe englezi și pe francezi. Încearcă să țină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotrivește fugii. E depășit. Soldații fug strigînd : „Trăiască mareșalul Ney !" Două regimente ale lui Durutte se duc și se întorc înfricoșate, ca și cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor [1] și împușcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack și Rylandt. Cea mai rea învălmășeală e deruta ; prietenii se ucid între ei ca să fugă ; escadroanele și batalioanele se sfarmă și se împrăștie, lovindu-se unele de altele, uriașă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sînt luați de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă ; zadarnic își prăpădește escadroanele de serviciu într-o ultimă sforțare. Quiot se dă înapoi în fața lui Vivian, Kellermann în fața lui Vandeleur, Lobau în fața lui Bülow, Morand în fața lui Pirch, Domont și Subervig în fața prințului Wilhelm de Prusia, Guyot, care a condus șarja escadroanelor împăratului, cade

[1] Cavaleriști din armata prusacă.

sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbeşte, îi sileşte, îi ameninţă, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineaţă „Trăiască împăratul !" rămîn căscate ; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, loveşte cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimiceşte. Caiii înhămaţi dau năvală, tunurile o iau razna, soldaţii deshamă caii de la chesoane, şi pun mîna pe ei ca să fugă ; furgoanele, date peste cap, cu roţile în sus, împiedică drumul şi prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morţi şi peste vii. Braţele sînt deznădăjduite. O mulţime ameninţătoare umple drumurile, înţesate de aceşti patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte disperate, saci şi puşti aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă ; s-a sfîrşit cu camarazii, cu ofiţerii, cu generalii ; nu mai e decît o spaimă de negrăit. Zieten loveşte în voie Franţa cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Aşa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivească. Lobau strînse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraş ; dar după prima salvă prusacă o luară cu toţii la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd şi azi urmele salvei pe faţa veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la cîteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localităţii Genappe, mînioşi desigur că erau atît de puţin victorioşi. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pilda lugubră de a ameninţa cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în uşa unui han din Genappe, îşi predă sabia unui husar al morţii, care i-o luă şi-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinşilor. Să pedepsim, pentru că noi sîntem istoria : bătrînul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vîrf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosselies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi,

străbătu Thuin şi nu se opri decît la graniţă. Vai ! Şi cine fugea în felul acesta ? Armata cea mare.

Ameţeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din cîte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină ? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mîini uriaşe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forţă care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atîtea capete ; iată de ce atîtea inimi mari şi-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiţi, nemaiavînd nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simţindu-se la umbra unei prezenţe cumplite. *Hoc erat fatis* [1]. În ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e ţiţina veacului al XIX-lea. Dispariţia acelui mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decît un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopţii, pe o cîmpie de lîngă Genappe, Bernard şi Bertrand [2] apucară de o pulpană a redingotei şi opriră în loc un om buimac dus pe gînduri, sinistru, care, după ce fusese tîrît pînă acolo de curentul retragerii, descălecase, îşi trecuse pe sub braţ căpăstrul calului şi, cu privirea rătăcită, se întorcea singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaş al visului său zdrobit.

XIV

CEL DIN URMĂ CAREU

Cîteva careuri din gardă, nemişcate în scurgerea retragerii, ca nişte stînci în apa care curge, rezistară pînă noaptea. Odată cu noaptea venea şi moartea. Careurile aşteptară

---

[1] Aşa a fost scris (lat.).

[2] Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo ; ultimul este cunoscut prin credinţa păstrată împăratului, pe care l-a urmat în insula Elba şi în insula Sfînta Elena.

această umbră dublă şi, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte şi nemaiavînd nici o legătură cu armata ciopîrţită din toate părţile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvîrşi această ultimă faptă, unii ocupaseră poziţii pe înălţimile de la Rossomme, alţii pe cîmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreţ, părăsite, învinse, înfricoşătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podişului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morţii, la picioarele povîrnişului pe care-l urcaseră cuirasierii şi năpădit acum de masele engleze, sub focul convergent al artileriei duşmane, victorioase, sub un potop spăimîntător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofiţer necunoscut, pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuţina şi răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanţe şi-şi restrîngea tot mai mult cele patru laturi. De departe, oprindu-se cînd şi cînd să răsufle, fugarii ascultau în întuneric acel tunet înfundat, care descreţea.

Cînd legiunea aceea nu mai fu decît un pumn de oameni, cînd steagul lor nu mai fu decît o zdreanţă, cînd puştile lor lipsite de gloanţe nu mai fură decît ciomege, cînd mormanul de cadavre fu mai mare decît grupul celor în viaţă, învingătorii fură străbătuţi de un fel de spaimă sfîntă în faţa acestor muribunzi sublimi, şi tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roţi şi afete. Uriaşul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei şi îi privea. Putură să audă în umbra asfinţitului cum încărcau tunurile ; fitilurile aprinse, ca nişte ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alţii Maitland, le strigă „Bravi francezi, predaţi-vă !" Cambronne le răspunse : „C...t".

XV

CAMBRONNE

În dorința lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se repete poate cel mai frumos cuvînt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în fața istoriei.

Vom trece peste această regulă pe riscul nostru.

Așadar, printre toți acei giganți, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvînt și apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ți dori moartea înseamnă a muri într-adevăr și nu e vina acelui om că, deși împușcat, a supraviețuit.

Omul care a cîștigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda la ceasurile patru și era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat: omul care a cîștigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsnești cu un astfel de cuvînt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopții, zidului trădător de la Hougomont, drumului rîpos de la Ohain, întîrzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăși în mormînt, să faci în așa fel încît să rămîi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliția europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvînt cel dintîi, amestecînd în el strălucirea Franței, să închei cu semeție Waterloo-ul ca pe ultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais [1], să rezumi o victorie printr-un

[1] *Să-l completezi pe Leonida cu Rabelais* — să închei narațiunea unei jertfe sublime cu un hohot de rîs sarcastic. *Leonida*, rege al Spaniei (490—480 î.e.n.) eroul de la Termopile, pe care l-a apărat contra perșilor și unde a murit eroic. *François Rabelais* (1494—1558), mare scriitor umanist francez, care, în povestirile *Gargantua* și *Pantagruel* a satirizat societatea monarho-feudală a vremii.

cuvînt suprem, cu neputință de rostit, să pierzi terenul și să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce rîd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreție demnă de Eschyl.

Cuvîntul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreț ; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învins ? Wellington ? Nu. Fără Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher ? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucnește de furie, i se oferă această batjocură, viața ! Cum să nu izbucnească ?

Sînt acolo toți regii Europei, generalii cei fericiți, jupiterii stăpîni peste fulgere, o sută de mii de soldați victorioși și, în urma celor o sută de mii, un milion ; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate ; au sub călcîiul lor garda imperială și armata cea mare ; l-au zdrobit pe Napoleon și n-a mai rămas decît Cambronne, nu mai protestează decît acest vierme de țărînă. El va protesta. Atunci el caută un cuvînt, așa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă și acea spumă e cuvîntul. În fața acestei biruințe minunate și mediocre, în fața acestei biruințe fără biruitori, se ridică acest disperat ; o îndură în toată măreția ei covîrșitoare, dar își dă seama de nimicnicia ei și face mai mult decît s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forța și materia care îl copleșesc, găsește o expresie pentru suflet : excrementul. O spune din nou. Să spui asta, să faci asta, să găsești asta, înseamnă să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor mărețe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găsește cuvîntul de la Waterloo, după cum Rouget de l'Isle găsește *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin și trece prin acești oameni ; ei tresar ; unul cîntă cîntecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest cuvînt al disprețului titanic nu e azvîrlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puțin. El îl azvîrle trecutului, în nu-

mele revoluției. Auzi și recunoști în Cambronne vechiul suflet al uriașilor. Parcă ar fi Danton care vorbește, sau Kléber [1] care urlă.

La cuvîntul lui Cambronne, vocea engleză răspunse: „Foc!" Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieși o ultimă și înfricoșătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfîrșit, ușor albicios datorită lunii care se ridicase, iar cînd se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămășiță măreață era nimicită; garda murise. Cele patru laturi ale cetățuii vii zăceau la pămînt; cu greu puteai desluși ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai mărețe decît cele romane, își dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pămîntul muiat de ploaie și sînge, în grînele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineața, fluierînd și dînd vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poșta la Nivelles.

XVI

QUOT LIBRAS IN DUCE? [2]

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită și pentru cei ce-au cîștigat-o, ca și pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panică [3]. Blücher nu vedea în ea decît foc. Wellington nu înțelegea nimic. Citiți rapoartele. Comunicatele sînt confuze. Comentariile sînt încurcate. Unii bîiguie, alții se bîlbîie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripeții; numai Charras [4], deși în unele

---

[1] General francez din timpul revoluției de la 1789. A luat parte la expediția lui Napoleon în Egipt și a urmat acestuia la comanda trupelor de acolo.

[2] Cît prețuiește ducele? (lat.).

[3] *„O bătălie terminată, o zi sfîrșită, măsuri greșite care au fost îndreptate, izbînzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică".* (Napoleon: *Însemnări de la Sfînta Elena.*) (n. a.).

[4] *Jomini, Müffling, Charras* — scriitori militari din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care au studiat și descris bătălia de la Waterloo.

privințe sîntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbușiri a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toți ceilalți istorici sînt oarecum orbiți și, în orbirea lor, bîjbîie. Zi cu adevărat năprasnică, de păruire a monarhiei militare — care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele — și de prăbușire a forței, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesități supraomenești, oamenii n-au însemnat nimic.

Luîndu-le lui Wellington și lui Blücher victoria de la Waterloo, însemnează oare a știrbi cu ceva Anglia și Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sînt mari, slavă Domnului, și fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franța nu încap într-o teacă. În epoca asta, cînd Waterloo nu era decît un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sînt proprii secolului nostru, și în zorile acestea Anglia și Germania își au strălucirea lor minunată. Ele sînt mărețe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizației e real, izvorăște din ele însele, nu dintr-o întîmplare. Ceea ce alcătuiește măreția lor în veacul al XIX-lea nu-și are obîrșia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neașteptate după o biruință. E mîndria deșartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalță și nici nu se prăbușesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebește pe fiecare dintre ele între neamurile pămîntului e ceva mai mult decît o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligența, geniul lor, nu sînt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii și cuceritorii le pot pune ca niște jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobîndirea unui progres. Mai puțină glorie, mai multă libertate. Cînd încetează bătaia tobei, are cuvîntul rațiunea. E jocul de-a cine pierde cîștigă. Așadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amîndouă taberele. Să-i dăm întîmplării ce este al întîmplării, și Dom-

nului ce este al Domnului. Ce este Waterloo ? O victorie ? Nu. Un joc de noroc.

Un joc cîştigat de Europa şi plătit de Franţa.

Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atîta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întîlnire din toată istoria. Napoleon şi Wellington. Nu sînt doi duşmani, ci două fiinţe cu totul opuse. Dumnezeu, care foloseşte antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor şi o confruntare mai neobişnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, cruţarea rezervelor, un sînge rece îndărătnic, o metodă nezdruncinată, strategia care ştie să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mînă, fără a lăsa nimic la voia întîmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvîrşit la punct ; de partea cealaltă, intuiţia, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu ştiu ce care vede ca vulturul şi care loveşte ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeaţă, toate tainele unui suflet adînc, complicitatea destinului, a apei, a cîmpiei, a pădurii, a colinei, chemate şi oarecum silite să se supună, despotul care merge pînă la tiranizarea cîmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporeşte ştiinţa strategică, dar o şi tulbură. Wellington era un Barrême[1] al războiului, pe cînd Napoleon era un Michelangelo ; şi, de rîndul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

Amîndouă taberele aşteptau pe cineva. A izbîndit cel care a calculat exact. Napoleon îl aştepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aştepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la începutul carierei sale, îl întîlnise în Italia şi-l bătuse straşnic. Bătrîna bufniţă fugise din faţa tînărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar şi scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci şi şase

---

[1] Calculator francez din secolul al XVII-lea, autorul unei *Cărţi a socotelilor gata făcute*, conţinînd în special tabele de dobînzi. Mai tîrziu numele lui a devenit substantiv comun.

de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, avînd totul împotriva lui și nimic de partea sa, fără merinde, fără muniții, fără tunuri, fără bocanci, aproape fără oaste, cu o mînă de oameni împotriva unei trupe numeroase, se năpustea asupra Europei coalizate și cîștiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputință ? De unde venea turbatul ăsta spăimîntător, care, aproape fără să răsufle și mînuind tot mereu aceiași luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dînd peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas [1] ? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru ? Școala militară academică îl excomunicase. De-aci, o dușmănie de neîmblînzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de șah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 dușmănia asta își spuse ultimul cuvînt și, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese : Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulțimilor. Soarta își dete învoirea la ironia asta. În pragul prăbușirii, Napoleon se întîlni din nou cu un Wurmser tînăr.

În adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mîna întîi, cîștigată de un comandant de mîna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărîrea engleză, este sîngele englez ; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreț a fost, fie zis fără supărare, pe ea însăși. Nu comandantul ei, ci oștirea.

Wellington, cu o neînțeleasă lipsă de recunoștință, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst [2] că oștirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă". Ce crede despre asta întunecatul vălmășag de oseminte îngropate sub brazdele de la Waterloo ?

Anglia a fost prea modestă față de Wellington. A face pe Wellington atît de mare, înseamnă a micșora

---

[1] Generali austrieci sau în serviciul Austriei, învinși de Napoleon în nordul Italiei.

[2] Ministru englez în cabinetul Castelereagh, cunoscut pentru ura sa față de Revoluția Franceză.

Anglia. Wellington nu este decît un erou ca oricare altul. Scoţienii cenuşii, garda călare, regimentele lui Maitland şi Mitchell, infanteria lui Pack şi a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby şi a lui Somerset, scoţienii de munte cîntînd din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruţi care abia ştiau să mînuiască flinta, ţinînd piept vechilor cete de la Essling şi de la Rivoli — iată ceea ce este mare. Wellington a fost dîrz ; ăsta e meritul lui şi noi nu i-l precupeţim, dar cel din urmă dintre pedestraşii şi dintre călăreţii lui a fost tot atît de dîrz ca şi el. Ostaşul de fier preţuieşte tot atîta cît Ducele-de-fier. În ce ne priveşte, toată admiraţia noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălţa în văzduh statuia unui popor.

Dar această puternică Anglie se va mînia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688 [1] şi după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate şi în ierarhie. Poporul acesta, pe care nici un altul nu-l întrece în putere şi-n glorie, se preţuieşte ca naţiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie şi-şi ia un lord drept şef. Ca muncitor, se lasă dispreţuit ; ca ostaş, se lasă ciomăgit. Se ştie că în bătălia de la Inkermann [2], un sergent care, după cît se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Raglan [3], deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi nici un erou sub gradul de ofiţer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo este uimitoarea iscusinţă a întîmplării. Ploaia din timpul nopţii, zidul de la Hougomont,

---

[1] În 1688, o revoltă a populaţiei londoneze a izgonit dinastia Stuarţilor, care tindea spre absolutism, şi a înlocuit-o cu alta, olandeză, de Nassau-Orania care s-a legat să respecte constituţia Regatului-Unit. Această schimbare de dinastie este departe de a fi avut însemnătatea revoluţiei burgheze din Franţa, cum spune V. Hugo. Revoluţia burgheză din Anglia avusese loc mai înainte (1640—1649).

[2] Bătălia de la Inkermann (1854) din timpul războiului Crimeii.

[3] Comandant al trupelor engleze în războiul Crimeii, mort în timpul asediului Sevastopolului (1855).

drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămîne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înşală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rînduit de minune.

Într-un cuvînt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decît o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic faţă de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; şaptezeci şi două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală şi s-a stabilit următoarea proporţie: pierdere de oameni — la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruşi, patruzeci şi patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci şi şapte la sută francezi, patruzeci şi patru la sută ruşi. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută ruşi şi prusaci. La Waterloo, cincizeci şi şase la sută francezi; treizeci şi unu la sută aliaţi. În total, la Waterloo, patruzeci şi unu la sută: o sută patruzeci şi patru de mii de luptători, şaizeci de mii de morţi.

Cîmpia de la Waterloo se înfăţişează azi cu liniştea obişnuită a pămîntului, reazim nepăsător al omului, şi seamănă cu toate cîmpiile.

Noaptea totuşi, se desprinde de-acolo un fel de ceaţă plină de năluci; şi dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă priveşte, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în faţa cîmpiilor de la Filippe[1], vedenia prăpădului pune stăpînire pe el. Spăimîntătorul 18 iunie trăieşte din nou; falsa colină-monument se şterge; acel leu oarecare se destramă; cîmpul de bătaie prinde iar viaţă; şiruri de infanterişti şerpuiesc pe cîmpie, galopuri furioase străbat zarea; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scînteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucişarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormînt, vuietul nedesluşit al bătăliei-fantomă;

[1] Pe cîmpiile de la Filippe (Macedonia), în anul 42 î.e.n., Octavian şi Antoniu i-au învins pe duşmanii lor politici, Brutus şi Caius, apărători ai libertăţilor republicane. Martor al acestei bătălii a fost poetul Horaţiu, nu Virgiliu.

umbrele acelea sînt grenadierii ; lucirile acelea sînt cuirasierii ; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington ; toate astea nu mai sînt, dar se ciocnesc și luptă încă ; și rîpele se împurpurează ; și copacii se înfioară ; și furia se înalță pînă la nori ; iar în beznă, toate acele înălțimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vîrtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

XVII

E OARE BINE CĂ A EXISTAT UN WATERLOO ?

Există o școală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată de loc ură față de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decît ziua uluitoare a libertății. Negreșit, nimeni nu se aștepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tîlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruință contrarevoluționară. E Europa împotriva Franței ; Petersburgul, Berlinul și Viena împotriva Parisului ; e *statu quo* [1] împotriva dorinței de schimbare : e 14 iulie 1789 atacat piezis prin 20 martie 1815 ; e asmuțirea monarhiilor împotriva neîmblînzitei răscoale franceze. Ținta era de a înăbuși în sfîrșit acest mare popor care se afla în erupție de douăzeci și șase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick și de Nassau cu Romanovii, cu Hohenzollernii, cu Habsburgii și cu Burbonii.

Waterloo poartă în circă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despotic, prin reacțiunea firească a lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie liberală, și că din bătălia de la Waterloo a ieșit, spre ma-

---

[1] *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte ; formulă a politicii conservatoare.

rea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituţională nedorită. Pentru că revoluţia nu poate fi cu adevărat învinsă şi pentru că, fiind providenţială şi cu neputinţă de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo — în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo — în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituţia şi i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolului [1] şi un sergent pe tronul Suediei [2]. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea îşi pune semnătura pe declaraţia drepturilor omului. Dacă vreţi să vă daţi seama ce este revoluţia, numiţi-o Progres; iar dacă vreţi să vă daţi seama ce este progresul numiţi-l Mîine. Mîine îşi desăvîrşeşte opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; şi şi-o îndeplineşte începînd de azi. Îşi ajunge totdeauna ţinta în chip ciudat. Se foloseşte de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deşi acesta nu era decît un ostaş. Foy cade la Hougomont şi se ridică la tribună. Aşa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-şi piardă cumpătul, el se foloseşte de meşteşugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii [3] şi de bătrînelul şubred şi bolnav al părintelui Elyseu [4]. Se slujeşte de bolnavul de podagră ca şi de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărît năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decît de-a face ca activitatea revoluţionară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rîndul gînditorilor. Veacul pe care Waterloo voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate şi şi-a urmat drumul. Biruinţa asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrîntă de libertate.

Într-un cuvînt, şi asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zîmbea în spatele lui Wel-

[1] E vorba de cumnatul lui Napoleon, Joachim Murat, care în adolescenţă a fost rîndaş la cai.

[2] E vorba de Charles Bernadotte, mareşal al imperiului, primit la curtea regelui Suediei, Carol al XIII-lea, căruia îi va urma la tron sub numele de Carol al XIV-lea.

[3] Aluzie la cele două campanii în Italia de Nord ale lui Napoleon.

[4] E vorba de Ludovic al XVIII-lea, obez, gutos şi dominat, între alţii, de duhovnicul său, Elyseu.

lington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareșal al Europei, printre care, se zice, și bastonul de mareșal al Franței, ceea ce împingea cu voioșie roabele de pămînt pline cu oseminte pentru a se înălța colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel piedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc și sabie pe cei ce fugeau în neorînduială, ceea ce se năpustea asupra Franței ca asupra unei prăzi, de pe înălțimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluția. Contrarevoluția care șoptea cuvîntul infam : dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simțit că lava aceea ardea picioarele și s-a răzgîndit. S-a întors la încropirea unei Constituții.

Să nu vedem în Waterloo decît ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluția era fără să vrea liberală, așa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluționar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trîntit de pe cal [1].

XVIII

O NOUĂ RĂBUFNIRE A DREPTULUI DIVIN

Dictatura se sfîrșise. Întregul sistem al Europei se prăbuși.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel mic contrarevoluție, nu prea avea putere, obosi iute și se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaștem, a fost plîns, și plîns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloșul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăși. El răspîndise pe pămînt toată lumina pe care o poate da tirania : lumina mohorîtă. Mai mult chiar : lumina întunecată. Comparată cu lumina zilei, e

[1] În înțelesul : a pierdut puterea.

noapte. Această spulberare a nopții avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarse la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsicanul ajunse potrivnicul bearnezului [1]. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell [2] fu așezată în fața fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines [3] și despre Fontenoy [4] ca despre ziua de ieri. Altarul și tronul se înfrățiră cu măreție. În Franța și pe continent se așeză una din formele cele mai netăgăduite de mîntuire a societății veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă [5] Trestaillon [6] ajunse vestit. Deviza *non pluribus impar* [7] apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe fațada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roșie. Arcul Caruselului [8], încărcat cu victorii care nu-și mai aveau rostul, stingher printre atîtea noutăți, rușinat poate întrucîtva de Marengo și de Arcole, ieși din încurcătură mulțumită statuii ducelui d'Angoulême. Cimitirul Madeleine — groaznica groapă comună de la '93 — fu acoperit cu marmură și matostat, pentru că în țărina aceea

---

[1] Denumirea dată regelui Franței Henric al IV-lea (1589—1610) originar din regiunea Béarn.

[2] Castel din împrejurimile Londrei, în care englezii l-au găzduit pe Ludovic al XVIII-lea înainte de a-l înscăuna rege al Franței. Acesta lucra la o măsuță ușoară de brad pe care o putea deplasa ușor; obezitatea lui nu-i permitea să lucreze la un birou.

[3] Localitate unde, în 1214, trupele franceze au învins armatele unei coaliții puternice conduse de împăratul german Otto al IV-lea.

[4] Localitate din Belgia în care francezii au obținut o victorie în 1745 împotriva englezilor.

[5] Semnul regalității.

[6] Unul din șefii bandelor de monarhiști, care în 1815 s-au dedat la represalii sălbatice împotriva bonapartiștilor și a foștilor revoluționari dintre anii 1789—1799 (teroarea albă).

[7] De fapt: *nec pluribus impar* (lat. — nu inegal cu mai mulți (subînțeles: aștri); deci: „întocmai ca un soare" — deviza excesiv de orgolioasă a regelui Ludovic al XIV-lea.

[8] Arc de triumf la Paris, între Luvru și Tuilerii, înălțat în timpul lui Napoleon.

zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea şi ale Mariei Antoaneta. In şanţul de la Vincennes fu scoasă din pămînt o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien [1] murise chiar în luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morţi, binecuvîntă liniştit prăbuşirea, aşa cum binecuvîntase înălţarea. La Schoenbrunn [2] rătăcea o umbră micuţă, în vîrstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei [3], însemna să dai dovadă de răzvrătire. Şi toate astea au fost cu putinţă, şi regii şi-au reluat tronurile, şi stăpînul Europei a fost închis într-o cuşcă, şi vechiul regim a devenit cel nou, şi întunericul a luat locul luminii pe pămînt, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure : „Luaţi-o pe-aici, nu pe acolo !"

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic [4]. Vechile realităţi vătămătoare şi veninoase luară înfăţişări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin îşi puse masca unei Constituţii, ficţiunile deveniră constituţionale, prejudecăţile, superstiţiile şi gîndurile ascunse, cu articolul 14 [5] în inimă, se lustruiră cu liberalism. Şerpii şi-au schimbat pielea.

Omul fusese în acelaşi timp înălţat şi înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotinţă din partea unui om mare să ia în rîs viitorul ! Cu toate astea, popoarele — carnea de tun atît de îndrăgostită de tunar — îl căutau cu ochii. Unde e ? Ce face ? „Na-

---

[1] Ultimul descendent al familiei prinţilor de Bourbon-Condé ; răpit de poliţia lui Napoleon, pe teritoriul Germaniei, a fost împuşcat la Vincennes, lîngă Paris, după o judecată sumară (decembrie 1804), era una din căpeteniile opoziţiei regaliste a emigranţilor nobili.

[2] Reşedinţa împăraţilor austrieci la Viena.

[3] E vorba de fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza.

[4] *Aprilie jalnic :* considerată ca aducătoare de nenorociri şi de moarte, fiindcă este luna cînd se prăpădeau tuberculoşii. Victor Hugo extinde epitetul la întreg anul 1815, începutul teroarei albe a restauraţiei.

[5] *Articolul 14* al Chartei constituţionale din 1815 garanta libertatea de conştiinţă, dar proclama catolicismul religie de stat, ceea ce anula garanţia libertăţii de gîndire.

poleon a murit !“ îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo și de la Waterloo. „A murit ? exclamă ostașul. Bine-l mai cunoști !“ Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborît la pămînt. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Dispariția lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrîna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă ființă o Sfîntă Alianță. Belle Alliance [1] ! spusese mai-nainte cîmpia fatală de la Waterloo.

In prezența și în fața acestei străvechi Europe refăcute, se schițară trăsăturile unei Franțe noi. Viitorul, luat în rîs de către împărat, își făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcărați ai tinerelor generații se îndreptară spre el. Ciudat lucru : lumea se îndrăgosti în același timp de viitorul care se numea Libertate și de trecutul care se numea Napoleon. Infrîngerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborît părea mai înalt decît Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe [2] să-l păzească, iar Franța pe Montchenu [3] să stea la pîndă. Brațele lui încrucișate ajunseră neliniștea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea“. Spaima asta venea din cantitatea de revoluție care clocotea într-însul. Asta explică și îndreptățește liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stînca de la Sfînta Elena în zare.

Pe cînd Napoleon se stingea la Longwood, cei șaizeci de mii de oameni căzuți pe cîmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, și ceva din pacea lor se răspîndi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 1815 [4] iar Europa numi asta restaurație.

Iată ce înseamnă Waterloo.

---

[1] Denumirea unui han și a unei localități, locul unde se afla statul-major al lui Napoleon în timpul bătăliei de la Waterloo.

[2] General englez, guvernatorul insulei Sfînta Elena în timpul exilului lui Napoleon.

[3] Om politic ultraregalist din timpul restaurației, autor de virulente pamflete antibonapartiste.

[4] Congresul de la Viena (1814—1815) a fixat noile frontiere ale statelor europene după înfrîngerea lui Napoleon.

Dar ce-i pasă nemărginirii ? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare, n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaș, în fața căruia o gîză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul înseamnă tot atît cît vulturul care zboară dintr-o clopotniță într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

XIX

CÎMPUL DE LUPTĂ ÎN TIMPUL NOPȚII

Să ne întoarcem — e o nevoie a acestei cărți — la fatalul cîmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulțimea asta prăpădită pe mîna înverșunatei cavalerii prusace și înlesni masacrul. În unele catastrofe se întîlnesc asemenea tragice complicități ale nopții.

După cea din urmă lovitură de tun, cîmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor ; așa se consfințește de obicei biruința : culcîndu-te în patul celui învins. Își așezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănțuiți în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-și întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis* [1], ea se potrivește negreșit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrățișarea celor doi învingători ; numele acestor localități abia sînt cunoscute ; iar Waterloo, care n-a luat de loc parte la luptă, are toată cinstea.

[1] „Astfel lucrați voi, dar nu pentru voi“ (lat.). Începutul unui vers atribuit lui Virgiliu.

Nu sîntem dintre cei ce laudă războiul ; cînd se ivește prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseți groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere ; să recunoaștem, însă, că are și părțile lui urîte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morților după biruință. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta ? Cine pîngărește în felul ăsta izbînda ? A cui e mîna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei ? Cine sînt hoții care dau lovitura lor la adăpostul gloriei ? Unii filozofi, printre care și Voltaire, afirmă că sînt tocmai cei care au făurit gloria. Sînt aceiași, spun ei ; nu se face cu schimbul ; cei rămași în viață îi jefuiesc pe cei care sînt la pămînt. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopții. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi nițel un cadavru care este opera ta. Întrucît ne privește, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri și să descalți un mort — așa ceva ni se pare cu neputință pentru aceeași mînă.

E sigur un lucru ; de obicei după învingători, vin hoții. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaș ; mai ales pe ostașul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, și acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovățim. Oameni-lilieci, jumătate tîlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfințit care se numește război, purtînd uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuți, schilozi cumpliți, cantinieri suspecți, mergînd uneori cu nevestele în cărucioare și furînd ceea ce vor vinde mai tîrziu, cerșetori oferindu-se drept călăuze ofițerilor, secături, borfași ; armatele în marș de altădată — nu vorbim despre cele de astăzi — tîrau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codașii". Nici o armată și nici o națiune nu era răspunzătoare de aceste făpturi ; vorbeau italienește și-i urmau pe nemți ; vorbeau franțuzește și-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mișelește și jefuit, chiar pe cîmpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles [1], de către unul

[1] Sat în Piemont (nord-vestul Italiei) în care armatele franceze au repurtat în 1544 o victorie împotriva trupelor lui Carol Quintul.

din acești mizerabili, codaș spaniol care vorbea franțuzește și pe care-l luase drept unul de-ai noștri din pricina dialectului picard. Din tîlhărie se năștea tîlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea dușmanului" producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecui. Sînt faime care înșală ; nu se știe totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atît de populari. Turenne [1] era adorat de ostașii lui pentru că îngăduia jaful ; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate ; Turenne a fost atît de bun, încît a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc și sînge [2]. În urma ostașilor se vedeau mai mulți sau mai puțini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puțin sever. Hoche și Marceau [3] n-aveau codași : Wellington, o recunoștea bucuros, avea puțini.

Totuși, în noaptea de 18 spre 19 iunie morții au fost despuiați. Wellington a fost neînduplecat ; a dat ordin să fie împușcat oricine va fi prins asupra faptului ; dar cei care pradă sînt dîrji. Tîlharii prădau într-o parte a cîmpului de luptă, în timp ce alții erau împușcați în cealaltă.

Luna era înspăimîntătoare pe cîmpia aceea.

Spre miezul nopții, un om da tîrcoale sau mai curînd se tîra înspre drumul desfundat de la Ohain. După înfățișare era unul dintre acei despre care am vorbit — nici englez, nici francez, nici țăran, nici soldat, mai puțin om decît vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundînd victoria cu furtul și venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă ca o pelerină, era neliniștit și îndrăzneț, mergea înainte și se uita înapoi. Cine era omul

---

[1] Mareșal al lui Ludovic al XIV-lea, învingător în multe bătălii din Războiul de treizeci de ani.

[2] Aluzie la distrugerea sistematică a tuturor așezărilor omenești din această regiune a Rinului mijlociu în 1689, la începutul războiului Ligii de la Augsburg, coaliție împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Confuzie din partea lui Victor Hugo : Turenne era mort atunci de 14 ani ; responsabilul acestei acțiuni atroce este Louvois, ministrul de război.

[3] Generali francezi din timpul revoluției, cunoscuți prin disciplina de fier pe care o impuneau soldaților. S-au distins în campaniile duse contra răscoalelor puse la cale de nobilime și în Renania împotriva austro-prusacilor.

ăsta ? Noaptea știa probabil mai multe pe socoteala lui decît ziua. N-avea traistă, dar fără îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din cînd în cînd se oprea, cercetînd cîmpia din jurul lui să vadă dacă nu era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut și nemișcat, pe urmă se ridica și se îndepărta pe furiș. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mișcările pripite și tainice, îl făceau să semene cu acele larve care bîntuie ruinile în amurguri și pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaștini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul, ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mîrțoagă flămîndă, ce păștea urzici printre zăbale, oprit și parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu șoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie șezînd pe un maldăr de lăzi și pachete. Între acest furgon și omul care da tîrcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Nici un nor pe bolta cerului. N-are nici o însemnătate faptul că pămîntul e roșu ; luna rămînea albă. Așa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atîrnînd de scoarță, se legănau încet în bătaia vîntului nopții.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele și rondurile de noapte din tabăra engleză, mergînd încoace și-ncolo.

Hougomont și Haie-Sainte continuau să ardă, ridicînd, una la apus, alta la răsărit, două flăcări uriașe, care se legau — ca un șirag de rubine cu două paftale descheiate la capete — cu brîul de focuri din tabăra engleză, desfășurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de catastrofa de pe drumul dinspre Ohain. Ni se strînge inima gîndindu-ne cum au murit atîți viteji.

Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depășește visul, apoi iat-o : să trăiești, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpînire a forței virile, să fii sănătos și vesel, să rîzi voinicește, să alergi după o glorie care stă orbitoare în fața ta, să-ți simți în piept

plămînii care respiră, o inimă care bate, o voință care judecă, să vorbești, să gîndești, să speri, să iubești, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina și, deodată, cît ai clipi din ochi, în mai puțin de-un minut, să te prăbușești într-o prăpastie, să cazi, să te rostogolești, să strivești și să fii strivit, să vezi spice de grîu, flori, frunze, crengi, să nu te poți agăța de nimic, să-ți simți sabia fără folos, să simți oameni sub tine și cai peste tine, să te zbați în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simți un călcii care-ți scoate ochii din cap, să muști cu turbare potcoave de cai, să te sufoci, să urli, să te răsucești, să fii acolo dedesubt și să-ți spui : „Acum cîteva clipe eram un om viu !"

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvîrșită. Matca drumului desfundat era plină cu cai și călăreți îngrămădiți unii peste alții. Un vălmășag îngrozitor. Malurile șanțului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu cîmpia și-l umpleau pînă la margine ca o baniță de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un rîu de sînge în partea de jos ; așa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie 1815. Sîngele curgea pînă pe șoseaua de la Nivelles și se prelingea într-o băltoacă mare în fața unui pîlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat și astăzi. Ne amintim că prăbușirea cuirasierilor avusese loc de partea cealaltă, pe șoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adîncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul morților se subția.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaș. Privea. Făcea nu știu ce respingătoare trecere în revistă a morților. Călca prin sînge.

Deodată se opri.

La cîțiva pași în fața lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfîrșea mormanul morților, de sub grămada asta de oameni și de cai, ieșea o mînă deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mîini lucea ceva : un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit și, cînd se ridică, inelul nu mai era pe mînă.

Nu se ridică de tot ; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morților, cercetind zarea, în genunchi, sprijinindu-și partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare proptite în pămint, cu capul la pîndă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale șacalului sînt potrivite pentru anumite acțiuni.

Pe urmă, hotărîndu-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simți că-l apucase cineva de spate.

Se întoarse ; palma deschisă se închisese și-i apucase pulpana pelerinei.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să rîdă.

— A ! zise el, e mortul ! Mai bine un strigoi decît un jandarm.

Dar mîna pierdu orice putere și-i dădu drumul. Sforțarea se irosește repede în groapă.

— Ei ! zise hoțul, nu cumva mortul ăsta e viu ? ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înșfăcă mîna, apucă brațul, liberă capul, trase trupul și, cîteva clipe după aceea, tîra după el în întunericul drumului desfundat un om neînsuflețit sau cel puțin leșinat. Era un cuirasier, un ofițer, chiar un ofițer superior ; de sub platoșă îi ieșea un epolet lat de aur ; nu mai avea cască. O lovitură de spadă dată cu furie îi brăzda fața pe care nu se vedea decît sînge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădular rupt, și, printr-o întîmplare fericită, dacă acest cuvînt se poate întrebuința aici, morții înțepeniseră deasupra lui, încît îl feriseră să fie strivit. Ochii îi erau închiși.

Pe platoșa lui se vedea crucea de argint al Legiunii de onoare.

Hoțul smulse această cruce, care dispăru într-una din văgăunile fără fund de sub pelerină.

Pipăindu-l apoi pe ofițer la cingătoare, găsi un ceas și-l înhăță. Scotoci după acea jiletca, dădu peste o pungă și-o șterpeli.

Pe cînd îi dădea muribundului această mînă de ajutor, ofițerul deschise ochii.

— Mulțumesc ! șopti el.

Mișcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopții, aerul pe care putea să-l respire în voie, îl scoseseră din letargie.

Hoțul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de pași pe cîmpie ; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofițerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia :

— Cine-a cîștigat bătălia ?

— Englezii, răspunse hoțul.

Ofițerul urmă :

— Caută în buzunare ! Ai să găsești o pungă și un ceas ! Ia-le !

Lucrul se și făcuse.

Hoțul se prefăcu că-i face pe plac și spuse :

— Nu găsesc nimic.

— Mi-au fost furate, zise ofițerul. Îmi pare rău ! Ar fi fost ale dumitale.

Pașii patrulei se auzeau din ce în ce mai deslușit.

— Vine cineva, zise hoțul, pregătindu-se să plece.

Ofițerul, ridicînd cu multă greutate brațul, îl opri :

— Mi-ai salvat viața. Cine ești ?

Hoțul răspunse iute și în șoaptă :

— Făceam parte ca și dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împușca. V-am salvat viața. Acum, descurcați-vă.

— Ce grad ai ?

— Sergent.

— Cun te numești ?

— Thénardier.

— Nu voi uita numele ăsta, spuse ofițerul. Ține-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.

CARTEA A DOUA

VASUL ORION

1

NUMĂRUL 24 601 DEVINE NUMĂRUL 9 430

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transcriem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la cîteva luni după întîmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sînt destul de scurte. Se știe că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor*.

Il reproducem pe cel dintîi, din *Drapelul alb*. Poartă data de 25 iulie 1822 :

„Intr-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curînd un fapt puțin obișnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfiripase cu cîțiva ani în urmă, prin niște procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogățise și, să recunoaștem, îmbogățise și ținutul. Drept recunoștință pentru serviciile aduse, fusese numit primar. Poliția a descoperit că d. Madeleine nu era decît un fost ocnaș, osîndit în 1796 pentru furt și că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemnițat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta și pe care de altfel se spune că o cîștigase cinstit din comerțul lui. După ce a fost întemnițat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăștia...“

Reproducem cel de-al doilea articol, cevà mai amănunțit, după *Journal de Paris* de la aceeași dată :

„Un fost ocnaş liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curînd în fața curții cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenția. Ticălosul acesta izbutise să înşele vigilența poliției; îşi schimbase numele și reuşise să fie numit primar într-unul din oraşele noastre din Nord. Întemeiase în oraşul acela un negoț destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascat și arestat, mulțumită sîrguinței neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată, care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forță herculeană, izbutise să evadeze; dar, la cîteva zile după evadare, poliția l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa cînd se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală şi satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor cîteva zile de libertate pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul dintre bancherii noştri cunoscuți. Se crede că e vorba de vreo şase sau şapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susține că i-ar fi îngropat într-un loc ştiut numai de el şi n-au putut fi găsiți. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curții cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvîrşit cu mîna înarmată, acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney[1]:

...din Savoia-n fiecare an coboară
să curețe-n hogeacuri astupate
funinginea — cu mîna lor uşoară...

Tîlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător şi iscusit al procurorului general, că furtul fusese săvîrşit în complicitate şi că Jean Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoți din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe viață. Jean Valjean a fost trimis numaidecît la ocna din Toulon.“

---

[1] Localitate unde şi-a petrecut Voltaire ultimii douăzeci de ani din viață.

Se știe că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fusese un om evlavios. Unele ziare, printre care și *Le Constitutionnel*, înfățișează această schimbare a pedepsei drept o izbîndă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. Se numea acum 9430.

Dealtfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Madeleine dispăru și prosperitatea orășelului Montreuil-sur-mer : se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui de înfrigurare și de îndoială ; într-adevăr, rămas fără el, orașul rămase fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărțeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucrurilor înfloritoare care se săvîrșesc zilnic, pe neștiute, în comunitatea omenească și pe care istoria n-a luat-o în seamă decît o singură dată, fiindcă s-a întîmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenții se încoronează regi ; contramaiștrii se improvizează fabricanți. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine își închiseră porțile ; clădirile se dărăpănară ; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alții se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare ; se urmărea cîștigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru ; concurență și înverșunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpînea și conducea totul. După căderea lui, fiecare se gîndea numai la sine ; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare ; în locul bunăvoinței, îndîrjirea ; în locul bunătății arătate tuturor de către întemeietor, dușmănia unuia împotriva celuilalt ; firele înnodate de domnul Madeleine se încurcară și se rupseră ; procedeele de fabricație începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea ; posibilitățile de desfacere se micșorară ; comenzile erau din ce în ce mai reduse ; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra ; veni falimentul. Și, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.

Statul însuși băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puțin de patru ani după pronunțarea

sentinței curții cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine și Jean Valjean, cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-sur-mer se dublară și domnul de Villèle[1] făcea observația asta de la tribună, în luna februarie 1827.

II

ÎN CARE SE VOR CITI DOUĂ VERSURI CARE SÎNT POATE DE LA DIAVOL

Înainte de a păși mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întîmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeași vreme, și care se potrivește întrucîtva cu unele presupuneri ale procurorului general.

În localitatea Montfermeil dăinuiește o credință foarte veche, cu atît mai ciudată și mai prețioasă cu cît o superstiție populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe[2] în Siberia. Sîntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiția din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul și-a ales pădurea ca să-și îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întîlnesc pe înserate, prin locurile mai puțin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfățișare de căruțaș sau de tăietor de lemne, încălțat cu saboți, purtînd pantaloni și bluză de pînză, și care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. În adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sînt trei chipuri de a trage folos din această întîlnire. Mai întîi, să te apropii de el și să-i vorbești. Vei băga atunci de seamă că omul e un țăran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nici o groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci și că ceea ce luaseși drept coarne nu erau altceva decît o furcă pentru bălegar, pe care o poartă

---

[1] Președintele cabinetului francez între 1821 și 1828; om de încredere al lui Carol al X-lea și al ultraregaliștilor; a luat cele mai reacționare măsuri dictate de clica feudalo-clericală.

[2] O plantă tropicală.

pe umăr şi ai cărei dinţi ţi se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă şi-ţi dai sufletul într-o săptămînă. Al doilea chip este să-l urmăreşti, să-l aştepţi pînă-şi sapă groapa, pînă o astupă la loc şi pleacă ; pe urmă, alergi repede la groapă, o scormoneşti şi scoţi de-acolo „comoara“ pe care a îngropat-o, fără îndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfîrşit cel de-al treilea chip e să nu vorbeşti cu omul negru, să nu te uiţi la el şi să fugi cît te ţin picioarele. Vei muri pînă într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puţin oarecare foloase, printre care şi pe acelea de a pune mîna pe o comoară, fie şi pentru o lună, este îndeobşte cel adoptat. Oamenii îndrăzneţi, pe care-i ispiteşte orice, au răscolit adesea, după cît se spune, gropile săpate de omul negru şi au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine ştie ce — dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrîni şi mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puţin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mînăstirea Saint-Georges din Bocherville, lîngă Rouen, iar din mormîntul lui ies broaşte rîioase.

Oamenii se trudesc din greu — gropile astea fiind de obicei foarte adînci — năduşesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămaşa le e leoarcă, luminarea e pe sfîrşite, cazmaua s-a tocit, şi cînd în cele din urmă ajung la fundul gropii, cînd pun mîna pe „comoară“, peste ce dau ? Ce e comoara diavolului ? Un bănuţ, cîteodată un taler [1], o piatră, un schelet, un cadavru însîngerat uneori o stafie împăturită în patru, ca un petic de hîrtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioşilor indiscreţi versurile lui Tryphon :

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nihilque... [2]

---

[1] O monedă valorînd cîţiva franci.
[2] Sapă pămîntul şi-n groape-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginţi, pietre, cadavre, spectre şi nimic (lat.).

Se pare că şi astăzi se mai găsesc acolo, ba un corn pentru praf de puşcă, plin cu gloanţe, ba un joc de cărţi, vechi, unsuroase şi pîrlite, de care s-au slujit desigur diavolii. Tryphon nu pomeneşte de aceste două descoperiri din urmă, întrucît Tryphon a trăit în veacul al XII-lea şi diavolul nu pare să se fi gîndit să născocească praful de puşcă înaintea lui Roger Bacon [1] şi cărţile de joc înaintea lui Carol al VI-lea [2].

De altminteri, dacă joci cu cărţile astea, poţi fi sigur că pierzi şi cămaşa de pe tine; iar în ceea ce priveşte praful de puşcă din corn, el are însuşirea de-a face ca puşca să ţi se descarce în obraz.

La puţină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnaşul Jean Valjean în timpul evadării sale de cîteva zile, ar fi dat tîrcoale în jurul tîrguşorului Montfermeil, s-a observat în aceeaşi localitate că un bătrîn cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „îşi făcea de lucru" prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredinţaţi că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat de poliţie şi, întrucît nu găsea nicăieri de lucru, administraţia îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny şi Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în faţa orişicui, tremurînd şi zîmbind înaintea jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pîndi pe la vreun colţ de pădure, pe înserat. N-avea decît o scuză: că era beţiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De cîtva timp, Boulatruelle lăsa înainte de vreme lucrul lui de pietruire şi întreţinere a drumului şi se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întîlneai pe înserate prin luminişurile cele mai pustii, prin desişurile cele mai sălbatice, prefăcîndu-se a căuta ceva, cîteodată săpînd gropi. Bătrînele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoşteau pe Boulatruelle, dar nu

---

[1] Gînditor materialist englez din secolul al XII-lea, care, condamnînd scolastica medievală, a chemat la studierea pe cale experimentală a naturii.

[2] Rege al Franţei (1380—1422).

se simțeau de loc mai liniștite. Întîlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă și că era o taină în ceea ce făcea.

Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar diavolul. Boulatruelle l-a zărit și-l caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mîna pe avuțiile ascunse ale lui Lucifer." Scepticii adăugau: „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle?" Bătrînele își făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, și el își reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Cîțiva inși rămăseseră totuși curioși, zicîndu-și că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras și mai lesne de pipăit decît biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigați" erau învățătorul și cîrciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea și nu se dăduse înapoi să se împrietenească și cu Boulatruelle.

— A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! nu se poate ști nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învățătorul afirma că altădată justiția s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure și că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, și Boulatruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apei.

— Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier.

Se așezară la o masă și-i dădură de băut bătrînului cantonier. Boulatruelle bău mult și vorbi puțin. El îmbină cu o artă uimitoare și într-o proporție măiastră setea unui nesățios cu discreția unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura și de a lega cele cîteva cuvinte încîlcite care i-au scăpat, Thénardier și învățătorul crezură c-au înțeles cam următoarele:

Într-o dimineață, pe cînd se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colț al pădurii, într-un tufiș, o lopată și un hîrleț, „ca să zicem așa, as-

cunse". I-a trecut prin gînd totuși, că puteau să fie lopata și hîrlețul moșului Six-Fours, care căra apă și nu s-a mai gîndit la asta. În seara aceleiași zile însă, a văzut, fără ca el însuși să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ" care nu era cîtuși de puțin de prin partea locului și pe care el, Boulatruelle, îl cunoștea foarte bine. Acest „individ" se îndrepta spre desișul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier : „un tovarăș de ocnă." Boulatruelle refuzase cu încăpățînare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mînă un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiță. Boulatruelle rămase surprins. Abia după șapte sau opt minute îi veni în gînd să-l urmărească pe „individ". Era, însă, prea tîrziu : „individul intrase în desiș, se întunecase, și Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pîndă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste cîteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul" lui ieșind din tufiș fără lădiță, dar cu un hîrleț și cu o lopată în mînă. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ" să treacă și nu s-a gîndit să-l oprească, spunîndu-și că celălalt era de trei ori mai puternic decît el, era înarmat cu o sapă și că, recunoscîndu-l și văzîndu-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simțăminte a doi vechi tovarăși care se regăsesc. Dar lopata și hîrlețul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle ; se repezi în tufișul observat de dimineață și nu mai găsi nici lopata, nici hîrlețul. A înțeles prin urmare că „individul" lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hîrlețul, îngropase în ea lădița și astupase la loc groapa cu lopata. Și, cum lada era prea mică pentru ca să conțină un cadavru, ea conținea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea și scormonise peste tot unde i se păruse că pămîntul fusese răscolit de curînd. Zadarnic. N-a putut descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gîndea nimeni la asta. Numai cîteva bătrîne spuneau : „Fiți siguri că tot tămbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranță că s-a arătat diavolul."

III

LANȚUL TREBUIE SĂ FI SUFERIT MAI ÎNAINTE O ANUMITĂ OPERAȚIE PREGĂTITOARE CA SĂ POATĂ FI SFĂRÎMAT DINTR-O LOVITURĂ DE CIOCAN

Spre sfîrșitul lunii octombrie a aceluiași an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcîndu-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion*, care mai tîrziu a fost întrebuințat la Brest ca vas-școală și care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cît era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie cînd intră în radă. Avea nu mai țin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunse cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci și două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri regale și militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalități de rade și citadele, răsărituri și apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortărețele și de toate vapoarele de război, intrări și ieșiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pămîntul, la fiecare douăzeci și patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără nici un folos. Socotind șase franci lovitura de tun, înseamnează că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vînt. Nu e decît un amănunt. Și-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restaurație se numea „epoca războiului Spaniei“ [1].

Războiul acesta cuprindera o mulțime de evenimente într-unul singur, precum și nenumărate ciudățenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura

---

[1] Este vorba de ocuparea Spaniei de către armata franceză, ocupație hotărîtă în 1823 la congresul Sfintei Alianțe. Trupele franceze ale restaurației, comandate de ducele d'Angoulême, au înăbușit în Spania o mișcare burghezo-liberală, care începea să ia proporții, neliniștind reacțiunea europeană. Rezistența burgheziei spaniole a fost slabă. Francezii au fost bine primiți de către nobilime și cler.

franceză ajutînd și luînd sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcînd un act de autoritate al primului născut ; o revenire aparentă la tradițiile noastre naționale, amestecată cu supunere și servitute față de guvernele din Nord ; domnul duce d'Angoulême, poreclit de ziarele liberale „eroul de la Andujar", înăbușind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfățișarea sa liniștită, vechiul terorism, atît de real, al sfîntului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor ; revoluționarii reînviați spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados ;* monarhismul punînd bețe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie ; teoriile de la 89 smulse pe neașteptate cu rădăcină ; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii ; alături de fiul Franței ca generalisim, prințul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert [1], înrolîndu-se ca voluntar cu epoleți de lînă roșie în cruciada regilor împotriva popoarelor ; ostașii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuți și cu cocardă albă ; drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mînă de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la Coblentz [2] cu treizeci de ani în urmă : călugării amestecați printre soldați ; ideea de libertate și progres redusă la tăcere prin baionete ; principiile înăbușite cu lovituri de tun ; Franța nărmuind cu armele ceea ce a clădit cu spiritul ; pe de altă parte, căpeteniile dușmane vîndute, ostașii șovăielnici, orașele asediate de milioane ; nu mai

---

[1] Rege al Sardiniei și al Piemontului (1831—1849). A încercat să elibereze Lombardia și Veneția de sub stăpînirea austriacă, dar a fost învins. În interior a înăbușit mișcarea republicană a „Italiei tinere". În 1823, pe cînd era numai moștenitor al tronului și se numea prinț de Carignan, a luat parte ca voluntar la expediția ducelui d'Angoulême în Spania.

[2] Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranților monarhiști din timpul Revoluției Franceze ; drapelul tricolor era cel al revoluționarilor, adoptat și de Napoleon. Pînă la cucerirea malului stîng al Rinului de către armatele revoluționare, centrul emigranților reacționari era orașul Coblentz pe Rin.

erau primejdii militare, şi cu toate astea exploziile erau cu putinţă ca într-o mină luată prin surprindere şi cotropită : puţină vărsare de sînge, un dram de onoare cîştigată, ruşine pentru unii, glorie pentru nici unul ; aşa a fost războiul ăsta, dezlănţuit de prinţi ce coborau din Ludovic al XIV-lea şi condus de generali care-şi trăgeau obîrşia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Cîteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase ; luarea Trocaderului [1], printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară ; în general, însă, trîmbiţele acestui război au un sunet hodorogit ; totul laolaltă pare suspect ; istoria recunoaşte că Franţa a fost nevoită să primească această falsă biruinţă. Părea neîndoios că unii ofiţeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare uşurinţă ; ideea de corupţie pare strîns legată de victorie ; se lasă impresia că în această campanie s-au cîştigat mai degrabă generalii decît bătăliile, şi ostaşul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor, într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi : *Banca Franţei.*

Ostaşii din războiul de la 1806, peste care se surpase, spăimîntătoare, Saragosa, încruntau din sprîncene în 1823, în faţa cuceririi uşoare a cetăţilor şi se pomeneau că-l regretă pe Palafox [2]. Aşa e firea Franţei ; îi place mai degrabă să-l aibă în faţă pe Rostopcin [3] decît pe Ballesteros [4].

Dintr-un alt punct de vedere, şi mai serios încă, asupra căruia sîntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignea în Franţa spiritul militar şi revolta mai cu

---

[1] Fort al portului Cadix din Spania, cucerit în 1823 de agresorii francezi comandaţi de ducele d'Angoulême.

[2] Apărătorul eroic al Saragosei, oraş spaniol pe Ebro, în timpul ocupaţiei franceze (1809).

[3] Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

[4] General spaniol, unul din conducătorii mişcării burghezo-liberale din Spania. Nu a opus rezistenţă serioasă francezilor în 1823.

seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În războiul acesta, ținta ostașului francez, fiu al democrației, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc și îngrozitor! Franța este făcută să trezească conștiința popoarelor, nu s-o înăbușe. Începînd de la 1792, toate revoluțiile din Europa se reduc la Revoluția Franceză; lumina libertății vine din Franța. Libertatea radiază din Franța ca de la soare. E orb cine n-o vede! A spus-o și Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în același timp, un atentat împotriva Revoluției Franceze. Violența această monstruoasă o săvîrșea Franța; în silă, firește; pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă“ o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forța ia naștere dintr-un noian de neputințe. Așa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii și în pofida omenirii.

Cît despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbîndă. Nu și-au dat seama cît de primejdios e să înăbuși o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiți, în naivitatea lor, atît de mult, încît și-au adus sub acoperiș, ca un element de forță, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de atragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a încolțit în 1823. Războiul din Spania ajunse, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate și al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto* [1], Franța putea foarte bine să restabilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în greșeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimțămîntul poporului. Încrederea această duce la prăbușirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier [2], nici la umbra unei armate.

---

[1] Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon al cărui absolutism a fost restabilit în 1823 de către trupele intervenționiste franceze.

[2] Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuiește moartea celor care dorm la umbra lui.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operațiilor efectuate de armata de sub comanda prințului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Orion* aparținea acestei escadre și că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezența unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage și interesează mulțimea. Pentru că e vorba de ceva mare, și mulțimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una din cele mai mărețe întîlniri dintre geniul uman și forțele naturii.

Vasul de război e alcătuit în același timp din ceea ce e foarte greu și din ceea ce e foarte ușor, pentru că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei — solidul, lichidul și gazosul — și pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării ; are mai multe aripi și mai multe antene decît insectele, ca să adune vîntul din nori. Răsuflarea lui țîșnește printr-o sută douăzeci de țevi de tun, ca prin niște trîmbițe uriașe, și răspunde cu semeție tunetului. Oceanul încearcă să-l rătăcească în spăimîntătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul își are sufletul său, busola, care îl sfătuiește și-i arată întotdeauna Nordul. În nopțile întunecoase, felinarele sale țin locul stelelor. Împotriva vîntului are frînghia și pînza ; împotriva apei, lemnul ; împotriva stîncii, fierul, arama și plumbul ; împotriva întunericului, lumina ; împotriva imensității, un ac.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporțiile uriașe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decît să intrăm sub una din calele acoperite, cu șase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcție se află acolo, ca să zicem așa, sub clopot. Grinda asta uriașă e o vergă ; stîlpul cel gros de lemn, culcat la pămînt cît vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurîndu-l de la rădăcina lui din cală pînă la vîrful lui din nori, are o lungime de șaizeci de stînjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare, englezesc,

ajunge pînă la două sute şaptesprezece picioare deasupra liniei de plutire. Marina strămoşilor noştri se folosea de odgoane ; a noastră se foloseşte de lanţuri. Numai mormanul de lanţuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălţime, douăzeci lăţime şi opt adîncime. Şi pentru construirea unui asemenea vas, ştiţi de cît lemn e nevoie ? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.

Şi ţineţi seama că nu-i vorba decît de un vas militar de acum patruzeci de ani, de o simplă corabie cu pînze ; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. În ceasul de faţă, de pildă, vasul mixt, cu elice, e o maşină uimitoare, purtată de nişte pînze care au o suprafaţă de trei mii de metri pătraţi şi de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb şi a lui Ruyter [1] e una din marile capodopere ale omului. Ea e nesecată în forţă, ca şi suflarea infinitului ; înmagazinează vîntul în pînzele sale, e sigură pe ea în uriaşa desfăşurare a talazurilor, pluteşte şi tronează.

Vine totuşi o vreme cînd furtuna frînge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, cînd vîntul îndoaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înălţime, cînd ancora care cîntăreşte cu zecile de mii se răsuceşte în botul valului ca undiţa pescarului între fălcile unei ştiuci, cînd tunurile monstruoase scot mugete jalnice, fără folos, pe care uraganul le împrăştie în gol şi în noapte, cînd toată puterea şi toată măreţia asta se cufundă într-o putere şi o măreţie şi mai mare.

Ori de cîte ori o forţă uriaşă se dezlănţuie spre a sfîrşi într-o uriaşă slăbiciune, asta dă de gîndit oamenilor. De aceea, cei curioşi se îmbulzesc în porturi, fără să-şi dea ei înşişi prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate maşini de război şi de navigaţie.

---

[1] Amiral olandez din secolul al XVII-lea, mort în bătălia navală împotriva flotei franceze în faţa portului Siracuza din Sicilia (1676).

Așadar, în fiecare zi, de dimineață pînă seara, cheiurile și digurile portului Toulon erau ințesate de oameni fără treabă și de gură-cască care n-aveau altă treabă decît să se uite la *Orion*.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă [1] în asemenea măsură, încît îl făcuseră să-și piardă jumătate din viteză ; fusese adus pe țărm anul trecut ca să fie curățat de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulație. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scîndurile se slăbiseră și se desfăcuseră și, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă. O izbitură furioasă a fluxului venit pe neașteptate, sfărîmase la babord [2] ciocul vasului și un sabord [3], iar platforma catargului din față suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor avarii, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lîngă Arsenal. Se afla în șantier și începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord [4], dar, ca de obicei, cîteva scînduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineață, mulțimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strîngerea pînzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pînzei de catargul cel mare de la tribord își pierdu echilibrul. Fu văzut alunecînd ; mulțimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigăt ; omul căzuse cu capul în jos ; se rostogoli în jurul vergii, cu miinile întinse în gol ; apucă în cădere scara de frînghie cu o mînă, pe urmă cu cealaltă, și rămase atîrnat acolo. Marea se afla sub el la o adîncime amețitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frînghie o violentă mișcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praștii.

---

[1] Partea corăbiei care se înfundă în apă.

[2] Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

[3] Ferăstruică pe flancul unei corăbii.

[4] Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

A-i sări într-ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Nici unul dintre mateloţi — toţi pescari de coastă de curînd înrolaţi — nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea ; nu i se putea zări spaima pe faţă, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sînt pe sfîrşite. Braţele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare sforţare ca să se urce nu făcea decît să înteţească oscilaţiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aştepta decît clipa cînd va da drumul funiei şi, din cînd în cînd, toţi întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbuşindu-se. Sînt clipe cînd un capăt de frînghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăşi viaţa ; şi e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzîndu-se şi căzînd ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit căţărîndu-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roşii, vărgate ; era ocnaş ; avea bonetă verde ; era ocnaş pe viaţă. În clipa cînd ajunse în dreptul catargului, vîntul îi smulse boneta şi lăsă să i se vadă capul cu desăvîrşire alb ; nu era un om tînăr.

În adevăr, un ocnaş, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofiţerul de serviciu şi, în mijlocul zăpăcelii şi lipsei de hotărîre a echipajului, pe cînd toţi mateloţii tremurau şi se dădeau înapoi, ceruse voie ofiţerului să-şi pună în primejdie viaţa ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofiţerului, el sfărîmase cu o lovitură de ciocan lanţul ţintuit la cătuşa piciorului, apoi pusese mîna pe o frînghie şi-şi făcuse vînt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea uşurinţa cu care fusese rupt lanţul. Abia ceva mai tîrziu unii şi-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri cîteva secunde şi păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vîntul îl legăna pe marinarul atîrnat ca un fir de aţă, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfîrşit, ocnaşul ridică ochii spre cer şi porni mai departe. Mulţimea răsuflă. Îl văzu străbătînd verga în goană. Ajungînd la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el,

lăsînd să atîrne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei ; și atunci cei de față trecură printr-o spaimă de nedescris ; în locul unui singur om atîrnînd în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă ; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viață, nu moarte. Mii de priviri erau ațintite asupra celor doi. Nici un strigăt, nici un cuvînt, aceeași înfiorare încorda toate inimile. Toți își țineau răsuflarea, ca și cum s-ar fi temut să adauge cea mai ușoară adiere vîntului care-i zgîlțîia pe cei doi nefericiți.

Între timp, ocnașul izbutise să alunece pînă la marinar. Era și vremea ; încă un minut, și omul, istovit, deznădăjduit, și-ar fi dat drumul în gol ; ocnașul îl legă zdravăn cu funia de care se ținea cu o mînă, pe cînd cu cealaltă lucra. În sfîrșit, fu văzut urcîndu-se iar pe vergă și trăgîndu-l cu el pe marinar ; îl susținu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-și vină în fire, apoi îl luă în brațe și-l duse, mergînd pe vergă, pînă la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredință camarazilor săi.

În clipa aceea, mulțimea izbucni în aplauze ; cîțiva bătrîni paznici de ocnă începură să plîngă, femeile de pe chei se îmbrățișară ; și toți strigară într-un glas, cu un fel de emoție crîncenă : „Să fie grațiat !"

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curînd, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră ; fie din pricina oboselii, fie că-i venise amețeală, el păru că șovăie și că se clatină. Mulțimea scoase deodată un răcnet ; ocnașul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. Fregata *Algésiras* era acostată lîngă *Orion*, și nefericitul ocnaș căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una din ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea, îi încuraja ; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieșise la suprafață. Pierise în mare fără să lase vreo dîră, ca și cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură

sondaje, se coborî în adînc ; totul fu zadarnic. Îl căutară pînă seara tîrziu ; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste cîteva rînduri :

„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnaș care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare și s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloții Arsenalului. Omul era întemnițat sub nr. 9430 și se numea Jean Valjean.“

CARTEA A TREIA

ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

I

PROBLEMA APEI LA MONTFERMEIL

Montfermeil e așezat între Livry și Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podișului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un tîrg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atîtea case albe, nici atîția burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din cînd în cînd, dădeai peste cîteva case țărănești din secolul trecut, ușor de recunoscut după înfățișarea lor, după balcoanele de fier răsucit și după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decît un sat. Negustorii de postav retrași din afaceri și amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniștit și încîntător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viață țărănească îmbelșugată și ușoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălțimii podișului. Trebuia s-o cauți departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure ; cealaltă jumătate care înconjoară biserica și care dă înspre Chelles, nu găsea apă de băut decît la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de șoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ceas de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocrația, din care făcea parte și cîrciuma Thénardier, plăteau cîte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui

bătrîn sacagiu care cîştiga, cărînd apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrînul nu lucra vara decît pînă la ceasurile şapte seara şi iarna pînă la ceasurile cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să şi-o ia singur, ori se lipsea.

Asta era chinul bietei făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuţei Cosette. După cum vă amintiţi, Cosette le era de folos Thénardierilor în două feluri: mama îi plătea şi fata îi slujea... De aceea, cînd mama încetă să-i mai plătească — în capitolele anterioare am văzut de ce — Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ţinea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci cînd era nevoie. Aşa că, foarte speriată la gîndul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blînd; nu îngheţase încă şi nici nu ninsese. Nişte scamatori veniţi de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-şi ridice barăcile pe uliţa cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanţi îşi construiseră, prin aceeaşi îngăduinţă, maghernitele în piaţa bisericii, chiar pe uliţa Boulanger, unde, după cum vă aduceţi aminte poate, se afla cîrciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile şi cîrciumile se umpleau, tîrguşorul liniştit căpătase o viaţă veselă şi zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozităţile desfăşurate în piaţă era şi o menajerie, unde nişte paiaţe înspăimîntătoare, îmbrăcate în zdrenţe şi venite nu se ştie de unde, arătau în 1823 ţăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decît din 1845 şi care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliştii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus*; face parte din ordinul apicizilor şi din familia răpitoarelor. Cîţiva bătrîni veterani bonapartişti, întorşi în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianţii prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntîlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, cîțiva bărbați — căruțași și vînzători — stăteau la masă și beau, în jurul a patru sau cinci feștile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toate sălile de cîrciumă : mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători ; puțină lumină și mult tămbălău. Anul 1823 era totuși indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză și care se aflau pe una din mese ; și anume, un caleidoscop și o lampă de tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mîncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier bea cu mușterii și făcea politică.

În afară de discuțiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei și domnul duce d'Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel :

— La Nanterre și la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se așteptau la zece vedre au ieșit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsați să se coacă ?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copți. Dacă-s culeși copți, vinul se strică numaidecît în primăvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sînt vinuri și mai slabe decît astea de pe aici. Strugurii trebuie culeși cruzi.

Etc...

Sau cîte un morar izbucnea :

— Sîntem noi oare răspunzători de ce se găsește în saci ? Dăm peste o mulțime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem și sîntem nevoiți să le lăsăm la măcinat ; neghină, mălură, măzăriche, linte neagră, cînepă, coada vulpii și o mulțime de alte plante de leac, fără să mai punem la socoteală pietricelele care se găsesc din belșug în unele soiuri de grîu, mai cu seamă în grîul breton. Nu-mi place să macin grîu breton, așa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gîndiți-vă ce pulbere urîtă iese din astea la măcinat. Și pe urmă oamenii se mai și plîng de făină. N-au dreptate ! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaș, care ședea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea :

— Nu e de loc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Și apoi și roua e bună, domnule ! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tînără și cu atît mai anevoie de tăiat. Cu cît e mai fragedă, cu atît se pleacă mai mult în fața coasei.

Etc...

Cosette sta la locul ei obișnuit, pe stinghia de sub masa de bucătărie de lîngă sobă. Era în zdrențe, cu picioarele goale în saboți, și împletea la lumina focului niște ciorapi de lînă pentru copiii Thénardierilor. Un pisoi se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau rîzînd și gungurind două glasuri plăpînde de copii : Éponine și Azelma. Lîngă sobă era atîrnat în cui un gîrbaci. Din cînd în cînd, țipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cîrciumii. Era un băiețaș pe care Thénardiera îl avusese într-una din iernile trecute, „fără să știe de ce, spunea ea, din pricina frigului", și care împlinise de curînd trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Cînd țipetele înverșunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea :

— Iar îți miorlăie băiatul. Du-te și vezi ce vrea !

— Uf, mă plictisește ! răspundea mama.

Și mititelul, părăsit, țipa mai departe în întuneric.

II

DOUĂ PORTRETE COMPLETATE

Nu i-am privit în cartea asta pe Thénardieri decît din profil. A sosit prilejul să ne învîrtim în jurul acestei perechi și s-o privim pe toate fețele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani ; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci ; astfel că era un echilibru între soț și soție.

Cititorii mai țin minte poate cîte ceva, încă de la prima ei apariție, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roșcovană, grasă, cărnoasă, voinică, enormă și sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatice care ridică în bîlciuri bolovani înnodați de părul lor. Făcea totul în casă; paturile, odăile, spălatul, mîncarea, poruncea, făcea și pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un șoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile și oamenii, toate tremurau cînd i se auzea glasul. Fața ei lată, plină de pistrui semăna cu o strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumusețea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit cîteva romane, care, uneori, scoteau pe neașteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gînd să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeață. Cînd o auzeai vorbind, spuneai: „E un jandarm!" Cînd o vedeai bînd, spuneai: „E un căruțaș!" Cînd o surprindeai muștruluind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!" Cînd dormea, îi ieșea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colțuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-aci i se trăgea șmecheria. Zîmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar și cu cerșetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor și o mutră de cărturar. Semăna mult cu portretele abatelui Delille [1]. Îi plăcea să bea cu căruțașii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură și de materialism. Avea la îndemînă nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susținea: Voltaire, Raynal [2], Parny [3], și,

---

[1] Poet francez din secolul al XVIII-lea, care avea o figură dizgrațioasă.

[2] Adept al filozofilor iluminiști francezi din secolul al XVIII-lea. A denunțat cruzimile și abuzurile clerului catolic în colonii într-o carte care s-a bucurat de o largă răspîndire: *Istoria filozofică și politică a colonizărilor și comerțului europenilor în cele două Indii.*

[3] Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.

ciudat, sfîntul Augustin. Spunea că are un sistem. Încolo era un mare pungaș. Un pungaș filozof. Nuanța asta există. Vă aduceți aminte : pretindea că a făcut, războiul ; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu știu care regiment, al 6-lea sau al 9-lea, și rămînind singur în fața unui escadron de husari ai morții, acoperise cu trupul său și salvase, strecurîndu-se printre șrapnele, „pe un general grav rănit". De-acolo venea firma strălucitoare de pe fațadă și numele de „*Cîrciuma la sergentul de la Waterloo*", care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic și bonapartist. Subscrisese pentru lagărul de ocrotire [1]. Se spunea în sat că învățase ca să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învățase numai cum să ajungă hangiu. Pușlamaua asta corcită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles ; stătea călare cu seninătate pe două granițe. Cunoaștem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puțin. Fluxul și refluxul, drumul întortocheat, aventura, alcătuiau elementul existenței sale ; o conștiință încărcată are drept urmare o viață destrămată ; și, pe cît se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rîndul acelor cantinieri hrăpăreți despre care am mai pomenit, iscoditori, făcînd negoț cu unii, jefuindu-i pe alții, mergînd cu tot neamul, bărbat, nevastă și copii, în vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marș, știind să se aciueze totdeauna pe lîngă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise cîte ceva", a deschis cîrciuma din Montfermeil.

„Agoniseala" lui, alcătuită din pungi și din ceasuri, din inele de aur și din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămînțate cu cadavre, nu totaliza o sumă prea mare și nu-l dusese prea departe pe cantinierul ajuns cîrciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoțită de-o înjurătură, îți amintea de cazarmă și, însoțită de semnul

---

[1] Lagăr înjghebat în America, sub restaurație, pentru bonapartiștii liberali.

crucii, îți amintea de seminar. Vorbea frumos. Lăsa să se creadă că e învățat. Cu toate astea, învățătorul băgase de seamă că făcea „greșeli de acord". Întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori și-acolo greșeli de ortografie. Thénardier era șiret, mîncăcios, trîndav, îndemînatic. Nu-și disprețuia servitoarele — ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai țină nici una. Uriașa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab și gălbejit trebuie neapărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean și chibzuit, era un ticălos dintre cei ce știu să se stăpînească. E speța cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu fățărnicie.

Asta nu înseamnează că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puțin tot atît de tare ca și nevastă-sa ; dar lucrul se întîmpla foarte rar ; și în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simțea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovățesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întîmplă lor, și care sînt gata oricînd să arunce asupra primului venit, ca pe un țap ispășitor, toate dezamăgirile, înfrîngerile și nenorocirile vieții lor, pentru că tot acest venin creștea în el și-i clocotea pe buze și în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însușiri ale sale, Thénardier era atent și pătrunzător, tăcut sau vorbăreț, după împrejurări, și totdeauna de-o inteligență deosebită. Avea ceva din privirea marinarilor obișnuiți să privească prin ochean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întîia dată în cîrciumă spunea, văzînd-o pe Thénardiera : „Iată stăpînul casei !" Se înșela. Nu era nici măcar stăpînă. Stăpînul și stăpîna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acțiune magnetică nevăzută și neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, cîteodată doar un semn ; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-și dea prea bine seama, un fel de ființă ciudată și atotputernică. Ea avea virtuți, dar în felul ei ; n-ar fi fost niciodată de altă

părere — decît „domnul Thénardier“ asupra vreunui amănunt — presupunere de altminteri de neîngăduit — și nici nu și-ar fi înfruntat față de alții bărbatul în nici o privință. „la fața străinilor“ nu săvîrșea niciodată greșeala pe care o fac adesea femeile și care, în grai parlamentar, însemnează „ a lăsa coroana descoperită“. Deși înțelegerea lor deplină nu avea drept urmare decît răul, în supunerea Thénardierei față de soțul ei era și oarecare contemplație. Muntele ăsta de zgomot și de carne se mișca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic și caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal : adorația materiei pentru spirit ; deoarece anumite urîțenii au rostul lor în însăși adîncurile frumuseții veșnice. În Thénardier se găsea necunoscutul ; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă ; alteori îl simțea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-și iubea decît copiii ei și nu se temea decît de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei și, cum se va vedea, n-ajungea pînă la băieți. Bărbatul n-avea decît un gînd : să se îmbogățească.

Nu izbutea de loc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina ; în Elveția sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvîrlit soarta.

Desigur că vorba „hangiu“ e întrebuințată aici într-un înțeles mărginit și nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo mie cinci sute de franci ; datorii supărătoare, care-l nelinișteau.

Oricît de nedreaptă și de îndîrjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier făcea parte dintre oamenii care înțelegeau cel mai bine, cel mai temeinic și în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare și o marfă la popoarele civilizate : ospitalitatea. Încolo, braconier încercat și țintaș vestit. Avea un fel de rîs rece și domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu țișneau uneori dintr-însul ca niște licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevestii-si. „Datoria hangiului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime și în șoaptă, este să vîndă celui dintîi venit mîncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare, jupîneasă, purici și zîmbet ; să-i oprească pe trecători, să deșerte pungile slăbuțe și să le ușureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbați, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii ; să pună la socoteală deschisul și închisul ferestrei, colțul căminului, jilțul, scaunul, scăunelul, scăunașul, salteaua de puf, mindirul și maldărul de paie ; să știe de cîți bani se uzează oglinda în care se privește mușteriul și, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar și muștele pe care le mănîncă cîinele lui..."

Bărbatul ăsta și femeia lui erau vicleșugul și turbarea împreunate, împerechere respingătoare și cumplită.

Pe cînd bărbatul cugeta și punea totul la cale, Thénardiera habar n-avea de creditorii absenți, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mîine, și trăia din plin clipa de față.

Așa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amîndoi, ca o vietate turtită în același timp de-o piatră de moară și ciopîrțită de un clește. Bărbatul și femeia aveau fiecare felul lui de a se purta ; femeia o stîlcea în bătăi, iar soțul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gîfîia, muta lucrurile din loc și, așa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Nici un pic de milă ; o stăpînă neîndurătoare, un stăpîn plin de venin. Cîrciuma Thénardier era parcă o pînză de păianjen în care Cosette era prinsă și tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nici o vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu cînd se trezesc în zori, atît de mici și de goale printre oameni ?

III

OAMENILOR LE TREBUIE VIN, IAR CAILOR APĂ

Sosiră alți patru călători.

Cosette era îngîndurată și tristă ; cu toate că n-avea decît opt ani, suferise atît de mult, încît cădea pe gînduri ; avea atunci înfățișarea jalnică a unei femei bătrîne.

Avea un ochi învinețit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpînă să spună din cînd în cînd ; „E slută rău cu vînătaia aia la ochi !"

Cosette se gîndea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neașteptate oalele și carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci și că nu mai rămăseseră de loc apă în ciubăr.

Ceea ce o liniștea puțin, era faptul că nu se bea prea multă apă în casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetați, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decît ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atîția băutori de vin, ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuși o clipă cînd fata se cutremură : Thénardiera săltă capacul unei cratițe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar și se apropie repede de ciubăr. Întoarse canaua. Fata ridicase capul și-i urmărea toate mișcările. Un fir subțire de apă curse din ciubăr și umplu paharul pe jumătate.

— Uite, spuse ea, nu mai e apă !

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.

— Atîta pagubă ! adăugă Thénardiera, uitîndu-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă și-atîta !

Cosette își văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simți cum i se zbate inima în piept de neliniște.

Număra minutele care se scurgeau și grozav ar fi vrut să fie dimineață.

Din cînd în cînd, cîte-un bețivan se uita în stradă și exclama : „E întuneric beznă", sau : „Ar trebui să ai ochi de pisică să poți merge pe drum fără felinar la ora asta !"

Și Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanți care trăsese la han, intră și spuse cu glas aspru :

— Calul meu n-a fost adăpat !
— Ba da, spuse Thénardiera.
— Eu îţi spun că nu, mătuşă ! zise negustorul.
Cosette ieşi de sub masă.
— Ba da, domnule ! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină ; chiar eu i-am dat de băut ; am şi vorbit cu el.
Nu era adevărat. Cosette minţea.
— Ia te uită la ea ! E cît pumnul de mică şi spune o minciună cît casa de mare, zise negustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră ! Cînd nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.
Cosette stărui şi adăugă cu un glas răguşit de emoţie şi care abia se auzea :
— Ba a băut chiar bine !
— Haide ! zise negustorul furios. Ia mai slăbeşte-mă ! Să i se dea apă calului şi gata !
Cosette se băgă iar sub masă.
— Da, cam aşa e ! spuse Thénardiera. Dacă dobitocul n-a băut, trebuie să bea. Pe urmă, uitîndu-se împrejur : Ei, dar unde-i fata aia ? Se plecă şi-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele beţivilor. Hei, vii odată ? strigă Thénardiera.
Cosette ieşi din ascunzătoarea în care se vîrîse. Thénardiera adăugă :
— Domnişoară... Scîrţ, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul !
— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.
Thénardiera deschise larg uşa dinspre stradă :
— Ei, haide, du-te de adă !
Cosette lăsă capul în jos şi se duse să ia o găleată goală de lîngă sobă.
Găleata asta era mai mare decît Cosette, şi fata ar fi putut să intre toată în ea.
Thénardiera se întoarse iarăşi la cuptor şi gustă cu o lingură de lemn mîncarea din cratiţă, bombănind mereu :
— E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rîntaşul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper şi

nişte usturoi. Uite, domnişoară Broască-rîioasă, spuse ea, cînd te întorci să cumperi o pîine mare de la brutărie. Ţine banii !

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a şorţului ; luă banii fără să sufle un cuvînt şi-i băgă în acest buzunar.

Pe urmă rămase nemişcată, cu găleata în mînă, în faţa uşii deschise. Parcă aştepta să-i vină cineva într-ajutor.

— Hai, du-te o dată ! strigă Thénardiera.

Cosette ieşi. Uşa se închise la loc.

IV

O PĂPUŞĂ INTRĂ ÎN SCENĂ

Rîndul de dughene aşezate în bătaia vîntului pornea de la biserică şi se întindea, cum vă aduceţi aminte, pînă la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curînd la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate luminate cu lumînări care ardeau în pîlnii de hîrtie, ceea ce — cum spunea învăţătorul din Montfermeil, care şedea atunci la o masă la Thénardier — făcea „un efect magic". Pe cer, însă, nu se vedea nici o stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în faţa uşii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunţişuri sclipind de fluturaşi poleiţi, brăţări, mărgele de sticlă şi tot felul de lucruri minunate din tinichea. În faţă, la loc de cinste, pe un fond de ştergare albe, negustorul aşezase o păpuşă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat şi cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermil vreo mamă atît de bogată sau atît de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine şi Azelma o priviseră în neştire ceasuri întregi. Cosette — e drept, numai pe furiş — îndrăznise s-o privească şi ea.

În clipa cînd Cosette ieşi cu găleata în mînă, aşa amărîtă şi copleşită cum era, nu se putu stăpîni să nu-şi arunce ochii spre această minunată păpuşă, spre „doamna",

cea mai frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiță rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpușa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat ; păpușa nu era păpușă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăția, fericirea, i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atît de adînc cufundată în mizeria ei jalnică și rece. Cosette măsura, cu înțelegerea neștiutoare și tristă a copilăriei, prăpastia care o despărțea de păpușă. Își spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prințesă ca să poată avea un „lucru" ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted și își spunea : „Ce fericită trebuie să fie păpușa asta !" Nu-și putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cît se uita mai mult, cu atît rămînea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau și alte păpuși, în spatele celei mari, care i se păreau zîne și îngeri. Negustorul, care-și făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, pînă și treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate :

— Ce, toanto, n-ai mai plecat ? Stai că-ți arăt eu ție ! Ce dracu faci acolo ? Șterge-o numaidecît, jigodie !

Thénardiera se uitase în stradă și o zărise pe Cosette în extaz.

Cosette o luă la fugă cu găleata, alergînd cît o țineau picioarele.

V

FETIȚA SINGURĂ

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lîngă Chelles.

Nu se mai opri la nici un galantar. Cît timp se mai afla pe ulița Boulanger și prin preajma bisericii, galantarele luminate, îi arătau drumul ; curînd însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni

în întuneric. Pătrunse în el. Atîta doar, că, simțind cum o anume tulburare punea stăpînire pe dînsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cît putea de tare toarta găleții. Făcea un zgomot care-i ținea de urît.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adînc. Ulițele erau pustii. Se întîlni totuși cu o femeie care întoarse capul după ea și stătu locului, bolborosind printre buze : „Unde s-o fi ducînd fetița asta ? O fi vreo stafie ? Apoi recunoscînd-o pe Cosette : Ia te uită ! zise ea. E Ciocîrlia !“

Cosette străbătu astfel labirintul de ulițe întortocheate și pustii cu care sfîrșește înspre Chelles comuna Montfermeil. Atîta vreme cît pe o parte și alta a drumului fuseseră case și chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici și colo, cîte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon — era lumină și viață ; erau oameni acolo , asta o liniștea. Totuși, cu cît înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungînd dincolo de colțul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie ; i se părea acum peste putință să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, își trecu mîna prin păr și începu să se scarpine încetișor, gest caracteristic copiilor îngroziți și nehotărîți.

Nu mai era în Montfermeil ; era pe cîmp. Înaintea ei se întindea spațiul întunecos și pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice și poate și de strigoi. Se uită bine, auzi foșnetul sălbăticiunilor prin iarbă și văzu deslușit strigoii mișcîndu-se printre copaci. Atunci puse mîna pe găleată ; frica îi dădea curaj , „Ei am să-i spun că nu mai era apă !“ zise ea. Și porni hotărîtă înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de pași că se opri iarăși, și începu din nou să se scarpine în cap. De rîndul ăsta o vedea pe Thénardiera, hîdă, cu botul ei de hienă și cu văpaia furiei în ochi. Fata se uită cu groază înainte și înapoi. Ce să facă ? Cum să iasă din încurcătură ? Încotro s-o apuce ? Înaintea ei spectrul Thénardierei ; în spatele ei, toate nălucile întunericului și ale pădurii. Și se dădu înapoi în fața Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor și porni în goană. Ieși din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergînd, nemaiuitîndu-se la nimic, nemaiascultînd nimic.

nu se opri din goană decît atunci cînd i se taie răsuflarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neştire.

Alerga şi îi venea să plîngă.

Din toate părţile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gîndea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriaşă stătea în faţa acestei fiinţe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo şapte sau opt minute de la marginea pădurii pînă la izvor. Cosette ştia drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-şi dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stînga, temîndu-se să nu vadă cine ştie ce dihănii printre crengi şi prin tufişuri. În sfîrşit, ajunse la izvor.

Era o adîncitură îngustă săpată de ape într-un pămînt argilos, adîncă de vreo două picioare, înconjurată de muşchi şi de acel soi de buruieni înalte, încreţite, cunoscute sub numele de gulerașele lui Henric al IV-lea, pardosită cu cîţiva bolovani. Un pîrîiaş ieşea din ea cu un susur liniştit.

Cosette nu zăbovi nici o clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoştea izvorul. Dibui cu mîna stîngă în întuneric trunchiul unui stejar tînăr, aplecat peste fîntînă şi de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăţă de ea şi dădu drumul găleţii în apă. Era atît de puternică încordarea prin care trecea, încît puterile i se întreiseră. Pe cînd stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul şorţului i se deşertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu şi nici nu-i auzi căzînd. Trase găleata aproape plină şi o aşeză pe iarbă.

Sfîrşindu-şi treaba, se simţi moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sforţare atît de mare ca să umple găleata, încît îi fu cu neputinţă să mai facă un pas. Fu nevoită să se aşeze. Se trînti pe iarbă şi rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-şi dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dînsa, apa, mişcîndu-se în găleată, făcea nişte cercuri care păreau şerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriaşi negri, ca nişte coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiță.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoştea şi care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era în adevăr foarte aproape de orizont şi trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roşeață îngrozitoare. În negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vînt rece sufla dinspre cîmpie. Pădurea era cernită, fără un foşnet de frunză, fără o rază din luminile nedeslușite şi proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpînzi şi pipernicíți şuierau prin rarişti. Sub bătaia crivățului, ierburile înalte se frămîntau ca țiparii. Mărăcinii se răsuceau ca nişte brațe lungi, înarmate cu gheare, încercînd să apuce prada. Cîteva buruieni uscate, mînate de vînt, zburau repede, fugind parcă înspăimîntate din fața cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai priveliști lugubre.

Întunericul era ameţitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avîntă în noapte, încearcă o strîngere de inimă. Cînd ochiul vede negru, mintea se întunecă. În timpul eclipsei, pe întuneric, in opacitatea funinginei, chiar şi cei mai puternici se simt neliniştiţi. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele şi copacii sînt două desişuri care înspăimîntă. O lume de himere se naşte în adîncul nelămurit. Neînțelesul se conturează la cîțiva paşi de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spaţiu sau în propria ta minte ceva nedeslușit şi de neînțeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc ameninţări de groază. Adulmeci revărsarea marelui vid întunecat. Ți-e frică şi eşti dornic să priveşti îndărăt. Văgăunile nopţii, lucrurile devenite înspăimîntătoare, siluetele tăcute care se risipesc cînd te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mînie, băltoace fumurii, lugubrul aşternut peste tristețe, imensitatea de mormînt a tăcerii, toate viețuitoarele necunoscute cu putință, ramuri misterioase ce se lasă asupră-ţi, cioturi înfricoșătoare de copaci, mănun-

chiuri de buruieni înfiorate — în fața tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară și să nu presimtă apropierea spaimei. Încerci un simțămînt apăsător, ca și cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sînt apocalipsuri, iar fîlfiitul de aripi al inimii unei făpturi atît de mici stîrnește un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-și dea seama de ceea ce i se întîmplă, Cosette se simțea copleșită de această nesfîrșire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decît groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudățenia fiorului care-o îngheța pînă-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simțea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeași oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare — unu, doi, trei, patru, pînă la zece — iar cînd sfîrși, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-și dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simți că-i îngheață mîinile, care i se udaseră cînd scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleși frica, o frică firească, covîrșitoare. Nu mai avea decît un singur gînd — să fugă ; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul cîmpului, pînă în dreptul caselor, pînă sub ferestre, pînă la luminile aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în fața ei. Dar frica ei de Thénardieră era atît de mare, încît n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amîndouă mîinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel cîțiva pași, dar găleata era plină și grea ; fu nevoită s-o lase iarăși jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta și-o porni iar la drum, de rîndul ăsta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După cîteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă ; greutatea găleții îi întindea și-i înțepenea brațele slă-

buțe ; minerul de fier îi amorțea și făcea să-i înghețe și mai tare mînuțele ude ; din cînd în cînd era nevoită să se oprească și, de cîte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească : era un copil de opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întîmplare.

Și, vai, fără îndoială, mama ei.

Fiindcă sînt unele întîmplări care-i fac pe morți să deschidă ochii în mormînt.

Cosette răsuflă cu un fel de horcăit dureros ; suspinele i se urcau în gîtlej, dar nu avea curajul să plîngă, atît de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-și închipuie întotdeauna că Thénardiera era de față.

Totuși nu putea face un drum prea lung în felul ăsta și mergea destul de încet. Se silea să-și micșoreze popasurile și să meargă cît mai mult între ele. Se gîndea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil și că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală și încă nu ieșise din pădure. Ajungînd lîngă un castan bătrîn pe care-l știa, făcu un ultim popas, mai mare decît celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă își adună toate puterile, apucă din nou găleata și porni iarăși, plină de curaj, la drum. Totuși, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpîni să nu strige : „O, Doamne, Dumnezeule !"

În clipa aceea simți că găleata nu mai atîrna greu. O mînă, care i se păru enormă, o apucase de toartă și o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare și dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei și pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleții pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în fața tuturor întîmplărilor vieții. Fetița nu se înfricoșă.

VI

ÎN CARE DOVEDEŞTE POATE INTELIGENŢA LUI BOULATRUELLE

În după amiaza aceleiaşi zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puţin umblată a bulevardului l'Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuinţă şi părea că se opreşte mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acela singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca şi în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerşetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curăţenie. Un amestec desul de neobişnuit, care insuflă inimilor înţelegătoare îndoitul respect pe care-l încercăm faţă de cineva foarte nevoiaş şi faţă de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot şi mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenuşii la genunchi, ciorapi negri de lînă şi pantofi groşi cu catarame de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigraţie. După părul lui alb de tot, după fruntea zbîrcită, după buzele palide, după faţa lui care arăta descurajare şi silă de viaţă, părea să aibă peste şaizeci de ani. După mersul lui hotărît, deşi domol, după vigoarea neobişnuită întipărită în toate mişcările sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor şi aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strîngeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea a fi modestie.

În adîncul privirii sale stăruia nu ştiu ce seninătate tristă. În mîna stîngă avea un pachet mic, legat într-o basma ; mîna dreaptă şi-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul

meşteşug şi nu era prea urît la înfăţişare ; i se tăiaseră nodurile şi i se făcuse, cu ceară roşie, o măciulie ca de mărgean ; era un toiag şi părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puţini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuşi mai dornic să-i ocolească decît să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-Roy [1]. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fără nici o abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura şi cavalcada regală trecînd în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ţinea loc de ceasornic şi de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea : „E ora două ; iată-l că se-ntoarce la Tuilerii".

Unii alergau, alţii se aliniau ; pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariţia şi dispariţia lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul ; neputînd să meargă, voia să alerge ; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniştit şi sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colţul din fund, în dreapta, pe nişte perne îmbrăcate în atlaz alb, se vedea o faţă lată, hotărîtă şi rumenă, o frunte tînără cu părul dat pe spate şi pudrat, după moda timpului, o privire mîndră, aspră şi ascuţită, un zîmbet de cărturar, doi epoleţi laţi cu găietane ce fluturau pe o haină obişnuită, crucea sfîntului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a sfîntului spirit, un pîntec respectabil şi un cordon albastru, lat ; era regele. Cînd ieşea din Paris, îşi ţinea pălăria cu pene albe pe genunchii înfăşuraţi în jambiere englezeşti înalte ; cînd intra din nou în oraş, îşi punea pălăria pe cap, salutînd rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Cînd a apărut pentru întîia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această

[1] Orăşel la sud-est de Paris, pe Sena.

exclamație a unui mahalagiu către însoțitorul său : „Grăsunul ăsta reprezintă stăpînirea !“

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la aceeași oră, era așadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital.

Fără îndoială, trecătorul cu redingota galbenă nu era de prin partea locului și probabil nici din Paris, pentru că nu cunoștea amănuntul acesta. La ceasurile două, cînd trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtrière[1], el păru surprins și aproape înspăimîntat. Era singur pe alee ; se ascunse repede după un colț al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Hâvré să-l zărească. Domnul duce d'Hâvré, în calitate de ofițer de serviciu în ziua aceea, ședea în trăsură în fața regelui. Îi spuse maiestății-sale : „Iată un individ cu o mutră cam suspectă !“ Polițiștii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră și ei, și unul dintre dînșii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduțele singuratice ale cartierului și, cum ziua era pe sfîrșite, agentul îi pierdu urma — cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Anglès, ministru de stat și prefect al poliției.

Cînd omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuți pasul, întorcîndu-se totuși de cîteva ori spre a se încredința că nu mai era urmărit. La ceasurile patru și un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin fața teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnași*. Afișul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenția, deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planchette și intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenței pentru Lagny. Diligența pleca la patru și jumătate. Caii erau înhămați, iar călătorii chemați de către surugiu se urcau grăbiți pe scara înaltă de fier a trăsurii.

Omul întrebă :

— Mai aveți vreun loc ?

---

[1] Azil de bătrîne și spital de boli nervoase în sud-estul Parisului (malul stîng al Senei), întemeiat în secolul al XVII-lea în localul unei foste pulberării.

— Unul singur, lîngă mine, pe capră, spuse vizitiul.
— Îl iau eu.
— Poftiţi sus !
Totuşi, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atît de mic şi-i ceru să plătească.
— Mergeţi pînă la Lagny ? întrebă vizitiul.
— Da, zise omul.
Călătorul plăti pînă la Lagny.
Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decît în monosilabe. Surugiul se mulţumi atunci să fluiere şi să-şi înjure caii.
Surugiul se înfăşură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.
Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puţin caii să răsufle, în dreptul hanului căruţaşilor, care se află în vechile clădiri ale mînăstirii regale.
— Cobor aici ! spuse omul.
Îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură. Peste o clipă se făcu nevăzut.
Nu intrase în han.
După cîteva minute, cînd trăsura porni spre Lagny, nu-l întîlniră pe uliţa principală din Chelles.
Surugiul se întoarse spre ceilalţi călători :
— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o leţcaie şi totuşi nu se uită la bani ; plăteşte pînă la Lagny şi se dă jos la Chelles. E noapte, casele sînt încuiate, nu intră în han, şi nu mai dăm de loc de el. Parc-a intrat în pămînt !...
Omul nu intrase în pămînt, ci străbătuse repede, pe întuneric, uliţa cea mare din Chelles ; pe urmă o apucase la stînga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vicinal, care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.
Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucişează cu vechiul drum străjuit de pomi, care

merge de la Gagny la Lagny, auzi pașii unor trecători. Se ascunse repede într-un șanț și stătu acolo pînă ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau cîteva stele pe cer.

De-acolo începea urcușul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste cîmp și se îndreptă cu pași mari spre pădure.

Cînd ajunse în pădure, își încetini pasul și începu să se uite cu băgare de seamă la toți copacii, înaintînd pas cu pas, parc-ar fi căutat și urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit și stătu locului, nehotărît. În cele din urmă, tot dibuind încoace și-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioși. Se apropie repede de acești bolovani și-i cercetă cu luare-aminte în întunericul nopții, ca și cum i-ar fi trecut în revistă. La cîțiva pași de grămada de bolovani se afla un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sînt un fel de negi al regnului vegetal. Se duse la copac și-i pipăi scoarța cu mîna, vrînd parcă să recunoască și să numere toți negii.

În fața acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea și care fusese bandajat cu o bucată de tablă bătută în cuie. Se ridică în vîrful picioarelor și pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de cîteva ori cu piciorul locul dintre copac și bolovani, ca și cum ar fi vrut să se încredințeze că pămîntul n-a fost răscolit de curînd.

Apoi se uită de jur împrejur și o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întîlni pe Cosette.

Mergînd prin hățiș spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mișcîndu-se și gemînd, punînd jos o povară, apoi ridicînd-o din nou și pornind mai departe. Se apropie și băgă de seamă că era un copilaș care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lîngă copil și apucă în tăcere toarta găleții.

VII

COSETTE ŞI NECUNOSCUTUL LAOLALTĂ, ÎN UMBRĂ

Aşa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică.

Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă şi joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetiţo !

Cosette îşi ridică fruntea şi răspunse :

— Da, domnule.

— Dă-o încoa, continuă omul. Am să ţi-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mînă. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinţi. Apoi adăugă : Cîţi ani ai, mititico ?

— Opt ani, domnule.

— Şi vii de departe ?

— De la izvorul din pădure.

— Şi te duci departe ?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată :

— Va să zică, n-ai mamă ?

— Nu ştiu, răspunse fetiţa. Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue : Nu cred. Ceilalţi au. Eu nu am. Şi după o pauză, urmă : Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă şi-şi puse amîndouă mîinile pe umerii fetiţei, silindu-se s-o privească şi să-i vadă faţa în întuneric. Chipul slab şi firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă şi vînătă a cerului.

— Cum te cheamă ? rosti omul.

— Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi îşi luă mîinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata şi porni din nou. După o clipă, întrebă :

— Unde locuieşti tu, fetiţo ?

— La Montfermeil, dacă ştiţi unde e.

— Într-acolo mergem ?

— Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză și începu iar :

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure ?

— Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simțea cu toate astea un tremur neobișnuit :

— Și ce face doamna Thénardier asta ?

— E stăpîna mea, spuse fetița. Ține hanul.

— Hanul ? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Du-mă acolo.

— Acolo mergem, spuse fetița.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ținea de el fără greutate. Nu mai simțea oboseala. Din timp în timp își ridica ochii spre el cu un fel de liniște și încredere nespusă. Nu o învățase niciodată nimeni să se îndrepte spre providență și să se roage. Simțea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, și care se îndrepta spre cer.

Trecuseră cîteva minute. Omul continuă :

— Doamna Thénardier n-are servitoare ?

— Nu, domnule.

— Ești singură acolo la ea ?

— Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul :

— Adică mai sînt două fetițe.

— Care fetițe ?

— Ponine și Zelma.

Fetița simplifica in felul acesta numele romanțioase, scumpe doamnei Thénardier.

— Cine sînt Ponine și Zelma ?

— Sînt domnișoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

— Și astea ce fac ?

— Ah, spuse fetița, au păpuși frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel... Se joacă, se distrează.

— Toată ziua ?

— Da, domnule.

— Şi tu ?

— Eu muncesc.

— Toată ziua ?

Fetiţa ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopţii şi răspunse blînd :

— Da, domnule. Urmă, după un răspuns : Uneori, după ce-am isprăvit treaba, şi dacă vor ei, mă joc şi eu.

— Şi cum te joci ?

— Aşa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine şi Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpuşile lor. N-am decît o săbiuţă de plumb, uite atît de mică.

Fetiţa îşi arătă degetul cel mic.

— Şi care nu taie ?

— Ba da, domnule, taie salată şi capetele de muşte.

Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin faţa brutăriei, dar Cosette nu se mai gîndi la pîinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări şi se cufundase acum într-o tăcere posomorîtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjghebate în stradă şi o întrebă pe Cosette :

— E zi de bîlci ?

— Nu, domnule, azi e Crăciunul.

Cînd se apropiară de han, Cosette îi întinse mîna cu sfială.

— Domnule !

— Ce e, fetiţo ?

— Uite, am ajuns aproape de casă.

— Ei, şi ?

— Vreţi să mă lăsaţi acum să-mi iau găleata ?

— De ce ?

— Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a dus-o altcineva o să mă bată.

Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în faţa cîrciumii.

VIII

NEAJUNSUL DE A GĂZDUI UN SĂRAC CARE POATE CĂ E BOGAT

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpușa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătu în ușă. Aceasta se deschise și doamna Thénardier apăru cu o lumînare în mînă :

— Aha, tu ești, netrebnico ! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit ! Ai căscat gura, javră !

— Doamnă, spuse Cosette tremurînd, uite un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier își înlocui repede mutra posacă printr-o strîmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, și-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

— Dumneavoastră sînteți ? spuse ea.

— Da, doamnă, răspunse omul, ducînd mîna la pălărie

Călătorii bogați nu sînt atît de politicoși. Gestul ăsta hainele și bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspectă dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strîmbătura binevoitoare de pe față și să apară din nou în locul ei expresia posacă. Urmă cu o voce seacă :

— Intră, omule !

„Omul" intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot și pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mișcare din cap, o strîmbătură din nas și o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruțașii, îi răspunse prin acea mișcare imperceptibilă a degetului arătător, care, întărită cu încrețitura buzelor înseamnă în asemenea cazuri : „Pîrlit de-a binelea". Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare :

— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

— Puneți-mă unde vreți, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

— Doi franci !

— Doi franci. Fie !

— S-a făcut.

— Doi franci ! spuse încet un căruțaș doamnei Thénardier. Dar nu costă decît un franc.

— Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puțin.

— E adevărat, adăugă cu blîndețe bărbatu-său. Oameni de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-și lăsase pachetul și bățul pe o bancă, omul se așezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin și un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă se dusese el singur s-o ducă afară calului. Cosette își luase locul sub masa de bucătărie și lucrul.

Omul, care abia își muiase buzele în paharul cu vin pe care și-l turnase, se uita la copil cu o atenție ciudată.

Cosette era urîtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguță. Am schițat mai înainte chipul ei mic și întunecat. Cosette era slabă și gălbejită ; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu șase. Ochii ei mari, cufundați într-un fel de umbră adîncă, erau aproape stinși de atîta plîns. Colțurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnații și bolnavii fără scăpare. Mîinile îi erau așa cum ghicise maică-sa, „mîncate de degerături". Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele și făcea să pară și mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura totdeauna de frig, luase obiceiul să-și strîngă genunchii unul lîngă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decît o zdreanță, care vara ți-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decît pînză găurită, nici un petic de lînă. Ici-colo i se vedea pielea și peste tot se puteau observa vînătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roșii și slăbănoage. Scobitura claviculelor îți făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfățișarea, glasul, pauzele dintre un cuvînt și altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mișcare, arătau și tălmăceau un singur gînd : teama.

Teama pusese stăpînire pe ea ; era, ca să spunem așa, învăluită în teamă ; teama îi strîngea coatele de șolduri, îi ascundea călcîiele sub fustă, o făcea să ocupe cît mai puțin loc cu putință, n-o lăsa să răsufle decît atît cît avea neapărat nevoie și ajunsese să fie ceea ce am putea

numi „firescul ei", care nu putea să se schimbe, ci numai să crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teama asta era atît de mare, încît după ce sosise, așa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atît de posomorîtă și uneori atît de tragică, încît părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tîmpită sau într-un demon.

Am spus că nu știuse niciodată ce înseamnă să se roage și că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme ?" spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

— Na, că uitasem ! Unde e pîinea ? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, cînd doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieșea repede de sub masă. Uitase cu totul de pîine. Se folosi de vicleșugul copiilor care sînt totdeauna cu frica în sîn. Minți.

— Brutăria era închisă, doamnă.

— Trebuia să bați la ușă.

— Am bătut, doamnă.

— Ei, și ?

— N-a deschis.

— Am să aflu eu mîine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, și dacă minți, am să-ți arăt eu ție ! Pînă una-alta, ia dă-mi cele șaptezeci și cinci de centime.

Cosette își vîrî mîna în buzunarul șorțului și se înverzi. Moneda de șaptezeci și cinci de centime nu mai era acolo.

— Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi ?

Cosette își întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întîmplase oare cu moneda aceea ? Biata fetiță nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

— Nu cumva ai pierdut banii ? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gînd să mi-i furi ?

Spunînd aceasta, întinse mîna spre un gîrbaci, care era agățat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere să strige :

— Iertare ! Doamnă ! Doamnă ! N-am să mai fac !

Doamna Thénardier luă gîrbaciul din cui

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalţi beau, jucau cărţi şi nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimîntată în colţul de lîngă vatră, încercînd să-şi ferească şi să-şi ascundă mîinile şi picioarele goale. Thénardiera ridică braţul.

— Iertaţi-mă, doamnă, spuse omul, dar acum cîteva clipe am văzut căzînd ceva din buzunarul şorţului fetiţei. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se aplecă, prefăcîndu-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată ! urmă el, ridicîndu-se.

Şi-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

— Da, asta e, spuse ea

Nu era aceeaşi, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de cîştig. Puse banul în buzunar şi se mărgini să-i arunce fetiţei o privire sălbatică, spunîndu-i :

— Vezi să nu ţi se mai întîmple şi altă dată !

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcuşul" ei ; şi ochii fetiţei, mari, aţintiţi asupra călătorului necunoscut, căpătară o expresie pe care n-o mai avuseseră niciodată. Nu era deocamdată decît o mirare naivă, dar în care se amesteca şi un fel de încredere plină de uimire.

— Nu vrei să mănînci ? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gînduri.

— Cine mai e şi omul ăsta ? mormăi ea printre dinţi. Cine ştie ce sărac lipit e ! N-are parale nici ca să mănînce. O să-mi plătească cel puţin odaia ? Tot e bine că nu s-a gîndit să fure banii de pe jos.

În acest timp, uşa se deschise şi intrară Eponine şi Azelma.

Erau două fetițe, cu adevărat drăguțe, părînd mai degrabă orășence decît țărance, incintătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amîndouă, curate, durdulii, rumene și sănătoase, o plăcere să le privești. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atîta grijă părintească, încît grosimea stofei nu strica întru nimic gingășia cu care erau croite rochiile. Și ținuse seama de iarnă, fără a se uita de primăvară. Fetițele astea răspîndeau lumină. Pe lîngă asta, erau ca niște domnițe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sînt stăpîne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste :

— Ei, iată-vă și pe voi !

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mîngîie părul, le potrivi funda și le dădu drumul, în sfîrșit, cu acel fel drăgăstos de a le zgîlții, care e numai al mamelor, rostind :

— Vai, ce înzorzonate sînt !

Se așezară amîndouă la gura vetrei. Aveau o păpușă pe care o învîrteau și o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp, Cosette își ridica ochii de pe împletitură și cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine și Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decît un cîine. Fetițele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci și patru de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omenească ; de o parte invidia și de alta disprețul.

Deși păpușa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită și spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viața ei o păpușă — „o păpușă adevărată“ — ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toți copiii.

Thénardiera, care umbla încoace și încolo prin sală, văzu deodată că micuța Cosette, în loc să lucreze, își pierde vremea uitîndu-se la fetițele care se jucau.

— Te-am prins ! strigă ea. Așa-ți vezi tu de treabă ? Am să te fac eu să lucrezi cu cîteva nuiele pe spinare !

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thénardier :

— Ei, doamnă ! spuse el zîmbind cu un aer aproape sfios. Lăsați-o să se joace !

Dacă o astfel de dorință ar fi venit din partea unui călător care ar fi mîncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin și n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorință și ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, așa că răspunse acru :

— Trebuie să muncească pentru că mănîncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

— Și ce are de făcut ? urmă străinul cu glasul acela blînd, care nu se potrivea de loc cu îmbrăcămintea lui de cerșetor și cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă :

— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic așa, și umblă cu picioarele goale.

Omul privi picioarele goale și roșii ale Cosettei și urmă :

— Cînd o să isprăvească perechea asta de ciorapi ?

— Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneșa asta !

— Și cît poate să coste perechea asta de ciorapi cînd va fi gata ?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire disprețuitoare :

— Cel puțin un franc jumătate.

— Ai da-o pentru cinci franci ? întrebă omul.

— Ce naiba ! strigă hohotind de rîs un căruțaș care asculta. Cinci franci ! Cred și eu ! Cinci piese !

Thénardier socoti nimerit să ia și el cuvîntul.

— Da, domnule, dacă așa ți se năzare, îți vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obișnuim să refuzăm nimic călătorilor.

— Ar trebui s-o plătiţi îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt şi hotărît.

— Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, şi, adăugă el, scoţind din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe masă, o plătesc. Apoi, întorcîndu-se spre Cosette: Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetiţo!

Căruţaşul fu atît de mişcat de moneda de cinci franci, încît îşi lăsă paharul deoparte şi dădu fuga s-o vadă.

— Şi totuşi aşa e! strigă el privind-o cu atenţie. O pataca adevărată! Şi nu e falsă!

Thénardier se apropie şi-şi puse liniştit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Îşi muşcă buzele şi faţa ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe:

— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc?

— Joacă-te! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

— Mulţumesc, doamnă! şopti Cosette.

Pe cînd îi mulţumea din gură doamnei Thénardier, îi mulţumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche:

— Cine-o fi omul ăsta în galben?

— Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea redingote.

Cosette îşi lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieşise din culcuşul ei. Cosette se mişca întotdeauna cît putea mai puţin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei cîteva petice şi săbiuţa ei de plumb.

Éponine şi Azelma nu erau de loc atente la cele ce se petreceau. Săvîrşiseră tocmai o operaţie foarte importantă: puseseră mîna pe pisică. Aruncaseră păpuşa pe jos şi Éponine, care era cea mai mare, înfăşă pisicuţa cu tot felul de zdrenţe şi petice roşii şi albastre, cu toate că

animalul miorlăia și se zbătea. Pe cînd se îndeletnicea cu treaba asta importantă și grea, îi spunea sorei sale, pe acel ton drăgălaș și gingaș al copiilor, a cărui grație, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci cînd vrei s-o fixezi.

— Vezi tu, surioară, păpușa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mișcă, țipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetița mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd și tu ai să te uiți la ea. Încetul cu încetul ai să-i vezi mustățile și ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada și ai să te miri. Tu ai să-mi spui : „Vai, Doamne !“ și eu am să-ți răspund : „Da, doamnă, am o fetiță care e așa. Așa sînt fetițele din ziua de azi“.

Azelma o ascultă pe Éponine, încîntată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cînte un cîntec deșucheat, de care rîdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna și cînta cu ei.

Ca păsările care își fac cuib cu orice, copiii își fac o păpușă din orice. Pe cînd Éponine și Azelma înfășau pisica, Cosette de asemenea își înfășa săbiuța. După ce isprăvi, o culcă pe braț și-i cîntă încetișor, ca s-o adoarmă.

Păpușa e una din nevoile cele mai mari și totodată unul din cele mai încîntătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveșminta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăța, a certa nițel, a legăna, a dezmierda, a adormi și a-și închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visînd și gîndind, croind mici veșminte și scutece, cosînd rochițe, bluze, pieptărașe, copilul se preschimbă în fetiță, fetița în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuși.

O fetiță fără păpușă e aproape tot atît de nenorocită și tot atît de nesuferită ca o femeie fără copii.

Așadar, Cosette își făcuse o păpușă din săbiuță.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben“.

„Bărbatul meu are dreptate, își spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sînt unii bogați așa de poznași !“

Se aşeză la masa lui.

— Domnule... spuse ea.

La cuvîntul „domnule“ bărbatul se întoarse. Doamna Thénardier nu-i spusese pînă atunci decît „omule“.

— Domnule, urmă ea luîndu-şi un aer dulceag, care era şi mai supărător decît aerul fioros, vezi dumneata, vreau şi eu ca fetiţa să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetiţa nu e, deci, a dumitale ? întrebă omul.

— Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule ! E un copil sărac, pe care l-am strîns de pe drumuri, aşa, din omenie. E un copil tîmpit. Are, cu siguranţă, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem şi noi ce putem pentru ea, că nici noi nu sîntem bogaţi. Degeaba am scris la ea acasă, că de şase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

— Ah ! spuse omul şi căzu din nou pe gînduri.

— Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Şi-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversaţii, Cosette, ca şi cum ar fi fost înştiinţată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo cîteva cuvinte.

Cei de la mese, aproape beţi cu toţii, repetau refrenul lor neruşinat, cu o veselie sporită. Era un cîntec de beţie, în care erau amestecaţi fecioara Maria şi copilul Isus. Thénardiera se dusese să facă şi ea puţin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrîngea în privirea ei fixă ; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse, şi, pe cînd le legăna, cînta încetişor : „Mama mea a murit ! Mama mea a murit ! Mama mea a murit !“

În urma rugăminţilor repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul“, primi în sfîrşit să mănînce.

— Ce doreşte domnul ?

— Pîine şi brînză, spuse omul.

„E cu siguranță un pîrlit !“ își zise Thénardiera.

Bețivii cîntau mai departe cîntecul lor, iar sub masă fetița și-l cînta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse și zări păpușa fetițelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică și o puseseră jos la cîțiva pași de masa de bucătărie.

Dădu atunci drumul săbiuței înfășate, care n-o mai mulțumea decît pe jumătate, și își plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thénardier vorbea în șoaptă cu bărbatul ei și numărau banii. Ponine și Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mîncau, sau beau, sau cîntau, așa că nici o privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nici o clipă de pierdut. Ieși de sub masă, tîrîndu-se pe brînci, se mai încredință o dată că nu o pîndea nimeni, apoi se strecură cu repeziciune pînă la păpușă și o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemișcată, întoarsă așa fel încît păpușa pe care o ținea în brațe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpușă era atît de rară pentru ea, încît avea toată violența unei voluptăți.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-și mînca pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ținu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpușii se vedea și că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu și luminos ce ieșea din umbră izbi cu putere privirea Azelmei, care-i spuse Époninei :

— Ia te uită, surioară !

Cele două fetițe se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpușa !

Éponine se ridică și, fără să lase din mînă pisica, merse spre maică-sa și începu s-o tragă de fustă.

— Lasă-mă în pace ! spuse mama. Ce vrei de la mine ?

— Mamă, spuse fetița, ia te uită !

Și o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea și nu auzea nimic.

Fața doamnei Thénardier luă acea înfățișare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuiește din amestecul cumplitului cu nimicurile vieții.

De data asta mîndria rănită îi biciuia și mai mult mînia. Cosette întrecuse orice măsură ; Cosette se atinsese de păpușa „domnișoarelor".

O împărăteasă care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfățișare. Strigă cu un glas răgușit de supărare :

— Cosette !

Cosette tresări ca și cum s-ar fi cutremurat pămîntul sub ea și se întoarse.

— Cosette ! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpușa și o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, își împreună mîinile și, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vîrsta ei, și le frînse de disperare, apoi făcu ceea ce nici una din emoțiile zilei, pierderea banilor, nici amenințarea cu gîrbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărîseră s-o facă : plînse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare :

— Ce s-a întîmplat ? o întrebă el pe doamna Thénardier.

— Nu vezi ? îi spuse doamna Thénardier, arătînd cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

— Ei bine, și ce-i cu asta ? urmă omul.

— Nespălata asta, răspunse Thénardiera, și-a îngăduit să pună mîna pe păpușa copiilor !

— Atîta gălăgie pentru un fleac ! spuse omul. Ei, și ce e dacă se joacă cu păpușa asta ?

— A atins-o cu mîinile ei murdare ! urmă Thénardiera. Cu mîinile ei scîrboase...

Cosette începu să plîngă și mai tare.

— Să taci din gură ! strigă doamna Thénardier.

Omul se duse drept la ușă, o deschise și ieși. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiță să urle.

Ușa se deschise și omul apăru din nou. Ținea în miini păpușa cea minunată despre care am vorbit, și pe care toți țincii din sat o priveau cu încîntare, încă de dimineață. O puse în picioare în fața Cosettei : îi spuse :

— Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de cînd era acolo, căzut pe gînduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atît de frumos luminată de lampioane și luminări, încît strălucea prin fereastra cîrciumii ca un far.

Cosette ridică ochii. Îl văzu pe omul care venea cu păpușa spre ea, ca și cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite : „E pentru tine !" se uită la el, se uită la păpușă, apoi se dădu înapoi încet și se trase mai adînc sub masă, lîngă zid.

Nu mai plîngea, nu mai țipa ; părea că nici nu mai îndrăznește să răsufle.

Thénardiera, Éponine și Azelma stăteau nemișcate ca niște stane de piatră. Chiar și cei de la mese rămaseră pironiți locului. În toată cîrciuma se făcuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită și mută, începea să facă iar presupuneri : „Cine o fi bătrînul ? O fi un sărac ? O fi un milionar ? Poate și una și alta, adică un hoț".

Fața bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de cîte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cîrciumarul măsură din ochi, rînd pe rînd, păpușa și călătorul ; părea că-l adulmecă pe omul acela, așa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ținu decît o clipă. Se apropie de femeie și-i spuse încet :

— Chestia aia costă cel puțin treizeci de franci. Nu-i de glumit ! Să ne punem în patru labe în fața lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pentru că nici unele, nici altele, nu știu să treacă treptat de la un sentiment la altul :

— Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blîndă, dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ți iei păpușa ?

Cosette se încumetă să iasă din vizuina ei.

— Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mîngîioasă, domnul ți-a dat o păpușă. Ia-o ! E a ta !

Cosette se uită la păpușa cea minunată cu un fel de groază. Fața îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simțea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simțit dacă i-ar fi spus cineva deodată „Fetițo, ești regina Franței !"

I se părea că dacă s-ar atinge de păpușă, păpușa ar străfulgera-o.

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că își spunea că doamna Thénardier ar certa-o și ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfîrși prin a se apropia și murmură sfioasă, întorcîndu-se spre doamna Thénardier :

— Am voie, doamnă ?

Nici un cuvînt n-ar ști să zugrăvească înfățișarea ei, în același timp deznădăjduită, îngrozită și încîntată.

— Pentru Dumnezeu ! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ți-a dat-o domnul.

— E adevărat, domnule ? întrebă Cosette. E adevărat ? E a mea, doamnă ?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atît de mișcat, încît nu vorbea ca să nu plîngă. Făcu Cosettei un semn cu capul și puse mînuța păpușii „doamnă" în mînuța ei.

Cosette își trase repede mîna, ca și cum mîna „doamnei" ar fi ars-o, și începu să se uite în jos. Sîntem siliți

să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse și apucă păpușa cu putere.

— Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrențele Cosettei întîlniră și îmbrățișară panglicile și muselina fragedă și trandafirie a păpușii.

— Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun ?

— Da, copila mea, răspunse Thénardiera.

Acum Éponine și Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rîndul.

Cosette o puse pe Catherine pe un scaun, se așeză pe jos, în fața ei și rămase acolo, nemișcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.

— Joacă-te, Cosette ! spuse străinul.

— O ! mă joc, răspunse fetița.

În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providența venită în vizită la Cosette, era urît de Thénardiera mai mult decît orice pe lume. Trebuia totuși să se stăpînească. Trecuse prin mai multe emoții decît putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-și imite soțul în toate celea, era obișnuită cu prefăcătoria. Se grăbi să-și trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduința" de-a o trimite și pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi", adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducînd-o în brațe pe Catherine.

Din cînd în cînd, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-și ușureze sufletul", spunea ea. Schimba cu el cîteva cuvinte, cu atît mai furioase cu cît nu îndrăznea să le rostească tare :

— Dobitoc bătrîn ! Ce-o fi în scăfîrlia lui ? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucîndu-se ! Auzi, să-i dea păpuși ! Să-i dea păpuși de patruzeci de franci unei jigodii pe care aș da-o pe doi franci. Puțin lipsește să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry ? Are vreun rost ? N-o fi turbat moșneagul ăsta suspect ?

— De ce ? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează ! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia

mică muncind ; pe el îl distrează cînd o vede jucîndu-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plătește. Dacă moșul ăsta e filantrop, ce-ți pasă ție ? Dacă e tîmpit, nu te privește ! De ce te amesteci tu, cînd vezi că are parale ?

Vorbă de stăpîn și judecată de hangiu ; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.

Omul își pusese coatele pe masă și-și luase din nou atitudinea lui visătoare. Toți ceilalți călători, negustori și căruțași se depărtaseră puțin și nu mai cîntau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atît de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din buzunar cu atita ușurință și dăruia păpuși uriașe unor fetițe nespălate, în tîrlici, era cu siguranță un om mare și de temut.

Se scurseseră cîteva ceasuri. Slujba de miezul nopții fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, bețivii plecaseră, cîrciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în același loc și în aceeași atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atita tot. Dar de cînd plecase Cosette, nu mai scosese nici un cuvînt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din politețe și curiozitate. „O să-și petreacă noaptea în felul ăsta ?“ mormăia doamna Thénardier. Cînd ceasul sună două, se dădu bătută și-i spuse bărbatului ei : „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.“ Bărbatu-său se așeză la o masă într-un colț, aprinse o luminare și începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puțin de trei ori *Curierul francez*, de la data zilei pînă la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frămîntă, tuși, scuipă, își suflă nasul, suci scaunul ca să scîrțiie. Omul nu se mișca. „Nu cumva doarme ?“ se gîndi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier își scoase tichia de pe cap, se apropie binișor și îndrăzni să spună :

— Domnul nu se duce să se odihnească ?

„Nu se duce să se culce", i s-ar fi părut prea mult şi prea familiar. „Să se odihnească" mirosea a lux şi a stimă. Cuvintele astea au însuşirea tainică şi vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci" costă un franc ; o cameră în care „te odihneşti" costă douăzeci de franci.

— Aşa e ! spuse străinul. Ai dreptate ! Unde ţi-e grajdul ?

— Domnule, glăsui Thénardier zîmbind, am să vă conduc, domnule.

Luă luminarea, omul îşi luă pachetul şi băţul, şi Thénardier îl duse într-o odaie de la etajul întîi, care era de o rară frumuseţe, cu mobila toată de lemn de acaju, cu un pat cu perdele de stambă roşie.

— Ce va să zică asta ? întrebă călătorul.

— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea şi cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decît de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul răspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atît de puţin politicoase. Aprinse două luminări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint şi flori de lămîiţă.

— Şi asta ? Ce e asta ? întrebă străinul.

— Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mireasă a nevestei-mi.

Călătorul privi obiectul cu o căutătură care părea a spune : „Aşadar, dihania asta a fost şi ea odată fecioară !"

De altfel, Thénardier minţea. Cînd luase maghernița asta cu chirie ca să facă din ea o cîrciumă, găsise odaia împodobită aşa cum ea era acum şi cumpărase mobilele şi florile de lămîiţă, socotind că ar arunca o umbră delicată

asupra nevestei-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc : respectabilitate.

Cînd călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara“, pentru că nu voia să trateze cu o politețe lipsită de respect pe un om pe care-și propunea să-l jupoaie împărăteşte a doua zi dimineața.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Cînd auzi pasul bărbatului ei, se întoarse şi-i spuse :

— Să știi că mîine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece :

— Da pripită mai ești !

Nu-și mai spuseră nimic, și după cîteva minute stinseră luminarea.

Cît privește călătorul, acesta își puse bățul și pachetul într-un colț. După plecarea gazdei se așeză într-un jilț şi rămase cîtăva vreme gînditor. Apoi se descălță, luă o luminare, stinse pe cealaltă, împinse ușa și ieși din odaie, uitîndu-se în jurul lui, ca și cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor și ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte ușor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot și ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decît unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coșnițe vechi și de cioburi, în praf, printre pînze de păianjen, era un pat ; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieșeau paiele, și pînza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cearceafuri. Era așezată pe jos, pe dușumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie și privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adînc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puțin frig.

Ținea strîns la piept păpușa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Cînd și cînd, scotea cîte un oftat adînc, ca și cum ar fi fost gata să se trezească, și-și strîngea con-

vulsiv păpușa în brațe. Lîngă pat nu era decît un singur papuc de lemn.

Aproape de culcușul sărăcăcios al Cosetei, se afla o ușă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o ușă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei și Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băiețelul care țipase toată seara.

Străinul bănui că odaia asta dădea în aceea a soților Thénardier. Era gata să iasă, cînd privirea îi căzu pe vatră ; una din acele vetre mari, de han, în care pîlpîie întotdeauna un foc slab, atunci cînd e foc, și care sînt atît de reci la vedere. În vatra asta nu era foc ; nici măcar cenușă. Totuși, ceea ce era înăuntru atrase atenția călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălași, unul mai mare și unul mai mic ; călătorul își aminti obiceiul încîntător și străvechi al copiilor, care-și pun încălțămintea la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aștepte în întuneric cine știe ce dar strălucitor din partea zînei ocrotitoare. Éponine și Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul și-și pusese fiecare cîte un pantof în vatră.

Călătorul se aplecă.

Zîna, adică mama, trecuse pe acolo, și în fiecare pantofior se zărea strălucind cîte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouță.

Omul se ridică și era gata să plece, cînd zări în fund, departe, în colțul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urît, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt și plin de cenușă și noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mișcătoare a copiilor care pot fi înșelați întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette își pusese și ea papucul în vatră.

Ce lucru sublim și blînd e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decît deznădejdea !

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se aplecă, și puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu pași repezi.

IX

THÉNARDIER LA LUCRU

A doua zi dimineața, cu cel puțin două ceasuri înainte de-a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lîngă o lumînare, în sala scundă a cîrciumii, cu o pană în mînă, și întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adîncă, de alta acea admirație religioasă cu care privești cum se naște și se desăvîrșește o minune a minții omenești. În casă se auzea un zgomot. Ciocîrlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas și cîteva ștersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă :

Socoteala domnului de la nr. 1

Cina	*3*	*franci*
Odaia	*10*	„
Lumînarea	*5*	„
Focul	*4*	„
Serviciu	*1*	„
	Total 23	*franci*

Serviciul era scris *sirvici*.

— Douăzeci și trei de franci ! rosti nevasta cu un entuziasm amestecat cu oarecare șovăială.

Ca toți marii artiști, Thénardier nu era mulțumit.

— Pfff ! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh[1] cînd redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franța.

— Ai dreptate, domnule Thénardier, e datornicul nostru, murmură nevasta care se gîndea la păpușa dăruită Cosettei în fața fetelor ei — de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul rîsului său rece și spuse :

— O să plătească.

Rîsul acesta era semnul suprem al siguranței și autorității. Trebuia să fie așa cum spune el. Nevasta nu mai stărui. Începu să rînduiască mesele ; bărbatu-său umbla în lungul și în latul sălii. După o clipă adăugă :

— Doar și eu sînt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse și se așeză lîngă vatră, pe gînduri, cu picioarele pe cenușa caldă.

— Aha ! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette ? Ce mai spurcăciune ! Îmi mănîncă bojocii cu păpușa ei ! Mai bine m-aș mărita cu Ludovic al XVIII-lea decît s-o mai țin o zi în casă !

Thénardier își aprinse pipa și, între două fumuri, îi răspunse :

— Să-i dai omului socoteala.

După asta ieși.

Abia făcuse cîțiva pași și călătorul intră.

Thénardier apăru numaidecît în spatele lui și rămase neclintit în ușa întredeschisă, în așa fel încît nu-l vedea decît nevastă-sa.

Omul în galben ținea în mînă toiagul și pachetul.

— V-ați sculat așa de devreme ! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiți ?

În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mînă și o zgîria cu unghiile. Fața ei aspră luase o înfățișare care-i era neobișnuită : de sfială și remușcare.

---

[1] Prim-ministru englez în timpul domniei lui Napoleon, inițiatorul celor mai multe din coalițiile îndreptate împotriva Franței.

Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atît de mult a „sărac".

Călătorul părea preocupat și cu gîndul aiurea.

— Da, doamnă, răspunse el. Plec.

— Așadar, urmă ea, n-ați avut treburi la Montfermeil ?

— Nu. Sînt numai în trecere pe-aici. Atît. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez ?

Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.

Omul despături hîrtia, se uită la ea, dar era vădit că se gîndea într-altă parte.

— Doamnă, reluă el, cîștigați bine la Montfermeil ?

— Așa și așa, domnule ! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nici o izbucnire. Apoi urmă cu un accent plîngăreț și nenorocit : Vai, domnule, vremurile sînt așa de grele ! Și avem așa de puțini oameni cu stare prin partea locului ! Cum vedeți, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători dornici și bogați ca dumneavoastră ! Avem atîtea poveri ! Uite, fetița asta ne costă ochii din cap.

— Care fetiță ?

— Fetița pe care o știți, Cosette, Ciocîrlia, cum i se spune pe-aici.

— Ah, da ! spuse omul.

Ea vorbi mai departe :

— Ce proști sînt țăranii cu poreclele lor ! Seamănă mai degrabă cu un liliac decît cu o ciocîrlie. Vedeți dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu cîștigăm. Nu cîștigăm nimic și avem de plătit cu nemiluita. Dările, impozitele, ușile și ferestrele [1], adiționalul [2] ! Știți și dumneavoastră că stăpînirea ne cere foarte mulți bani. Pe urmă, am și eu fetele mele. N-am nevoie să mai hrănesc și copilul altora.

[1] Impozitul pe uși și pe ferestre era o dare proporțională cu numărul deschizăturilor dintr-o locuință.
[2] Impozit suplimentar pe venituri din comerț.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura :

— Şi dacă v-ar scăpa cineva de ea ?

— De cine ? De Cosette ?

— Da.

Faţa roşie, mînioasă, a cîrciumăresei se lumină de-o bucurie hidă.

— Vai, domnule ! Dragă domnule ! Luaţi-o, păstraţi-o, duceţi-o, ţineţi-o, îndulciţi-o, împănaţi-o, beţi-o, mîncaţi-o, şi maica Domnului să vă binecuvînteze, cu toţi sfinţii din rai.

— S-a făcut !

— Adevărat ? O luaţi cu dumneavoastră ?

— O iau.

— Îndată ?

— Îndată. Chemaţi copilul !

— Cosette ! strigă Thénardiera.

— Pînă atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cît e ?

Aruncă o privire peste socoteală şi nu-şi putu opri un gest de uimire :

— Douăzeci şi trei de franci ! Se uită la cîrciumăreasă şi spuse din nou : Douăzeci şi trei de franci ?

În felul cum repetase aceste cîteva cuvinte se simţea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.

Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea :

— Păi da, domnule, întocmai, douăzeci şi trei de franci.

Străinul puse pe masă cinci monede de cîte cinci franci.

— Căutaţi fetiţa, spuse el.

În clipa asta, Thénardier păşi pînă în mijlocul sălii şi spuse :

— Domnul nu datorează decît un franc și treizeci de centime.

— Un franc și treizeci de centime ! strigă femeia.

— Adică un franc pentru odaie și jumătate pentru cină. Cît privește fetița, vreau să stau nițel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă !

Thénardiera amuți deodată, izbită de fulgerele geniului. Simți că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă și ieși.

De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se așeză, Thénardier rămase în picioare și fața lui luă o înfățișare ciudată de cumsecădenie și simplicitate.

— Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul : pe copilul ăsta eu îl ador.

Străinul îl privi țintă.

— Pe care copil ?

— E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi ! Ce înseamnă toți banii ăștia ? Luați-vă înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetița asta !

— Pe cine ? întrebă străinul.

— Ei, pe micuța noastră Cosette. Nu ziceați că vreți să ne-o luați ? Ei, uite, vă vorbesc deschis, așa cum se vorbește cu un om cinstit ca dumneavoastră : nu pot să mă învoiesc. Fetița asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de cînd era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu sîntem bogați, e adevărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe doctorii, numai pentru una din bolile ei ! Dar tot trebuie să faci ceva și pentru Dumnezeu din cer ! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mîncare și pentru ea și pentru mine. De fapt, țin la copilul ăsta. Mă înțelegeți dumneavoastră, pînă la urmă te prinzi ; eu sînt un om cumsecade ; nu judec ; o iubesc pe micuța asta ; nevastă-mea e o fire iute ; dar și ea o iubește. Vedeți, e ca și cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gîngurească prin casă.

Străinul îl privea ţintă mai departe. Celălalt urmă :

— Iertaţi-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ţi dai copilul unui trecător. N-am dreptate ? Afară de asta, nu zic, sînteţi bogat, păreţi un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o ştiu şi eu. Pricepeţi ? Să ne închipuim că aş lăsa-o să plece şi că m-aş sacrifica ; ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din cînd în cînd s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi el acolo, că veghează asupra ei. În sfîrşit, sînt unele lucruri cu neputinţă. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră aţi lua-o şi eu aş spune : bine. Unde s-a dus Ciocîrlia ? Ar trebui să văd măcar o hîrtiuţă oarecare, nişte acte, ceva, nu-i aşa ?

Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem aşa, pînă în fundul conştiinţei, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărîtă :

— Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenţia mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, şi se duce. Îţi convine ? Da sau nu ?

Aşa cum diavolii şi spiriduşii simţeau, după unele semne, prezenţa unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte tare. Avu un fel de intuiţie ; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu căruţaşii, în vreme ce fuma, în vreme ce cînta cîntece cu haz, îşi petrecuse seara privindu-l cu atenţie pe călător, pîndindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuşi, pentru plăcerea lui şi din instinct, şi-l pîndise ca şi cum ar fi fost plătit pentru aşa ceva. Nu-i scăpase nici un gest, nici o mişcare a omului cu haină galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrînului care se întorceau mereu asupra fetiţei. Pentru ce interesul acesta ? Cine

era omul acela ? De ce era îmbrăcat atît de prost, cînd avea atîta bănet în pungă ? Întrebări pe care şi le punea fără a găsi dezlegare şi care îl necăjeau. Se gîndise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici ? De ce atunci n-o spunea de la început ? Cînd ai un drept, îl arăţi. Fără îndoială că omul acesta nu avea nici un drept asupra Cosettei. Atunci cine era ? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simţise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină şi că omul avea tot interesul să rămînă în umbră ; dar după răspunsul limpede şi hotărît al străinului, cînd văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atît de simplu, se simţi slab. Nu se aştepta la aşa ceva. Presupunerile i se risipiră. Îşi adună gîndurile. Cîntări totul într-o clipă. Thénardier era unul din acei oameni care judecă o situaţie dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la ţintă, şi repede. Făcu aşa cum fac marii căpitani în clipa hotărîtoare, de care îşi dau seama numai ei. Luă taurul de coarne :

— Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise şi trase dinăuntru trei hîrtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele şi-i spuse circiumarului :

— Ad-o pe Cosette !

Ce făcea în vremea asta Cosette ?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monede de douăzeci de franci nou-nouţe, ale restauraţiei, pe efigia cărora codiţa prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o ameţească. Nu ştia ce va să zică o monedă de aur, nu văzuse aşa ceva niciodată ; o ascunse repede în buzunar, ca şi cum ar fi furat-o. Simţea totodată că e a ei, ghicea

de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulțumită ; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atît de minunate și de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpușa o speria, moneda de aur o speria. Tremura nițel în fața acestor măreții. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gîndea la omul acela care părea bătrîn, sărac și atît de trist, și care era, cu toate astea, atît de bogat și de bun. De cînd îl întîlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puțin fericită decît cea mai mică dintre păsările cerului, nu știuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei și sub o aripă. De cinci ani, adică de cînd putea ține minte, biata fetiță tremura și clănțănea. Fusese întotdeauna goală-goluță sub vîntul cel aspru al durerii ; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simțea că-i era frig în suflet ; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atît de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură ; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fiecare dimineață. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în același buzunar al șorțului de unde-i căzuse în ajun moneda de șaptezeci și cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea cîte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Cînd mătura scara, se oprea, rămînea pironită locului, uitînd de mătură și de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieși în cale tocmai în timpul unei astfel de contemplări.

Plecase s-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nici o palmă și nu-i spuse nici o vorbă de ocară.

— Cosette, grăi ea aproape cu blîndețe, vino repede !

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.

Străinul luă pachetul pe care îl adusese și-l desfăcu. În pachet era o rochiță de lînă, un șorț, o cămașă, o

fustă, un șal, ciorapi de lînă, pantofi, cu alte cuvinte tot ce-i trebuia unei fetițe de opt ani. Toate erau negre.

— Fetițo, spuse omul, ia asta și du-te de te îmbracă repede!

Se lumina de ziuă cînd locuitorii din Montfermeil, care începeau să-și deschidă porțile, văzură trecînd pe șoseaua Parisului, un om prost îmbrăcat, care ținea de mînă o fetiță în doliu, cu o păpușă mare și frumoasă în brațe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru și Cosette.

Pe el nu-l cunoștea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrențe, n-o mai recunoscură mulți.

Cosette pleca. Cu cine?. Nu știa nici ea. Încotro? N-avea habar. Nu înțelegea decît că lasă în urma ei cîrciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gîndise să-și ia rămas bun de la ea, și nici ea să-și ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urîtă de toți și urîndu-i.

Biata făptură blîndă, a cărei inimă fusese atît de otrăvită!

Cosette pășea cu seriozitate, deschizînd ochii mari și uitîndu-se la cer. Își pusese ludovicul de aur în buzunarul șorțului nou. Se apleca din cînd în cînd și-și arunca ochii spre el, apoi se uita la omul cu care era. Se simțea parcă alături de bunul Dumnezeu.

X

CINE ALEARGĂ DUPĂ MAI BINE POATE SĂ DEA DE MAI RĂU

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsase pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aștepta la întîmplări interesante. După plecarea omului și a Cosettei, Thénardier lăsă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă apoi deoparte și-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

— Numai atît! spuse ea.

Pentru întîia oară de cînd trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpînului.

O nimerise bine.

— Să știi că ai dreptate, spuse el. Sînt un tîmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar și ieși în graba mare, dar din greșeală o luă la dreapta. Cîțiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocîrlia și omul acela fuseseră văzuți mergînd spre Livry. Urmă sfatul lor, umblînd cu pași mari și vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben și eu sînt un dobitoc. A dat mai întîi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeași ușurință. Ar fi dat și cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mîna pe el."

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiță. Și asta era ciudat : erau acolo cam prea multe taine. Nu lași să-ți scape tainele cînd ai pus mîna pe ele. Secretele bogaților sînt bureți plini cu aur ; trebuie să știi să-i storci. Toate gîndurile astea îi frămîntau creierul. „Sînt un dobitoc", își spunea el.

După ce ai ieșit din Montfermeil și ai ajuns la colțul pe care îl face șoseaua spre Livry, vezi drumul desfășurîndu-se înaintea ta pînă departe. Ajungînd sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul și fetița. Se uită atît de departe cît putu pătrunde cu privirea și nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alții. Pierdea însă vremea. Unii drumeți îi spuseră că omul și fetița pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet și el umbla repede. Afară de asta, cunoștea ținutul.

Se opri deodată și se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă și e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau pușca !" își spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două fețe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea și

dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decît pe o singură față. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuți. Într-o viață liniștită și fără zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă — nu spun ca să și fie — ceea ce numim cu toții un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, cînd anumite zguduiri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tîlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se așeza uneori într-unul din colțurile hrubei unde locuia Thénardier și rămînea pe gînduri în fața acestei hide capodopere.

„Ei, gîndi el, după ce stătu o clipă la îndoială, ar avea timp să scape."

Își urmă drumul, mergînd repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemînarea vulpii care adulmecă potîrnichile.

În sfîrșit, după ce trecu de lacuri și străbătu piezis luminișul cel mare, care e la dreapta drumului spre Belevue, cînd ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului și acoperă bolta vechiului canal al apelor mînăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiș, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufișul era scund. Thénardier își dădu seama că omul și Cosette poposiseră acolo. Fetița nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpușii.

Thénardier nu se înșela. Omul se așezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cîrciumarul dădu mărăcinii la o parte și apăru deodată în fața celor pe care-i căuta.

— Iertați-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunînd aceasta, îi întinse străinului cele trei hîrtii. Omul ridică ochii:

— Ce înseamnă asta?

Thénardier îi răspunse cu respect:

— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură și se ghemui lîngă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor :

— O iei î-na-poi pe Cosette ?

— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgîndit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeți, sînt un om cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredințat-o și nu pot să i-o dau înapoi decît ei. O să-mi spuneți : dar maică-sa a murit. Bine. În cazul ăsta nu pot înapoia copilul decît cuiva care mi-ar aduce un bilet scris și iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare și Thénardier văzu ieșind din nou la iveală portofelul cu bani. Cîrciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo ! își spuse el. Să ne ținem bine. O să mă cumpere !"

Mai înainte de a-și deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era țipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul și scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aștepta Thénardier, ci un simplu petic de hîrtie pe care îl desfăcu și i-l arătă hangiului, spunîndu-i :

— Ai dreptate. Citește !

Thénardier luă hîrtia și citi :

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823.

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei. Veți fi plătit pînă la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima,

Fantine.

— Cunoști iscălitura ? îl întrebă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thénardier o recunoscu.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau : acela de a renunța să fie cumpărat, așa cum nădăjduise, și acela de a fi învins.

Omul adăugă :

— Poţi să păstrezi hîrtia asta, ca o descărcare.

Thénardier dădu înapoi, aşa cum se cuvenea.

— Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi el printre dinţi. În sfîrşit, fie ! Făcu apoi o sforţare deznădăjduită : Aşa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sînteţi „persoana". Dar trebuie să-mi plătiţi „pînă la ultimul ban". Mi se datorează foarte mult.

Omul se ridică în picioare şi spuse, în timp ce-şi curăţa mîneca jerpelită pe care se aşternuse praful :

— Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci ; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci ; ai primit la sfîrşitul lui februarie trei sute şi alte trei sute de franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de cîte cincisprezece franci după preţul convenit, ceea ce face o sută treizeci şi cinci de franci. Primiseşi o sută de franci mai mult. Mai rămînea o datorie de treizeci şi cinci de franci. Ţi-am dat o mie cinci sute de franci.

Thénardier simţi ceea ce simte lupul în clipa cînd e muşcat şi înhăţat de falca de oţel a capcanei.

„Cine-o fi diavolul ăsta de om ?" se gîndi el.

Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.

— Domnule Nu-ştiu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărîre şi lăsînd deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Cosette, ori îmi mai dai o mie de scuzi [1].

Străinul spuse liniştit :

— Vino, Cosette !

O luă pe Cosette de mîna stîngă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.

Thénardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului.

Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsîndu-l pe circiumar nemişcat şi uluit.

---

[1] Veche monedă franceză de argint valorînd 6 franci-aur.

Pe cînd se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puţin aduşi, şi pumnii mari.

Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe braţele lui plăpînde şi pe mîinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vînătoare", gîndi el.

Cu toate astea, hangiul nu se lăsă cu una cu două.

„Vreau să ştiu unde se duce", îşi spuse el. Şi începu să-l urmărească de la distanţă. Îi rămîneau în mînă două lucruri : o ironie — şi anume bucata de hîrtie semnată de Fantine — şi o mîngîiere : o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcţia Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gînditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămînînd totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din cînd în cînd şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Intră repede cu Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amîndoi nevăzuţi. „Al naibii !" spuse Thénardier ; şi mări pasul.

Desişul îl silise să se apropie de ei. Cînd omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neliniştită, apoi ridică fruntea şi porni mai departe. Hangiul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atît de întunecată încît Thénardier socoti că „n-avea rost" să meargă mai departe. Se întoarse.

XI

NUMĂRUL 9 430 APARE IAR, ŞI COSETTE ÎL CÎŞTIGĂ LA LOTERIE

Jean Valjean nu murise.

Atunci cînd căzuse în mare sau, mai degrabă, cînd se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Înotase pe sub apă pînă la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă.

Izbutise să se ascundă în barca aceea pînă seara. Noaptea se aruncase din nou în apă și înotase pînă la mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, își putuse face rost de veșminte. O cîrciumioară din împrejurimile localității Balaguier era pe-atunci garderoba ocnașilor evadați, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toți acei bieți fugari care încearcă să-și piardă urma și să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat și ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite și plină de neliniște, drum de cîrtiță, cu ramificații necunoscute. S-au putut găsi mai tîrziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecq, aproape de cătunul Chavailles, și prin împrejurimile localității Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiță de șapte-opt ani și apoi să-și găsească o locuință. Pe urmă se duse la Montfermeil.

Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiția o mirosise.

De altfel era socotit mort, și asta îngroșa și mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mînă unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simțea în siguranță și aproape lăsat în pace, ca și cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraș odată cu căderea nopții, cu copilul, pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse pînă la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mînă pe Cosette, și amîndoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei și Glacierei, spre bulevardul „de l'Hôpital".

Pentru Cosette ziua fusese ciudată și plină de emoții ; mîncaseră pe după tufișuri pîine cu brînză, cumpărate prin cîrciumi singuratice, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruță într-alta, făcuseră cîte o bucată de drum pe jos ; nu se văieta, dar era ostenită și Jean Valjean își dădu seama de asta după felul cum se atîrna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, își puse capul pe umărul lui Jean Valjean și adormi.

CARTEA A PATRA

HARDUGHIA GORBEAU

I

MAESTRUL GORBEAU

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpêtrière și care ar fi urcat pe bulevard pînă înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în niște împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deșert, se mai întîlneau trecători ; nu era cîmp, mai erau case și străzi ; nu era oraș, pentru că străzile aveau hîrtoape ca șoselele și creștea iarba pe ele ; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era ? Era un colț locuit, dar în care nu se afla nimeni ; era un loc pustiu, unde se afla totuși cîte cineva ; era un bulevard al marelui oraș, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decît pădurea, mai întunecată ziua decît un cimitir.

Era vechea mahala Tîrgul Cailor.

Drumețul acesta, apucînd-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Tîrgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniță împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un cîmp pe care se ridicau niște movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriași, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de bușteni, de rumeguș și de surcele, în vîrful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o portiță neagră, cernită, năpădită de mușchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hîdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o șchioapă :

AFIŞAJUL OPRIT — drumeţul acesta îndrăzneţ ar fi ajuns în colţul străzii Vignes-Saint-Marcel, loc prea puţin cunoscut. Acolo, lîngă o uzină şi între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cît o colibă, dar care în realitate era mare cît o catedrală. Era aşezată într-o parte, cu muchea la stradă ; de aceea părea atît de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decît uşa şi o fereastră.

Clădirea n-avea decît un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întîi e faptul că uşa asta nu putuse să fie niciodată decît uşa unei magherniţe, pe cînd fereastra, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.

Uşa nu era decît o înăditură de scînduri mîncate de carii, grosolan prinse între ele cu nişte grinzi asemenea unor butuci prost cioplişi. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz şi de praf, de aceeaşi lăţime ca şi ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă şi dispărînd în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea uşa, era ascunsă de-o scîndură subţire şi îngustă, în mijlocul căreia se tăiase o gaură triunghiulară, slujind în acelaşi timp ca ferăstruică şi ca ochi atunci cînd uşa era închisă. Pe uşă cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferăstruicii aceeaşi pensulă mîzgălise numărul 50 ; aşa că... te încurcai. Unde te găseşti ? Deasupra uşii scrie : numărul 50 ; uşa răspunde : nu, aici e numărul 52. Nişte cîrpe prăpădite, de culoarea prafului atîrnau ca nişte perdele la ferăstruica triunghiulară.

Fereastra era lată, destul de înaltă, cu obloane şi pervazuri cu geamuri mari ; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse şi trădate în acelaşi timp de un ingenios bandaj de hîrtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor şi dezlipite, alcătuiau mai degrabă o ameninţare pentru trecători decît o apărare pentru cei dină-

untru. Oberlihturile lipseau din loc în loc și fuseseră înlocuite naiv prin niște scînduri bătute perpendicular în cuie, astfel încît jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Ușa cu înfățișare murdară și fereastra cu înfățișare cuviincioasă, deși cam prăpădită, văzute așa la aceeași casă, păreau doi cerșetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleași zdrențe, unul care a fost totdeauna un golan, pe cînd celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărțituri de mărimi diferite, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai de grabă niște maghernițe decît niște odăițe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, trist, ca de mormînt, străbătut — după cum crăpăturile erau în acoperiș sau în ușă — de raze reci sau de sufluri înghețate. O însușire interesantă și pitorească a locuințelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stînga ușii de intrare, spre bulevard, la înălțimea unui om, o ferăstruică ce fusese zidită făcea o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărîmată de puțină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decît o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinerețea unei biserici și bătrînețea unei case. Pare că locuința omului se potrivește cu scurtimea existenței sale, iar lăcașul Domnului cu veșnicia lui.

Factorii poștali îi spuneau acestei hardughii : numărul 50—52 ; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.

Cei se notează întîmplările mărunte, alcătuindu-și albume de anecdote și care-și întipăresc în minte datele trecătoare, știu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului : unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine [1]. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflemea. În versuri cam șchioape, parodia se răspîndi numaidecît pe toate sălile tribunalului :

Maestrul Corbeau (Jupînul Corb) pe-un dosar cocoțat
Ținea-n al său cioc un sechestru.
Maestrul Renard (Jupînul Vulpoi) de miros fiind momit,
Îl dojeni cam așa :
— A, bună-ziua, jupîne !... etc.

Cei doi vrednici magistrați stingheriți de aceste glume proaste și atinși în prestigiul lor de hohotele de rîs pe care le stîrneau în urma lor, își puseră în gînd să-și schimbe numele și hotărîră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfățișată lui Ludovic al XV-iea chiar în ziua în care nunțiul papal, de-o parte, și cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheați cucernic în prezența maiestății-sale, fiecare cu cîte un papuc în mînă, încălțau picioarele goale ale doamnei Du Barry [2], care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care rîdea, continuă să rîdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori și-i dezlegă pe magistrați de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiță la inițiala numelui său și să se numească Gorbeau ; maestrul fu mai puțin norocos, neputînd obține decît încuviințarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard [3], așa încît cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape de loc de cel dintîi.

Se știe prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50—52 din bulevar-

---

[1] Aluzie la fabula *Le corbeau et le renard* (Corbul și vulpea) a marelui fabulist francez.

[2] Ultima favorită a lui Ludovic al XV-lea, ghilotinată în timpul Revoluției Franceze.

[3] Hrăpăreț, acaparator (fr.).

dul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În fața numărului 50—52, printre copacii de pe bulevard, se înalță un ulm înalt, uscat pe trei sferturi ; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gobelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciți, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, și care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din cînd în cînd prin acoperișurile unei fabrici din vecinătate.

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăși în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicêtre [1]. Pe-aici erau aduși la Paris, sub imperiu și sub restaurație, osîndiții la moarte, în ziua în care urmau să fie executați. Aici a fost săvîrșit pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau", ai cărui făptași n-au putut fi descoperiți de justiție, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceți încă cîțiva pași și dați în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach [2] a înjunghiat-o pe păstorița din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceți cîțiva pași și dați peste groaznicii ulmi cu vîrfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest șiretlic al filantropilor ca să ascundă eșafodul, josnica și rușinoasa Piață Grève [3] a unei societăți de negustori și de burghezi care au stat la îndoială în fața pedepsei cu moartea neavînd curajul nici s-o desființeze cu mîndrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci și șapte de ani, lăsînd la o parte Piața Saint-Jacques, care era parcă predestinată și care a fost

---

[1] Localitate din sudul Parisului, pe vremuri fortăreață și închisoare.

[2] Servitor într-un han din împrejurimile Parisului. În 1827 și-a ucis logodnica, căreia i se spunea „păstorița din Ivry".

[3] Pînă în 1830 execuțiile capitale aveau loc în plin centrul Parisului, în Piața Grève din fața Primăriei. După aceea, ghilotina a fost mutată la bariera Saint-Jacques, una din întăriturile dinspre sud ale Parisului.

totdeauna îngrozitoare, colțul cel mai întunecat al acestui bulevard posomorît era locul, atît de puțin îmbietor chiar și azi, unde se afla casa cu numărul 50—52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decît peste douăzeci și cinci de ani. Locul era întunecat. După gîndurile negre care te năpădeau îți dădeai seama că te afli între Salpêtrière, a cărei cupolă se zărea, și Bicêtre, a cărei barieră era aproape ; adică între nebunia femeii și nebunia bărbatului. Cît puteai cuprinde cu ochii, nu zăreai decît abatoarele, zidul de centură și cîteva fațade de fabrici, semănînd cu niște cazărmi sau cu niște mînăstiri, peste tot barăci și mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca niște draperii de doliu, ziduri noi, albe, ca niște giulgiuri, peste tot șiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcții turtite, în linii lungi și reci, cu tristețea jalnică a unghiurilor drepte. Nici un accident de teren, nici un pic de fantezie arhitecturală, nici o cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu-ți strînge mai mult inima decît simetria. Pentru că simetria înseamnă plictiseală, și plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cască. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decît un iad al suferinței : iadul plictiselii. Dacă un asemenea iad ar exista, partea asta a bulevardului l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuși, în amurg, în clipa în care se îngînă ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul în care vîntul înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, cînd se așterne întunericul și pe cer nu se află nici o stea, sau cînd luna și vîntul trec printre nori, bulevardul acesta devenea deodată înspăimîntător. Liniile drepte se risipeau și se pierdeau în beznă, ca niște frînturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri de-a se gîndi la nenumăratele povești cu spînzurați, ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care se săvîrșiseră atîtea crime, avea ceva înfiorător. Ți se năzărea că întunericul e plin de capcane ; toate formele nedeslușite ale umbrei păreau suspecte ; iar golurile lungi și pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urît ; seara era jalnic ; noaptea era sinistru.

Vara, în amurg, se vedeau ici colo cîteva femei bătrîne şezînd sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrîne cumsecade cerşeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curînd demodată decît veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba cîte ceva din atmosferă ; de douăzeci de ani, staţia căilor ferate din Orléans se află aproape de vechiul cartier şi contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o staţie de drum de fier, periferia moare şi se naşte un oraş. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulaţie a mulţimilor, în uruitul acestor maşini puternice, în răsuflarea acestor monstruoşi cai ai civilizaţiei, care se hrănesc cu cărbuni şi varsă jăratic, pămîntul roditor se cutremură şi se cască pentru a înghiţi vechile locuinţe omeneşti şi a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalţă.

De cînd drumul de fier care duce la Orléans s-a întins peste terenurile de la Salpêtrière, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor şi a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violenţă, de trei sau patru ori pe zi, de şirurile de diligenţe, birji şi omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta şi spre stînga ; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sînt absolut exacte : aşa cum e adevărat că în oraşele mari soarele face ca faţadele caselor aşezate la miazăzi să se întindă şi să crească, nu încape nici o îndoială că circulaţia frecventă a vehiculelor lăţeşte străzile. Dovezile unei vieţi noi sînt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colţurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, trotuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sînt încă trecători. Într-o dimineaţă, o dimineaţă vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegînd pe neaşteptate aici ; în ziua aceea s-a putut spune că civilizaţia a ajuns pînă la mahalaua Saint-Marçeau.

II

UN CUIB PENTRU BUFNIȚĂ ȘI PENTRU PITULICE

Jean Valjean se oprise în fața acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, își alesese locul cel mai pustiu ca să-și facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de șperaclu, descuie ușa, intră ; apoi o încuie la loc cu grijă și urcă scara, ținînd-o tot timpul pe Cosette în brațe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie altă ușă. Încăperea în care intră, și pe care o încuie numaidecît, era un soi de mansardă destul de spațioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă și cîteva scaune. Într-un colț, o sobă în care se făcuse focul și-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. În fund se afla o cămăruță cu un pat de scînduri. Jean Valjean duse fetița pe pat și o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul și aprinse o lumînare ; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă ; și, așa cum făcuse și în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate și de duioșie mergea pînă la rătăcire. Cu acea încredere liniștită pe care n-o întîlnim decît la o forță covîrșitoare sau la o mare slăbiciune, micuța adormise, fără să știe cu cine era, și dormea înainte fără să știe unde se afla.

Jean Valjean se plecă și sărută mîna fetiței.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mîna mamei, care și ea adormise.

Același simțămînt dureros, cucernic, sfîșietor, copleșea inima.

Îngenunche lîngă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare și micuța dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei și răsfrîngea în tavan snopi lungi de umbră și lumină. Deodată, căruța unui pietrar, încărcată greu,

trecînd pe caldarîmul bulevardului, zgudui șandramaua ca un tunet prevestitor de furtună și o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă ! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecît ! Numaidecît !

Și sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închiși de buimăceala somnului și întinzînd brațul spre colțul peretelui.

— O, Doamne ! Unde mi-e mătura ? zise ea.

Deschise ochii bine și întîlni fața zîmbitoare a lui Jean Valjean.

— A ! Va să zică e adevărat ! șopti fetița. Bună ziua, domnule !

Copiii primesc numaidecît și fără sfială bucuria și fericirea, ei înșiși fiind în chip firesc numai fericire și bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lîngă pat, o luă și, pe cînd se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean : unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc..., etc... Deodată, exclamă :

— Ce frumos e-aici !

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simțea liberă.

— E nevoie să mătur ? zise ea în sfîrșit.

— Joacă-te ! îi spuse Jean Valjean.

Așa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înțelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpușă și bătrîn.

III

DOUĂ NEFERICIRI LA UN LOC FAC FERICIREA

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla lîngă patul Cosettei. Aștepta acolo nemișcat și o privea cum se trezește.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soţ, prieten. La ocnă era răutăcios, ursuz, cast, ignorant şi sălbatic. Inima acestui bătrîn ocnaş era neprihănită. Sora lui şi copiii ei nu-i lăsaseră decît o amintire ştearsă şi depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putinţă ca să-i regăsească şi, negăsindu-i, îi uitase. Aşa e firea omenească. Celelalte emoţii duioase ale tinereţii, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Cînd o văzu pe Cosette, cînd o luă, cînd o duse cu el şi o liberă, se simţi zguduit pînă-n fundul sufletului. Toată pasiunea şi toată afecţiunea de care era în stare se trezi într-însul şi se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lîngă patul în care dormea Cosette şi tremura de bucurie ; încerca parcă durerile unei mame şi nu-şi putea da seama ce sînt. Această mare şi stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic şi duios.

Biată inimă bătrînă, atît de proaspătă !

Numai că, el avînd cincizeci şi cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viaţa lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieşea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieţii lui zorile virtuţii. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această ameţeală.

La rîndul ei, Cosette devenea şi ea alta, fără să-şi dea seama, biata fetiţă ! Era atît de mică atunci cînd maică-sa o părăsise, încît nici nu-şi mai aducea aminte de dînsa. Ca toţi copiii, asemenea tinerelor mlădiţe ale viei, care se agaţă de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toţi o respinseseră : Thénardierii, copiii lor, ceilalţi copii. Iubise cîinele şi cîinele murise. După aceea, nimic şi nimeni n-a mai vrut să ştie de ea. E trist că trebuie s-o spunem, aşa cum am mai spus-o : la opt ani avea inimă de gheaţă. Nu din vina ei ; nu putinţa de-a iubi îi lipsea, ci vai ! împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moşneag, din toate puterile ei. Încerca

un simţămînt pe care nu-l cunoscuse niciodată: avea senzaţia că înfloreşte.

Unchiaşul nu-i mai părea nici bătrîn, nici sărac. I se părea că Jean Valjean e frumos, aşa cum i se părea că e frumoasă şi cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinereţea, bucuria. Noutatea priveliştii şi a vieţii contribuiau şi ele la asta. Nimic nu e mai încîntător decît răsfrîngerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cîndva, în trecut, o mansardă lîngă cer.

Natura, diferenţa de cincizeci de ani dintre ei, îl despărţea adînc pe Jean Valjean de Cosette; soarta însă făcuse ca această despărţire să dispară. Soarta uni pe neaşteptate aceste două existenţe dezrădăcinate, deosebite prin vîrstă, asemănătoare prin nenorocire, şi le logodi cu puterea ei atotstăpînitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct, Cosette îşi căuta un tată, aşa cum, prin instinct, Jean Valjean îşi dorea un copil. Întîlnirea lor însemna o regăsire. În clipa misterioasă în care mîinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Cînd aceste două suflete s-au întîlnit, ele şi-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul şi s-au îmbrăţişat strîns.

Luînd cuvintele în înţelesul lor cel mai cuprinzător şi cel mai adînc, am putea spune că, despărţiţi de lume prin lespezile unui mormînt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, cînd mîna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viaţa acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean îşi alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranţă care putea să pară deplină.

Încăperea şi odăiţa pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind

singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea nici unui vecin, nici din părţi, nici din faţă.

Parterul casei cu numărul 50-52, un fel de hambar dărăpănat, slujea ca magazie pentru zarzavat şi nu avea nici o legătură cu etajul. Era despărţit de etaj printr-o duşumea, fără chepeng şi fără scară, şi care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai pus, etajul întîi avea cîteva camere şi cîteva odăiţe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o bătrînă care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.

Bătrînica asta, care se mîndrea cu titlul de „chiriaşa principală“, în realitate îndeplinind slujba de portăreasă, îi închiriase în ziua de Crăciun această locuinţă.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculaţii de bursă şi că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoţică a lui. Plătise chiria pe şase luni înainte şi lăsase în grija bătrînei însărcinarea de a mobila camera şi odăiţa de lîngă ea, aşa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă şi le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură cîteva săptămîni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viaţă fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să rîdă, să vorbească şi să cînte. Copiii, ca şi păsările, îşi au cîntecul lor de dimineaţă.

Se întîmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mînuţa vînătă şi crăpată de degerături şi să i-o sărute. Biata fată, obişnuită să fie bătută, nu ştia ce înseamnă asta şi se depărta cuprinsă de ruşine.

Uneori devenea serioasă şi se uita la rochiţa ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrenţe ; era în doliu. Scăpase din mizerie şi intra în viaţă.

Jean Valjean se apucase s-o înveţe carte. Cîteodată, pe cînd o punea să silabisească, îşi aducea aminte că, la ocnă, învăţase să citească cu gîndul de-a face rău. Şi gîndul acesta se schimbase acum în dorinţa de-a învăţa carte pe un copil. Atunci, bătrînul ocnaş zîmbea, cu zîmbetul dus pe gînduri al îngerilor.

întrezărea aici o hotărîre de sus, voința cuiva care este mai puternic decît omul, și se adîncea în visare. Gîndurile bune au adîncurile lor, ca și cele rele.

S-o învețe carte pe Cosette și s-o lase să se joace — la atîta se reducea aproape viața lui Jean Valjean. Îi vorbea, de asemenea, despre mama ei și-o îndemna să se roage.

Ea îi spunea „tată" ; nu știa dacă mai are și alt nume.

El stătea cu ceasurile și se uita la ea cum își îmbracă păpușa și o asculta ciripind. De-aci-nainte viața i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni și drepți, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic ; nu mai vedea de ce n-ar trăi pînă la adînci bătrînețe, acum, cînd copilul îl iubea. Își întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei mai buni dintre oameni nu sînt scutiți de egoism. Uneori se gîndea cu un fel de bucurie că are să fie urîtă.

E vorba aici numai de o părere personală ; ca să spunem însă tot ceea ce gîndim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla cînd a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloșia oamenilor și mizeria societății, aspecte fragmentare și care, negreșit, nu arătau decît o parte a adevărului ; soarta femeii redusă la Fantine ; autoritatea publică întrupată de Javert. Înfundase din nou pușcăria, de rîndul ăsta pentru că făcuse numai bine ; îl năpădiseră alte amărăciuni ; dezgustul și oboseala puneau iarăși stăpînire pe dînsul ; chiar și amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă și biruitoare ; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfîntă se învăluia în ceață. Cine știe dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-și pierde curajul și de a se prăbuși din nou ? Iubea și se simțea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decît Cosette ! El o ocrotea, ea îi dădea putere. Prin el, ea izbuti să-și facă drum în viață, prin ea, el izbuti să rămînă un om de treabă. El cu sprijinul acestui copil, și copilul fu punctul lui de sprijin. O, mister dumnezeiesc și de nepătruns al cumpenei soartei !

IV

CE-A BĂGAT DE SEAMĂ CHIRIAȘA PRINCIPALĂ

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, cînd începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, cîteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Médard, care e biserica cea mai apropiată. Cînd n-o lua cu el pe Cosette, ea rămînea acasă cu bătrîna, dar bucuria fetei era să iasă cu dînsul. Un ceas petrecut lîngă el îi era mai drag decît jocurile încîntătoare cu Catherine. Mergea ținînd-o de mînă și spunîndu-i vorbe drăgălașe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrîna se îngrijea de gospodărie, gătea și se ducea după tîrguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcînd zilnic puțin foc, dar ca niște oameni foarte strîmtorați. Jean Valjean nu înlocuise nici una din mobilele pe care le găsise acolo la început ; pusese numai să se facă o ușă plină în locul ușii cu geam de la odăița Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri și pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întîmpla uneori ca o femeie milostivă să se întoarcă și să-i dea de pomană. Jean Valjean primea și se pleca pînă la pămînt. Alteori se întîmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerșea ; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni, se apropia de cerșetor pe furiș și-i strecura în mînă o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerșetorul care dă de pomană".

Bătrîna chiriașă principală, făptură ursuză, plină de invidie față de oricine, îl pîndea pe Jean Valjean fără ca el să-și dea seama. Era cam surdă, și din pricina asta,

flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinți, unul sus, altul jos, pe care-i clănțănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neștiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decît că venea de la Montfermeil. Într-o dimineață, stînd la pîndă, îl văzu pe Jean Valjean intrînd, cu un aer care bătrînei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu pași de pisică bătrînă și putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a ușii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această ușă. Bătrîna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, niște foarfeci și un fir de ață, îl văzu apoi desfăcîndu-și căptușeala unei pulpane a redingotei și scoțînd dintr-însa o bucată de hîrtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrîna băgă de seamă, înspăimîntată, că era o hîrtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de cînd trăia. O luă la fugă îngrozită.

Puțin după aceea, Jean Valjean o căută și o rugă să se ducă să-i schimbe hîrtia de o mie de franci și-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde ?“ se întreba bătrîna. El nu ieșise decît pe la șase seara, iar administrația nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrîna se duse să schimbe, făcînd tot felul de presupuneri. Hîrtia asta de o mie de franci, discutată și înmulțită, dădu loc la o mulțime de trăncăneli înspăimîntate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste cîteva zile, se întîmplă ca Jean Valjean, numai în vestă, să taie niște lemne pe coridor. Bătrîna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate ; bătrîna zări redingota atîrnată într-un cui și începu s-o cerceteze cu de-amănuntul. Căptușeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenție și i se păru că simte în pulpane și pe la subsuori teancuri de hîrtie. Erau, fără îndoială alte hîrtii de cîte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele și ața pe care le văzuse, dar și un portofel plin, un cuțit mare și — amă-

nunt suspect — cîteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentru împrejurări neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră așa la sfîrșitul iernii.

V

O MONEDĂ DE CINCI FRANCI CÎND CADE FACE ZGOMOT

Lîngă Saint-Médard stătea un sărac, ghemuit pe marginea unei fîntîni părăsite și căruia Jean Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lîngă el fără să-i dea cîțiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerșetor, spuneau că trebuie să fie „de la poliție". Era un bătrîn țîrcovnic, de vreo șaptezeci și cinci de ani, care mormăia într-una crîmpeie de rugăciuni.

Într-o seară, pe cînd Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerșetor la locul său obișnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea, ca de obicei, că se roagă și stătea cu capul în pămînt. Jean Valjean se apropie de el și-i strecură în mînă pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerșetorul ridică brusc privirea, se uită țintă la Jean Valjean, pe urmă lăsă din nou capul în jos. Mișcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin și cucernic al bătrînului paracliser, ci un chip groaznic și bine cunoscut. Avu senzația pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în fața unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezînd nici să respire, nici să scoată vreun cuvînt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitîndu-se la cerșetorul care-și plecase capul acoperit cu o zdreanță și care parcă nu-și mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să nu scoată nici un cuvînt. Cerșetorul avea aceeași statură, aceleași petice, aceeași înfățișare de totdeauna. „Aida-de ! spuse Jean

Valjean. Sînt nebun ! Aiurez ! Nu-i cu putință !" Și se întoarse acasă adînc tulburat.

Abia îndrăznea să-și mărturisească sie însuși că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert.

În timpul nopții, gîndindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerșetorul era la locul său.

— Bună ziua, moșule ! zise cu curaj Jean Valjean, dîndu-i un gologan.

Cerșetorul ridică ochii și răspunse cu glas tînguitor :

— Bodaproste, preamilostive domn !

Era într-adevăr bătrînul țîrcovnic.

Jean Valjean simți că-i vine inima la loc. Începu să să rîdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert ? gîndi el. Asta-i bună ! Ce ? Am început să am vedenii ?" Apoi nu se mai gîndi la asta.

Peste cîteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui și o învăța pe Cosette să silabisească cu glas tare, cînd auzi pe cineva deschizînd și închizînd ușa casei. I se păru ciudat. Bătrîna, singurul chiriaș care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă luminarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcînd scara. În definitiv, putea să fie și bătrîna, care s-o fi simțit rău și s-o fi dus pînă la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsat și părea pasul unui bărbat ; dar bătrîna avea pantofi mari și nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decît mersul unei femei bătrîne. Cu toate astea, Valjean stinse luminarea.

O trimise pe Cosette să se culce, șoptindu-i : Culcă-te încetișor". Pe cînd o săruta pe frunte, pașii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre ușă, în scaunul de pe care nu se mișcase, ținîndu-și răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără să facă vreun zgomot și, îndreptîndu-și privirea spre ușa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe

pata neagră a ușii și-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumînare în mînă, și care asculta.

Trecură cîteva minute și lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi nici un zgomot de pași, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea, își scosese pantofii.

Jean Valjean se trînti pe pat îmbrăcat și nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, cînd ațipise de oboseală, fu trezit de scîrțîitul unei uși ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi același mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat și lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperînd să vadă, cînd va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă și ascultase la ușa lui. Pe lîngă camera lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rîndul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea fața ; dar, cînd omul ajunse în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contură silueta și Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bîtă sub braț. Era statura uriașă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă și prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră și nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie și intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie ? Ce putea însemna asta ?

Pe la ceasurile șapte dimineața, cînd bătrîna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru de loc schimbată.

Pe cînd mătura ea îi spuse :

— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrînd ?

La vîrsta ei și pe bulevardul acela, ceasurilor opt seara erau tot una cu toiul nopții.

— A ! Așa e ! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost ?

— Un chiriaș nou, spuse bătrîna, care s-a mutat în casă.

— Şi cum se numeşte ?
— Nu prea ştiu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam aşa ceva.
— Şi ce învîrteşte acest domn Dumont ?
Bătrîna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe şi răspunse :
— Un pensionar ca şi dumneavoastră.
N-avea poate nici un gînd ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuşi că ascundea ceva.
După ce plecă bătrîna făcu un fişic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar şi-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operaţie, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mînă şi alunecă cu zgomot pe duşumea.
Pe înserate coborî şi se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuşi ascunde pe după arbori.
— Haidem ! îi spuse el Cosettei.
O luă de mînă şi ieşiră împreună.

CARTEA A CINCEA

LA VÎNĂTOARE CUMPLITĂ — HAITĂ TĂCUTĂ

I

COTITURILE STRATEGIEI

Aici e locul să facem o observație în legătură cu paginile ce vor urma și cu altele de mai departe. Au trecut mulți ani de cînd autorul cărții de față, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dînsul, lipsește din Paris. De cînd a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viață nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubește Parisul ; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărîmăturilor și-a reclădirilor, Parisul tinereții sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de față un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de Parisul acela ca și cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor : „În strada cutare se află cutare casă“ și acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decît să verifice, dacă vor să-și dea osteneala. În ceea ce-l privește pe autor, el nu cunoaște Parisul cel nou și scrie, cu Parisul de altădată în fața ochilor, păstrîndu-și o iluzie la care ține. Pentru el e o satisfacție să-și închipuie că în urma lui rămîne ceva din ceea ce vedea atunci cînd se afla la el acasă și că nu s-a spulberat totul. Atîta vreme cît cutreieri locurile natale, ți se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperișurile și porțile n-au nici o însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceștia sînt ca toți pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au nici un rost, că aceste caldarîmuri pe care calci nu-s decît pietre. Mai tîrziu, însă, cînd nu mai ești acolo, bagi de seamă că străzile astea îți sînt dragi, că acoperișurile, ferestrele și porțile astea îți lip-

sesc, că zidurile astea îţi sînt necesare, că pomii ăştia sînt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intrai, intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat ceva din tine, din sîngele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poate nu le vei mai vedea niciodată şi a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobîndesc un farmec dureros, îţi revin dinaintea ochilor cu tristeţea unei vedenii, te fac să vezi pămîntul făgăduinţei şi sînt, ca să zic aşa, însuşi chipul Franţei ; şi ne sînt dragi şi le evocăm aşa cum sînt, aşa cum erau, şi ne încăpăţînăm, şi nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfăţişarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, aşadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de faţă. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să ţină seama de ele şi treceam mai departe.

Jean Valjean ieşise repede din bulevard şi o luase razna pe străzi, făcînd cît mai multe ocoluri cu putinţă, întorcîndu-se uneori brusc pe acelaşi drum, pentru ca să se încredinţeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pămînt, manevra asta are între alte foloase şi pe acela că-i înşală şi pe vînători şi pe cîini prin urmele de dus şi întors. E ceea ce vînătorii numesc „falsa întoarcere a vînatului în vizuina sa".

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stînjenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră şi lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor şi zidurilor de pe partea întunecoasă şi să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gînd că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuşi, pe toate străduţele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredinţat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferinţele îndurate în primii şase ani ai vieţii îi strecuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel — şi asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim — fără să-şi dea prea bine seama, se obişnuise cu ciudăţeniile bătrînului şi cu capriciile soartei. Şi pe urmă, lîngă el se simţea în siguranţă.

Nici Jean Valjean nu știa mai bine decît Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu și ea avea încredere în el. I se părea că ține și el de mînă pe cineva mai mare decît dînsul ; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea nici un gînd hotărît, nici un plan, nici un proiect. Nici măcar nu era cu totul încreințat că fusese Javert ; și, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să știe că el e Jean Valjean. Nu era travestit ? Nu-l socoteau mort ? De cîteva zile se întîmplau totuși lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărîrea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcușul lui, căuta o gaură unde să se ascundă, pînă ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunîndu-se semnalului de culcare ; trecu în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l'Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gînd să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa cînd sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin fața localului comisariatului de poliție, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după cîteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecînd unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

— Hai, fetițo ! îi spuse el Cosettei și se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois și pe strada Arbalète și se înfundă în strada Poștei.

Există acolo o răspîntie, unde este astăzi Colegiul Rollin, și de unde începe strada Neuve-Sainte-Geneviève.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Geneviève e o stradă veche şi că nici măcar la zece ani odată nu trece vreo diligenţă e strada Poştei. Pe strada aceasta a Poştei locuiau prin veacul al XIII-lea nişte olari şi numele ei adevărat e *rue de Pots* [1].

Luna lumina puternic răspîntia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porţi, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine cînd vor trece prin lumină.

În adevăr, nu trecuseră nici trei minute şi oamenii se arătară. Acum erau patru, toţi de statură înaltă, îmbrăcaţi cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde şi cu nişte bîte mari în mînă. Erau tot atît de înfricoşători prin statura lor înaltă şi prin pumnii lor enormi, ca şi prin mersul lor ameninţător în întuneric. Ai fi spus că sînt patru năluci deghizate în tîrgoveţi.

Se opriră în mijlocul răspîntiei şi se strînseră laolaltă ca şi cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărîţi. Cel ce părea că-i conduce se întoarse şi arătă cu mîna în direcţia pe unde o luase Jean Valjean ; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpăţînare direcţia opusă. Cînd cel dintîi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe faţă şi Jean Valjean îl recunoscu fără greş pe Javert.

II

DIN FERICIRE, PE PODUL AUSTERLITZ TREC CĂRUŢE

Jean Valjean nu mai avea nici o îndoială ; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de nehotărîrea lor ; ei pierdeau vremea, el o cîştiga. Ieşi de sub poarta unde se pitise şi-o apucă pe strada Poştei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în braţe şi o duse aşa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni, felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

---

[1] Strada oalelor.

Grăbi pasul.

În cîteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe fațada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripție :

Fabrica lui Goblet-fiul este-aici
Se găsesc ghivece, oale mari și mici,
Cărămizi, olane, tuburi, plăci pătrate —
Tuturor le vindem bucuroși pe toate.

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fîntîna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe ulițele joase, și ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii și dădu cinci centime.

— Trebuie să plătești zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în brațe un copil care poate umbla. Plătește pentru amîndoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuție. Cînd fugi, trebuie să te strecori.

O căruță mare tocmai trecea podul peste Sena, îndreptîndu-se ca și dînsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruței.

Pe la mijlocul podului, Cosette simțindu-și picioarele amorțite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos și-o apucă din nou de mînă.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, niște șantiere ; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spațiu destul de mare, deschis și luminat. Nu stătu mult pe gînduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, așa încît Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două șantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară ; strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă

îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul.

Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor şi se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simţi fiorii fiarei încolţite.

Îi mai rămînea o nădejde : că aceşti patru oameni nu se aflau încă pe pod şi nu-l zăriseră în clipa cînd trecuse cu Cosette de mînă prin spaţiul luminat.

În cazul acesta, apucînd-o pe ulicioara din faţa lui, dacă izbutea să ajungă la şantiere, în bălţi, printre lanuri, prin maidane, ar fi putut să scape.

I se păru că o poate lua fără teamă pe ulicioara aceea liniştită şi porni într-acolo.

III

CERCETAŢI PLANUL PARISULUI DIN 1727

După vreo trei sute de paşi ajunse la uliţa care se bifurca. Se împărţea în două străduţe, care o luau una la stînga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui cele două braţe ale unui Y. Pe unde s-o apuce ?

Fără să şovăie, o luă la dreapta.

De ce ?

Pentru că braţul din stînga ducea spre un cartier mărginaş, adică spre părţile locuite, iar braţul din dreapta ducea spre cîmp, deci spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de repede. Mersul Cosettei încetinea şi mersul lui Jean Valjean.

O luă din nou în brațe. Cosette își puse capul pe umărul bătrînului și nu suflă o vorbă.

El se întorcea din cînd în cînd și se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua și a treia oară cînd întoarse capul nu văzu nimic ; domnea o tăcere adîncă ; își văzu de drum ceva mai liniștit. La un moment dat, întorcîndu-se din nou, se păru că vede — pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric — ceva care se mișca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduță laterală, s-o ia pe-acolo și să-și piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta făcea cu neputință trecerea mai departe ; era un zid ce mărginea o străduță transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Și de rîndul ăsta trebuia să se hotărască : s-o ia la dreapta sau la stînga. Se uită la dreapta. Străduța se prelungea, frîngîndu-se, printre construcții — șure și șoproane — și se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura ; un perete alb, înalt.

Se uită spre stînga. Străduța din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de pași dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.

În clipa cînd Jean Valjean voi s-o ia la stînga, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la capătul străduței, văzu, la încrucișarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stînd nemișcată acolo.

Era cineva, un brăbat care, fără îndoială, se postase acolo și care, păzind drumul, aștepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine și La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul — urîțindu-l după unii, transfigurîndu-l după alții. Plantațiile, șantierele și vechile clădiri au dispărut. Astăzi sînt acolo străzi late, noi, arene, circuri, hipodromuri, stații de căi

ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvînt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obișnuit, întemeiat numai pe tradiții — care se încăpățînează să-i spună Institutului „Cele patru națiuni"[1], iar Operei Comice „Feydeau"[2] — locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus"[3]. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenților[4], Porcherons[5], Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l'Arbre-de-Cracovie[6], la Petite-Pologne, le Petit-Picpus — sînt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămășițe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existență mărginită și n-a fost niciodată altceva decît un început de cartier, avea înfățișarea aproape monahală a unui oraș spaniol. Drumurile erau prea puțin pietruite, străzile aveau prea puține case. În afară de cîteva străzi despre care vom vorbi, totul era ziduri și singurătate. Nu exista nici o dugheană, nu se vedea nici o trăsură; pe ici pe colo, cîte o lumînare aprinsă la ferestre, și toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mînăstiri, șantiere, băltoace, cîteva case joase și ziduri înalte cît casa.

Așa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluția îl răvășise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărîmase, îl pustiise, îl ciopîrțise. Se făcuseră acolo depozite de dărî-

---

[1] Colegiu înființat la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, Colegiul celor patru națiuni adăpostea studenți bursieri din cele patru provincii anexate: Flandra, Alsacia, Roussillon și Piemont.

[2] Numele unei străzi din Paris. Între această stradă și bulevardul Italienilor se înalță clădirea Operei Comice.

[3] Una din congregațiile ordinului franciscan, care își avea centrul în cartierul Picpus din Paris.

[4] La marginea Parisului căile de acces erau pe atunci închise cu porți sau bariere. Sub regimul feudal „sergenții" erau soldații de poliție însărcinați să execute sentințe.

[5] Vechi sat din nord-estul Parisului, cuprins mai tîrziu, în secolul al XIX-lea, în raza acestuia.

[6] *Copacul Cracoviei*, un castan din grădina Palais-Royale — fostul palat al lui Richelieu — numit astfel, în secolul al XVIII-lea în semn de simpatie a parizienilor față de Polonia împărțită.

mături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcțiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de nici un plan actual, e destul de limpede menționat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în fața străzii du Plâtre și la Lyon de Jean Girin, cu firma *A la Prudence*[1], strada Mercière. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificații, cea din stînga purtînd numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polonceau. Cele două ramificații ale lui Y erau unite la vîrf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se sfîrșea acolo; Strada Picpus mergea mai departe și urca pînă-n Piața Lenoir. Venind dinspre Sena și ajungînd la capătul străzii Polonceau, aveai în stînga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în față zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieșire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Așa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colțul unde strada Droit-Mur se întîlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pîndea.

Ce să facă?

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mișcau în umbră, la oarecare distanță în spatele lui, erau fără îndoială Javert și oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoștea acest mic labirint și-și luase toate măsurile de prevedere, trimițînd pe unul dintre oamenii săi să păzească ieșirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mînă de praf luată pe neașteptate de vînt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o santinelă. Vedea silueta aceea întunecată care se desprindea

---

[1] *La Prudență, La înțelepciune* (fr.).

neagră pe caldarîmul alb, scăldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mîna omului aceluia. Să se întoarcă, însemna să cadă în mîna lui Javert. Jean Valjean se simţea prins ca într-o plasă care se strîngea încetişor. Se uită la cer cu disperare.

IV

ÎNCERCĂRI DE SCĂPARE

Pentru a înţelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur şi cu deosebire unghiul lăsat la stînga atunci cînd ieşeai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, pînă în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios ; pe stînga, o singură clădire cu înfăţişare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creşteau cu cîte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus ; aşa încît clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micşora atît de mult, încît nu mai rămînea decît un zid. Zidul ăsta nu se sfîrşea chiar în stradă, ci forma un fel de colţ foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colţului, zidul se prelungea pe strada Polonceau pînă la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, pînă la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan îl tăia, făcînd astfel în stradă încă un colţ turtit. Calcanul acesta avea nu aspect întunecat ; nu se vedea pe el decît o singură fereastră sau, mai exact, două obloane, căptuşite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfăţişarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate şi va trezi fără îndoială o amintire foarte limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului.

Colțul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriașă și dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scînduri perpendiculare, cele de sus mai late decît cele de jos, legate prin niște fîșii lungi de fier, puse de-a curmezișul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obișnuite și care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei își întindea ramurile pe deasupra acestei porți, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre Polonceau.

În primejdia care-l pîndea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită și singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Își spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gînd și o speranță.

În partea din mijloc a fațadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau niște jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificații ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe fațadă un fel de copac. Țevile acestea ramificate cu o mulțime de coturi imitau acele ramuri uscate de viță de vie care se răsuceau pe fațadele fermelor de altădată.

Acest palier ciudat, cu crengi de tinichea și de fier, a fost cel dintîi lucru care i-a atras atenția lui Jean Valjean. O așeză pe Cosette lîngă un stîlp, spunîndu-i să nu scoată o vorbă și alergă spre locul unde burlanul atingea caldarîmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo și să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic și abia se mai ținea în zid. De-altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugi groși de fier, pînă și mansardele de la acoperiș. Și pe urmă, luna lumina din plin această fațadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercînd să se cațere pe ea. În sfîrșit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălțimea unei case cu trei etaje?

Renunță să se mai agațe de burlan și se tîrî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Cînd ajunse la colţul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, aşa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfîrşit, acolo erau două porţi. Poate va izbuti să le forţeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul şi iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puţin să se ascundă, deşi copacii nu înfrunziseră încă, şi să-şi petreacă acolo restul nopţii.

Vremea trecea. Trebuia să se grăbească.

Dibui la poarta boltită şi băgă de seamă numaidecît că era zăvorită şi pe dinăuntru şi pe dinafară.

Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranţă. Era groaznic de dărăpănată ; însăşi imensitatea ei o făcea mai puţin rezistentă ; scîndurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite. I se păru cu putinţă să pătrundă prin îngrădirea asta şubredă.

Se uită mai atent şi băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scîndurilor întrezări nişte pietre de zidărie şi nişte bolovani cimentaţi grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea şi acum zece ani. Descurajat, îşi mărturisi că această aşa-zisă poartă era pur şi simplu căptuşeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoţi o scîndură, dar te pomeneai în faţa unui zid.

V

UN LUCRU CARE N-AR FI CU PUTINŢA LA LUMINA GAZULUI AERIAN

În clipa aceea un zgomot scurt şi cadenţat începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colţul străzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldaţi. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldații, în fruntea cărora deslușea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet și cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenție toate colțurile zidurilor, toate porțile și ulicioarele.

Era, fără nici o îndoială, o patrulă obișnuită, pe care Javert o întîlnise și căreia îi poruncise să-l urmeze.

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldați.

Așa cum umblau, și cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră pînă să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia cîteva minute îl mai despărțeau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în față pentru a treia oară. Iar ocna nu era de data asta ocnă și numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei ; cu alte cuvinte, o viață care se asemăna cu lăuntrul unui mormînt.

Nu mai era cu putință decît un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alți oameni, că purta cu el doi desagi : într-unul avea cugetul unui sfînt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaș. Scotocea într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemînări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept meșter în arta neobișnuită de a se ridica pe colțul drept al unui zid, la nevoie pînă la înălțimea celui de-al șaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în șolduri și în genunchi, abia ajutîndu-se de rarele ieșituri ale pietrei ; măiestrie care a făcut atît de înspăimîntător și de vestit colțul curții Conciergerie [1] din Paris, pe unde scăpase acum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare [2]. Colțul pe care-l făcea cu fațada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcție de formă triun-

[1] Închisoare pe insula Cité de pe Sena.
[2] Veche măsură franceză, egală cu 0,3248 m.

ghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pîngărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colțurilor era foarte obișnuită la Paris.

Construcția avea o înălțime de aproape cinci picioare. Din vîrful ei și pînă pe zid nu mai erau decît patrusprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu știa să se cațere pe un zid. S-o părăsească ? Jean Valjean nici nu se gîndea. S-o ia cu el, cu neputință. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate și l-ar trînti la pămînt.

I-ar fi trebuit o frînghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frînghie, la miezul nopții, pe strada Polonceau ? Să fi avut un regat, cu siguranță că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frînghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbește, iar alteori ne iluminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întîlni stîlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nopții se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, și care erau stinse și coborîte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt și era vîrîtă în jgheabul stîlpului. Scripetele pe care se înfășura frînghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul și însăși funia era apărată pînă la o înălțime oarecare de un înveliș de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viață și pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forță broasca dulăpiorului cu vîrful cuțitului și după o clipă se întoarse lîngă Cosette. Avea o funie. Acești oameni întunecați, care trăiesc de azi pe mîine, în luptă cu destinul, nu stau pe gînduri.

Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era așadar stins, ca toate

celelalte, și puteai trece pe lîngă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea — ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mișcările lui neobișnuite, acel du-te-vino — începeau s-o neliniștească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să țipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.

— Tată, spuse ea încet, mi-e frică ! Cine vine de-acolo ?

— Ssst ! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă :

— Să nu scoți o vorbă ! Lasă-mă pe mine ! Dacă țipi sau dacă plîngi, doamna Thénardier, care te pîndește, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar și fără să piardă vreme, cu o precizie hotărîtă și cu mișcări scurte, cu atît mai admirabile în clipa aceea, cu cît Javert și patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, își desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub subsuori, avînd grijă să nu vatăme copilul, prinse cravata de un capăt al funiei, cu ajutorul acelui nod pe care marinarii îl numesc nod de rîndunică, luă celălalt capăt al funiei între dinți, își scoase ghetele și ciorapii pe care îi azvîrli peste zid, se sui pe construcția de moloz, și începu să se ridice pe colțul dintre zid și fațadă, cu tot atîta dibăcie și siguranță de parcă ar fi avut o treaptă sub călcîie și sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut și era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean și numele doamnei Thénardier o înghețaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel :

— Lipește-te de perete !

Îl ascultă.

— Să nu scoţi o vorbă şi să nu-ţi fie frică ! urmă Jean Valjean.

Ea se simţi deodată ridicată de la pămînt.

Pînă să-şi dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amîndouă mînuţele în mîna lui stîngă, se culcă pe burtă şi merse de-a buşelea de-a lungul zidului pînă la capăt. Aşa cum îşi închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiş pleca de la înălţimea împrejmuirii de lemn şi cobora pînă foarte aproape de pămînt, pe un plan uşor înclinat, care atingea teiul.

Întîmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decît spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pămîntul, la o mare distanţă.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperişului şi nu se despărţise bine de creasta zidului, cînd o larmă cumplită îi vesti sosirea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert :

— Scotociţi fundătura ! Strada Droit-Mur e păzită şi ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că el e în fundătură.

Soldaţii se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperişului : ajunse, ţinînd-o mereu pe Cosette, pînă în dreptul teiului şi sări la pămînt. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scosese o vorbă. Avea numai mîinile puţin zdrelite.

VI

ÎNCEPUTUL UNEI ENIGME

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobişnuită, într-una din acele grădini triste, făcute parcă să fie privite iarna şi noaptea. Grădina asta de formă lunguiaţă avea o alee de plopi înalţi în fund, arbori destul de stufoşi prin colţuri şi un spaţiu

gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo cîțiva răsuciți și zbîrliți ca niște mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, și un puț părăginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu mușchi negru. Aleile erau drepte și mărginite cu arbuști mici și întunecați. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lîngă el clădirea de pe al cărei acoperiș coborîse, o grămadă de surcele și, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decît o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărîmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.

Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colț cu strada Picpus, avea două fațade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste fațade erau pe dinăuntru și mai tragice încă decît pe dinafară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nici o lumină. La etajele de sus se aflau streșini înaintate, ca la închisori. Una dintre fațadele astea își arunca umbra, asupra celeilalte și o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un linţoliu negru și nesfîrșit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceață și în noapte. Cu toate astea, deosebeai într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca și cum ar mai fi fost și alte grădini dincolo, precum și acoperișurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic și mai singuratic decît grădina aceea. Era pustie, ceea ce era ușor de înțeles din pricina orei ; dar locul nu părea făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie și la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-și găsească ghetele și să le încalțe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socotește niciodată îndeajuns de ascuns. Fetița, care se gîndea mereu la doamna Thénardier, îi împărtășea instinctul de a se adăposti cît mai bine cu putință.

Cosette tremura și se stringea lingă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrulei care scotocea fundătura și strada, se auzea cum puștile se loveau de pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenților puși de el, precum și sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înțelegeau de loc.

După un sfert de ceas, învălmășeala aceea furtunoasă începu să se depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.

Pusese mina, ușor, pe mina Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atît de neașteptat de liniștită, încît gălăgia aceea îngrozitoare, atît de violentă și atît de apropiată, nu o tulburase cîtuși de puțin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbește *Scriptura*.

Deodată, în mijlocul acelei liniști, se ridică un nou zgomot : un zgomot ceresc, divin, blînd, pe atît de fermecător, pe cît fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieșea din beznă, o minune de rugă și armonie în tăcerea întunecată și înfricoșătoare a nopții : voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare și din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care noii-născuți le mai aud încă, și cei ce trag să moară încep să le audă. Cîntecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette și Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu știau ce era, nu știau unde se găseau, dar simțeau amîndoi, bărbatul și copilul, pocăitul și cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau și mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cîntec supranatural într-o casă nelocuită.

Pe cînd vocile acelea cîntau, Jean Valjean nu se mai gîndea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toții înăuntrul nostru. Cîntecul se stinse. Poate că ținuse multă vreme. Jean Valjean n-ar

fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu țin niciodată mai mult decît o clipă.

Totul se cufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă ; nimic în grădină. Se topise atît ceea ce amenința, cît și ceea ce liniștea. Pe creasta zidului, vîntul bătea în cele cîteva buruieni uscate, făcînd un zgomot ușor și lugubru.

VII

URMAREA ENIGMEI

Vîntul nopții începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se așezase pe jos, alături, și-și sprijinise capul de el. Se aplecă și o privi. Cosette avea ochii mari deschiși și un aer gînditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

— Ți-e somn ? spuse Jean Valjean.

— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă : Ea e tot acolo ?

— Cine ? spuse Jean Valjean.

— Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

— Aș ! spuse el. A plecat. Nu-ți mai fie teamă de nimic !

Fetița suspină, ca și cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părțile, vîntul sufla din ce în ce mai rece. Omul își scoase redingota și o înveli pe Cosette.

— Așa ți-e mai puțin frig ? întrebă el

— O, da, tăticule !

— Bine, așteaptă-mă o clipă ! Mă întorc.

Ieşi din ruină şi merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uşi, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colţul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de nişte ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vîrful picioarelor şi se uită printr-una din ferestre. Toate dădeau într-o sală destul de spaţioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade şi stîlpi, unde nu se zăreau decît o licărire slabă şi umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiţ aprins într-un colţ. Sala era pustie şi nu se zărea înăuntrul ei nici o mişcare. Cu toate astea, uitîndu-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un linţoliu şi aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu faţa în jos, pe piatră, cu braţele cruce, nemişcat ca un mort. După un fel de şarpe care se tîra pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gît o funie.

Întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporeşte groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deşi multe privelişti funebre îi trecuseră prin viaţă, niciodată nu văzuse totuşi ceva care să-i îngheţe mai mult sîngele în vine, ceva mai înspăimîntător decît făptura aceea enigmatică, îndeplinind nu ştiu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ţi închipui că acel ceva era poate un corp mort, dar încă şi mai groaznic să te gîndeşti că mai era poate viu.

Avu curajul să-şi lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se mişte sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfîrşită ; forma întinsă acolo nu făcea nici o mişcare. Deodată însă se simţi cuprins de o spaimă nemaipomenită şi o luă la fugă. Începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergînd în urma lui cu paşi mari şi dînd din mîini.

Ajunse gîfîind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla ? Cine și-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului ? Ce era oare casa aceea ciudată ? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger și, cînd veneau, le înfățișa deodată acea apariție înfiorătoare care le făgăduia să le deschidă poarta încîntătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormîntului ! Și totuși, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă ! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopții, teama, neliniștea și emoțiile serii îl copleșiră. Frigurile îl cuprinseră și toate gîndurile i se ciocneau în minte necontenit.

Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII

ENIGMA CREȘTE

Fetița își pusese capul pe o piatră și adormise. Se așeză lîngă ea și începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniștea, și spiritul lui își redobîndi libertatea.

Înțelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieții lui, și anume că atîta vreme cît o va avea lîngă el, n-are să aibă nevoie de nimic decît pentru ea, și nici frică nu-i va fi de nimic, decît din pricina ei. Nici măcar nu simțea că-i e foarte frig, după ce-și scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scuturat un clopoțel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la pășune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită și văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridica, se apleca și se oprea, cu mișcări regulate, ca și cum ar fi tîrît sau ar fi așternut ceva pe jos. Făptura asta părea că șchioapătă.

Jean Valjean tresări scuturat de veșnicul fior al celor oropsiți. Totul li se pare dușmănos și vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuți, și de noapte pentru că pot fi surprinși. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată. Își spuse că poate Javert și copoii lui nu plecaseră, că fără-ndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga și-l va da pe mîna poliției. O luă ușor în brațe pe Cosette, care dormea, și o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în ungherul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mișcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoțelului însoțea toate mișcările omului. Cînd se apropia, se apropia și zgomotul ; cînd se depărta, zgomotul se depărta și el ; dacă făcea o mișcare grăbită, un sunet tremurat însoțea mișcarea ; cînd se oprea, înceta și zgomotul. Părea, fără doar și poate, că clopoțelul acela era legat de om. Dar ce putea care să însemne asta ? Ce fel de om era acesta de care atîrna un clopoțel ca de-un berbec sau ca de-un bou ?

Pe cînd își punea întrebările astea, atinse mîinile Cosettei. Erau înghețate.

— Vai, Dumnezeule ! spuse el. O chemă cu glasul scăzut : Cosette !

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

— N-o fi murit ? spuse el și se ridică deodată, cutremurat din creștet pînă-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gînduri îi trecură de-a valma prin minte. Sînt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii și se năpustesc cu putere peste hotarele minții noastre. Cînd e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născocește toate nebuniile. Își aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pămînt, la picioarele lui, fără să facă o mișcare.

Îi ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească ? Cum s-o trezească ? Orice alt gînd i se șterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărăpănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puțin de un sfert de ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în fața unui foc.

IX

OMUL CU CLOPOȚELUL

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ținea în mînă fișicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos și nu-l văzu venind. Făcu cîțiva pași mai mari, fu lîngă el și-i strigă :

— O sută de franci !

Omul avu o tresărire și ridică ochii.

— Cîștigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduiești în noaptea asta.

Luna lumină din plin fața îngrozită a lui Jean Valjean.

— Ia te uită, dumneata ești, moș Madeleine ! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut și de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi așteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moșneag adus de spate și șchiop, îm-

brăcat aproape ca un țăran, și care avea la genunchiul sting un genunchier de piele, de care atîrna un clopot destul de mare. Fața nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul își scoase pălăria din cap și spuse tremurînd :

— Vai, Doamne ! Cum de te găsești aici, moș Madeleine ? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase ! Parc-ai căzut din cer ! Nu e nici o îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Și în ce hal ești ! N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Știi că cineva care nu te-ar cunoaște s-ar speria de-a binelea ? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinții și-au pierdut mințile ? Dar cum ai intrat aici ?

Vorbea pe nerăsuflate. Vorbea cu sfătoșenia celor de la țară, în care nu e nimic neliniștitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire și de bunătate naivă.

— Cine ești dumneata ? Și ce e cu casa asta ? întrebă Jean Valjean.

— Ei Doamne, asta e prea de tot ? rosti moșneagul. Eu sînt acela căruia i-ai dat de lucru aici, și casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoști ?

— Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoști dumneata ?

— Mi-ai scăpat viața, spuse omul.

Se întoarse ; o rază de lumină îi desena profilul și Jean Valjean îl recunoscu pe bătrînul Fauchelevent.

— Ah, spuse Jean Valjean, dumneata ești ? Da, te cunosc.

— A dat Dumnezeu ! grăi, dojenitor, bătrînul.

— Ce faci aici ?

— Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrînul Fauchelevent ținea într-adevăr în mînă, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de cînd era în grădină avusese vreme să acopere cîteva straturi. Operația asta îl silea să facă acele mișcări neobișnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă :

— Mi-am spus : cerul e senin, o să înghețe. Dacă aș pune o plăpumioară pe pepeni ? Și, adăugă el, privindu-l pe Jean Valjean și rîzînd cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel ! Dar cum de-ai ajuns aici ?

Jean Valjean, văzînd că omul acesta îl cunoaște cel puțin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.

— Și ce rost are clopoțelul ăsta pe care îl ai la genunchi ?

— Ăsta ? răspunse Fauchelevent. E ca să mă ocolească.

— Cum ca să te ocolească ?

Bătrînul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

— Vai, Doamne ! Dar în casa asta nu sînt decît femei. Și printre ele multe fete tinere. Se pare că aș fi periculos dacă m-ar întîlni. Clopoțelul le dă de știre. Cînd vin eu, ele pleacă.

— Ce e casa asta ?

— Ei, știi bine.

— Nu, nu știu.

— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.

— Spune-mi ca și cum n-aș ști nimic.

— Ei bine, află că e mănăstirea Petit-Picpus.

Jean Valjean își aduse aminte. Întîmplarea, adică providența, îl aruncase în mînăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrînul Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruța, fusese primit după recomandația sa, cu doi ani în urmă. Spuse și el, ca și cînd și-ar fi vorbit sie însuși :

— Mînăstirea Petit-Picpus !

— Dar la urma urmei, urmă Fauchelevent, cum naiba ai făcut să intri aici, moș Madeleine ? Degeaba ești un sfînt, că ești și bărbat, și bărbații nu intră niciodată aici.

— Și totuși ești și dumneata aici.

— Nu sînt decît eu.

— Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămîn.

— Doamne, Dumnezeule ! strigă Fauchelevent.

Jean Valjean se apropie de moșneag și spuse cu o voce gravă :

— Moș Fauchelevent, ți-am scăpat viața.

— Eu mi-am adus aminte cel dintîi, răspunse Fauchelevent.

— Ei bine, poți să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.

Fauchelevent apucă între mîinile sale bătrîne, zbîrcite și tremurătoare, cele două mîini puternice ale lui Jean Valjean și rămase cîteva clipe așa, ca și cum n-ar fi putut să vorbească. În sfîrșit, rosti :

— Vai ! Ar fi o binecuvîntare cerească dacă aș putea să-ți fac și eu un bine ! Eu să-ți scap viața ? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrînului dumitale !

Moșneagul fu transfigurat de o bucurie înălțătoare. Chipul îi strălucea.

— Ce vrei să fac ? urmă el.

— Am să-ți explic. Ai o odaie ?

— Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii mînăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sînt trei odăi.

Baraca era într-adevăr, atît de bine ascunsă în spatele dărăpănăturii, și atît de bine așezată ca să n-o zărească nimeni, încît Jean Valjean nici n-o văzuse.

— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îți cer două lucruri.

— Ce anume, domnule primar ?

— Mai întîi, să nu spui nimănui ceea ce știi despre mine. În al doilea rînd, să nu cauți să afli mai mult decît știi.

— Cum vrei. Știu că nu poți să faci decît fapte cinstite și că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Și-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te privește. Sînt al dumitale.

— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

— Ah, spuse Fauchelevent. E și un copil !

Nu mai adăugă nici un cuvînt și-l urmă pe Jean Vajlean ca un ciine pe stăpînul lui. Peste mai puțin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la față la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrînului grădinar. Jean Valjean își pusese iarăși cravata și redingota și-și găsise pălăria pe care o azvîrlise peste zid. În vreme ce Jean Valjean își îmbrăca haina, Fauchelevent își scoase genuncherul cu clopoțel, care, prins într-un cui, lîngă un coș de paie, împodobea acum peretele.

Cei doi bărbați se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brînză, pîine neagră, o sticlă de vin, două pahare, și bătrînul îi spunea lui Jean Valjean, punîndu-i mîna pe genuchi :

— Vai, moș Madeleine ! Nu m-ai recunoscut din prima clipă ! Scapi viața oamenilor și după aceea îi uiți ! Nu e frumos ! Ei își amintesc de dumneata, iar dumneata ești un ingrat.

X

CAPITOL ÎN CARE SE EXPLICĂ CUM JAVERT ȘI-A PIERDUT VREMEA ÎN ZADAR

Întîmplările acestea, pe care pînă acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfășuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zile în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpătîiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliția bănuise că ocnașul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde ; ca într-un vîrtej al mării, totul dispare în acest vîrtej al lumii. Nici o pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulțimea. Fugarii de tot felul o știu. Se duc la Paris ca și cum s-ar duce să se dea la fund ; sînt unele dări la fund care te

scapă. O știe și poliția, și de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris, ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. Într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Rîvna și inteligența lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Anglès. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliția din Paris. Aici, Javert știa să se facă necesar în diferite feluri și — trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuința pare neașteptată pentru astfel de servicii. — în chip onorabil.

Nu se mai gîndi la Jean Valjean — cîinii aceștia, mereu la vînătoare, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi — pînă în decembrie 1823, cînd îi căzu în mînă un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare ; dar, ca monarhist, Javert ținuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim". Abia sfîrșise de citit articolul care-l interesa, cînd numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnașul Jean Valjean murise și publica faptul acesta în termeni atît de siguri, încît Javert nu mai avu nici o îndoială. Se mărgini să spună : „Acolo-i temnița cea bună". Apoi zvîrli ziarul și nu se mai gîndi la asta.

După cîtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliției din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiță de vreo șapte-opt ani, care fusese încredințată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut ; pe fetiță o chema Cosette și era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se știe nici unde, nici cînd. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert și-l făcu să cadă pe gînduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Își amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să bufnească în

rîs, cînd i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Își aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligența de Montfermeil. Cîteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligența aceea și că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ținutul Montfermeil ? Nimeni nu putuse ghici. Javert înțelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se duse s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul ? Să fi fost Jean Valjean ? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligența din fundătura La Planchette și se duse la Montfermeil.

Se aștepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decît întuneric.

În primele zile cei doi Thénardier fuseseră furioși și trăncăniseră. Dispariția Ciocîrliei făcuse vîlvă în sat. S-au născocit la repezeală tot felul de versiuni ale poveștii care pînă la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Așa luă naștere nota poliției. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greș, înțelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenția procurorului general și că plîngerile lui cu privire la „răpirea" Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiției asupra lui și asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufnițele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumînare. Și, mai întîi, cum o să se descurce el în privința celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise ? Așadar, schimbă macazul, astupă gura nevestii-si și făcu pe miratul cînd i se mai vorbi de „copilul furat". Nu pricepea nimic ; fără îndoială că se plînsese în clipa cînd i se luase atît de repede mititica lui dragă, pe care din duioșie ar fi vrut s-o mai ție vreo două-trei zile, dar că „bunicul" fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul", pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul" îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuși cîteva intrebări, ca pe niște sonde, în povestirea lui Thénardier :

— Cine era bunicul și cum îl chema ?

Thénardier răspunse simplu :

— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimația. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarse la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, își spuse el, și eu sînt un nătărău."

Începu să uite povestea asta, cînd, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Médard și era poreclit „cerșetorul care dă de pomană". Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l știa nimeni precis și care trăia singur, cu o fetiță de opt ani, care habar n-avea de nimic, decît că venea de la Montfermeil. Montfermeil ! Cuvîntul acesta se întorcea iar și iar, și-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrîn cerșetor în slujba poliției, un fost țîrcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo cîteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieșea niciodată decît seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, și nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea cîteva milioane, fiindcă era toată căptușită cu bancnote. Hotărît lucru, asta ațîță curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, și fără să-l sperie, se îmbrăcă într-o bună zi cu zdrențele țîrcovnicului și luă locul pe care bătrînul copoi se așeza în fiecare seară pe vine, cîntîndu-și psalmii pe nas și spionînd printre rugăciuni.

În sfîrșit, „individul suspect" veni în fața lui Javert travestit în acest chip și-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, și lovitura pe care o primi Jean Valjean părîndu-i-se că-l recunoaște pe Javert o primi și Javert, părîndu-i-se că-l recunoaște pe Jean Valjean.

Dar întunericul ar fi putut să-l înșele. Moartea lui Jean Valjean era oficială ; lui Javert îi rămîneau îndoieli,

și încă grave ; și atîta vreme cît se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mîna în gît nimănui.

Își urmări omul pînă la hardughia Gorbeau și o făcu să vorbească pe bătrînă, ceea ce nu era greu. Bătrîna îi confirmă povestea despre redingota căptușită cu milioane și-i istorisi întîmplarea cu hîrtia de o mie de franci. O văzuse ! O pipăise ! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeași seară se și instală în ea. Se puse să tragă cu urechea la ușa chiriașului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumînarea prin gaura cheii și zădărnicise socoteala spionului, păstrînd tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean își luă tălpășița. Dar zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simțit de bătrînă, care, auzind zornăit de bani, își închipui că vroia să se mute și se grăbi să-i dea de știre lui Javert. Noaptea, pe cînd Jean Valjean ieșea din casă, Javert îl aștepta în dosul copacilor de pe bulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui ; o păstrase din trei pricini : mai întîi, pentru că cea mai mică indiscreție putea să-i dea de gîndit lui Jean Valjean ; apoi, pentru că a pune mîna pe un vechi ocnaș evadat și socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiției îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoși", era un succes măreț pe care cei vechi din poliția pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, și se temea ca aceștia să nu-i ia ocnașul ; în sfîrșit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbînzi de care îți bați joc trîmbițîndu-le cu mult înainte. Îi plăcea să-și pregătească în umbră capodoperele și să le dea apoi în vileag dintr-o dată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colț de stradă în colț de stradă, fără să-l piardă din ochi nici o clipă. Tocmai în momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranță, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean ? Pentru că tot se mai îndoia.

Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliția nu era tocmai de capul ei ; o stingherea presa liberă. Cîteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet pînă în cele două Camere și intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenții se temeau să nu se înșele ; prefectul îi trăgea la răspundere ; o greșeală însemna destituirea. Își închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiță reprodusă de douăzeci de ziare :

„Ieri un bunic bătrîn cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoțica lui în vîrstă de opt ani, a fost arestat și dus la închisoarea prefecturii sub cuvînt că ar fi un ocnaș evadat !"

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată : Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conștiinței sale se adăugau la sfaturile prefectului ; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întorcea spatele și mergea prin întuneric.

Tristețea, neliniștea, tulburarea, copleșeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea și să caute un adăpost în Paris, pentru Cosette și pentru el, nevoia de a-și potrivi pasul după pasul unui copil — toate astea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfățișarea lui Jean Valjean și îl îmbătrîniseră în asemenea măsură, încît poliția însăși, încarnată în Javert, putea să se înșele, și se înșelă. Neputința de a se apropia de el prea mult, haina lui de învățător bătrîn venit din emigrație, declarația lui Thénardier care-l făcea bunic, în sfîrșit, convingerea tuturor că murise ca ocnaș — se adăugau toate la îndoielile lui și se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gînd să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean, și dacă nu era nici un bătrîn rentier cinstit și cumsecade, poate că era un găligan amestecat adînc și iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos șef de bandă, care făcea pomeni pentru a-și ascunde alte talente, așa cum se obișnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocolurile pe care le făcea pe străzi arătau că nu era un simplu

om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur". Ce-l costa să aștepte ? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Își vedea de drum, așadar, destul de nedumerit, punîndu-și sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia tîrziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cîrciumi, îl recunoscu fără doar și poate pe Jean Valjean.

Sînt în lumea asta două ființe care tresar din adîncuri : mama care-și găsește copilul și tigrul care-și găsește prada. Javert tresări acum din adîncuri.

După ce-l recunoscu fără putință de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnașul temut, își aduse aminte că nu erau decît trei și ceru întăriri comisarului de poliție din strada Pontoise. Cînd trebuie să apuci un băț cu țepi îți pui mănuși.

Această întîrziere, cît și staționarea la răspîntia Rollin, ca să se înțeleagă cu polițiștii, erau cît p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună rîul între ei și vînători. Lăsă capul în jos și se gîndi, ca un copoi care pune nasul la pămînt, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic, fără greș, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămuri. „N-ai văzut un om cu o fetiță ?" „L-am pus să plătească zece centime", răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mînă, trecînd printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucînd pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine ; se gîndi la fundătura Genrot așezată acolo ca o trapă și la singura ieșire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. Își asigură pozițiile înaintate ; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre polițiști, ca să păzească ieșirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului și o puse să-l însoțească. În astfel de partide soldații sînt „atuuri". De altfel, se știe că pentru a-i veni de hac unui mistreț, trebuie să fii vînător priceput și să ai cîini mulți. După ce-și luă toate aceste măsuri și îl simți pe

Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, polițistul lui la stînga, și el, Javert, în urmă, trase pe nas nițel tabac.

Apoi își începu jocul. Avu o clipă de încîntare drăcească, își lăsă omul în voie, știind că îl are în mînă, dar dorind să întîrzie cît mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins și să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată și ca pisica șireată care lasă șoarecele să încerce să fugă. Ghearele și unghiile au senzualitatea lor monstruoasă ; e frămîntarea tăcută a animalului prins în cleștele lor. Ce poate fi mai plăcut decît această înăbușire !

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbîndă ; nu avea altceva de făcut decît să strîngă gheara.

Întovărășit cum era, pînă și gîndul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputință de admis, oricît de energic, de puternic și de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurînd și scotocind în drumul său prin toate colțurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaș.

Cînd ajunse în mijlocul pînzei lui de păianjen, musca — ia-o de unde nu-i !

Își poate închipui oricine necazul lui !

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur și Picpus ; polițistul nu se mișcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecînd pe cel urmărit.

Se întîmplă uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vînătorii încercați nu știu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville și Desprez rămîn cu gura căscată. Într-o astfel de împrejurare nefericită, Artonge [1] a strigat : „Nu e un cerb, e un vrăjitor".

Javert ar fi strigat și el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde și mînie.

Cu siguranță că Napoleon a făcut greșeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în răz-

[1] *Duvivier, Ligniville, Desprez, Artonge* — vînători vestiți din prima jumătate a secolului al XIX-lea, autori de tratate cinegetice.

boiul din Africa, Cirus în războiul din Sciţia şi Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greşit atunci cînd nu l-a recunoscut pe fostul ocnaş din prima clipă. Cea dintîi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur şi simplu mîna pe el cînd erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat cînd l-a recunoscut, cu siguranţă, în strada Pontoise. A făcut rău cînd s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspîntia Rolin ; sfaturile, bineînţeles, sînt folositoare şi e bine să-ţi cunoşti şi să pui întrebări acelor cîini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vînătorul a luat prea multe măsuri cînd vînează animale năbădăioase ca lupii şi ocnaşii. Javert, ocupîndu-se prea mult să-i pună cîinii pe urme, atrăsese luarea aminte a animalului, făcîndu-l să simtă că e urmărit şi punîndu-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemaipomenit şi copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decît era şi-şi închipuise că putea să se joace cu un leu, ca şi cu un şoarece. Se socotise prea slab atunci cînd crezuse nimerit să-şi mai ia ajutoare. Precauţiune fatală şi pierdere de timp preţios. Javert făcuse toate greşelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuţi şi mai corecţi din cîţi au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvîntului, ceea ce se cheamă în termenii vînătoreşti un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect?

Marii strategi au şi ei clipele lor de orbire.

Adesea greşelile mari sînt ca frînghiile groase ; făcute dintr-o mulţire de fire. Luaţi un cablu fir cu fir, luaţi în parte toate micile motive hotărîtoare, le veţi da la o parte unul după altul, spunînd : numai atît ? Împletiţi-le, suciţi-le şi vor ieşi lucruri uriaşe, şi anume : Atila care şovăie între Marcian în răsărit şi Valentinian în apus [1],

---

[1] *Marcian, Valentinian al III-lea* — împăraţi romani la mijlocul secolului al V-lea ; primul, al Imperiului de răsărit ; celălalt, al Imperiului de apus. Atila, căpetenia hunilor instalaţi în cîmpia panonică, ameninţa ambele imperii şi mai ales pe cel de apus, dar Valentinian al III-lea, după înfringerea hunilor în cîmpiile catalanice, obţinu bunăvoinţa lui Atila, făgăduindu-i drept soţie pe sora sa, Honorina.

Hanibal care întîrzie la Capua [1], Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube [2].

Oricum ar fi fost, Javert nu-și pierdu însă capul în clipa în care își dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mînă... Sigur că ocnașul evadat nu putea fi departe, puse paznici, orîndui curse, vicleșuguri și cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta prețios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sînt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafețe necultivate, foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adînc în fundătura Genrot, și ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile și terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsă de pază doi oameni isteți și se întoarse la prefectura poliției, rușinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoț.

---

[1] După victoriile din nordul Italiei și din Etruria, Hanibal ocoli Roma și se îndreptă spre regiunea orașului Neapole, unde cuceri cetatea Capua; iernă acolo, ducînd cu trupele sale o viață de petreceri; în acest timp romanii se întăreau și se pregăteau să atace Cartagina.

[2] Pe timpul dictaturii iacobine, Danton, devenit contrarevoluționar, a stat mai mult la Arcis-sur-Aube, unde-și cumpărase proprietăți, dezinteresîndu-se de primejdiile care amenințau Franța și dezaprobînd măsurile Comitetului salvării publice împotriva dușmanilor republicii.

CUPRINS

PARTEA ÎNTÎI : FANTINE

Cartea întîi

UN OM DREPT

Cartea a doua

CĂDEREA ÎN PĂCAT

Cartea a treia

ÎN ANUL 1817

Cartea a patra

A ÎNCREDINȚA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

Cartea a cincea

DECLINUL

Cartea a şasea

JAVERT

Cartea a şaptea

AFACEREA CHAMPMATHIEU

Cartea a opta

URMĂRILE

PARTEA A DOUA: COSETTE

Cartea întîi

WATERLOO

Cartea a doua

VASUL ORION

Cartea a treia

ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

Cartea a patra

HARDUGHIA GORBEAU

Cartea a cincea

LA VÎNĂTOARE CUMPLITĂ — HAITĂ TĂCUTĂ

Nici un artist nu este mai universal decît el, mai apt să intre în contact cu forțele vieții universale, mai dispus să se scalde mereu în apele naturii.

Baudelaire

Vol. I—III, Lei 78

clu

Editura Univers